

Українська медична стоматологічна академія
Міністерство охорони здоров'я
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕМЕРГЕЙ НАТАЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 94:008(477)“185/193”:930’6

ДИСЕРТАЦІЯ

**НОВІТНЯ ІСТОРИОГРАФІЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ**

**07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни**

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н. В. Семергей

Науковий консультант:
Калакура Ярослав Степанович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Семергей Н. В. Новітня історіографія українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Українська медична стоматологічна академія МОЗ України – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. Київ, 2020.

У дисертації вперше в історичній науці здійснено цілісний і концептуальний аналіз новітнього українського історіографічного процесу нарощування знань про національно-культурне відродження України другої половини XIX – першої третини XX століття; досліджено умови, етапи, тенденції, закономірності й особливості його наукового осмислення в сучасній українській історіографії; виявлено прогалини та окреслено перспективи подальшого науково-історичного дослідження. Новітню історіографію українського національно-культурного відродження представлено в п'ятьох концептуальних вимірах, зокрема схарактеризовано підходи істориків до понятійно-категоріального тлумачення феномену національно-культурного відродження; проаналізовано історіографію передумов, чинників і змісту піднесення національного відродження в другій половині XIX століття, висвітлено погляди істориків на його суспільно-політичне та соціокультурне підґрунтя; з'ясовано сучасні дослідження науково-історичних, освітніх та культурних основ піднесення українського національного життя; розглянуто відображення в новітній історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження, висвітлено трактування істориками ролі архетипів, культурно-історичних і ментальних травм у досягненні ключових завдань національного відродження; розкрито історіографію його духовно-релігійного складника.

Актуальність дослідження. Сучасні виклики, які постали перед українською історіографією, зумовлені труднощами розбудови державності та пріоритетними завданнями формування цивілізаційної ідентичності. Життя диктує необхідність пошуку таких траєкторій соціокультурного й національного розвитку, які б забезпечили успішність започаткованих трансформаційних процесів і побудову суспільства на пріоритетах сталого розвитку й соціальної відповідальності. Історичний досвід свідчить, що необхідною передумовою державно-політичного будівництва є цивілізаційні, соціокультурні та ціннісно-духовні константи, національна філософія яких є ключовою умовою утвердження національних культурних і духовних цінностей, основа яких – творче переосмислення історичного досвіду. Сучасний етап розвитку українського національно-етнічного, суспільно-політичного, громадянського та духовно-культурного життя є свідченням безперервності, поетапності та наступності національно-культурного відродження, яке український народ переживає з кінця XVIII століття до сьогодення. Його широкий масштаб і національний характер, з одного боку, відіграв виняткову державотворчу роль, а з другого, стимулював розвиток історичних знань, які помітно впливали на зміст національного руху, сприяли формуванню та «соціалізації» національної ідеї, «масовізації» національної свідомості, а відтак – розвитку націєтворчих процесів.

Виняткове цивілізаційне значення українського національно-культурного відродження цілком закономірно продовжує привертати увагу вітчизняних і зарубіжних істориків. У новітньому соціогуманітарному, передусім історичному, дискурсі нагромаджено значний масив історичного науково-дослідницького матеріалу про генезу українського національно-культурного життя, зокрема, в умовах його переходу від культурницького піднесення до політичної самоорганізації в другій половині XIX – першій третині XX століття. Не потребує доведення теза про те, що суспільна легітимація історичного нарративу може бути здійснена винятково в процесі його історіографічного осмислення, яке сприятиме не лише актуалізації історичного

пізнання предмета дослідження, але й інтеграції історичного досвіду національної самоорганізації в сучасні політичні та соціокультурні трансформації.

Роль історіографічних студій з проблематики українського національно-культурного відродження особливо зростає в умовах російсько-української війни, агресивної політики путінської Росії проти України, окупації частини її території та поширення гібридної експансіоністської політики за координатами парадигми «руського міра». У пошуку шляхів протидії гібридній агресії історіографічні студії набувають виняткового значення, адже вони консолідують у своєму змісті вагомий ціннісно-смысловий потенціал, поширення якого сприяє утвердженню української національної ідентичності, значно долучається до реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки та національної історичної пам'яті, уможливорює легітимізацію в суспільстві добросовісних, історично правильних та об'єктивних наративів, які в сукупності дають змогу протидіяти шовіністичній пропаганді.

Зосереджуючись на аналізі новітньої історіографії українського національно-культурного відродження, під якою розуміємо сучасний етап розвитку історичної науки, започаткований відновленням державної незалежності України, історіографічний дискурс також дає можливість відповісти на інноваційні вимоги щодо оновлення методологічного інструментарію, сприяє успішному подоланню радянських штампів та атеїстичних стереотипів, поступовій відмові від редукціонізму формаційного підходу у відтворенні змісту української національної історії та успішному впровадженню цивілізаційної, соціокультурної та антропологічної методології в дослідження українського минулого.

Актуальність порушеної теми вмотивована й пізнавально-методологічними аспектами. Мова йде про відсутність в новітній історіографії цілісної синтези, у якій би було послідовно, всебічно та системно проаналізовано великий обсяг існуючих наукових праць з історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини

XX століття. В оприлюднених історіографічних студіях учені аналізували розуміння істориками феномену національно-культурного відродження, висвітлювали історіографію окремих його складників, переважно в хронологічних межах XIX століття. Тому означена історіографічна «біла пляма» має декілька вимірів, які можемо представити в холістичній площині. Перший: відсутнє наукове дослідження, у якому представлено цілісний історіографічний процес висвітлення істориками змісту національного відродження на українських землях, що перебували під владою Російської та Австро-Угорської імперій. Другий: в українській історіографії ще не було зреалізовано системний підхід до аналізу праць з історії українського національно-культурного відродження у єдності його територіальних, етнічно-історичних, ментально-психологічних, соціальних, культурних, освітніх, інтелектуальних, персоналістичних, меморіальних та інших складників. Третій: в історіографії по суті не має окремого дослідження, конкретно-історичні хронологічні межі якого охоплювали б період із другої половини XIX – до першої третини XX століття – час, коли національно-культурні виміри піднесення українства набули національно та соціально легітимізованих, політико-державотворчих форм.

Державно-суспільна затребуваність вивчення історії українського національного відродження в контексті інтеграції його здобутків у сучасний соціокультурний процес протистояння парадигмі «руського міра», необхідність оновлення історіографічного інструментарію на засадах цивілізаційної та соціокультурної методології, нові можливості історіографії у відновленні історичної правди, відсутність цілісного історіографічного дослідження українського національно-культурного відродження в зазначених хронологічних межах, а також зростання кількості досліджень щодо висвітлення його нових, передовсім цивілізаційних контекстів, й зумовили вибір теми анотованої дисертації.

Об'єкт дослідження – комплекс джерел новітньої української історіографії, присвячених історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Предмет дослідження – процес, провідні тенденції та закономірності нагромадження в новітній вітчизняній історіографії знань із історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше* цілісно проаналізовано новітню вітчизняну історіографію українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття як єдиний процес духовно-культурного та національного піднесення українства; виявлено специфіку відображення в історичній науці передумов, чинників, суспільно-політичного та соціокультурного контекстів розвитку українського національно-культурного руху в другій половині XIX століття; на основі цивілізаційної та синергетичної методології з'ясовано відображення в історіографії сутності самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу окресленого періоду; розкрито трактування сучасними істориками етнічно-ментального виміру українського національного руху, розглянуто його під кутом зору впливів архетипів української ментальності та культурно-історичних травм; прослідковано відображення в українській історіографії соборницького складника формування етноментальної ідентичності українців у добу національно-культурного відродження, розкрито зміст історичних досліджень про чинники, історичні умови та здобутки реалізації ідеї національної та державної єдності українства; висвітлено відображення в історіографії впливу церковно-релігійного чинника на піднесення духовно-культурного та національного життя українців, розглянуто роль церкви та духовенства в посиленні духовно-культурного спротиву імперській експансії та шовінізму; уточнено категорію «українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX

століття», виявлено, що вона позначає широкий, динамічний, цілісний та національний рух українства, змістом якого був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а результатом – відновлення української державності та творення української нації в першій третині ХХ століття; вивчено умови, виокремлено періоди, виявлено тенденції, закономірності, особливості нагромадження в новітньому історичному пізнанні наукових знань про сутність та специфіку українського національного відродження; *введено до наукового обігу* широке коло нових історіографічних джерел; *удосконалено* теоретико-методологічні підходи, понятійно-категоріальний апарат та методика проведення історіографічних досліджень проблеми на основі цивілізаційної та соціокультурної парадигм; *подальшого розвитку дістало* вивчення закономірностей та тенденцій збагачення знань про українське національно-культурне відродження в другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття, специфіку політизації національно-культурного руху та механізм його переходу в суспільно-громадянську та політичну стадії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що одержані результати сприятимуть збагаченню історіографічних знань, теоретико-методологічного інструментарію історіографії, його осучасненню на основі цивілізаційної та соціокультурної методології. Положення дисертації можуть слугувати створенню нових наукових праць із історіографії історії України, модерної історії України, історичного краєзнавства, культурології, історичної персоналістики, релігієзнавства, етнології, спеціальних історичних дисциплін. Наукові узагальнення можуть бути залучені для удосконалення державної політики у сфері історичної пам'яті, культури, освіти та науки, розробки національних стратегій протистояння парадигмі «руського міра» та повернення окупованих територій Криму й Донбасу. Результати дослідження також можуть бути залучені до оновлення змісту підручників, навчальних, навчально-методичних посібників з історіографії, історії України, створення довідкових, енциклопедично-біографічних та бібліографічних видань.

У першому розділі представлено науковий інструментарій дослідження, розглянуто історіографічні, джерелознавчі, концептуально-історіософські, теоретичні, методологічні, методичні, науково-організаційні, понятійно-категоріальні засади дослідження. Проаналізовано стан дослідженості теми дисертації. Увесь відомий масив історіографічних студій об'єднано в кілька історіографічних блоків: перший – концептуально-узагальнювальні наукові праці, у яких історіографія національно-культурного відродження розглядається в загальній канві історіографії історії України; другий – наукові праці (монографії, дисертації, статті), які безпосередньо присвячені історіографії національно-культурного руху або окремим його етапам; третій – наукові розвідки, у яких проаналізовано історіографія окремих складників національно-культурного відродження, приміром історіографію українізації освіти, політизацію національного життя, ментально-етнічних змін досліджуваного періоду тощо; це можуть бути як окремі наукові статті, так й історіографічні вступи до монографій чи дисертацій; четвертий – аналітичні матеріали, що вміщені в рецензіях на наукові праці, які присвячені загальним чи особливим аспектам національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Представлено джерельну базу дослідження, виявлено та атрибутовано декілька груп першоджерел: перша – узагальнювальні наукові праці, що присвячені розробленню концепції українського національно-культурного відродження, осмисленню його змісту, динаміки, регіональних особливостей; друга – спеціальні наукові праці (монографії, дисертації, статті), що присвячені тій чи іншій окремій проблемі українського національно-культурного відродження; третя – довідкова, енциклопедична та навчальна література; четверта – документи особового походження (автобіографії, щоденники, мемуари, спогади істориків, усно-історичні джерела (спілкування з вченими), приватне листування дослідників, їхні інтерв'ю засобам масової інформації тощо).

Визначено методологічну базу дослідження, яка представлена

концептуально-історіософськими (наукове обґрунтування провідної ідеї та концепції дослідження, історіософське розуміння українського національно-культурного відродження та його історіографії), методологічними (інтеграція та синтез методологічних підходів, взаємодія науково доцільних принципів проведення дослідницького пошуку), теоретичними (наукові положення сучасного історіографічного дискурсу щодо проведення профільних досліджень, новітні уявлення про вимоги, шляхи та технології історіографічного пізнання), понятійно-категоріальними (дефініції та історіографічне трактування провідних понять і категорій), методичними (взаємодія емпіричних, теоретичних і спеціально-історичних методів дослідження) та науково-організаційними (послідовність, обґрунтованість та системність проведення історіографічного дослідження, апробація та публікація його проміжних і загальних висновків тощо) аспектами. До науково-дослідницького інструментарію дослідження також віднесено історіографічне та джерелознавче забезпечення розв'язання завдань дисертації. Дослідження побудовано на пріоритетах компаративістики, зіставлення змісту й наукових висновків різних історіографічних дискурсів, презентації інтертексту історіографій, антропологізації тематики історіографічних досліджень, а також на принципах історизму, єдності пізнання й самопізнання, об'єктно-предметної визначеності, єдності історичного та логічного, науковості, об'єктивності, наступності, усебічності, міждисциплінарності, ціннісно-сміслової орієнтації, історіографічного діалогу, єдності теорії та практики тощо. Звернено увагу на методологічний і світоглядно-аксіологічний потенціал історіографії українського національного відродження в контексті протидії гібридним викликам сучасності.

Проаналізовано стан науково-історичного вивчення категорії «українське національно-культурне відродження», представлено її історичні інтерпретації. Обґрунтовано авторське бачення категорії «українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття», яка позначає широкий, динамічний, цілісний та національний рух українства, змістом якого

був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а результатом – відновлення української державності та творення української нації в першій третині ХХ століття.

Другий розділ присвячено аналізу новітньої української історіографії про державно-політичні, суспільно-громадянські, соціокультурні основи українського національно-культурного відродження окресленого періоду. Досліджено погляди істориків на передумови й суспільно-політичний контекст українського національного руху в другій половині ХІХ століття, звернено увагу на оцінку дослідниками його впливу на політизацію суспільного життя українців. Розглянуто історіографічні наративи щодо передумов та особливостей піднесення національного життя в Галичині й Наддніпрянщині, виявлено діалектику впливу імперської політики на національне пробудження українців.

Висвітлено відображення в новітній історіографії чинників українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. На основі аналізу нагромаджених історичних знань умовно виділено кілька груп чинників, про вплив яких ведуть мову дослідники: політичні, зовнішньополітичні та геополітичні; чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку; чинник людського капіталу; соціально-економічний чинник; ментальний чинник. Підкреслено, що значним історіографічним поступом є визнання ролі не лише матеріальних, але й ментально-психологічних чинників у піднесенні національного руху.

Вивчено стан, проблематику, динаміку відображення в новітньому історіографічному дискурсі історії зародження й розвитку української періодики в другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття. Виявлено, що під час вивчення місця й ролі української періодики в національно-культурному відродженні можна прослідкувати певну закономірність: спочатку вчені зосереджувалися на аналізі динаміки, характеру, кількісних та якісних показників розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької, а сьогодні значного поширення набуває висвітлення регіональних і

мікроісторичних аспектів функціонування української періодики. Зроблено висновок, що історики поділяють думку про те, що поширення української періодики не лише збагатило вивчення й популяризацію української мови, але відіграло вирішальну роль у політизації національного відродження, підготовці й реалізації державотворчих змагань 1917-1921 років. Проаналізовано стан вивчення в сучасному історіографічному дискурсі проблеми самоорганізації суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття. Виявлено, що легітимізованою серед учених є історіографічна позиція про динаміку суспільної самоорганізації українців від культурницького життя до інституціонування політичних партій.

У третьому розділі висвітлено новітні дослідження науково-історичного, освітнього та культурного підґрунтя українського відродження, зокрема, розглянуто історіографічний дискурс про розвиток знань з історії України, їхній світоглядно-виховний потенціал; представлено відображення в працях істориків руху за українську освіту; розкрито їхнє бачення ролі літератури, мистецтва в національно-культурному відродженні; вивчено історіографію впливу повсякдення на національно-культурне пробудження українського народу.

Четвертий розділ присвячено аналізу вітчизняного новітнього історіографічного дискурсу щодо етнічно-ментального виміру українського національно-культурного відродження. У центрі уваги дослідження – положення сучасної історіографії щодо умов, змісту, особливостей розвитку української національної ідентичності в окреслений період. Висвітлено сучасні підходи істориків до співвідношення понять «українське національне відродження» й «українське націєтворення», виявлено зміст історичної дискусії між традиційною та модерністською історіографіями. Проаналізовано історичний наратив щодо змін української традиційної ментальності на тлі національного відродження.

Звернено увагу на інтеграцію істориками методології архетипу й культурно-історичної травми щодо висвітлення українських етнічних процесів

імперської доби. Зазначено, що категорію «архетип» активно використовують історики для тлумачення ціннісних основ і природи українського націєтворення. З'ясовано, що розгляд українського історичного процесу другої половини XIX – першої третини XX століття крізь призму культурно-історичної травми перебуває на початковій стадії. Основну увагу історики зосереджують на висвітленні травматичної сутності для українства таких феноменів, як малоросійство та подвійна лояльність, а також звертають увагу на травматизм людських і соціальних жертв Великої війни 1914-1918 років. Крім того, висвітлено специфіку розгляду істориками соборності як складника й результату українського національного відродження, виявлено історіографічне розуміння значення Акта Злуки 1919 року для формування етноментальної ідентичності українців.

П'ятий розділ дослідження присвячено аналізу стану висвітлення в новітній українській історіографії духовно-релігійного виміру українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Розглянуто процес нагромадження історичних знань щодо проблеми впливу духовно-релігійного чинника на генезу й розвиток українського національного руху в імперську добу. Констатовано, що в новітньому історіографічному дискурсі звернено увагу на ментальні основи та вагомий вплив релігії й церкви на духовне життя українців.

Вивчено, проаналізовано, класифіковано історіографію релігієзнавчої думки діячів українського національного відродження. З'ясовано, що історики приділили значну увагу осмисленню релігієзнавчих рецепцій тогочасних політичних, громадських, релігійних та культурних діячів. Виокремлено п'ять рівнів наукового осмислення релігієзнавчої спадщини творців українського національного відродження: теоретико-епістемологічний, антолого-синтетичний, персоналістичний, концептуально-узагальнювальний, екстраполяційно-інтерпретаційний, представлено їхні присутні характеристики. Розглянуто новітню історіографію щодо місця й ролі культурно-просвітницьких ініціатив тогочасного духовенства щодо заснування та

піднесення національного руху. Визначено, що в сучасній історіографії значної уваги приділено вивченню соціального статусу та духовно-релігійної діяльності православного, греко-католицького й протестантського священства. Розглянуто місце церковної ієрархії у розвитку духовно-культурної ідентичності й національної свідомості українців імперської доби.

Зроблено висновки про процес і провідні тенденції наукового осмислення сутності українського національно-культурного відродження в другій половині XIX – першій третині XX століття; підходи істориків до його періодизації, надбання історіографії з ключових питань розвитку української культури, її впливу на національно-державницьку свідомість і духовність українського народу. Виявлено прогалини у вивченні проблеми, окреслено пропозиції щодо подальших студій.

Ключові слова: новітня українська історіографія, українське національно-культурне відродження; український історіографічний процес, цивілізаційний підхід, український національний рух, суспільна самоорганізація, українське націєтворення, українська національна ідентичність, духовно-релігійне відродження.

ABSTRACT

Semerhei N. Modern historiography of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century. – Qualifying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis for the award of a scientific degree of Doctor of Historical Sciences, Specialty 07.00.06 – Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines. – Ukraine Medical Stomatological Academy MOH of Ukraine– Taras Shevchenko National University of Kyiv MES of Ukraine. Kyiv, 2020.

In the dissertation for the first time in historical science the integral and conceptual analysis of modern Ukrainian historiographical process of knowledge increasing about national and cultural revival of Ukraine of the second half of the 19th – the first third of the 20th century has been made. Conditions, stages, tendencies,

regularities and features of its scientific understanding in modern Ukrainian historiography have been revealed. Gaps in historical knowledge of this period have been clarified and prospects for further scientific and historical research have been outlined. Modern historiography of Ukrainian national and cultural revival is presented in five conceptual dimensions, in particular, historians' approaches to the conceptual and categorical interpretation of the phenomenon of national and cultural revival are characterized; the historiography of the preconditions, factors and content of the rise of the national revival in the second half of the 19th century has been analyzed; historians' views on its socio-political and socio-cultural basis have been highlighted; modern researches of scientific-historical, educational and cultural foundation of rise of the Ukrainian national life have been studied; the reflection in the latest historiography of the mental dimension of Ukrainian national and cultural revival is considered, historians' understanding of the role of archetypes, cultural-historical and mental traumas in achieving the key tasks of the national revival has been highlighted; the historiography of its spiritual and religious component has been revealed.

Topicality of the study. The current challenges facing Ukrainian historiography are due to the difficulties of state development and the priorities of forming a civilizational identity. Life necessitates the quest for such ways of socio-cultural and national development that would ensure the success of the transformational processes and development of a society on the priorities of sustainable development and social responsibility. Historical experience shows that a necessary prerequisite for state and political development are civilizational, socio-cultural and value-spiritual constants, national philosophy of which is a key condition for the establishment of national cultural and spiritual values, based on creative rethink of historical experience. The current stage of development of Ukrainian national-ethnic, socio-political, civic and spiritual-cultural life is evidence of the continuity, phased approach to the national and cultural revival, which the Ukrainian people have been experiencing from the end of the 18th century to the present. On the one hand, its wide scale and national character played an exceptional state-creating role, and on the other hand, it

stimulated the development of historical knowledge, which significantly influenced the content of the national movement, contributed to the formation and “socialization” of the national idea, “massification” of national consciousness and thus, to the development of nation-creating process.

The exceptional civilizational significance of Ukrainian national and cultural revival quite naturally continues to attract the domestic and foreign historians’ attention. The latest socio-humanitarian, primarily historical, discourse has accumulated a significant array of historical research on the genesis of Ukrainian national and cultural life, in particular in its transition from cultural upsurge to political self-organization in the second half of the 19th – the first third of the 20th century. The thesis that public legitimation of a historical narrative can be carried out only in the process of its historiographical comprehension, which will promote not only the actualization of historical knowledge of the subject, but also the integration of historical experience of national self-organization into modern political and socio-cultural transformations.

The role of historiographical studies on the problems of Ukrainian national and cultural revival is especially growing in the context of the Russian-Ukrainian war, Putin’s aggressive policy against Ukraine, occupation of a part of its territory and spread of hybrid expansionist policy according to the “Russian world” paradigm. In the quest for the ways to counter hybrid aggression, historiographical studies are of exceptional importance, because in their content they consolidate a significant value potential, the spread of which contributes to the establishment of Ukrainian national identity, significantly contributes to the implementation of a state policy in the sphere of information security and national historical memory. This potential enables legitimization of virtuous, historically correct and objective narratives in society, which allow counteracting chauvinistic propaganda in conjunction.

Focusing on the analysis of the modern historiography of the Ukrainian national and cultural revival, which represents the current stage of historical science development, initiated by the restoration of state independence of Ukraine, historiographical discourse also provides an opportunity to meet innovative

requirements for updating methodological tools, enable to overcome sovietism and atheistic stereotypes, as well as gradual rejection of reductionism of the formational approach in order to renew the content of Ukrainian national history and successful introduction of civilizational, socio-cultural and anthropological methodology while studying the past of Ukraine.

The relevance of the topic deals with cognitive and methodological aspects. There was the focus of a lack of a holistic synthesis in modern historiography, which would consistently, comprehensively and systematically analyze a great number of existing scientific works on the history of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – first third of the 20th century. In published historiographical works, scholars have analyzed historians' understanding of the phenomenon of the national and cultural revival as well as they have covered the historiography of its individual components, mainly within the chronological period of the 19th century. Thus, this historiographical “white spot” has several dimensions that can be represented into the holistic frame of reference. The first dimension deals with the fact that there is no scientific study representing a holistic historiographical process of historians' covering the content of the national revival in Ukraine under the rule of the Russian and Austro-Hungarian empires. The second one stresses that Ukrainian historiography has not implemented yet a systematic approach to the analysis of works on the history of Ukrainian national and cultural revival in the unity of its territorial, ethnic-historical, mental-psychological, social, cultural, educational, intellectual, personalistic, memorial and other components. The third dimension states that essentially in historiography there is no separate study covering the specific historical time frame from the second half of the 19th – the first third of the 20th century – a time when national and cultural dimensions of Ukrainian rise acquired nationally and socially legitimized, political and state-creating forms.

State and public demand for studying history of Ukrainian national revival in the context of integrating its achievements into the modern socio-cultural process of confronting the paradigm of “Russian world”, the need to update historiographical tools on the basis of civilization and socio-cultural methodology, new possibilities for

historiography to restore historical truth, the lack of a holistic historiographical study of Ukrainian national and cultural revival within the specific historical time frame, as well as the growing number of studies covering its new, especially civilizational contexts, have resulted in the choice of the topic of the dissertation.

The object of research is a set of sources of modern Ukrainian historiography, which examines Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century.

The subject of the research is a process, leading tendencies and regularities of accumulation in modern Ukrainian historiography of knowledge on the history of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century.

Scientific novelty of the obtained results is based on the fact that in the dissertation, *for the first time*: the domestic modern historiography of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century as a single process of spiritual, cultural and national rise of the Ukrainians has been analyzed; the specifics of reflecting in modern historical science the preconditions, factors, socio-political and socio-cultural contexts of the rise of Ukrainian national and cultural movement in the second half of the 20th century have been revealed; on the basis of civilizational and synergetic methodology the reflection of the essence of self-organization of social-civil, national-political and spiritual-cultural life of the Ukrainian people of the specified period in historiography has been clarified; the content of modern historians' understanding of the ethno-mental dimension of Ukrainian national movement has been revealed, it has been studied from the point of view of the influences of the archetypes of Ukrainian mentality and cultural-historical traumas; the reflection in Ukrainian historiography of the unification component of the formation of the ethno-mental identity of the Ukrainians in the period of national and cultural revival has been traced, the content of historical research on the factors, historical conditions and achievements of the idea of national and state unity of the Ukrainians has been highlighted; the reflection of the impact of church-religious factor on the rise of the spiritual-cultural and

national life of the Ukrainians in historiography has been studied, the role of the church and clergy for the strengthening spiritual and cultural resistance to imperial expansion and chauvinism has been examined; the category “Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century” was introduced and found out that the meaning of this category was wide, dynamic, integral and national movement of the Ukrainians, the content of which was the development of socio-cultural, mental-ethnic, spiritual and religious life, and the result of which was the restoration of Ukrainian statehood and the creation of the Ukrainian nation in the first third of the 20th century; the conditions have been studied, the periods have been singled out, tendencies, regularities, features of accumulation of scientific knowledge about essence and peculiarity of Ukrainian national revival in modern historiography have been revealed; a wide range of new historiographical sources was introduced into scientific scope; theoretical and methodological approaches, conceptual and categorical apparatus and methods of historiographical research based on civilizational and socio-cultural paradigms have been improved; the study of patterns and trends of Ukrainian national revival in the second half of the 19th – the first third of the 20th century, the specifics of politicization of the national and cultural movement and factors of its transition to socio-civic, national and political stages of development have been further developed.

The practical significance of the research is that the obtained results will contribute to the enrichment of theoretical and methodological tools of historiography, its modernization on the basis of civilizational and socio-cultural methodology. Scientific generalizations can be used to improve public policy in the field of historical memory, culture, education and science, to develop national strategies to counter the paradigm of “Russian world” and the return of the occupied territories of Crimea and Donbass. The results of the study can also be involved in updating the content of textbooks, manuals, educational, teaching materials on historiography, history of Ukraine, encyclopedic, biographical and bibliographic publications.

The first chapter presents the scientific tools of the study, source studies, conceptual-historiosophical, theoretical, methodological, methodical, scientific-organizational, conceptual and categorical apparatus of the research. The current status of scientific study on the topic of the dissertation was analyzed. The whole array of historiographical studies has been united into several historiographical selections: the first section includes conceptual and generalizing scientific works, in which the historiography of national and cultural revival has been considered in the general outline of historiography of the history of Ukraine; the second one contains scientific works (monographs, dissertations, articles), which were directly devoted to the historiography of the national and cultural movement or its certain stages; the third one includes scientific research analyzing historiography of certain components of the national and cultural revival, for example, the historiography of the Ukrainianization of education, politicization of national life, mental and ethnic changes of the period under study, etc.; these can be both separate scientific articles and historiographical introductions to monographs or dissertations; the fourth one contains analytical materials of reviews for the scientific works, which are devoted to general or special aspects of national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century.

An overview and analysis of the source base of the research has been presented, several groups of primary sources have been identified. The first group includes generalizing scientific works devoted to the development of the concept “Ukrainian national and cultural revival”, understanding of its content, dynamics, regional features; the second group contains scientific works (monographs, dissertations, articles) devoted to this or that certain problem of Ukrainian national and cultural revival; the third one includes reference, encyclopedic and educational literature; the fourth one consists of personal documents (autobiographies, diaries, memoirs, memoirs of historians, oral-historical sources (conversations with scientists), private correspondence of researchers, their interviews with the media, etc.).

The methodological basis of the research includes conceptual-historiosophical (scientific substantiation of the main idea and concept of the research, historiosophical understanding of Ukrainian national and cultural revival and its historiography), methodological (integration and synthesis of methodological approaches, interaction of scientifically expedient principles of the research), theoretical (scientific provisions of modern historiographical discourse on the research, new ideas about the requirements, ways and methods of historiographical knowledge), conceptual and categorical (definitions and historiographical interpretation of the main concepts and categories), methodical (interaction of empirical, theoretical and special historical research methods and scientific-organizational (succession, validity and systematization of historiographical research, approbation and publication of its intermediate and general conclusions, etc.) aspects. The research tools of the study also include historiographical and source support for solving the problems of the dissertation. The study is based on the priorities of comparative studies, comparing the content and scientific conclusions of different historiographical discourses, presentation of the intertext of historiographies, anthropologization of historiographical research, as well as the principles of historicism, unity of historical logical aspects, scientific content, objectivity, succession, comprehensiveness, interdisciplinarity, value-semantic orientation, historiographical dialogue, unity of theory and practice, etc. Attention has been paid to the methodological and ideological-axiological potential of the historiography of Ukrainian national revival in the context of counteracting the hybrid challenges of our time.

The state of scientific and historical study of the category “Ukrainian national and cultural revival” has been analyzed, its historical interpretation has been presented. The author’s vision of the category “Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century” has been substantiated. This category comprises broad, dynamic, holistic and national movement of the Ukrainians, the content of which was the development of socio-cultural, mental-ethnic and spiritual-religious life, which resulted restoration of

Ukrainian statehood and creation of the Ukrainian nation in the first third of the 20th century.

The second chapter is devoted to the analysis of modern Ukrainian historiography on the state-political, socio-civic, socio-cultural foundations of Ukrainian national-cultural revival of the outlined period. Historians' views on the preconditions and socio-political context of Ukrainian national movement in the second half of the 20th century have been studied, and attention has been paid to researchers' evaluation of its influence on the politicization of Ukrainian public life. Historiographical narratives about the preconditions and peculiarities of the rise of the national life in Halychyna (Galicia) and Naddnipyrianska region have been considered, the dialectic of the influence of imperial policy on the national awakening of the Ukrainians has been revealed.

The reflection of the factors of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century in modern historiography has been studied. Based on the analysis of accumulated historical knowledge, several groups of factors have been identified, the influence of which are being discussed by researchers. Among them are political, external political and geopolitical factors; factor of historicity of Ukrainian socio-cultural and state development; human capital factor; socio-economic factor; mental factor. It has been emphasized that a significant historiographical progress was the recognition of the role of not only material but also mental and psychological factors in the rise of the national movement.

The state, problems, dynamics of reflection of the history of the origin and development of Ukrainian periodicals in the second half of the 19th – the first third of the 20th century in modern historiographical discourse have been studied. It has been found out that while studying the place and the role of Ukrainian periodicals for Ukrainian national and cultural revival, a certain pattern can be traced: firstly, scientists focused on the analysis of the dynamics, nature, quantitative and qualitative indicators of socio-political press, later they paid attention to literary and artistic press, and today coverage of regional and microhistorical aspects of the functioning of Ukrainian periodicals are required. The author comes to the conclusion that

historians share the view that the spread of Ukrainian periodicals not only enriched the study and popularization of the Ukrainian language, but also played a crucial role in politicizing the national revival, preparation and implementation of state-creating competitions of 1917-1921. The state of studying the problem of self-organization of the social life of the Ukrainian people in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century in the modern historiographical discourse has been analyzed. It has been found out that the historiographical position on the dynamics of social self-organization of the Ukrainians ranging from cultural life to the institution of political parties is legitimized among scholars.

The third chapter covers the latest research on the scientific, historical, educational and cultural basis of Ukrainian revival, in particular, historiographical discourse on the development of knowledge about the history of Ukraine, its worldview and educational potential; the reflection of the movement for Ukrainian education in the works of historians has been presented; historians' vision of the role of literature and art in the national and cultural revival has been revealed; the historiography of the influence of everyday life on the national and cultural awakening of the Ukrainian people has been studied.

The fourth chapter is devoted to the analysis of modern domestic historiographical discourse on the ethnic and mental dimension of Ukrainian national and cultural revival. The focus of the study is the position of modern historiography on the conditions, content, features of the development of Ukrainian national identity during the period under study. Modern historians' approaches to the relationship between the concepts of "Ukrainian national revival" and "Ukrainian nation-building" have been highlighted, the content of the historical discussion between traditional and modernist historiography has been revealed. The historical narrative concerning changes in Ukrainian traditional mentality against the background of national revival has been analyzed.

Much attention has been given to the analysis of the special way modern historians integrate methodology of archetype and cultural and historical trauma in the coverage of Ukrainian ethnic processes of the imperial age. It has been noted that

the category “archetype” is actively used by historians to interpret the values and nature of Ukrainian nation-creation. It has been found out that the study of Ukrainian historical process of the second half of the 19th – the first third of the 20th century through the prism of cultural and historical trauma was at an early stage of its development. Historians focus on the traumatic nature of such phenomena for Ukrainians as Malorossiya’s identity and double loyalty, as well as on the trauma of human casualties and social victims of the Great War (1914-1918). In addition, the peculiarities of historians’ study of the unification as a component and result of Ukrainian national revival have been highlighted, and historiographical understanding of the significance of the Unification Act of 1919 for the formation of the ethnomental identity of the Ukrainians has been revealed.

The fifth chapter of the research is devoted to the analysis of the state of research on spiritual and religious dimension of Ukrainian national and cultural revival of the second half of the 19th – the first third of the 20th century in modern Ukrainian historiography. The process of accumulation of historical knowledge on the problem of the influence of spiritual and religious factors on genesis and development of Ukrainian national movement in the imperial age has been considered. It has been stated that in discourse of modern historiography much attention was paid to the mental foundations and significant influence of religion and church as well as to the spiritual life of the Ukrainians.

The historiography of the religious thought of the key figures of Ukrainian national revival has been studied, analyzed and classified. It has been noted that historians paid considerable attention to the understanding of the religious receptions of political, public, religious and cultural figures. Five levels of scientific understanding of the religious heritage of the creators of Ukrainian national revival have been singled out and characterized. They are theoretical-epistemological, anthological-synthetic, personalistic, conceptual-generalizing, extrapolative-interpretive ones. Modern historiography studying the place and role of cultural and educational initiatives of the clergy in the establishment and promotion of the national movement has been considered. It has been proved that in modern

historiography considerable attention was paid to the study of the social status, spiritual and religious activities of the Orthodox, the Greek Catholic and the Protestant clergy. The place of the church hierarchy in the development of the spiritual and cultural identity and national consciousness of the Ukrainians of the imperial age has been studied.

Conclusions have been drawn about the process and leading trends of scientific understanding of the essence of national and cultural revival in Ukraine in the second half of the 19th – the first third of the 20th century; approaches of historians to its periodization, acquisition of historiography on key issues of the development of Ukrainian culture, its influence on the national-state consciousness and spirituality of the Ukrainian people. Gaps in the study of the problem have been identified, and proposals for further study have been outlined.

Key words: modern Ukrainian historiography, Ukrainian national and cultural revival, Ukrainian historiographical process, civilizational approach, Ukrainian national movement, social self-organization, Ukrainian nation-creation, Ukrainian national identity, spiritual and religious revival.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні

наукові результати дисертації

Монографія

1. **Семергей, Н.** (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ. 440 с.

Рецензії:

Юрій, М. (2020). Цивілізаційні виміри історіографії українського національно-культурного відродження. (Рецензія на видання : Н. Семергей «Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 3. С. 215–218.

Петренко, І. (2020). Нове дослідження з історії новітньої історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття [рец. : Семергей, Н. (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ. 440 с.]. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (31) (липень-вересень). С. 275–277.

Наукові статті у фахових (у т. ч. наукометричних) виданнях України

2. **Semerhei, N.** (2020). Modern Historiography of the Movement for Ukrainian Education in Mainstream of National and Cultural Enlightenment (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century). *Схід : аналіт.-інформ. журн.* Вип. 2 (166). С. 87–94. (*Index Copernicus, ERISH Plus*)

3. **Semerhei, N.** (2020). Influence of Cultural and Historical Traumas on the Development of Ukrainian Identity in the Second Half the XIXth – the First Third of the XXth Century: Historiography Aspect. *Актуальні питання суспільних наук та*

історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. № 2 (26). С. 55–58. (Index Copernicus)

4. **Семергей, Н. В.** (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце в національно-культурних процесах другої половини XIX – першої третини XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 116–123. (Index Copernicus)*

5. **Семергей, Н. В.** (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 176–182.*

6. **Семергей, Н. В.** (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Гельветика. Вип. 19. С. 35–39.*

7. **Семергей, Н. В.** (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять : наук. журн. Вип. 1 (42). С. 73–82.*

8. **Семергей, Н. В.** (2020). Історія та історики у піднесенні українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: новітня історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр. Вінниця : ТВОРИ. Вип. 32. С. 114–126. (Index Copernicus)*

9. **Семергей, Н. В.** (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: концепція, методологія і методика історіографічного дослідження. *Сторінки історії. Вип. 50. С. 322–337. (Web of Science, Index Copernicus)*

10. **Семергей, Н. В.** (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 6–16. (***Index Copernicus***)

11. **Semerhei, N.** (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s: National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 93–99. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

12. **Semerhei, N.** (2019). The category “Ukrainian National-Cultural Revival” of the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century: Interpretations and Receptions of Historiography and Ukrainian Studies. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 4 (162). С. 75–81. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

13. **Semerhei, N.** (2019). The Evolution of a Church and Religious role in the Ukrainian National and Cultural Renaissance in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century: the Modern Historiography. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 6 (164). С. 100–105. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

14. **Семергей, Н. В.** (2019). Національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття як українське націєтворення: гносеологічний ландшафт новітньої історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. С. 338–361.

15. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 17–21.

16. **Семергей, Н. В.** (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 30 (69). № 4. С. 161–166. (***Index Copernicus***)

17. **Семергей, Н. В.** (2019). Вітчизняна історіографія українського національно-культурного відродження: стан дослідженості проблеми або «історіографія історіографії». *Вчені записки Таврійського національного*

університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. Т. 30 (69). № 3. С. 187–192. (*Index Copernicus*)

18. **Семергей, Н. В.** (2019). Національна ідентичність в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 46–60. (*Index Copernicus*)

19. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження модерної доби у протидії гібридним викликам сучасності: історіософський аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні відносини. Вип. 6. С. 26–32.

20. **Семергей, Н. В.** (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття : новітня історіографія. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 197–206. (*Index Copernicus, ERISH Plus*)

21. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917-1921 років: концептуалізація нарративу сучасної історіографії. *Грані : науково-теоретичний альманах*. № 7. Т. 21. С. 63–69. (*Index Copernicus*)

22. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігієзнавча думка українського національно-культурного відродження початку XX ст.: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. Вип. 1. Ч. 2. С. 156–161.

23. **Семергей, Н. В.** (2018). Новітні українознавчі студії про державотворчу ідентичність суспільно-політичних поглядів Миколи Міхновського. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 1. С. 113–118. (*Index Copernicus*)

24. **Семергей, Н. В.** (2018). Причини поразки політизації національно-культурного відродження у добу Директорії УНР: інтерпретації української

історіографії. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 123–127. (*Index Copernicus*)

25. **Семергей, Н. В.** (2018). Національно-культурне відродження в історіо- та політософії Михайла Драгоманова: історіографічний контекст. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 128 (1). С. 53–56.

26. **Семергей, Н. В.** (2017). Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття : інтертекст історіографій. *Історична пам'ять* : наук. зб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. 37. С. 110–116.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

27. **Семергей, Н. В.** (2020). Література та мистецтво в українському національно-культурному відродженні другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: новітня історіографія. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. Вип. 3 (24). С. 31–34. (*Index Copernicus*)

28. **Семергей, Н. В.** (2019). Парадигма національного возродження VS концепція модерних націй: дискусии в новейшей украинской историографии. «Долгий ХІХ век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории : сб. науч. тр. Вып. 3. Минск : РИВШ. С. 153–161.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

29. **Семергей, Н. В.** (2020). Сучасні історики про ідею соборності як етос українського національного руху імперської доби. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації»*, 7 квітня 2020 р. Полтава-Вітебськ. С. 322–325.

30. **Семергей, Н. В.** (2020). Українські історики та їхня роль в українському націєтворенні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Таврійські історичні наукові читання»*, 3–4 квітня 2020 р. Київ : Гельветика. 2020. С. 66–70.

31. **Семергей, Н. В.** (2020). Іван Липа у релігійному вимірі українського національного руху: історіографічний огляд. *Десяті Липівські читання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, Івано-Франківськ, 24–25 вересня 2020 р. Івано-Франківськ: ІФНМУ. С. 121–123.

32. **Семергей, Н. В.** (2020). Розвиток української ідентичності у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічні акценти. *X Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки»*, Миколаїв, 1–2 червня 2020 р. Миколаїв. С. 99–101.

33. **Семергей, Н. В.** (2020). Церковно-релігійний чинник в Українській національно-демократичній революції 1917-1921 років: кластери новітньої історіографії. *Літопис історії України: новітня доба: зб. матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2019 р. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І. С. С. 6–11.

34. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження як дискурсна протидія гібридним загрозам національної ідентичності. *Виклики гібридної війни: інформаційний вимір: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, Вільнюс, 16–17 серпня 2019 р. Vilnius: The Republic of Lithuania. С. 121–125.

35. **Семергей, Н. В.** (2019). Архетипи української нації та розвиток ідеї цілісної освіти. *Київські філософські студії: матеріали наук. конф.*, Київ, 16–17 травня 2019 р. / за ред. Р. О. Додонова. Київ: Київ. ун-т імені Б. Грінченка. С. 323–325.

36. **Семергей, Н. В.** (2019). Українізація освіти: історичний досвід в історіографічних сюжетах. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність: матеріали Міжнар. наук. конф.*, Дніпро, 24–25 травня 2019 р. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: Охотник. С. 102–104.

37. **Семергей, Н. В.** (2019). Українські націєтворчі процеси та ментальні трансформації в імперську добу: матриця новітньої історіографії. *Історико-*

краєзнавчі дослідження : традиції та інновації : матеріали IV Міжнар. наук. конф., Суми, 28–29 листопада 2019 р. Суми. С. 104–107.

38. **Семергей, Н. В.** (2018). Концепт «державна самостійність» в українській історіо- та політософській думці кінця XIX – першої третини XX століття : історіографічний аспект. *Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Миколаїв, 27–28 квітня 2018 р. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського. С. 104–105.

39. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігія та церква в українському національно-культурному відродженні початку XX століття: історіографічні актуалітети. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах* : матеріали III Всеукр. наук. конф., Дніпро, 30-31 березня 2018 р. Дніпро : Охотнік. Ч. I. С. 197–198.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

40. **Семергей, Н. В.** (2020). Рух за українізацію освіти у період Національно-демократичної революції 1917–1921 років : історіографічний вимір. *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня)* : зб. наук. ст. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. V. С. 308–317.

41. **Семергей, Н. В.** (2020). Релігійно-церковне життя Карпато-Дністровського регіону України : ретроспективи сучасного історіографічного досвіду. *Історія релігій в Україні : актуальні питання* / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук ; Львівський музей історії релігії ; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди ; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів : Логос. С. 48–53.

42. **Семергей, Н. В. & Радько, П. Г.** (2019). Синергетичні та аксіологічні стратегії розвитку сучасного дискурсивного простору національної історіографії України. Рецензія на видання : Калакура Я. С. *Методологія історіографічного дослідження* : наук.-метод. посіб. Київ : ВПЦ «Київський

університет», 2016. 319 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 247–249.

43. **Семергей, Н. В.** (2017). Українська ментальність та національно-культурна ідентичність в історіософських рецепціях сучасного українознавчого дискурсу. Рецензія на монографію : Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 127 (12). С. 414–415.

ЗМІСТ

ВСТУП	35
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	45
1.1. Стан і тенденції дослідження проблеми	45
1.2. Джерельний комплекс дослідження.....	76
1.3. Теоретико-методологічні стратегії дослідження	101
1.4. Концепт «українське національно-культурне відродження» в категоріальних інтерпретаціях новітньої історіографії	129
Висновки до розділу 1	150
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ІСТОРИОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	154
2.1. Відображення в історіографії передумов, суспільно-політичного контексту та регіональних особливостей нового етапу українського руху за національно-культурне відродження	154
2.2. Висвітлення в історичних студіях чинників і динаміки національно-культурного пробудження українців	164
2.3. Історики про особливості зародження української періодики та її роль у національно-культурних трансформаціях	188
2.4. Історіографія цивілізаційних процесів самоорганізації українського суспільства як основи національно-культурного руху	203
Висновки до розділу 2	224
РОЗДІЛ 3. НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО-ІСТОРИЧНОГО, ОСВІТНЬОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПІДГРУНТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ	228
3.1. Історики про розвиток знань з історії України та їхнє значення у формуванні національної ідентичності	228
3.2. Історіографія руху за українське шкільництво	250
3.3. Відображення в історіографії літературно-мистецької складової національно-культурного відродження	281

3.4. Історики про вплив повсякдення українців на національно-культурне пробудження суспільства	292
Висновки до розділу 3	306

РОЗДІЛ 4. ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА ЕТНІЧНІ ТА МЕНТАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ ПІД ВПЛИВОМ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ .....

4.1. Національно-культурне відродження як чинник формування української модерної нації	310
4.2. Історики про трансформацію традиційної ментальності українського народу на тлі національного відродження	327
4.3. Відображення в новітній історіографії місця й ролі архетипів української ментальності в національно-культурному русі.....	338
4.4. Вплив культурно-історичних і ментальних травм на розвиток української національної ідентичності	345
4.5. Історики про соборницьку складову розвитку етноментальної ідентичності українців.....	354
Висновки до розділу 4	367

РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ .....

5.1. Особливості взаємодії та взаємовпливів церкви та українського національно-культурного пробудження	371
5.2. Історіографія релігієзнавчої думки діячів українського національно-культурного відродження	396
5.3. Культурно-просвітницька діяльність і соціальна роль духовенства в розвитку українського національного руху	410
Висновки до розділу 5	429

ВИСНОВКИ .....

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....

ДОДАТКИ .....

ВСТУП

Актуальність дослідження. Українська історіографія, відновлюючи національні традиції в умовах незалежності України, утверджуючи науковість, цивілізаційний, соціокультурний та антропологічний підходи, приділяє особливу увагу тим питанням, які актуальні для сучасності, але замовчувалися або спотворювалися у тоталітарні часи. Серед них чільне місце посідає історія національно-культурного відродження України другої половини ХІХ – перших десятиріч ХХ століття. Наукове вивчення цього досвіду важливе для сучасного етапу трансформації українського національного, суспільно-політичного та духовно-культурного життя, для осмислення його тягlosti, поетапності та наступності. Національно-культурне відродження відіграло винятково важливу національно-мобілізуючу і державотворчу роль, стимулювало розвиток історичних знань, які помітно впливали на політизацію і зміст національного руху, сприяли формуванню національної свідомості, української ідентичності, соціалізації національної та державницької ідеї.

Історія національно-культурного відродження на Східних і Західних землях України, його цивілізаційний характер і місце в європейському просторі цілком закономірно продовжує привертати увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. У новітньому соціогуманітарному, передусім історичному, дискурсі, започаткованому в 90-х роках ХХ століття, нагромаджено значний масив знань про генезу українського національно-культурного руху, зокрема в умовах його переходу від культурницького піднесення до політичної самоорганізації в другій половині ХІХ. Не потребує доведення теза про те, що суспільна легітимація історичного нарративу може бути успішно здійснена в процесі його історіографічного осмислення, яке сприяє не лише актуалізації самого предмету дослідження, але й інтеграції історичного досвіду національної самоорганізації суспільства в сучасну практику політичних та соціокультурних трансформацій. Роль і значення історіографічних студій із проблем українського національно-культурного відродження особливо зростає в умовах російсько-української війни, агресивної політики путінської Росії

проти України, окупації частини її території та поширення гібридної експансіоністської політики за координатами парадигми «руського міра».

Актуальність порушеної проблеми вмотивована й пізнавально-методологічними аспектами. Йдеться передусім про відсутність в новітній історіографії цілісної синтези, у якій би було послідовно, всебічно та системно проаналізовано великий обсяг наявних наукових праць із історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Реалізація цього завдання, започаткована в оприлюднених історіографічних студіях, засвідчила не тільки розуміння значення феномену національно-культурного відродження, але й висвітлення історіографії окремих його складників, переважно у хронологічних межах XIX століття. Об'єктивна необхідність продовження цих студій, а також суспільна затребуваність поглибленого вивчення історії українського національного відродження, оновлення історіографічного інструментарію на засадах цивілізаційної та соціокультурної методології й зумовили вибір теми дисертації: **«Новітня історіографія українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах освітньої програми нормативної дисципліни «Історія України та української культури» для всіх спеціальностей Української медичної стоматологічної академії, а її тематика відповідає плану науково-дослідної роботи кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Розвиток архівознавства, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін в Україні та світі» (номер державної реєстрації 16КФ046-07), у співпраці з якою проводилося дослідження. Тему дисертації затвердила вчена рада історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єкт дослідження – комплекс джерел новітньої української історіографії, присвячених історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Предмет дослідження – процес, провідні тенденції та закономірності нагромадження в новітній вітчизняній історіографії знань із історії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Мета дослідження – проаналізувати сучасний історіографічний процес нарощування знань про національно-культурне відродження України другої половини XIX – першої третини XX століття, виявити умови, етапи, тенденції, закономірності та особливості його наукового осмислення в новітній українській історіографії, з'ясувати прогалини та окреслити перспективи подальшого конкретно-історичного та історіографічного дослідження.

У процесі досягнення мети розв'язано такі **завдання**:

1. Вивчити стан дослідженості теми, систематизувати її джерельний комплекс, окреслити теоретико-методологічний інструментарій історіографічного пізнання.

2. Розглянути сучасні підходи до понятійно-категоріального апарату історіографічного осмислення українського національно-культурного відродження.

3. Проаналізувати процес висвітлення в історичних студіях передумов, суспільно-політичного контексту й чинників піднесення українського національного руху в другій половині XIX століття.

4. Розкрити історіографію змісту й форм самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу.

5. З'ясувати стан відображення в працях істориків соціокультурного підґрунтя українського національного відродження, роль у його розвитку національної освіти, науково-історичних пошуків, літератури та мистецтва.

6. Виявити зміст поглядів істориків на місце і роль повсякденних практик українців у піднесенні національно-культурного життя.

7. Простежити відображення в новітній історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження, впливу на нього ментальних травм українського народу.

8. Прослідкувати розвиток поглядів істориків на роль культурно-історичних архетипів у формуванні української соборності та етнонаціональної ідентичності.

9. Проаналізувати історіографію духовно-релігійного складника українського національно-культурного відродження, включаючи трактування істориками особливостей впливу церкви, духовенства, релігієзнавчої думки на посилення духовно-культурного спротиву імперській експансії та шовінізму.

10. Узагальнити історіографічні уроки та обґрунтувати перспективи дослідження українського національного відродження в сучасному контексті національного, державного та соціокультурного розвитку України.

Хронологічні межі дослідження мають два рівні. Перший – конкретно-історичний, у якому українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття розглянуто як цілісний процес піднесення українського національного руху. Такі межі зумовлені, з одного боку, пробудженням національно-культурного життя українців на початку другої половини XIX століття, а з іншого – проведенням політики українізації, яку насильно було припинено сталінським режимом і завершено «розстріляним відродженням» у 30-х роках XX століття. Другий рівень – історіографічний, визначений предметом дослідження й охоплює сучасний етап розвитку української історіографії, що розпочався на зламі 80-х – 90-х років XX століття й триває до сьогодні.

Територіальні межі дослідження також мають два виміри: перший – окреслено територією етнічних українських земель другої половини XIX – першої третини XX століття; другий – зумовлений тим, що новітню українську історіографію національно-культурного відродження розвивали історики не

лише материкової України, але й діаспори.

Методологія дослідження. Науково-дослідницький інструментарій дисертації представлено концептуально-історіософськими (наукове обґрунтування провідної ідеї та концепції дослідження, історіософське розуміння українського національно-культурного відродження та його історіографії), методологічними (інтеграція та синтез методологічних підходів, взаємодія науково зумовлених принципів і методів проведення дослідницького пошуку), теоретичними (наукові положення сучасного історіографічного дискурсу щодо проведення профільних досліджень, новітні уявлення про вимоги, шляхи та технології історіографічного пізнання), понятійно-категоріальними (дефініції та історіографічне трактування ключових понять і категорій), методичними (взаємодія емпіричних, теоретичних і спеціально-історичних методів дослідження) та науково-організаційними (цілеспрямованість, послідовність та обґрунтованість проведення історіографічного дослідження, апробація й публікація його проміжних і загальних висновків тощо) аспектами. Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, наступності, науковості, цивілізаційна методологічна парадигма з її теоретичним інструментарієм синергетичного, системного, проблемного, соціокультурного, антропологічного, аксіологічного, феноменологічного, парадигмального методологічних підходів. Методичний інструментарій історіографічного дослідження представлено сукупністю та взаємодією трьох груп дослідницьких методів: загальнотеоретичних, емпіричних і спеціальних.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в дисертації *вперше* цілісно проаналізовано новітню вітчизняну історіографію українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття як єдиного процесу духовно-культурного та національного піднесення українства; виявлено специфіку відображення в історичній науці передумов, чинників, суспільно-політичного та соціокультурного контекстів розвитку українського національно-культурного

руху в другій половині XIX століття; на основі цивілізаційної та синергетичної методології з'ясовано відображення в історіографії сутності самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу окресленого періоду; розкрито трактування сучасними істориками етнічно-ментального виміру українського національного руху, розглянуто його під кутом зору впливів архетипів української ментальності та культурно-історичних травм; прослідковано відображення в українській історіографії соборницького складника формування етноментальної ідентичності українців у добу національно-культурного відродження, розкрито зміст історичних досліджень про чинники, історичні умови та здобутки реалізації ідеї національної та державної єдності українства; висвітлено відображення в історіографії впливу церковно-релігійного чинника на піднесення духовно-культурного та національного життя українців, розглянуто роль церкви та духовенства в посиленні духовно-культурного спротиву імперській експансії та шовінізму; уточнено категорію «українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття», виявлено, що вона позначає широкий, динамічний, цілісний та національний рух українства, змістом якого був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а результатом – відновлення української державності та творення української нації в першій третині XX століття; вивчено умови, виокремлено періоди, виявлено тенденції, закономірності, особливості нагромадження в новітньому історичному пізнанні наукових знань про сутність та специфіку українського національного відродження; *введено до наукового обігу* широке коло нових історіографічних джерел; *удосконалено* теоретико-методологічні підходи, понятійно-категоріальний апарат та методику проведення історіографічних досліджень проблеми на основі цивілізаційної та соціокультурної парадигм; *подальшого розвитку набуло* вивчення закономірностей та тенденцій збагачення знань про українське національно-культурне відродження в другій половині XIX – першій третині XX століття, специфіку політизації національно-культурного

руху та механізм його переходу в суспільно-громадянську та політичну стадії.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що одержані результати сприятимуть збагаченню історіографічних знань, теоретико-методологічного інструментарію історіографії, його осучасненню на основі цивілізаційної та соціокультурної методології. Положення дисертації можуть слугувати створенню нових наукових праць із історіографії історії України, модерної історії України, історичного краєзнавства, культурології, історичної персоналістики, релігієзнавства, етнології, спеціальних історичних дисциплін. Наукові узагальнення можуть бути залучені для удосконалення державної політики у сфері історичної пам'яті, культури, освіти та науки, розробки національних стратегій протистояння парадигмі «руського міра» та повернення окупованих територій Криму і Донбасу. Результати дослідження також можуть бути залучені до оновлення змісту підручників, навчальних, навчально-методичних посібників з історіографії, історії України, створення довідкових, енциклопедично-біографічних та бібліографічних видань.

Вірогідність та аргументованість результатів дослідження забезпечено концептуально-теоретичним і методологічним обґрунтуванням ключових науково-теоретичних положень, використанням системи взаємопов'язаних дослідницьких методів, що відповідають об'єкту, предмету, меті та основним завданням дослідження, залученням значного обсягу необхідних історіографічних джерел на основі критичного відбору, розглядом новітньої історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття в теоретичній площині п'ятих концептуальних вимірів, зокрема шляхом: 1) обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження; 2) аналізу історіографії передумов, чинників і змісту піднесення національного відродження в другій половині XIX століття; 3) презентації сучасних досліджень науково-історичних, освітніх і культурних основ піднесення українського національного життя; 4) розгляду відображення в новітній історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження, висвітленням розуміння істориками

ролі архетипів, культурно-історичних і ментальних травм у досягненні ключових завдань національного відродження; 5) розкриття історіографії його духовно-релігійного складника, а також послідовного додержання науково-історичних принципів цілісності дослідження та цінностей академічної доброчесності.

Особистий внесок здобувача. Основні положення та висновки дисертації отримані здобувачкою самостійно та є її особистим напрацюванням. Представлена дисертація є комплексною науковою працею, висновки та рекомендації якої ґрунтуються на результатах власних дослідженнях авторки. Особистий внесок полягає в самостійному розв'язанні актуальної наукової проблеми, яка присвячена концептуальному осмисленню новітньої історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. У рецензії, підготовленій в співавторстві, особистий внесок дисертантки полягає в аналізі розділів та визначенні науково-методологічного значення рецензованого історіографічного видання.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дослідження доповідалися та обговорювалися на 22 наукових і науково-практичних конференціях і семінарах, зокрема на 13 *міжнародних*: ХХХ Міжнародна наукова онлайн-конференція «Історія релігій в Україні» (Львів, 5-6 листопада 2020 року); Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Країни Центральної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі західної цивілізації» (Полтава, 7 квітня 2020 року); Міжнародна науково-практична конференція «ІV Таврійські історичні наукові читання» (Київ, 3-4 квітня 2020 року); Х Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки» (Миколаїв, 1-2 червня 2020 року); Міжнародна науково-практична конференція «Виклики гібридної війни: інформаційний вимір» (Вільнюс, 16-17 серпня 2019 року); Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, 24-25 травня 2019 року);

Міжнародна науково-практична конференція «Іван Котляревський та українська культура XIX-XXI століть (до 250-ліття від дня народження письменника)» (Полтава, 17-18 жовтня 2019 року); Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору», (Полтава, 6-7 листопада 2019 року); V Международная научно-практическая конференция «Витебский край» (Вітебськ, 21 листопада 2019 року); IV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 28-29 листопада 2019 року); Міжнародна наукова конференція «Конфліктизація культурно-історичного простору українства як об'єкт українознавчих досліджень» (Київ, 24 жовтня 2019 року); III Международная научная конференция «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы» (Мінськ, 13 грудня 2019 року); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки» (Миколаїв, 27-28 квітня 2018 року); на 9 **всеукраїнських**: Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір» (Полтава, 24-25 вересня 2020 року); Десяті Липівські читання (в рік подвійного ювілею 155-річчя Івана Липи (1865-1923) та 120-річчя Юрія Липи (1900-1944)) (Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2020 року); Всеукраїнська наукова конференція «П'яті Череванівські читання (на пошану професора А. С. Череваня)» (Полтава, 18-19 березня 2020 року); Всеукраїнська наукова конференція «Літопис історії України: новітня доба» (Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2019 року); Всеукраїнська науково-практична конференція «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу» (Полтава, 10 грудня 2019 року); Наукова конференція «Київські філософські студії» (Київ, 16-17 травня 2019 року); Другий Черкаський історіографічний симпозиум «Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-Східної Європи» (Черкаси, 29-30 жовтня 2019 року); XV науковий семінар «Українська художня культура на зламі епох» у рамках щорічного

проекту «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури в процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» (Київ, 16 грудня 2019 року); ІІІ Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 30-31 березня 2018 року) (Додаток Б).

Публікації. Теоретичні положення та висновки дисертації відображено в 43 наукових працях. Основні результати представлено у 28 публікаціях, із них: 1 монографія, 25 – статей у наукових фахових (зокрема наукометричних) виданнях України, 2 статті – в зарубіжних збірниках наукових праць. Апробацію матеріалів дисертації засвідчують 11 публікацій. Додатково результати дослідження оприлюднено в 4 наукових працях (Додаток А).

Структура дисертації зумовлена поставленою проблемою, метою й завданнями, а також логікою дослідження. Робота містить анотацію, вступ, п'ять розділів (20 підрозділів), висновки до розділів, загальні висновки, список використаних джерел (1015 бібліографічних позицій, кількість сторінок – 107), додатки (2, кількість сторінок – 11). Повний обсяг дисертації – 561 сторінка, із яких 411 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан і тенденції дослідження проблеми

Історіографія українського національно-культурного відродження займає ключове місце в системі фундаментальних досліджень історіографії історії України. Інтерес учених до цієї проблематики пояснюється винятковим значенням нової хвилі українського національного руху, яка розпочалася наприкінці XVIII століття й не втратила своєї цілісності, спадкоємності та наступності до кінця першої третини XX століття, обумовивши трансформацію національно-культурного відродження в усамостійнення України й національно-державне будівництво. Саме в цей час поступово вибудувалася українська національна культура, яка стала необхідною основою для реалізації природного права українців на державний суверенітет та духовно-культурну соборність, визначила політизацію національного життя. Українське національне відродження, ставши органічним складником широкого європейського руху за національне пробудження тогочасних бездержавних народів, започаткувало глибинні зміни української ідентичності на ментальному рівні. Більше того, лідери та провідники національно-культурного відродження українським словом та соціокультурними засобами обґрунтували ціннісну, ментально-етнічну, політичну та духовну єдність українців.

У часи радянського тоталітаризму термін «українське національно-культурне відродження» перебував під ідеологічним табу. І тільки на межі 1980-1990-х років його природа та сутність цілком обґрунтовано привернула увагу істориків, зусиллями яких нагромаджено значний масив історичних знань, що закономірно стало об'єктом історіографічних студій. Їхня тематика досить широка: від антологічних історіографічних зрізів, у яких концептуально репрезентовано стан наукового вивчення феномену українського національно-культурного відродження, до тематичних історіографічних розвідок, що стосуються аналізу вивченості окремих регіональних або тематичних сюжетів тогочасного національного руху.

Важливо підкреслити, що визначальними критеріями історіографічного дослідження є науковість, наступність і спадкоємність історіографічного аналізу, забезпечення діалектичного зв'язку наявних синтез із новими студіюваннями. Це дає змогу аргументувати та вмотивувати переконливість тематизації нових історіографічних досліджень. Дотриматися пріоритетів єдності та безперервності історіографічної традиції, увиразнити її цілісність та актуальність сприяють наукові пошуки щодо стану дослідженості порушеної проблеми, т. зв. «історіографія історіографії».

Увесь виявлений нами масив історіографічних студій можна об'єднати в кілька історіографічних блоків: *перший* – концептуально-узагальнювальні наукові праці, у яких історіографія національно-культурного відродження розглядається в загальній канві історіографії історії України; *другий* – наукові праці (монографії, дисертації, статті), які безпосередньо присвячені історіографії національно-культурного руху або окремим його етапам; *третій* – наукові розвідки, у яких проаналізовано історіографію окремих складників національно-культурного відродження, приміром історіографію українізації освіти, політизацію національного життя, ментально-етнічних змін досліджуваного періоду тощо; це можуть бути як окремі наукові статті, так й історіографічні вступи до монографій чи дисертацій; *четвертий* – аналітичні матеріали, що представлені в рецензіях на наукові праці, які присвячені загальним чи особливим аспектам національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Первинні концептуально-теоретичні основи дослідження історіографії українського національно-культурного відродження було закладено в узагальнюючих наукових працях (монографії, дисертації, підручники, концептуальні статті) з історіографії історії України. Це наукові надбання відомих історіографів Л. Зашкільняка¹, Я. Калакури², В. Капелюшного³,

¹ *Зашкільняк, Л. О.* (1996). Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО. 96 с.; *Його ж.* (1999). Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. 228 с.; *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і*

І. Колесник⁴, К. Кондратюка⁵, В. та А. Коцурів⁶, О. Реєнта⁷, В. Смолія⁸, В. Яремчука⁹ та інших. Нами вони об'єднані в *перший історіографічний блок*.

Насамперед слід підкреслити, що в контексті новітніх методологічних викликів оцінював розвиток сучасних історичних досліджень українського національного руху О. Реєнт. Учений звернув увагу на ризики глорифікації українського національного відродження, його героїзації, некритичного ставлення. Водночас дослідник окреслив площини історичного минулого, які недостатньо вивчені в історичній науці. Це, зокрема, політика царизму щодо формування комплексу меншовартості та синдрому «молодшого брата»; специфіка самоорганізації українства та творення власних соціальних інститутів; розвиток політичних організацій та волі українців до

проблеми (2004) : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. 405 с.

² *Калакура, Я.* (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 496 с.; *Його ж.* (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.

³ *Капелюшний, В. П.* (2003). Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). Київ : Олан. 608 с.; *Його ж.* (2004). Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 511 арк.; *Його ж.* (2004). Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 46 с.

⁴ *Колесник, І. І.* (1995). Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 1. С. 21–33; *Його ж.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. 256 с.; *Його ж.* (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.

⁵ *Кондратюк, К.* (2002). Українська історіографія XIX – початку XX ст. : основні напрями і концепції. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка. 242 с.

⁶ *Коцур, В. П. & Коцур, А. П.* (1999). Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври. 520 с.

⁷ *Реєнт, О.* (1999). Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу. *Український історичний журнал*. № 3. С. 3–22; *Його ж.* (2000). Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. № 2. С. 3–26; *Його ж.* (2005). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки. *Перечитуючи написане*. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 80–119.

⁸ *Смолій, В.* (1997). Українська історична наука на рубежі XXI століття. *Освіта України*. 4 липня.

⁹ *Яремчук, В. П.* (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 288 с.

самоствердження у формі національно-визвольного руху тощо¹⁰. О. Реснт перспективно оцінював наукові розвідки з історіографії українського відродження С. Єскельчика¹¹ та В. Сарбея¹², звертав увагу на те, що зростанню історіографічного нарративу значно сприяє археографічна діяльність і розширення доступу до раніше невідомих матеріалів.

Історики, аналізуючи розвиток новітньої української історіографії досліджуваної теми, звертають увагу на зростання зацікавленості дослідників проблемами розвитку українського суспільства в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Це, на думку Л. Зашкільняка, свідчить про осучаснення методологічного інструментарію сучасної історіографії на основі критеріїв соціальної історії та культурно-антропологічного повороту¹³. Посилення уваги до сутності та змісту національного відродження, а також характеру та динаміки соціокультурних, етнічно-ментальних, суспільно-політичних й духовно-релігійних його аспектів, свідчить про інноваційне спрямування українського історіописання в контексті цивілізаційної історіософії.

Досить розлогі сюжети вивченню історіографії українського національно-культурного та національно-державного відродження в другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття присвятив Я. Калакура. Поряд з тим, що вчений ґрунтовно й скрупульозно розглянув розвиток історичної науки доби національного відродження, він окрему увагу приділив концептуальному аналізу національної історіографії в незалежній Україні, зокрема й історіографії досліджуваної нами доби. Історик констатував стійке зростання інтересу вчених до культурницького виміру українського історичного поступу, окремо

¹⁰ *Реснт, О.* (2000). Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. № 2. С. 6.

¹¹ *Єскельчик, С.* (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. Відділ славістики. 125 с.

¹² *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.

¹³ *Зашкільняк, Л. О.* (2004). Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. С. 51–52.

виділивши наукові доробки І. Войцехівської, Я. Грицака, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича, І. Колесник, А. Коцура, В. Кравченка, С. Кульчицького, В. Масненка, П. Радька, О. Рафальського, О. Реєнта, В. Смолія, О. Удада, В. Ульяновського, Р. Шпорлюка та інших¹⁴. Я. Калакура зазначив, що завдяки висвітленню зазначеними дослідниками науково-дослідницького процесу вивчення історії українського національного відродження вона стала невід'ємною частиною світової історичної науки¹⁵.

Погоджуємося із Я. Калакурою, що виняткове значення для осмислення сутності українського національно-культурного відродження відіграла поява фундаментального п'ятнадцятитомника «Україна крізь віки», у якому синтезно висвітлено державно-політичні, соціально-економічні та культурно-духовні виміри українського історичного поступу¹⁶. Для нашого дослідження вагоме значення становлять такі його видання, як «Національне відродження України» (В. Сарбей)¹⁷, «Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.» (О. Рубльов та О. Реєнт)¹⁸, «Україна між двома війнами (1921-1939 рр.)» (С. Кульчицький)¹⁹. Історіограф підкреслював, що перспективність новітнього осмислення українського національно-культурного відродження пов'язується із зосередженістю істориків на вивченні розвитку української національної свідомості, динаміки становлення модерної політичної нації²⁰.

Значної уваги аналізу української історіографії національного відродження приділила І. Колесник. Дослідниця, вивчаючи концептуальні основи вітчизняного історіографічного пізнання, констатувала, що на

¹⁴ **Калакура, Я.** (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. С. 427.

¹⁵ *Там само.* С. 431.

¹⁶ *Там само.* С. 432.

¹⁷ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

¹⁸ **Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П.** (1999). Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 10 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 320 с.

¹⁹ **Кульчицький, С. В.** (1999). Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 11 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

²⁰ **Калакура, Я.** (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. С. 438– 439.

початкових етапах новітнього вивчення українського XIX століття спостережено певне ідеологічне протистояння марксистської історіографічної парадигми та модерних підходів, що набували популярності, передусім, у діаспорній історіографії. Крім того, окремою тенденцією в розвитку методології історіографічних досліджень відповідної проблематики стало поширення міждисциплінарного підходу та апробація модерних дослідницьких технологій, результатом чого стало привернення уваги до таких вимірів минулого, як історія повсякденності, мікроісторія, культурна антропологія, зокрема, історія ментальностей, свідомості, підсвідомого, а також структурної антропології, що представлена демографічною історією, історією родини, регіональною історією тощо²¹.

Заслуговує на увагу й окремий аналіз І. Колесник історіографії українського національного відродження. Цікавими, на наш погляд, є інтерпретації дослідниці тих проблем, що пов'язані із понятійним тлумаченням категорії «українське національне відродження», висвітленням сучасних підходів до його періодизації, соціальної бази, регіональної специфіки та геополітичних відмінностей. Крім того, цінним вважаємо висвітлення І. Колесник шляхів розвитку української історіографії в добу національного відродження. Дослідниця цілком переконливо вважала, що тогочасна історіографія не лише розвивалася під впливом піднесення української культури, але й «[...] мала зворотній вплив на процеси національного відродження в Україні. Історіографія [...] один із найвагоміших серед політичних, культурологічних та емоційно-психологічних факторів. Українська історіографія виступає як засіб ідейно-теоретичного обґрунтування процесу відродження»²². Така функціональність історіографії, на думку І. Колесник, виявилася у кількох аспектах: по-перше, історіографія стала інструментом формування як масової національної свідомості, так і професійної, історичної,

---

²¹ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. С. 133.

²² *Там само.* С. 246.

адже апеляція до минулого українського народу, вивчення рідної історії, форм національної державності багато в чому сприяли відновленню ідей історичної тяглості політичної та культурної традиції української нації; по-друге, історичні дослідження сприяли обґрунтуванню політичних програм українства; по-третє, тогочасна українська історична думка була щільно пов'язаною із культурно-громадською та просвітницькою діяльністю, адже історики докладали чимало зусиль для популяризації та розповсюдження знань про минуле рідного краю та загалом українського народу²³.

Як бачимо, на сьогодні в системі фундаментальних історіографічних досліджень історіографія українського національного відродження отримала окремий напрям історіографічних студій. Осмислення історичного наративу про національно-культурницький рух засвідчило соціокультурний та антропологічний поворот у вітчизняній історіографії, її орієнтацію на цивілізаційну історіографічну парадигму. Дослідникам вдалося окреслити провідні напрями наукового дослідження українського культурного, а згодом політичного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. Продовження таких пошуків набуло об'єктивності в студіях, що присвячені безпосередньо історіографії досліджуваного періоду.

Основний історіографічний дискурс, що репрезентує стан дослідженості порушеної теми представлено в монографіях, дисертаційних роботах, наукових статтях, які присвячені безпосередньо історіографії українського національно-культурного відродження. Відповідний масив наукових студій об'єднано в **другий історіографічний блок**, який засвідчений працями С. Дровозюка²⁴, С. Єскельчика²⁵, В. Капелюшного²⁶, О. Караульної²⁷, В. Кравченка²⁸, О. Купріянчук²⁹, В. Мандзяка³⁰, В. Меші³¹, В. Сарбея³², О. Яцини³³ та інших.

²³ Там само. С. 246–247.

²⁴ Дровозюк, С. І. (2005). Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX століття : історіографічний нарис. Вінниця : О.Власюк. 364 с.

²⁵ Єскельчик, С. (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. Відділ славістики. 125 с.

Одним із перших дослідників, які професійно вивчали історіографію українського національного відродження, без сумніву, був В. Сарбей, у науковому доробку якого було власне тематизовано проблематику національно-культурного відродження, як окремого предмета дослідження³⁴. У запропонованому дослідником огляді історіографічних засад концепції українського національного відродження історик синтезував погляди її засновників – М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, І. Лисяка-Рудницького, звернув увагу на визначення вченими хронологічних меж, періодизації, динаміки та особливостей національного руху³⁵. Попри те,

²⁶ **Капелюшний, В. П.** (2003). Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). Київ : Олан. 608 с.; **Капелюшний, В. П. & Коваль, В. В.** (2018). Незламна і нескорена : національна еліта в Українській революції 1917–1921 років : історіографічний нарис : монографія. Київ : Інтерсервіс. 479 с.

²⁷ **Караульна, О. М.** (2005). Південь України кінця ХІХ – початку ХХ століття в контексті українського культурно-національного відродження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 – теорія та історія культури. Київ. 20 с.

²⁸ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків : Основа. 376 с.; **Його ж.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

²⁹ **Кур'яничук, О. В.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 210 арк. ; **Його ж.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 15 с.

³⁰ **Мандзяк, В. П.** (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 260 арк. ; **Його ж.** (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 20 с.

³¹ **Меша, В. Г.** (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Донецьк. 20 с.

³² **Нариси з історії українського національного руху** (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.; **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

³³ **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. 207 арк.

³⁴ **Нариси з історії українського національного руху** (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.

³⁵ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 21–25.

що наукові студіювання В. Сарбея ґрунтовані на пріоритеті здебільшого матеріалістичного розуміння історичного процесу та первинності соціально-економічних факторів, його синтези не тільки започаткували новітнє вивчення історіографії українського національного руху, але й привернули увагу історіографії до соціокультурного виміру українства.

Значним кроком уперед у вивченні історіографії національного відродження стала монографія В. Кравченка³⁶. Попри те, що праця присвячена аналізу розвитку української історичної науки від другої половини XVIII – до середини XIX століття (від «Історії Русів» до В. Антоновича та М. Драгоманова), дослідник запропонував ефективні теоретико-методологічні підходи до аналізу історіографічного нарративу досліджуваного періоду, звернув увагу на важливість співставлення здобутків вітчизняної історіографії з європейською історичною наукою.

З одного боку, учений розглянув розвиток української історіографії в епоху національного відродження другої половини XVIII – середини XIX століття, проаналізував особливості, складнощі та умови тогочасного творення історіографії, як самостійної галузі історичного пізнання. З іншого – В. Кравченко провів огляд історичних досліджень щодо висвітлення національних, культурних, інтелектуальних і духовно-релігійних аспектів українського відродження в імперську добу. Однією із його найновіших історіографічних праць є монографія «Україна, Імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії»³⁷.

У праці В. Кравченка розглянуто шляхи формування та зміст наукової парадигми українського відродження. Пріоритет щодо наповнення її змісту вчений віддав двом історикам – О. Оглоблину та І. Лисяку-Рудницькому. Саме з їхніми дослідженнями В. Кравченко пов'язував процеси оновлення методологічного інструментарію, інтеграцію вітчизняної історіографії до

---

³⁶ *Кравченко, В. В.* (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. 376 с.

³⁷ *Кравченко, В. В.* (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

міжнародного академічного простору, здобуття нею необхідного академічного реноме та наукової респектабельності³⁸. Автор представив зміст історичної концепції І. Лисяка-Рудницького, наголошуючи, що він розглядав український національний рух у межах загальноєвропейських процесів національно-культурного відродження, порушував питання про його типологізацію, специфіку, етнічні, територіальні, політичні та ментальні чинники³⁹.

Крім того, новаційними в історичній концепції І. Лисяка-Рудницького В. Кравченко вважає положення про відсутність у ХІХ столітті української нації в повному значенні цього слова, заперечення колоніального статусу України в Російській імперії, відмови від давньої народницької тези про «зраду еліт», визнання їхньої позитивної ролі в українській історії, спростування того, що русифікація в імперії відбувалася лише завдяки репресивним заходам царського режиму тощо⁴⁰. Загалом історичний наратив І. Лисяка-Рудницького історик розглядав у площині спростування історичної міфології, а також у контексті подолання вітчизняних історичних стереотипів.

В. Кравченко окреслив й пострадянську ситуацію в українському історіографічному дискурсі. Значне місце в його монографії займає огляд української діаспорної історіографії, зокрема наукових студій Г. Грабовича, З. Когути, П.-Р. Магочія, О. Прицака, І.-П. Химки, Ю. Шевельова, І. Шевченка, Р. Шпорлюка та інших. Автор підкреслив, що однією із центральних тем досліджень цих учених стали питання формування української модерної нації в ХІХ столітті. Історики делегітимізували традиційну національну парадигму українського історичного процесу, базовану на етнокультурних і державницьких категоріях. Ще однією темою історіографічного аналізу В. Кравченка стала дискусія між переніялістами (традиціоналісти), які представляли офіційну або нормативну історіографію та модерністами (ревізіоністи), які робили спроби переглянути усталені історичні підходи.

---

³⁸ Там само. С. 396.

³⁹ Там само. С. 397.

⁴⁰ Там само. С. 397.

Перші говорили про тяглість української нації та закономірність її періодичного відродження. Другі – наголошували на ідеях конструктивізму в формуванні нації, розглядали її як уявну спільноту, сконструйовану інтелектуалами, а відтак вели мову про інструментальний характер українського національного відродження⁴¹.

Із погляду нашої теми цінними є результати історичної компаративістики В. Кравченка щодо аналізу двох парадигм українського національного відродження. Першу запропонував В. Сарбей, представляючи традиційну українську національно-державницьку історіографію. Другу – Я. Грицак, зробивши спробу представити альтернативну оцінку українському історичному процесу. Останній розглядав європейські чинники українського національного відродження, підкреслював альтернативність вибору національної ідентичності, критикував зображення України як жертви російського шовінізму, обґрунтовував закономірність і типовість українського відродження, уписуючи його до загальноісторичного процесу Центрально-Східної Європи. Мова йде також про оптимістичність українського національного руху, його вагомі здобутки та досягнення⁴².

Оцінюючи сучасну історіографію українського національно-культурного відродження, В. Кравченко наголошував на перспективності модерністських підходів. Скептично говорячи про те, що більшість українських істориків орієнтуються на ригоризм і застрілі канони, Я. Грицак звертав увагу на історіографічну дискусію, у межах якої з'являються нові праці таких авторів, як В. Ващенко, В. Масненко та інших. На думку історіографа, українській історіографії не слід безальтернативно дивитися на парадигму українського національного відродження, а доцільно звернути увагу на концепцію модернізації⁴³.

---

⁴¹ Там само. С. 419.

⁴² Там само. С. 423.

⁴³ Там само. С. 454.

Перспективним вважаємо дослідження діаспорного історика С. Скульчика, присвячене аналізу теоретично-концептуальних підходів істориків до розуміння української історії XIX – початку XX століття⁴⁴. Як переконливі оцінюємо думки дослідника про те, що в низці історичних праць поняття «українське національне відродження» та «український національний рух» ототожнюються, що є методологічно хибним. С. Скульчик наголошував, що перше відображає сукупність національно-культурних, духовно-релігійних та ментально-етнічних змін, тоді як друге – дає змогу прослідкувати низку суспільно-політичних та громадських перетворень, які були результатом культурницького відродження.

Значний внесок у розв'язання низки питань історіографічного осмислення національного відродження стали студії В. Меші⁴⁵. Дослідник розлого розглянув тогочасну історіографію національно-культурницького руху в хронологічних межах 1905-1914 років, констатував нагальну потребу звернення дослідників до аналізу антиукраїнської політики російського царизму. В. Меша звернув увагу на те, що позитивною тенденцією історіографії було визнання того, що в добу національного відродження українці розпочали визнавати себе як націю, що виявилось в активній суспільній та творчій діяльності передової дворянської та різночинної інтелігенції, усвідомленні нею не тільки цінностей духовних скарбів народної культури, але й себе як частки народу⁴⁶.

Важливим кроком у розширенні історіографічного вивчення українського національного відродження стала публікація концептуально-узагальнюючих матеріалів⁴⁷. Зокрема в студії К. Кондратюка та В. Мандзяка, що уміщена в

⁴⁴ *Скульчик, С.* (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. 125 с.

⁴⁵ *Меша, В. Г.* (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Донецьк. 20 с.; *Його ж.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.

⁴⁶ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. С. 56.

⁴⁷ *Українська ідея. Перші речники* (1994) / колект. авт. Київ : Т-во «Знання» України. 180 с.; *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна наукова монографія* (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей

колективній монографії «Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми» запропоновано аналіз новітньої історичної думки про зміст та обсяг категорії «українське національно-культурне відродження». Учені висвітлили сутність окремих положень парадигми українського відродження в інтерпретації його провідних істориків – В. Сарбея та Я. Грицака, виявили спільність і відмінність у їхній методології. Дослідники стверджують, що в працях В. Сарбея відображено вплив марксистської теорії про первинність соціально-економічних чинників у націєтворчому процесі. Натомість методологія Я. Грицака побудована на уявленнях про пріоритет культурно-просвітницьких і політико-ідеологічних чинників у процесі становлення національної ідентичності⁴⁸.

К. Кондратюк та В. Мандзяк також окреслили підходи істориків до розуміння характеру, чинників, джерел і рушійних сил, послідовності та цивілізаційного значення національно-культурного відродження. Вони звернули увагу на особливості тлумачення поняття «національне відродження», яке більшість учених трактують як процес, пов'язаний із формуванням національно свідомої інтелігенції, становленням культурного і політичного рухів, поширенням національної самосвідомості серед народних мас, що й привело до появи української нації на початку ХХ століття⁴⁹.

Узагальнюючи історіографічну компаративістику історичних праць, К. Кондратюк і В. Мандзяк дійшли висновку про солідаризацію сучасних істориків щодо загального розуміння концепції українського національно-культурного відродження. Більшість є прихильниками модерністської теорії націєтворення, за якою сучасна українська нація зароджується наприкінці ХVІІІ століття і формується впродовж ХІХ – на початку ХХ століття. Учені мають

(ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.; *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* (2004) : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. 405 с.

⁴⁸ *Кондратюк, К. & Мандзяк, В.* (2004). Українське національне відродження ХІХ – початку ХХ століть у сучасній вітчизняній історіографії. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. С. 154–167.

⁴⁹ *Там само.* С. 154.

спільні позиції щодо поетапності національного відродження, ключової ролі в його піднесенні української інтелігенції. Так В. Сарбей поділяє її на національно свідому та «ренегатну» (русофільську), а Я. Грицак – на автономістів-патріотів та малоросів (представників подвійної русько-української лояльності)⁵⁰.

У названому історіографічному нарисі К. Кондратюк та В. Мандзяк здійснили концептуальний огляд й інших історичних і культурознавчих студій. Зокрема, проаналізовано окремі аспекти українського національного відродження, що представлені у працях таких істориків, як О. Аркуша, Я. Дашкевич, В. Качмар, О. Киричук, М. Кугутяк, С. Макарчук, М. Мудрий, С. Наумов, А. Павко, Г. Сергієнко, О. Середа, О. Сухий, О. Турій, П. Шкраб'юк, Б. Янишин та інших⁵¹.

Показово, що К. Кондратюк та В. Мандзяк надали пріоритетності аналізу тих історичних досліджень, у яких висвітлено західноукраїнський сегмент національно-культурного відродження. Вони дійшли висновку про ґрунтовність, фундаментальність та об'єктивний характер сучасних історичних досліджень, пояснили зростання кількості наукових синтезів про розвиток національного відродження в Західній Україні тим, що в радянський час ця тематика була під наглядом жорсткого цензурування. Узагальнивши, науковці виокремили ті аспекти, які потребують подальшого вивчення. Це діяльність культурно-освітніх установ; вплив українського зарубіжного культурного і політичного середовища на перебіг національного відродження в Україні; дискусія про формування української модерної нації на початку ХХ століття⁵².

Цінним з точки зору дослідження регіоналістичних аспектів українського національно-культурного відродження вважаємо науковий доробок В. Мандзяка, у якому розглянуто історіографію українського національного руху в Галичині в ХІХ – на початку ХХ століття, з'ясовано концептуальні та

⁵⁰ Там само. С. 154–155.

⁵¹ Там само. С. 155–167.

⁵² Там само. С. 166–167.

методологічні принципи історичних досліджень, проаналізовано внесок українських і зарубіжних учених у висвітлення історії національного життя краю⁵³. Заслужують на увагу наукові висновки автора про те, що в сучасній історіографії панують два основних погляди на концепцію національного відродження, спільним знаменником у якій є думка про зародження та формування української нації наприкінці XVIII – на початку XX століття. Водночас різняться думки вчених щодо розуміння першопричин націєтворення, адже одна частина дослідників говорить про пріоритет соціально-економічних чинників, а друга – про первинність культурно-політичних. Крім того, дослідник звертав увагу й на визначення вченими періоду завершення національного відродження, який окреслюють як початком Першої світової війни, так й 1917 роком⁵⁴.

Суттєвим, на наш погляд, є уточнення В. Мандзяка про те, що тривалий час в історіографії поняття національний рух підмінялося категорією суспільно-політичний, що не давало можливості ототожнити національний рух та національне відродження. На думку дослідника, перспективною історіографічною тенденцією є розгляд українського руху як частини широкого явища – національного відродження, під час якого відбувався процес самоусвідомлення українців від етнолінгвістичної спільноти до політичної нації⁵⁵.

Крім того, В. Мандзяк проаналізував опубліковані наукові праці з історії українського національного руху зарубіжних учених, розглянув їхні концептуальні та теоретико-методологічні підстави, окреслив внесок дослідників у вивчення історії національного відродження українців Галичини XIX – початку XX століття. Учений зокрема звернув увагу на історіософію наукових надбань Я. Дашкевича, Л. Зашкільняка, К. Кондратюка, В. Кравченка,

---

⁵³ *Мандзяк, В. П.* (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. С. 5.

⁵⁴ *Там само.* С. 14.

⁵⁵ *Там само.* С. 16.

І. Крип'якевича, В. Сарбея та інших.

Дослідження В. Мандзяка концентрувалося навколо історіографії суспільно-політичного виміру національного руху в Галичині. Цінними вважаємо його висновки про те, що в українській та зарубіжній історіографіях розкрито не тільки цілісну картину розвитку українського руху в підавстрійській Східній Галичині, але й поглиблено досліджено окремі його аспекти. Мова йде про діяльність перших просвітницьких гуртків і громадських організацій, розвиток галицького русофільства і народовства, виникнення політичних партій і традицій парламентаризму, участь духовенства, селянства, студентства й інтелігенції в національному русі. У той же час, на думку вченого, в історичній науці є коло наукових проблем, які потребують подальшого дослідження та інтерпретації. Це такі питання, як хронологічні межі та періодизація українського відродження в Галичині; першопричини зародження національного руху, вплив на його розвиток імперської політики Габсбургів та Романових; питання про сформованість української нації на початку ХХ століття тощо⁵⁶.

Продовженням студіювань історіографії національного руху в Галичині стало дослідження Н. Винник, у якому проаналізовано стан і тенденції нагромадження історіографічних знань з історії суспільно-політичного життя в регіоні⁵⁷. Попри те, що наукові пошуки Н. Винник зосередилися навколо суспільно-політичних вимірів, вони містять огляд історіографії політизації національного життя, його поступового переходу із національно-культурного до суспільно-політичної боротьби за парламентаризм і суверенність.

Подібна тематика, але щодо українських земель, що перебували у складі

---

⁵⁶ Там само. С. 18.

⁵⁷ Винник, Н. М. (2008). Український суспільно-політичний рух в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 20 с.; Винник, Н. М. (2008). Український суспільно-політичний рух в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Львів. 218 арк.

Російської імперії, була предметом зацікавлень І. Демуз⁵⁸. Дослідниця систематизувала новітню історіографію національно-визвольної боротьби українського суспільства в перехідний період від культурно-просвітницького руху до політичного етапу, зосередилася на аналізові розвитку наукових знань про участь українців у політичній діяльності; активність української інтелігенції в культурно-просвітницькому та політичному русі на початку ХХ століття; діяльність «Просвіти» в пробудженні національної самосвідомості народу⁵⁹.

Вагомим внеском в розширення стану вивченості порушеної нами теми стало дослідження О. Купріянчук, що присвячене вивченню новітньої історіографії українського національного руху в часових межах другої половини ХІХ – початку ХХ століття⁶⁰. Ця робота є одним із перших цілісних історіографічних аналізів окремого етапу національного руху в окресленому хронологічному відрізку. Дослідниця структурувала історіографію теми на такі аспекти: вивчення сутності українського національного руху, його динаміки та поетапності; аналіз ідейних та організаційних засад національного руху, методів і характеру його розгортання; характеристика шляхів політизації національного руху, зростання політичної та національної активності, створення перших політичних партій.

Заслуговують на увагу висновки О. Купріянчук про те, що історики розглядають розвиток українського національного руху в тісному зв'язку із національною ідеєю, яка найчастіше асоціюється з народним духом національним відродженням і національним інтересом, державницькими устремліннями та політичним проектом нації, виступає основою ідеології

---

⁵⁸ *Демуз, І. О.* (2008). Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 20 с.; *Демуз, І. О.* (2008). Українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 20 с.

⁵⁹ *Там само.* С. 3.

⁶⁰ *Купріянчук, О. В.* (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 210 арк.

національного руху, його базовим принципом⁶¹. У процесі дослідження авторка дійшла висновку про те, що історіографія порушеної нею теми має значні здобутки, які стосуються періодизації українського національно-культурного відродження; політико-ідеологічного та інформаційно-організаційного розвитку громадсько-політичних течій, гуртків та об'єднань; інституційної бази формування просвітницьких товариств, громадських організацій та загалом парламентаризму в Галичині, її партійно-політичної системи⁶². Водночас О. Купріячук констатувала, що серед проблем, які потребують подальшого вивчення є, насамперед, механізми трансформації модерної української ідеї – від національно-культурницької до національно-політичної; шляхи, чинники та динаміка формування української національної ідентичності під впливом різних тогочасних світоглядних і національно-політичних систем⁶³.

Важливими для нашого дослідження є висновки О. Купріячук про те, що більшість істориків розглядають період з кінця XVIII до початку XX століття як час зародження і формування української нації, головним чинником появи якої став український національний рух, який пройшов шлях від культурницького піднесення до політизації національного життя⁶⁴. Крім того, цінними вважаємо й узагальнення авторки про те, що дослідження національного руху вітчизняними та діаспорними вченими відрізнялося, передусім, методологічними орієнтаціями: перші виявляли підвищений інтерес до державницького аспекту національно-визвольних змагань, розглядали національний рух як боротьбу українців за власну державність; другі – велику увагу приділяли культурницькому аспекту національного руху, аналізували етногенез та формування української нації, з'ясовували провідну роль національно свідомих культурних і політичних еліт у поширенні національної свідомості серед населення⁶⁵.

---

⁶¹ Там само. С. 8.

⁶² Там само. С. 178.

⁶³ Там само. С. 179.

⁶⁴ Там само. С. 177.

⁶⁵ Там само. С. 176.

Історіографічна розвідка О. Купріянчук має вагоме значення для розширення стану розробленості порушеної нами теми. Водночас слід підкреслити, що в центрі уваги авторки – історіографія українського національного руху з акцентом на його суспільно-політичному вимірі. Дослідниця в повній мірі розглянула вивчення істориками ідейних, організаційних та інституційних аспектів національно-визвольного руху, водночас практично не звертаючи увагу на його соціокультурне, ментально-етнічне та духовно-релігійне підґрунтя.

Можемо констатувати, що в сучасній історіографії історія України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття виформувала окремий предмет дослідження. У той же час, очевидним є зосередження дослідників на таких історіографічних концептах як «український національний рух» та «національно-державне відродження». При цьому, історіографія національно-культурного відродження, попри його пріоритетність у ХІХ – на початку ХХ століття, не була предметом окремого наукового пошуку.

У той же час, значно ширше дослідники вивчали історіографію окремих складників національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Цим питанням присвячені, як окремі монографічні та дисертаційні дослідження, так й наукові статті, історіографічні вступи до монографій чи дисертацій, у яких вивчаються ті або інші виміри українського національного руху. Наявні студії такого змісту сконцентровані в *третьому історіографічному блоці*. «Історіографію історіографії» окремих складників українського національного відродження розглянемо відповідно до структури нашого дослідження: спочатку стан вивченості історіографії суспільно-політичних передумов та культурницького змісту національного відродження, далі – історіографічні дослідження ментально-етнічного та духовно-релігійного вимірів національного руху.

Окремі аспекти новітньої *історіографії суспільного та геополітичного підґрунтя* українського національно-культурного відродження в другій

половині XIX – першій третині XX століття представлено в працях О. Аркуші⁶⁶, О. Голобуцького⁶⁷, Я. Грицака⁶⁸, В. Колесника⁶⁹, В. Коцура⁷⁰, О. Лейберова⁷¹, М. Мудрого⁷², С. Наумова⁷³, А. Павка⁷⁴, П. Радька⁷⁵, О. Реєнта⁷⁶, Д. Розовика⁷⁷, В. Солдатенка⁷⁸, В. Смолія⁷⁹, О. Сухого⁸⁰, І. Чорновола⁸¹ та інших.

⁶⁶ *Аркуша, О.* (2001). Галицький сейм у висвітленні сучасної польської історіографії. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 9. С. 339–369.

⁶⁷ *Голобуцький, О. & Кулик, В.* (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип. 124 с.

⁶⁸ *Грицак, Я.* (1999). Українська революція, 1914–1923 : нові інтерпретації. *Україна модерна*. Львів. Число 2/3. С. 254–269; *Його ж.* (2005). Українська історіографія. 1991–2001 : десятиліття змін. *Україна Модерна /* відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ ; Львів : Критика. Число 9. С. 43–68.

⁶⁹ *Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П.* (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. 248 с.

⁷⁰ *Коцур, В.* (1998). Історичні дослідження : упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр. : історіографія). Київ : Наукова думка. 506 с. *Його ж.* (1999). Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр. : історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ. 37 с.; *Його ж.* (1999). Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр. : історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 475 арк.

⁷¹ *Лейберов, О.* (2008). Оцінки «трудового принципу» Директорії УНР у сучасній вітчизняній історіографії. *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 383–389.

⁷² *Мудрий, М.* (2002). Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія : Історична*. Вип. 37. Ч. 1. С. 465–500.

⁷³ *Наумов, С. О.* (2006). Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ. 344 с.

⁷⁴ *Павко, А. І.* (2002). Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ : Плеяди. 552 с.

⁷⁵ *Радько, П. Г.* (2013). Новітня історіографія національних традицій українського державотворення : автореф. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ, 2013. 34 с.

⁷⁶ *Реєнт, О. П.* (2000). Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. № 2. С. 3–26; *Його ж.* (2002). Перша світова війна й Україна : історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* : зб. наук. пр. Київ. Вип. 4. С. 3–15; *Його ж.* (2005). Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки. *Перечитуючи написане*. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 80–119; *Його ж.* (2006). Україна соборна : наук. розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України). Київ. 131 с.; *Реєнт, О. П. & Янишин, Б. М.* (2014). Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. № 3. С. 4–21.

⁷⁷ *Розовик, Д. Ф.* (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : монографія. Київ : Київ. ун-т, 310 с.

⁷⁸ *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. 976 с.

⁷⁹ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років* (2011) : у 2 кн. / ред. колег. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Борзяк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. Київ. Кн. 1. 390 с.

⁸⁰ *Сухий, О.* (1998). Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів : Каменярь. 131 с.

Вивчення суспільно-політичної тематики є невід'ємною частиною історіографії національного відродження, адже політичні аспекти, як детермінували його появу і розвиток (перебування українських земель у складі імперій, Українська національно-демократична революція 1917-1921 років, радянський період та політика коренізації 1920-х років), так і були його наслідками (політизація суспільного життя, еволюція національного відродження від культурницького етапу до державно-політичного). У вітчизняній історіографії політична тематика завжди привертала увагу науковців. Щоправда інтенсивність вивчення тих чи інших складників політичного виміру національного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття різнилася. Так, досить широко представлено історіографію виникнення політичних партій, розвиток українського національно-політичного руху в дореволюційну добу. Репрезентативно також відображена й історіографія державотворчих процесів періоду Української національної революції 1917-1921 років. Водночас помітно менше історики звертали увагу на історіографію політичних процесів в Україні 1920-х років. Слід підкреслити, що дослідження історичних шляхів взаємодії національно-культурного та національного-політичного складників в межах широкого національного руху потребує подальшого вивчення.

Вагомий концептуально-узагальнюючий потенціал, на наш погляд, становить історіографічне дослідження В. Колесника та Л. Могильного, що присвячено аналізу історіографії становлення та розвитку українських політичних партій в Російській та Австро-Угорській імперіях⁸². Учені дійшли висновку, що сучасний етап розвитку історичної науки характеризується повноцінним осмисленням історії національно-політичних змагань, критичним ставленням дослідників до історії українських політичних партій. Такому

---

⁸¹ **Чорновол, І.** (200). Українці в Галицькому сеймі: історіографічні, методологічні й політичні аспекти дослідження. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, духовність*. Вип. 7. С. 160–165.

⁸² **Колесник, В. Ф., Могильний, Л. П.** (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях: історіографія. Київ; Ніжин: Вид. Лисенко М. М. 248 с.

розвитку історичного пізнання значно сприяє співробітництво вітчизняних і зарубіжних істориків, відкриття доступу до раніше невідомих джерел⁸³.

Цінні матеріали представлено в студії О. Павлишина «Історіографія української революції 1917-1921 років», де він концептуально окреслив специфіку змін, яких зазнала методологія, понятійний апарат та історіософія наукового вивчення історії Української національної революції, як апогею національного руху XIX – початку XX століття⁸⁴. Дослідник звернув увагу на те, що в сучасних наукових студіях основна увага прикута до висвітлення діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду. О. Павлишин узагальнив історичні надбання таких учених, як Б. Андрусишин, В. Верстюк, О. Карпенко, О. Копиленко, М. Литвин, С. Макарчук, О. Мироненко, К. Науменко, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, Д. Яневський та інших. Дослідник констатував, що в наукових доробках згаданих авторів проаналізовано державотворчий досвід, соціальну базу, ідеологію, суспільний вимір та уроки Української національно-демократичної революції, розкрито особливості тогочасних міждержавних відносин, взаємодії різних політичних сил. Водночас дослідник дійшов висновку, що значно менше уваги сучасна історична наука приділяє національно-культурному виміру революційних подій 1917-1921 років⁸⁵.

Методологічно цінною вважаємо запропоновану О. Павлишиним класифікацію історичних досліджень Української національної революції за проблемно-історичним принципом. Він розглянув історіографію державно-політичної історії (УЦР, Гетьманат Павла Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР), проаналізував стан вивчення істориками партійно-політичних та ідеологічних аспектів революційних подій, з'ясував розуміння вченими суб'єктів Української національної революції, окреслив висвітлення істориками

⁸³ Там само. С. 10.

⁸⁴ Павлишин, О. (2004). Історіографія української революції 1917-1921 років. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, С. 168–183.

⁸⁵ Там само. С. 168–171.

шляхів українізації зрусифікованого міського пролетаріату, звернув увагу на оцінку міжнаціональних проблем, зовнішньополітичного контексту революції, шляхів становлення збройних сил та націоналізації армії тощо.

Істотний інтерес з погляду аналізу стану висвітлення досліджуваної теми становлять висновки О. Павлишина щодо осмислення істориками процесу формування національної ідентичності українців; оцінки реалізації заходів у сфері українізації освіти та культури; визначення ролі церковно-релігійного чинника в Українській національній революції, а також висвітлення історичних портретів тогочасних персоналій⁸⁶. Гносеологічна цінність історіографічного дослідження О. Павлишина визначена розлогим синтезом і концептуальним аналізом історіографії Української національно-демократичної революції, пріоритетності її політичних вимірів. Натомість її національно-культурні аспекти, що стали ціннісно-сисловою основою реалізацією ідей національного відродження XIX століття, розглянуто побіжно.

Окремий пласт досліджень присвячено *історіографії науково-історичної, освітньої та власне культурницької складових* національного відродження. Мова насамперед йде про зародження української періодики, розвиток знань з історії України, поширення руху за українізацію освіти, активізацію літературної творчості та становлення українського театрального мистецтва тощо. Так, історіографічним аспектам розвитку української періодики та її місця в національно-культурницьких процесах присвячені студії О. Березовського⁸⁷, В. Винник⁸⁸, І. Ковальчука⁸⁹, О. Купріянчук⁹⁰, В. Меші⁹¹,

⁸⁶ Там само. С. 168–183.

⁸⁷ **Березовський, О.** (2010). Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 529–541.

⁸⁸ **Винник, В.** (2015). Українські політичні партії Східної Галичини та український визвольний рух в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спец. вип. 2. С. 11–17.

⁸⁹ **Ковальчук, І. А.** (1992). Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ. Вип. 172. С. 105–114.

⁹⁰ **Купріянчук, О. В.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ. 210 арк.

М. Палієнко⁹² та інших. Їх суттєво доповнюють вступні розділи досліджень, присвячених становленню українських суспільних рухів другої половини XIX століття, ідеологічному зростанню та діяльності конкретних українських політичних партій Австро-Угорської та Російської імперій, у яких розглянуто стан розробки конкретних тем. Дослідники єдині в думці про те, що в сучасній історичній науці вивчення української періодики другої половини XIX – першої третини XX століття має значні перспективи.

Цілком природний інтерес сучасних істориків викликає розвиток історичної думки періоду національного відродження. Історіографія цього питання представлена в наукових доробках С. Єкельчика⁹³, І. Колесник⁹⁴, В. Масненка⁹⁵, Г. Мернікова⁹⁶, О. Удода⁹⁷, О. Яся⁹⁸ та інших. Автори звертали увагу на те, що в сучасних дослідженнях підкреслюється виняткова роль історичних знань у розвитку світоглядного потенціалу українства. Відтак у центрі уваги дослідників постають, як портрети тогочасних істориків, так і їхні

⁹¹ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.

⁹² *Палієнко, М.* (2006). «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора. 384 с.; *Ї ж.* (2006). «Киевская старина» (1882-1906) : хронологічний покажчик змісту журналу. Київ : Темпора. 480 с.

⁹³ *Єкельчик, С.* (2010). Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : КІС. 272 с.

⁹⁴ *Колесник, І.* (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.

⁹⁵ *Масненко, В.* (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс. 439 с.; *Його ж.* (2002). Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 42 с.

⁹⁶ *Мерніков, Г. І.* (1997). Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії : дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 215 арк.

⁹⁷ *Удод, О. А.* (2000). Історія в дзеркалі аксіології : Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ : Генеза. 292 с.; *Його ж.* (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу : 1920-30-ті рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.; *Його ж.* (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу : 1920-30-ті рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 35 с.

⁹⁸ *Ясь, О.* (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 1. 587 с.; Ч. 2. 650 с.

методологічні орієнтири, історіософія, розуміння місця українського поступу в загальноєвропейських та світових геополітичних процесах.

Вагоме значення для розуміння стану розробленості теми нашого дослідження становлять історіографічні огляди сучасних студій з історії літератури, мистецтва, українізації освіти, соціокультурного повсякдення українців другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Це наукові надбання таких дослідників, як В. Богуславська⁹⁹, В. Бондар¹⁰⁰, Г. Васильчук¹⁰¹, О. Ганусин¹⁰², В. Колесник¹⁰³, О. Кудлай¹⁰⁴, В. Липинський¹⁰⁵, В. Марочко¹⁰⁶, С. Пахолків¹⁰⁷, О. Рубльов¹⁰⁸, В. Смолій¹⁰⁹, Ю. Телячий¹¹⁰, О. Удод¹¹¹,

⁹⁹ **Богуславська, В. Г.** (2001). Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк : Донецький національний університет. 20 с.

¹⁰⁰ **Бондар, В.** (2010). Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : до історіографії питання. *Красзнавство*. № 3. С. 10–18.

¹⁰¹ **Васильчук, Г. М.** (2008). Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст. : сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : ЗНУ. 314 с.

¹⁰² **Ганусин, О.** (2014). Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 8. С. 220–230.

¹⁰³ **Колесник, В. Ф.** (2015). Коренізація національних меншин УСРР у 1920-1930-ті рр. : історіографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк». 172 с.

¹⁰⁴ **Кудлай, О. Б.** (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України. 160 с.

¹⁰⁵ **Липинський, В. В.** (2001). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк. 393 арк.

¹⁰⁶ **Марочко, В.** (2010). Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)*. № 1. С. 95–109.

¹⁰⁷ **Пахолків, С.** (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

¹⁰⁸ **Рубльов, О. С.** (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

¹⁰⁹ **«Українізація» 1920-1930-х років : перспективи, здобутки, уроки** (2003) : колективна монографія / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. 392 с.

¹¹⁰ **Телячий, Ю. В.** (2000). Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 209 арк.

¹¹¹ **Удод, О.** (2010). Історія повсякденності: питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. № 2. С. 17–39.

Н. Шкода¹¹² та інших. В історіографічних оглядах автори аналізували окремі аспекти культурницького виміру національного відродження, систематизували тематичну бібліографію його окремих аспектів. У той же час можемо констатувати відсутність цілісної історіографічної синтези зі стану дослідженості в новітній українській історіографії культурницького змісту національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття.

Огляд стану дослідженості теми дисертації дає змогу назвати й авторів, що розглядали історіографічні виміри *етнічно-ментальних процесів*, як складника українського національно-культурного відродження, адже в чималому масиві історичних досліджень вказаний період розуміють під кутом зору українського націєтворення, формування української політичної нації. У цьому сюжеті слід назвати таких авторів, як В. Бондар¹¹³, В. Венгерська¹¹⁴, Я. Верменич¹¹⁵, М. Гаухман¹¹⁶, Я. Грицак¹¹⁷, О. Казакевич¹¹⁸, Я. Калакура¹¹⁹, А. Каппелер¹²⁰, В. Кравченко¹²¹, А. Портнов¹²², О. Субтельний¹²³ та інших. Досліджуючи

¹¹² **Шкода, Н. А.** (2006). Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя. 20 с.

¹¹³ **Бондар, В.** (2012). Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990-2000-х років. *Український історіографічний збірник*. Вип. 5. С. 317–330.

¹¹⁴ **Венгерська, В. О.** (2013). «Українські проекти» та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. 45 с.

¹¹⁵ **Верменич, Я. В.** (2016). Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії НАН України. 356 с

¹¹⁶ **Гаухман, М. В.** (2012). Сучасна історіографія українського націєтворення другої половини XIX – початку XX ст. *Українська політична нація : проблеми становлення* : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД. С. 369–375.

¹¹⁷ **Грицак, Я.** (2005). Українська історіографія. 1991-2001 : десятиліття змін. *Україна Модерна* / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ ; Львів : Критика. Число 9. С. 43–68.

¹¹⁸ **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 480 арк.

¹¹⁹ **Калакура, Я. С.** (2015). Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. Вип. 33. С. 116–125.

¹²⁰ **Каппелер, А.** (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К.І.С. С. 13–30.

¹²¹ **Кравченко, В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

власне українську модерну добу, автори зверталися до її історіографічних вимірів, як в українському, так і зарубіжному історичному дискурсі. При цьому спостережено тенденцію висвітлення процесів націєтворення імперської доби на основі оновлення методології, міждисциплінарності, уточнення деяких фактичних даних подієвої історії. Зростання обсягів історичного наративу стосовно національно-культурного відродження та ментальних змін в українському етнічному середовищі диктує необхідність порівняльно-історіографічного зрізу проблеми.

Значно менше, порівняно із попередніми аспектами національного руху, цікавляться історики *історіографією духовно-релігійного відродження* другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Найбільш репрезентативні історіографічні огляди вміщено в монографіях та дисертаційних дослідженнях таких істориків, як Б. Андрусин¹²⁴, П. Єремєєв¹²⁵, О. Ігнатуша¹²⁶, Л. Кондратик¹²⁷, А. Киридон¹²⁸, В. Меша¹²⁹, Р. Сітарчук¹³⁰, В. Ульяновський¹³¹

¹²² **Портнов, А.** (2010). «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії : мовні зміни в епоху перекладів. *Україна Модерна*. № 5 (16). С. 153–182; **Його ж.** (2011). Сучасна історіографія українського націєтворення : кілька спостережень. *Україна. Процеси націєтворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К.І.С. С. 39–47.

¹²³ **Субтельний, О.** (2011). Від советського до національного : тенденції в написанні історії України з 1991 року. *Україна. Процеси націєтворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 31–38.

¹²⁴ **Андрусин, Б. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. 176 с.

¹²⁵ **Єремєєв, П.** (2018). Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.). Харків : Раритети України. 272 с.

¹²⁶ **Ігнатуша, О. М.** (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.

¹²⁷ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

¹²⁸ **Киридон, А.** (2017). Релігійний ландшафт початку ХХІ століття : сутнісні характеристики. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 617–628.

¹²⁹ **Меша, В.** (2007). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. Донецьк : Норд-Прес. 298 с.;

¹³⁰ **Сітарчук, Р. А.** (2009). Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії : історико-політичний аспект (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.) : автореф. дис... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 32 с.

¹³¹ **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.; **Його ж.** (1997). Церква в Українській

та інших. Дослідники звертають увагу на історіографію церковно-релігійного життя українського народу, діяльність духовенства різних конфесій, а також історію релігієзнавчої думки діячів українського національно-культурного відродження. Розвиток відповідних історіографічних студій в значній мірі зумовлений зростанням інтересу суспільства до релігійно-церковного життя, визнання духовності та релігійності як дієвих чинників розвитку української ідентичності.

Четвертий історіографічний блок стану дослідженості теми дисертації представлений критично-аналітичними матеріалами, уміщеними в рецензіях на наукові праці, які присвячені різноманітним вимірам національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Мова передусім йде про монографічні дослідження. За часом появи вони умовно виокремлені у дві групи: рецензії до та після 2000 року. Вибір часових інтервалів пояснюємо зміною методології історіографічних досліджень, їхнім, починаючи з 1991 року, поступовим розвитком у напрямі цивілізаційної та соціокультурної парадигм.

До першої групи належать рецензії на фундаментальні видання, які присвячені темі нашого дослідження та побачили світ до 2000 року, зокрема на монографії Л. Зашкільняка¹³², В. Кравченка¹³³, О. Реєнта¹³⁴, О. Рубльова¹³⁵,

---

Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либіль. 320 с.

¹³² **Колесник, І.** (2001). Методологія історії чи історія методології: метафори історіографічного дискурсу. Рец. на : Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОУНМІО, 1996. 96 с. ; Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 1999. 228 с. *Український гуманітарний огляд*. Київ. Вип. 5. С. 55–85.

¹³³ **Киян, О. І.** (1999). [Рец. на кн. : Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.]. *Український історичний журнал*. № 1. С. 145–148.

¹³⁴ **Курило, В. М. & Лисенко, О. Є.** (1996). [Рец. на кн. : Реєнт О. П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. Київ : Поліграфкнига, 1996. 265 с.]. *Український історичний журнал*. № 6. С. 137–140.

¹³⁵ **Терещенко, Ю. І.** (2001). [Рец. на кн. : Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.]. *Український історичний журнал*. № 2. С. 125–129.

В. Сарбея¹³⁶ та інших. Рецензенти відзначали, що більшість видань з історії українського національно-культурного відродження підготовлена винятково на матеріалістичному розумінні історичного процесу, визнанні пріоритетності соціально-економічних чинників. Водночас підкреслювали, що більшість досліджень виконано на широкій джерельній базі, а їхній аналітичний потенціал дає змогу по-новому оцінити характер, динаміку та зміст українського національного руху. Рецензенти підкреслювали цінність побудови досліджень на українській національній історіософії, наголошували на перспективності диференціації у вивченні української історії досліджуваного нами періоду.

Друга група – рецензії на наукові видання, що побачили світ після 2000 року, зокрема на монографічні праці Я. Грицака¹³⁷, В. Венгерської¹³⁸, І. Гирича¹³⁹, Я. Калакури¹⁴⁰, І. Колесник¹⁴¹, П.-Р. Магочія¹⁴², С. Плохія¹⁴³,

¹³⁶ **Король, А. І.** (2010). Дослідження В. Сарбеєм українського національного відродження. *Історичний архів*. Вип. 4. С. 20–23.

¹³⁷ **Скельчик, С.** (2007). [Рец. на кн. : Грицак, Я. (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.]. *Ab Imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. № 3 : Суд Истории. С. 449–452; **Химка, І.-П.** (2009). Two Important Studies of Galicia [Рец. на кн. : Грицак, Я. (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.]. *Austrian History Yearbook*. Vol. 40. P. 267–272.

¹³⁸ **Мельничук, О. А.** (2013). [Рец. на кн. : Венгерська В. О. Українські проекти та процеси націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX ст.). Житомир : Вид-во ПП Євенок О. О., 2013. 456 с.]. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр.* Вінниця. Вип. 21. С. 296–298.

¹³⁹ **Ясь, О. В.** (2014). [Рец. на кн. : Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.]. *Український історичний журнал*. № 5. С. 209–213.

¹⁴⁰ **Радько, П. Г.** (2017). Цивілізаційні виклики України XXI століття : національно-культурні рефлексії державницької школи українського історіософського дискурсу. Рецензія на колективне монографічне дослідження : Калакура Я. С. Українська культура : цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ : ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук ; голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 116 (1). С. 339–341; Семергей, Н. В. (2017). Українська ментальність та національно-культурна ідентичність в історіософських рецепціях сучасного українознавчого дискурсу. Рецензія на монографію : Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр.* Київ : Гілея. Вип. 127 (12). С. 414–415; **Семергей, Н. В. & Радько, П. Г.** (2019). Синергетичні та аксіологічні стратегії розвитку сучасного дискурсивного простору*

О. Реєнта¹⁴⁴ та інших. Рецензенти впевнено відзначали, що наукові доробки з історії національно-культурного відродження побудовано на нових методологічних засадах, оновленій методології, в основі якої – цивілізаційне розуміння минувшини. Позитивним чинником стало те, що на одне монографічне дослідження припадало 2-3 рецензії, що свідчить про зацікавленість в історичному дискурсі питаннями, які пов'язані з українським національним відродженням та націєтворенням другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Залучаючи рецензії до аналізу історіографічного процесу, ми намагалися критично підійти до їхнього змісту. Як підкреслював Я. Калакура, до історіографічної роботи з рецензіями необхідно ставитися уважно, застосовуючи метод джерелознавчої та історіографічної критики, зокрема слід встановити особистість автора рецензії, його фахову підготовку та

національної історіографії України. Рецензія на видання: Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. пр. Київ: Гілея. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 247–249.

¹⁴¹ **Посохов, С.** (2017). «Історіографічний переворот» та Інститут історії України НАНУ: роздуми над новою книгою. Рец. на кн.: Колесник І. Інститут історії України: нове українське Відродження / відп. ред. В. Смолій; Ін-т історії України НАН України. Київ: Ін-т історії України, 2016. 273 с. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 16. С. 300–304.

¹⁴² **Ясь, О.** (2013). [Рец. на кн.: Магочій, П.-Р. (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ.: Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка. 794 с.]. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 235–238.

¹⁴³ **Осінян, О.** (2013). [Рец. на кн.: Плохій, С. (2013). Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laugus. 440 с.]. *Український історичний журнал*. Вип. 4 (№ 511). С. 193–199.

¹⁴⁴ **Гуржій, О.** (2002). Дослідження про Україну в складі імперій (Рец. на кн.: Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Воєнна історія*. № 5-6. С. 13–16; **Кугутяк, М. & Монолатій, І.** (2003). Вагомий внесок в історіографію історії України нової доби [Рец.: Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.]. *Історія Галичини*. 2003. № 9. С. 198–202; **Турченко, Г. Ф.** (2003). Рец. на кн.: Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя: Просвіта. Вип. 16. С. 300–302; **Васильєв, В.** (2004). Про Україну в імперську добу (Рец. на кн.: Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Урядовий кур'єр*. 13 лютого, № 28. С. 10.

компетентність, що дасть можливість пересвідчитися, наскільки йому можна довіряти; з'ясувати характер видання, що опублікувало рецензію, його місце в структурі історичної науки та критики; змоделювати мотиви та обставини написанні рецензії, встановити рівень об'єктивності рецензента тощо¹⁴⁵.

Який же висновок можемо зробити стосовно стану та тенденцій дослідженості теми дисертації? У новітній українській історіографії накопичено значний масив досліджень стану, характеру та перспектив науково-історичного аналізу окремих складників національно-культурного відродження.

З-поміж тенденцій такого дискурсу можемо виокремити такі:

- історіографічні дослідження здійснено переважно в межах науково-історичного вивчення окремих складових українського національно-культурного відродження, та вони є історіографічними вступами до монографій, дисертацій, наукових статей;

- відбувається активна інтеграція історіографії українського національного відродження до системи фундаментальних досліджень історіографії історії України;

- проблематиці історіографічних вимірів національно-культурного відродження присвячено порівняно менше досліджень, ніж національно-політичного відродження в межах українського національного руху;

- історіографічне осмислення окремих складників українського національного відродження здійснено на основі цивілізаційної й соціокультурної історіографічної парадигми, та з урахуванням евристичних пріоритетів історіографічного полілогу та історіографічної традиції;

- історична наука динамічно поповнюється новими дослідженнями, що присвячені соціокультурним, етнічно-ментальним та духовно-релігійним вимірам українського національного відродження.

Виокремлені тенденції та аналіз стану вивченості теми дисертаційного дослідження дають змогу констатувати, що сьогодні немає цілісної наукової

---

¹⁴⁵ *Калакура, Я. С.* (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.* Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 196.

праці, у якій би було інтегровано, систематизовано, проаналізовано та узагальнено історіографію українського національно-культурного відродження в хронологічних межах другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Історіографії відомі синтети, що присвячені дослідженню стану висвітлення в історичному пізнанні окремих проміжків або складників національно-культурного відродження. У той же час очевидно є потреба аналізу його новітньої історіографії в широкому територіальному (соборницькому) та хронологічному вимірах з акцентуацією на культурницькі основи масштабного українського національного руху з кінця ХVІІІ – до першої третини ХХ століття, який, хоча й різною мірою, охопив усі українські землі.

1.2. Джерельний комплекс дослідження

Антична історіографічна максима «ad fontes» уже кілька тисячоліть супроводжує ремесло історика. Саме історичне джерело є в основі епістемології історії та історіографії, адже відіграє роль ключового інструмента для реконструювання як самого минулого, так і розвитку історичних знань. Екзистенційно про значущість та специфіку роботи з історичним джерелом Н. Яковенко писала, що воно є «[...] істотою надто вередливою, і вступає в бесіду тільки з тими, хто вміє чемно питати. [...] джерело – істота не надто правдива: подекуди промовчить, десь нафантазує а подекуди і просто збреше»¹⁴⁶. Відповідні оцінки стосуються історичного джерела в його класичному науково-історичному розумінні. У той же час відповідні ризики будуть справедливими й щодо історіографічних джерел.

Вибудовуючи джерельний комплекс дисертаційного дослідження, ми виходили із наукового розуміння поняття «історіографічне джерело». Його дефініювання належить до кола актуальних методологічних проблем сучасної як зарубіжної, так й української історіографії. Уважають, що історіографічне джерело – це носій історіографічної інформації, який дає можливість реконструювати пізнавальний процес історика та дослідити його надбання,

---

¹⁴⁶ Яковенко, Н. (2007). Вступ до історії. Київ : Критика. С. 12.

оприлюднені в будь-яких формах: монографіях, історичних нарисах, дисертаціях з історії, статтях, історико-біографічних публікаціях тощо¹⁴⁷.

Пріоритетним вважаємо визначення історіографічного джерела як носія безпосередніх відомостей про історіографічний процес, історіографічну ситуацію, про розвиток і збагачення історичних знань з тієї чи іншої проблеми, теми, галузі, про діяльність наукових історичних установ й окремих істориків¹⁴⁸. Мова йде про монографічні та дисертаційні дослідження, наукові статті, рецензії, збірники матеріалів конференцій, енциклопедичні та довідкові видання, бібліографічні огляди тощо. Відповідна сукупність джерел, що виявлені, вивчені та залучені тим чи іншим науковцем до конкретного історіографічного дослідження мають назву його джерельного комплексу¹⁴⁹.

Дослідження історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття передбачало системний аналіз сукупності наукових праць істориків, у яких висвітлено зміст його складників, динаміку розвитку, регіональну специфіку, історичне та цивілізаційне значення. Відповідно всі твори істориків, що реалізують функції презентації й позиціонування історичного знання, мають, як науково-гносеологічне, так і світоглядне спрямування, утворюють джерельний комплекс історіографічного дослідження¹⁵⁰.

Ключовими умовами конституювання джерел із історії історичної науки дослідники вважають такі: наявність суджень істориків про певні аспекти історичної реальності; включення джерела в сферу історіографічного пізнання; єдність змісту й природи появи історіографічного джерела, що дає змогу

¹⁴⁷ *Калакура, Я.* (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. С. 50.

¹⁴⁸ *Калакура, Я. С.* (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 198.

¹⁴⁹ *Там само.* С. 198.

¹⁵⁰ *Маловичко, С. И.* (2019). Позиционирование видов историографических источников в современных учебных книгах по истории национальной истории. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25-27 апреля 2019 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол. : А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева (отв. ред.) [и др.]. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова. С. 56.

виявити не лише історичний зміст, але й зрозуміти цілі історика, мотиви його історієписання¹⁵¹. Слушною є думка про виокремлення в широкому масиві історіографічних джерел прямих і непрямих свідчень. Перші містять безпосередню інформацію про історичні події, явища, процеси тощо. Натомість непрямі свідчення пояснюють суспільний контекст появи історичних праць, соціокультурну атмосферу, т. зв. макроклімат проведення істориками наукових студіювань. У цьому контексті слід звернути увагу на вислів відомого історика Л. Февра: «Немає історії. Є історики». Відтак суб'єктивність історіографічних джерел є очевидною, а їхня інтерпретація потребує ґрунтовного герменевтичного інструментарію.

На сьогодні існують різні підходи до класифікації історіографічних джерел. Традиційно історіографічні джерела поділяють на такі групи, як: узагальнювальні наукові праці, монографії, статті, дисертації з досліджуваної теми; спеціальні історичні праці з тієї чи іншої проблематики; науково-популярні та науково-публіцистичні праці; навчальна та навчально-методична література з історії тощо¹⁵². Пріоритетне значення, зрозуміло, становлять узагальнювальні дослідження, монографії, історичні нариси, критичні огляди, статті, збірники матеріалів конференцій, рецензії тощо. Ці джерела, за словами І. Колесник, набувають свого статусу лише за умови їхнього включення в спеціально організований, науково обґрунтований і системний процес історіографічного дослідження¹⁵³.

Водночас історіографічні джерела мають свою хронологічну специфіку, адже формування історіографічної джерельної бази традиційно є синхронним

¹⁵¹ **Исаев, Д. П.** (2019). «Историографический источник»: 50 лет осмысления понятия. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25-27 апреля 2019 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол. : А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева (отв. ред.) [и др.]. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова. С. 52.

¹⁵² **Калакура, Я. С.** (2016). *Методологія історіографічного дослідження* : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 209–210; **Калакура, Я. С.** (2017). *Історичне джерелознавство* (2017) : підручник. 2-ге вид., доп. і переробл. / керівн. автор. колект. Я. Калакура. Київ : Либідь. 512 с.

¹⁵³ **Колесник, І.** (2013). *Українська історіографія* : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 62.

періодизації самої історіографії. Саме тому аналіз джерельного комплексу дослідження передбачає окреслення його темпоральних координат. У нашому випадку мова йде про новітню українську історіографію, тобто ту галузь історичного пізнання, яка досліджує закономірності та особливості розвитку української історичної думки, творцями якої є як історики материкової України, так і діаспорні вчені, починаючи з періоду державної незалежності України¹⁵⁴. Відтак хронологічно до джерельного комплексу правомірно відносити відповідні наукові праці з історії українського національно-культурного відродження, що побачили світ з 1991 року й до сьогодні.

Проблематика історіографії українського національно-культурного відродження в новітній історичній науці представлена досить вагомою джерельною базою. З її врахуванням у процесі історіографічного дослідження нами сформовано джерельний комплекс, що включає значний масив історіографічних джерел, різних за жанрами та тематичною спрямованістю. Вони відображають зміст і провідні тенденції дослідження українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Нам вдалося систематизувати понад 50 узагальнювальних праць з української історії й культури досліджуваного періоду, понад 60 спеціальних монографічних досліджень з тієї чи іншої проблематики, понад 800 наукових статей, безпосередньо присвячених окремим історичним аспектам означеної теми. Усі вони містять багатий матеріал, вагомий і повчальний досвід, синергетичне історіографічне осмислення якого дає можливість збагатити сучасне розуміння феномену та змісту національно-культурного відродження, виявити його цивілізаційне значення в контексті перспектив розвитку культури й духовності України. Відповідний джерельний комплекс, на нашу думку, загалом дає змогу здійснити дослідження історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

---

¹⁵⁴ *Калакура, Я.* (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. С. 27-28.

Змістовну й фактологічну базу історіографії українського національно-культурного відродження досліджуваного періоду становлять здебільшого опубліковані наукові праці. У них представлено антолого-синтетичні виміри українського національно-культурного руху, окремі аспекти його соціокультурної історії, духовно-релігійного життя, повсякдення, персоналістичних характеристик, історичної пам'яті. Цілісний аналіз монографій, історичних нарисів та проблемно-аналітичних публікацій, що присвячені дослідженню парадигми національно-культурного відродження, дають змогу комплексно та всебічно розглядати його новітню історіографію. Цінність таких історіографічних студій виняткова, адже в них запропоновано цілісне осмислення феномену національного відродження, висвітлено зміст таких його складників, як розвиток української культури, збереження національної ідентичності, мови, шанування історичної пам'яті тощо. З урахуванням описаних вище підходів до класифікації історіографічних джерел умовно виокремимо та атрибуємо декілька груп.

Першу групу джерельного комплексу нашого дослідження становлять узагальнювальні наукові праці, що присвячені розробленню концепції українського національно-культурного відродження, осмисленню його змісту, динаміки, регіональних особливостей. З-поміж великого масиву наукових джерел окремо слід виокремити таких вітчизняних та діаспорних авторів колективних та одноосібних монографій: С. Безклубенка¹⁵⁵, Ю. Богуцького¹⁵⁶, В. Вериги¹⁵⁷, Т. Винарчук¹⁵⁸, Я. Верменич¹⁵⁹, Т. Горбань¹⁶⁰, І. Гошуляка¹⁶¹,

¹⁵⁵ *Безклубенко, С.* (2002). Теорія культури. Київ : КНУ культури і мистецтв. 324 с.

¹⁵⁶ *Богуцький, Ю. П., Андрущенко, В. П., Безвершук, Ж. Б. & Новохатько, Л. М.* (2007). Українська культура в європейському контексті. Київ : Знання. 679 с.

¹⁵⁷ *Верига, В.* (1996). Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ. 447 с.; *Його ж.* (2005). Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. : у 2 т. 2-е вид. Львів : ВАТ «Рівнен. друк». Т. 1. 471 с.; Т. 2. 494 с.

¹⁵⁸ *Винарчук, Т. В.* (2002). Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кінця XIX ст. – 1920 р.) : компаративний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя. 227 арк.; *Винарчук, Т. В.* (2002). Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кінця XIX ст. – 1920 р.) : компаративний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя. 17 с.

Я. Грицака¹⁶², Я. Дашкевича¹⁶³, І. Дейнеги¹⁶⁴, С. Єскельчика¹⁶⁵, Я. Ісаєвича¹⁶⁶,
Я. Калакури О. Рафальського та М. Юрія¹⁶⁷, О. Караульна¹⁶⁸, З. Когута¹⁶⁹,
В. Колесника¹⁷⁰, К. Кондратюка¹⁷¹, В. Кравченка¹⁷², І. Кураса¹⁷³,

¹⁵⁹ **Верменич, Я. В.** (2016). Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії НАН України. 356 с.

¹⁶⁰ **Горбань, Т. Ю.** (1996). Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. Київ. 195 арк.; **Горбань, Т. Ю.** (1996). Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. Київ. 20 с.

¹⁶¹ **Гошуляк, І.** (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 467 с.

¹⁶² **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

¹⁶³ **Кравченко, В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

¹⁶⁴ **Дейнега, І. І.** (2003). Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX ст. – 1908 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя. 189 арк.; **Дейнега, І. І.** (2003). Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX ст. – 1908 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя. 20 с.

¹⁶⁵ **Єскельчик, С.** (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. Відділ славістики. 125 с.; **Його ж.** (2010). Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : КІС. 272 с.

¹⁶⁶ **Ісаєвич, Я.** (1996). Україна давня і нова : народ, релігія, культура. Львів : [Б. в.]. 336 с.

¹⁶⁷ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.; **Їх же.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.;

¹⁶⁸ **Караульна, О. М.** (2005). Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження : дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. Київ. 259 арк.; **Її ж.** (2005). Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. Київ. 20 с.

¹⁶⁹ **Когут, З.** (1996). Російський централізм і українська автономія. Київ : Основи. 317 с.

¹⁷⁰ **Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О. & Тимошенко, О. П.** (1998). Шляхом національного відродження : національне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини. 1900-1907. Київ : Стилос. 226 с.

¹⁷¹ **Кондратюк, К. К.** (1993). Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль : [Б. в.]. 98 с.

¹⁷² **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. 376 с.; **Його ж.** (1996). Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Харківський держ. ун-т. Харків. 524 арк.; **Його ж.** (1996). Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр.

П.-Р. Магочія¹⁷⁴, Р. Марценюк¹⁷⁵, Т. Мацейківа¹⁷⁶, В. Меші¹⁷⁷, М. Поповича¹⁷⁸, В. Сарбея¹⁷⁹, В. Сергійчука¹⁸⁰, М. Сколуб¹⁸¹, О. Реєнта¹⁸², М. Рибачука¹⁸³, Д. Розовика¹⁸⁴, О. Рубльова¹⁸⁵, В. Солдатенка¹⁸⁶, А. Черкаського¹⁸⁷ та інших. Джерельна цінність наукових праць названих та інших авторів, передусім, полягає в розробленні теоретико-методологічних засад вивчення українського

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ. 37 с.; *Його ж.* (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

¹⁷³ *Курас, І. & Солдатенко, В.* (2001). Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920). Київ : [Б. в.]. 246 с.

¹⁷⁴ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. 794 с.

¹⁷⁵ *Марценюк, Р. О.* (2004). Національно-державне відродження українства на Закарпатті (1918-1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 211 арк.; *Марценюк, Р. О.* (2004). Національно-державне відродження українства на Закарпатті (1918-1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 20 с.

¹⁷⁶ *Мацейків, Т. І.* (2012). Українське відродження в першій третині ХХ століття. Київ : Педагогічна думка. 127 с.

¹⁷⁷ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.

¹⁷⁸ *Попович, М. В.* (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.

¹⁷⁹ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.; *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

¹⁸⁰ *Сергійчук, В. І.* (1992). Українців імперії. Київ : Фотовідеосервіс. 92 с.; *Його ж.* (1999). Українська соборність : Відродження українства в 1917-1920 роках. Київ : Українська Видавнича Спілка. 412 с.

¹⁸¹ *Сколуб, М. В.* (2010). Особливості українського національного відродження в середині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ізмаїл. держ. гуманіт. ун-т. Ізмаїл. 197 арк.; *Сколуб, М. В.* (2010). Особливості українського національного відродження в середині ХІХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси. 20 с.

¹⁸² *Реєнт, О.* (2003). Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.

¹⁸³ *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Киришко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ : Асоціація «Україно». 208 с.

¹⁸⁴ *Розовик, Д. Ф.* (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : монографія. Київ : Київський університет. 311 с.

¹⁸⁵ *Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П.* (1999). Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 10 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 320 с.

¹⁸⁶ *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. 976 с.

¹⁸⁷ *Черкаський, А. В.* (1994). Національно-культурне будівництво на півдні України в 20-ті роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса. 24 с.

національно-культурного руху, обґрунтуванні його виняткового значення для сучасного національно-державного відродження. Доцільно підкреслити, що початком формування джерельної бази новітньої історіографії українського національного відродження є ґрунтовні дослідження знаного історика В. Сарбея. Учений один із перших запропонував осмислення нової концепції національного відродження з урахуванням маловідомих джерел, розглянув на їх основі національно-етнічні, соціально-економічні, політичні та духовно-культурні аспекти. Українське відродження другої половини ХІХ століття В. Сарбей оцінював як ключовий етап консолідації української нації. Автор системно дослідив чинники тогочасного українського націєтворення, скрупульозно проаналізував історію української культури. Дискусію із ним щодо пріоритетних змін у добу національного відродження розпочав Я. Грицак, наукові праці якого є вагомим джерелом для вивчення національного відродження як періоду українського націєтворення.

До цієї групи належить і низка наукових статей узагальнювального змісту (Я. Ісаєвич¹⁸⁸, Я. Калакура¹⁸⁹, О. Реєнт¹⁹⁰, Н. Шип¹⁹¹ та інші), автори яких запропонували концептуальний підхід до провідних соціокультурних змін досліджуваної доби, розглянули соборницький і націєтворчий потенціал культурницького піднесення в другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття.

Інформативними є вступи і коментарі тематичних збірників документів, матеріалів наукових конференцій, що присвячені загальним та окремим аспектам українського національно-культурного відродження, зокрема, генезі

¹⁸⁸ **Ісаєвич, Я.** (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.

¹⁸⁹ **Калакура, Я. С.** (2015). Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. Вип. 33. С. 116–125.

¹⁹⁰ **Реєнт, О. & Жиленкова, І.** (2019). Українське національне відродження в ХІХ-ХХ ст.: від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 5–22.

¹⁹¹ **Шип, Н.** (1991). Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 25–33 ; **Її ж.** (1999). Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. № 2. С. 63–76.

та розвитку національного руху¹⁹², особливостям національно-етнічних змін¹⁹³, «будителям» та засновникам національного руху¹⁹⁴, дослідженню місця й ролі національного відродження в розвитку української соборності¹⁹⁵, поширенню історичної пам'яті¹⁹⁶, ментально-етнічним змінам¹⁹⁷, релігійному виміру національного піднесення¹⁹⁸, його регіональним аспектам¹⁹⁹, впливу військових та геополітичних трансформацій на національно-культурне життя українців досліджуваної доби²⁰⁰ тощо.

Вагоме значення для вивчення феномену українського національного відродження становлять дисертаційні дослідження. Їхня джерельна цінність полягає не лише в розгляді окремого предмета дослідження, але й в тому, що з огляду на чинні вимоги до кваліфікаційних робіт, дослідники пропонували

¹⁹² *Культурне відродження в Україні* (1993) / за ред. Т. О. Сілаєвої. Львів : Астериск. 222 с.

¹⁹³ *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна наукова монографія* (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.; *У кігтях двоголових орлів : Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів* (2016) / А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко, І. Монолатій, Ю. Присяжнюк, С. Шамара, В. Шандра. Харків. 352 с.

¹⁹⁴ *Українська ідея. Перші речники* (1994) / колект. авт. Київ : Т-во «Знання» України. 180 с.

¹⁹⁵ *Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919р.)* (1999) : [збірник] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. Київ. 406 с.; *Державотворчий потенціал української соборності : до 90-ї річниці проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР : Чернігів – Луганськ – Херсон – Івано-Франківськ – Кіровоград* (2009) : матеріали відеоконф. Чернігів : Сіверщина. 78 с.; *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять* (2011) : зб. наук. пр. Київ : Стило. Вип. 1. 332 с.

¹⁹⁶ *Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі* (2011) : наук. кол. праця / упоряд. : В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси : Вертикаль. 181 с.

¹⁹⁷ *Історія – ментальність – ідентичність* (2011). Вип. IV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національності свідомості в XIX – першій половині XX століття : колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів : ПАІС. 536 с.; *Україна. Процеси націотворення* (2011) : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. 416 с.; *Українська політична нація : проблеми становлення* (2012) : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД. 384 с.

¹⁹⁸ *Українське відродження і національна церква* (1990). Львів : Меморіал. 90 с.; *Релігійна традиція в духовному відродженні України* (1992) : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол. : В. Е. Лобурець, В. О. Пашенко, Я. Г. Вовк. Полтава. 179 с.; *Церква і національне відродження* (1993) / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України. 408 с.

¹⁹⁹ *Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині* (2010) / автор-упоряд. : Г. М. Іванущенко. Суми : ФОП Наталуха А. С., 2010. Т. 1. 280 с.

²⁰⁰ *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна (2015)* : у 2 кн. Київ : Кліо, 2013. Кн. 1. 784 с.

розлогі джерельні, історіографічні та концептуально-теоретичні огляди досліджуваних тем, що суттєво збагачували їхнє науково-історичне розуміння. З-поміж чималої кількості дисертацій, окремо слід назвати науковий доробок А. Венгерської²⁰¹, О. Добржанського²⁰², Н. Дорошук²⁰³, І. Дробота²⁰⁴, А. Заводовського²⁰⁵, О. Казакевич²⁰⁶ та інших. Наукову цінність дисертаційних робіт посилює їхній теоретико-методологічний характер, високий рівень проблемності формулювання тематики наукових пошуків. Окремої уваги заслуговує дисертаційна робота і монографія Л. Шологон, у якій поряд із конкретно-історичними джерелами розглянуті й історіографічні свідчення, присвячені національно-культурному рухові українців у Галичині²⁰⁷.

У другій групі історіографічних джерел об'єднано спеціальні наукові праці (монографії, дисертації, статті), що присвячені тій чи іншій окремій проблемі українського національно-культурного відродження. Перша й друга групи джерел є основними для розв'язання завдань дисертації. Науково-інформаційний потенціал історіографічних джерел, зосереджених у цих групах, дав змогу цілісно розглянути історіографію українського національного відродження: від його суспільно-політичних передумов, до змісту, ціннісних, культурницьких, національно-етнічних і духовно-релігійних змін.

²⁰¹ *Венгерська, В. О.* (2013). «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. 45 с.

²⁰² *Добржанський, О. В.* (1999). Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври. 574 с.

²⁰³ *Дорошук, Н. О.* (1996). Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 197 арк.; *Дорошук, Н. О.* (1996). Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 20 с.

²⁰⁴ *Дробот, І.* (2002). Буковинські українці в боротьбі за соборну державність (1920-1930-ті рр.). Київ : Вид-во Ін-ту історії України НАН України. 67 с.

²⁰⁵ *Заводовський, А. А.* (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 201 арк.

²⁰⁶ *Казакевич, О. М.* (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 480 арк.

²⁰⁷ *Шологон, Л. І.* (2015). Джерела з історії національно-культурного руху Українців Галичини (1848–1914 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія-форте. 460 с.

Цінними, насамперед, виявились відомості згаданих джерел щодо суспільно-політичного та соціокультурного підґрунтя нової фази українського національно-культурного, а згодом національно-політичного відродження. Висвітленню цього питання значно посприяли історіографічні джерела з політичної історії України. З огляду на тогочасні геополітичні умови, дослідники окремо розглядали суспільно-політичний вимір національного руху на Наддніпрянщині та на Заході України. Так, політичні чинники національного відродження на українських землях у складі Росії були предметом наукових зацікавлень таких учених, як О. Бардаш²⁰⁸, Р. Васковський²⁰⁹, В. Верстюк²¹⁰, В. Ветров²¹¹, П. Гай-Нижник²¹², О. Голобуцький²¹³, В. Гоцуляк²¹⁴, Т. Гунчак²¹⁵, С. Жилюк²¹⁶, В. Колесник²¹⁷, В. Маслійчук²¹⁸, О. Реєнт та інших. Натомість суспільно-політичне життя західноукраїнських земель активно вивчали такі

²⁰⁸ **Бардаш, О. Д.** (2007). Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 23 с.; **Бардаш, О. Д.** (2007). Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 220 арк.

²⁰⁹ **Васковський, Р.** (1999). Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 183 арк.; **Васковський, Р.** (1999). Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 20 с.

²¹⁰ **Верстюк, В. Ф.** (1997). Українська Центральна Рада. Київ : Заповіт. 340 с.

²¹¹ **Ветров, Р. І. & Донченко, С. П.** (2001). Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). Дніпродзержинськ : Поліграфіст. 245 с.

²¹² **Гай-Нижник, П. П.** (2010). УНР та ЗУНР : становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). Київ : Щек. 303 с.

²¹³ **Голобуцький, О. & Кулик, В.** (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Київ : Смолоскип. 124 с.

²¹⁴ **Гоцуляк, В. М.** (2013). У боротьбі за соборну Україну : державотворча діяльність Симона Петлюри. Хмельницький : ХНУ. 202 с.

²¹⁵ **Гунчак, Т.** (1993). Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь. 288 с.

²¹⁶ **Жилюк, С. & Бойко, Б.** (2010). Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Острогор : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 228 с.

²¹⁷ **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2007). Політичні партії та суспільні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття : навч. посіб. Київ : Вид.-поліграф. Центр «Київський університет». 279 с.

²¹⁸ **Маслійчук, В.** (2007). Провінція на перехресті культур : дослідження з історії Слобідської України ХVІІ – ХІХ ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби. 400 с.

історики, як О. Аркуша²¹⁹, Н. Біла²²⁰, О. Босак²²¹, О. Жерноклеєв²²², М. Кугутяк²²³, М. Лазарович²²⁴, О. Сухий²²⁵ та інші. Праці, об'єднані в цій джерельній групі, дають змогу розглянути не лише політичний контекст культурницьких змін, але й з'ясувати наслідки національного відродження для політичної життєдіяльності суспільства, прослідкувати шляхи та специфіку політизації національного життя, виявити роль політичних лідерів та інститутів, ідеологій та партій у підтриманні національного руху. Крім того, окреслені історіографічні джерела засвідчують зростання інтересу вчених саме до політичного виміру тогочасного національного руху, визнання політичного життя як впливового чинника соціокультурних змін.

Окреме місце у висвітленні чинників національно-культурного пробудження займають історичні дослідження, що присвячені українській періодиці. Це наукові праці М. Баюк²²⁶, О. Березовського²²⁷,

²¹⁹ *Аркуша, О.* (1997). Українське представництво в Галицькому сеймі (1889-1901) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 26 с.

²²⁰ *Біла, Н. М.* (2004). Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 20 с.

²²¹ *Босак, О. І.* (2003). Українська соціально-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 19 с.; *Босак, О. І.* (2003). Українська соціально-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 215 арк.

²²² *Жерноклеєв, О.* (2006). Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Вид. дизайн. Відділ ЦІТ. 535 с.

²²³ *Кугутяк, М.* (1993). Галичина. Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ. 200 с.; *Його ж.* (2002). Історія української націонал-демократії (1918-1929) : в 2 т. Київ : Івано-Франківськ : Плай ; Нова Зоря, 2002-2004. Т. 1. Плай. 536 с.; *Його ж.* (2004). Історія української націонал-демократії (1918-1929) : в 2 т. Київ : Івано-Франківськ : Плай ; Нова Зоря, 2002-2004. Т. 2. Нова Зоря. 704 с.

²²⁴ *Лазарович, М. В.* (2003). «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині XIX – на початку XX століття). Тернопіль : Економічна думка. 35 с.

²²⁵ *Сухий, О.* (1998). Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів : Каменяр. 131 с.

²²⁶ *Баюк, М. І.* (2010). Періодична преса, видавнича та бібліотечна справи на Поділлі у 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 16. С. 116–131.

²²⁷ *Березовський, О. М.* (2004). Українська преса Наддніпрянщини : пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 220 арк.

О. Богуславського²²⁸, А. Бойко²²⁹, П. Габор²³⁰, В. Гандзюк²³¹, П. Губа²³², А. Заводовського²³³, М. Романюка²³⁴, Г. Рудого²³⁵, О. Хімяк²³⁶, О. Яцини²³⁷ та інших.

Важливим сегментом національно-культурного відродження було піднесення літературної творчості, розвиток образотворчого та театрального мистецтва, української музики та фольклору. Цінними джерелами для висвітлення цього аспекту послужили наукові праці Є. Антонович²³⁸, В. Гандзюк²³⁹, П. Гай-Нижник²⁴⁰, О. Вільшанської²⁴¹,

²²⁸ **Богуславський, О. В.** (2003). Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів, 1917-1920 рр. / Гуманітар. ун-т «Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ». 236 с.

²²⁹ **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. : тематика і проблематика : дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.

²³⁰ **Габор, В. В.** (1997). Закарпатська україномовна преса 20-30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. Київ. 156 арк.

²³¹ **Гандзюк, В. О.** (2009). Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.) : монографія. Вінниця : Данилюк В. Г. 368 с.

²³² **Губа, П. І.** (2002). Українське відродження : Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. / Черкаський держ. технологічний ун-т. Черкаси : Видавництво ЧДТУ. 263 с.

²³³ **Заводовський, А. А.** (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 20 с.

²³⁴ **Романюк, М. М.** (2000). Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). Львів : Фенікс. 588 с.

²³⁵ **Рудий, Г. Я.** (2005). Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури : джерелознавчий і методологічний аспекти / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 503 с.; **Його ж.** (2004). Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ. 547 арк.; **Його ж.** (2004). Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ. 33 с.

²³⁶ **Хімяк, О.** (2013). Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914-1919 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* № 752. С. 67–73.

²³⁷ **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 16 с.

²³⁸ **Антонович, Є. А. & Удріс, І. М.** (2007). Українське мистецтвознавство кінця ХІХ – початку ХХ століття : національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи : монографія. Київ : Альтерпрес. 272 с.

Т. Ківшар²⁴², К. Кондратюка²⁴³, І. Крупського²⁴⁴, Н. Шкоди²⁴⁵ та інших, а також низка дисертаційних досліджень (С. Айтів²⁴⁶, О. Березовський²⁴⁷, А. Бойко²⁴⁸ та інші). У вказаних джерелах досить розлого розглянуто умови та особливості розвитку різних галузей культурної творчості українців, висвітлено безпосередній культурницький зміст національного відродження. Джерельна цінність цих наукових доробків посилена завдяки підготовці на засадах цивілізаційного підходу до розуміння української історії, зверненню уваги на культуру як дієвого чинника національних та світоглядних змін.

У дискусії про роль людського чинника в генезі національного відродження історики звертають увагу на статус та діяльність тогочасної інтелігенції, яка виконала завдання «будителів» широких верств суспільства на національно-визвольний рух. Значну джерельну цінність для висвітлення цього аспекту теми нашого дослідження становлять наукові доробки, присвячені

²³⁹ **Гандзюк, В. О.** (2007). Театральне мистецтво у провінційній пресі Поділля 1917 року. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 10. С. 334–345.

²⁴⁰ **Гай-Нижник, П. П.** (2003). Становлення українського театального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року. *Український театр*. № 5/6. С. 10–12.

²⁴¹ **Вільшанська, О. Л.** (2009). Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст. : європейські впливи та українські національні особливості. Київ : Ін-т історії України НАН України. 172 с.

²⁴² **Ківшар, Т. І.** (1996). Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). Київ : Логос. 344 с.

²⁴³ **Кондратюк, К.** (2002). Українська історіографія XIX – початку XX ст.: основні напрями і концепції. – Львів: ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка 242 с.

²⁴⁴ **Крупський, І. В.** (1995). Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Львів : Світ. 184 с.

²⁴⁵ **Шкода, Н. А.** (2006). Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя. 20 с.

²⁴⁶ **Айтів, С. Ш.** (2001). Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ. 208 арк.; **Його ж.** (2001). Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ. 14 с.

²⁴⁷ **Березовський, О. М.** (2004). Українська преса Наддніпрянщини : пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 214 арк.

²⁴⁸ **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. : тематика і проблематика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ : НБУВ. 31 с.

тогочасній українській інтелігенції. Це праці Г. Касьянова²⁴⁹, Г. Ковалю²⁵⁰, В. Колесника²⁵¹, М. Кузьменко²⁵², С. Пахолківа²⁵³, А. Пономаренко²⁵⁴, О. Рубльова²⁵⁵, С. Румянцевой²⁵⁶, В. Смолія²⁵⁷, В. Тельвак²⁵⁸, Ю. Телячого²⁵⁹, Н. Шип²⁶⁰ та інших. Учені запропонували аналіз регіональних особливостей діяльності західноукраїнської та наддніпрянської інтелігенції, виявили напрями та характер її діяльності, окреслили внесок у рух за національне пробудження українців.

²⁴⁹ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

²⁵⁰ *Коваль, О. Ф.* (2011). Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917-1921 років : історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 284 арк.; *Коваль, О. Ф.* (2011). Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917-1921 років : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 20 с.

²⁵¹ *Колесник, В. Ф. & Надтока, О. М.* (2002). Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). Київ : Хрещатик. 180 с.

²⁵² *Кузьменко, М. М.* (2004). Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років : соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк : Норд-Прес. 456 с.

²⁵³ *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

²⁵⁴ *Пономаренко, А. Б.* (1995). Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 / Київський ін-т культури. Київ. 160 арк.; *Пономаренко, А. Б.* (1995). Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 / Київський ін-т культури. Київ. 20 с.

²⁵⁵ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

²⁵⁶ *Румянцева, С. С.* (2002). Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06. Київ. 20 с. ; *Її ж.* (2002). Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 196 арк.

²⁵⁷ *Смолій, В. & Ясь, О.* (2019). Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів XX – початку XXI ст. / за ред. В. Смолія; упоряд. бібліограф., імен, і предмет, покаж. С. Блащук. Київ : Інститут історії України. 302 с.

²⁵⁸ *Тельвак, В. В.* (2009). Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 521 арк.; *Тельвак, В. В.* (2009). Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 37 с.

²⁵⁹ *Телячий, Ю. В.* (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф». 600 с.

²⁶⁰ *Шип, Н. А.* (1991). Интеллигенция на Украине (XIX в.) : историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка. 230 с.

Одним з-поміж основних вимірів національно-культурного відродження був широкий самоорганізований рух за українізацію освіти. Історіографічними джерелами з цього питання є наукові розвідки таких дослідників, як Т. Антонюк²⁶¹, В. Богуславська²⁶², В. Борисов²⁶³, А. Боровик²⁶⁴, Г. Васькович²⁶⁵, О. Войналович²⁶⁶, О. Драч²⁶⁷, О. Завальнюк²⁶⁸, О. Кудлай²⁶⁹, В. Смолій²⁷⁰ та інших. У відповідних студіях запропоновано досить розлогу характеристику сутності українізації, виявлено її справжні цілі, охарактеризовано методи, технології та характер реалізації, підкреслено вагоме значення в справі поширення української мови та культури серед широких верств суспільства. Крім того, наукові праці є цінним джерелом для висвітлення конкретно-історичного змісту українізації освітнього простору, містять чимало матеріалу про персоналістичні, регіональні та змістові особливості боротьби за українську школу та вищу освіту.

²⁶¹ **Антонюк, Т. Д.** (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. Київ. 18 с.; **Її ж.** (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. Київ. 217 арк.

²⁶² **Богуславська, В. Г.** (2001). Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк : Донецький національний університет. 20 с.

²⁶³ **Борисов, В. Л.** (2003). Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ. 190 арк.; **Його ж.** (2003). Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. 20 с.

²⁶⁴ **Боровик, А.** (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів : Чернігівські обереги. 368 с.

²⁶⁵ **Васькович, Г.** (1996). Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ : Мандрівець. 359 с.

²⁶⁶ **Войналович, О.** (1992). Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні : 20-30 рр. Київ ; Полтава : Рідний край. 213 с.

²⁶⁷ **Драч, О. О.** (2001). Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. 280 арк.

²⁶⁸ **Завальнюк, О. М.** (2005). Українська еліта і творення національної української освіти : фундатори і будівничі (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА. 496 с.

²⁶⁹ **Кудлай, О. Б.** (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України. 160 с.

²⁷⁰ **Смолій, В. А.** (2003). «Українізація» 1920-30-х років : передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. Київ : Інститут історії України. 392 с.

Окремий пласт новітніх історіографічних джерел становлять наукові праці, що присвячені ментально-етнічним змінам українського народу в другій половині XIX – першій третині XX століття. З огляду на те, що чимала кількість дослідників ототожнює процеси національного відродження та націєтворення, значна частина відповідного матеріалу представлена в першій групі джерел, які присвячені загальноісторичним аспектам досліджуваної теми. У той же час, окремо назвемо наукові доробки М. Гаухмана²⁷¹, Б. Кравченка²⁷², В. Масненка²⁷³, Ю. Присяжнюка²⁷⁴, М. Рябчука²⁷⁵, В. Сарбея²⁷⁶, В. Смолія²⁷⁷, Г. Турченко²⁷⁸, О. Удода²⁷⁹, В. Устименка²⁸⁰, які досить предметно проаналізували сутність етнічно-ментальних трансформацій української ідентичності в імперську добу, період Української національно-демократичної революції та умовах більшовицької українізації. Наукові доробки названих авторів є цінним джерелом для висвітлення шляхів розвитку української

²⁷¹ **Гаухман, М. В.** (2010). Концепція «національних проектів» у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905-1914 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 23 (210). С. 190–201.

²⁷² **Кравченко, Б.** (1997). Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи. 423 с.

²⁷³ **Масненко, В.** (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс. 439 с.

²⁷⁴ **Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль. 638 с.

²⁷⁵ **Рябчук, М.** (2000). Від Малоросії до України : парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика. 305 с.

²⁷⁶ **Сарбей, В. Г.** (1993). Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. № 7-8. С. 3–16.

²⁷⁷ **Смолій, В. А. & Гуржій, О. І.** (1991). Як і коли почала формуватися українська нація. Київ : Наукова думка. 112 с.

²⁷⁸ **Турченко, Г. Ф.** (2006). Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 475 арк.

Турченко, Г. Ф. (2006). Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетров. нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ. 39 с.

²⁷⁹ **Удод, О. А.** (2000). Історія в дзеркалі аксіології : Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ : Генеза. 292 с.

²⁸⁰ **Устименко, В. М.** (2010). Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 141 с.

етнічної та політичної нації, містять чимало інформації для розуміння сучасних процесів націє- та державотворення.

Вагому роль у реалізації потенціалу українського національного відродження відіграли лідери культурницького, суспільного, інтелектуального та політичного життя. Мова йде про персоналістичний вимір, важливість аналізу соціокультурної діяльності таких тогочасних провідників, як М. Грушевський, М. Драгоманов, Т. Шевченко, І. Франко та інших. Тому постає потреба залучення історіографічних джерел, що присвячені окремим постатям українського національного відродження. Персоналістична тематика цікавила таких істориків, як Ю. Барабаш²⁸¹, І. Бегей²⁸², В. Білоцерківський²⁸³, В. Будз²⁸⁴, Д. Бучинський²⁸⁵, В. Волковський²⁸⁶, І. Гирич²⁸⁷, Н. Горбач²⁸⁸, В. Гоцуляк²⁸⁹, Я. Грицак²⁹⁰, Т. Гундорова²⁹¹, І. Дзюба²⁹², І. Іванюта²⁹³,

²⁸¹ **Барабаш, Ю.** (2004). Тарас Шевченко : імператив України : історіо- й націософська парадигма. Київ : Києво-Могилянська академія. 181 с.

²⁸² **Бегей, І.** (2001). Юліан Бачинський : соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності. 256 с.

²⁸³ **Білоцерківський, В. Я. & Головченко, В. І.** (1997). Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження. *Український історичний журнал*. № 6. С. 77–83.

²⁸⁴ **Будз, В.** (2003). Соціально-філософські погляди М. Грушевського : футурологічний аспект : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ. 160 с.

²⁸⁵ **Бучинський, Д.** (1962). Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. Мадрид ; Лондон : Союз українців у Великій Британії. 256 с.

²⁸⁶ **Волковський, В.** (2017). Михайло Драгоманов та Іван Франко : міркування про секулярність у перспективі історії української релігієзнавчої думки. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 530–541.

²⁸⁷ **Гирич, І.** (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.; **Його ж.** (2016). Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип. 839 с.

²⁸⁸ **Горбач, Н.** (2006). Філософські переконання Івана Франка. Львів : Каменяр. 112 с.

²⁸⁹ **Гоцуляк, В. В.** (1999). М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : історіографія проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. 470 с.; **Гоцуляк, В. В.** (1999). М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : історіографія проблеми : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. 40 с.

²⁹⁰ **Грицак, Я.** (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.

²⁹¹ **Гундорова, Т.** (2006). Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. Київ : Критика. 352 с.

²⁹² **Дзюба, І.** (2008). Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. 2-е. Київ : ВД «КМА». 718 с.

²⁹³ **Іванюта, І. П.** (2002). Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира

С. Йосипенко²⁹⁴, Я. Калакура²⁹⁵, А. Колодний²⁹⁶, Л. Кондратик²⁹⁷, О. Кондратик²⁹⁸, М. Кравець²⁹⁹, В. Мазепа³⁰⁰, Я. Пиріг³⁰¹, І. Стамбол³⁰², В. Тельвак³⁰³, М. Тимошик³⁰⁴ та інших. Названі джерела дають змогу з'ясувати не лише сферу та напрями діяльності тогочасних лідерів суспільної думки, але й містять чимало інформації про їхнє приватне життя, повсякдення, мотиви поведінки та вчинків, життєву філософію, що значно збагачує загальноісторичний контекст дослідження.

Гнатюка. Тернопіль. 192 арк.; *Іванюта, І. П.* (2002). Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль. 20 с.

²⁹⁴ *Йосипенко, С. Л.* (2014). Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура. *Мандрівець*. № 6. С. 79–84.

²⁹⁵ *Калакура, Я.* (2014). Рідний край в історіософії Тараса Шевченка. *Краєзнавча Шевченкіана України*. Черкаси. С. 17–23.

²⁹⁶ *Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.* (1993). Проблема національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова. *Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова*. Київ. С. 88–93.

²⁹⁷ *Кондратик, Л.* (2004). Релігія у спадщині Микити Шаповала. *Українське релігієзнавство*. №1 (29). С. 103–113; *Його ж.* (2015). Внесок В'ячеслава Липинського у скарбницю українського релігієзнавства. *Релігія та Соціум*: міжнар. часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. № 3 (19). С. 49–55; *Його ж.* (2017). Михайло Грушевський і В'ячеслав Липинський про вплив реформаційних ідей на українську суспільність та організаційні форми релігійного життя. *Релігія та Соціум*: міжнар. часопис. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. № 2 (26). С. 69–75.

²⁹⁸ *Кондратик, О. В.* (1999). Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 21 с.

²⁹⁹ *Кравець, М. М.* (1971). Іван Франко - історик України. Львів: Вид-во Львів. ун-ту. 202 с.

³⁰⁰ *Мазепа, В.* (2004). Культуроцентризм світогляду Івана Франка. Київ: Видавець ПАРАПАН. 232 с.

³⁰¹ *Пиріг, Я.* (1993). Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). Київ, 1993. 198 с.

³⁰² *Його ж.* (2016). Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 16 с.; *Стамбол, І. І.* (2017). Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець: монографія / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарського; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, [Ін-т біогр. дослідж.], Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса; Київ: Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. 295 с.

³⁰³ *Тельвак, В., Педич, В.* (2016). Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ. 424 с.

³⁰⁴ *Тимошик, М. С.* (2000). «Лишусь навіки з чужиною...»: митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Київ; Вінніпег: Укр. православний Собор Св. Покрови; Науково-видавничий центр «Наша культура і наука. 545 с.

Провідне місце в національному житті досліджуваного періоду належало духовно-культурному відродженню. Джерелами для його історіографічного висвітлення є наукові доробки таких істориків та релігієзнавців, як Б. Андрусишин³⁰⁵, А. Колодний³⁰⁶, О. Безносова³⁰⁷, В. Бодак³⁰⁸, С. Гладкий³⁰⁹, Р. Делятинський³¹⁰, В. Єленський³¹¹, П. Єремєєв³¹², С. Жилюк³¹³, В. Іванишин³¹⁴, О. Ігнатуша³¹⁵, А. Киридон³¹⁶, О. Киричук³¹⁷, Л. Кондратик³¹⁸,

³⁰⁵ **Андрусишин, Б. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. 176 с.

³⁰⁶ **Академічне релігієзнавство** (2000) / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Світ знань. 862 с.

³⁰⁷ **Безносова, О. В.** (1998). Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ, 1998. 17 с.; **Її ж.** (1997). Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 17 с.

³⁰⁸ **Бодак, В. А.** (2005). Релігія і культура : взаємодія та взаємовплив. Київ ; Дрогобич : КОЛО, 2005. 305 с.

³⁰⁹ **Гладкий, С. О.** (1997). Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ ст. Запоріжжя : Запорізький Державний Університет. 50 с.

³¹⁰ **Делятинський, Р. І.** (2017). Станиславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / ДВНЗ «Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ. 390 арк.; **Делятинський, Р. І.** (2017). Станиславівська єпархія Греко-католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 20 с.

³¹¹ **Єленський, В. Є.** (1991). Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). Київ : Знання, 1991. 72 с.

³¹² **Єремєєв, П.** (2018). Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.). Харків : Раритети України. 272 с.

³¹³ **Жилюк, С. І.** (2005). Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 31 с.; **Жилюк, С. І.** (2005). Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне. 405 арк.

³¹⁴ **Іванишин, В.** (1990). Українська церква і процес національного відродження. 2-е вид. Дрогобич : Відродження, 1990. 96 с.

³¹⁵ **Ігнатуша, О. М.** (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.; **Її ж.** (2006). Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 520 арк.; **Її ж.** (2006). Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ. 39 с.

³¹⁶ **Киридон, А. М.** (2005). Час випробувань : держава, церква, суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники. 384 с.

О. Крижанівський³¹⁹, Г. Лаврик³²⁰, В. Меша³²¹, Г. Надтока³²², Р. Сітарчук³²³, В. Пащенко³²⁴, О. Потапова³²⁵, В. Рожко³²⁶, З. Тіменик³²⁷, Я. Ткачук³²⁸, В. Ульяновський³²⁹ та інші. Можемо констатувати, що названі дослідження, в

³¹⁷ **Киричук, О. & Орлевич, І.** (2018). Львівський Ставропігійський інститут (1788-1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів : Логос. 288 с.

³¹⁸ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

³¹⁹ **Крижанівський, О. П. & Плохій, С. М.** (1994). Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ : Либідь. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. 335 с.

³²⁰ **Лаврик, Г. М.** (1996). Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.) : історико-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 211 арк.; **Лаврик, Г. М.** (1996). Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.) : історико-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя. 17 с.

³²¹ **Меша, В. Г.** (2009). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київ. славист. ун-т. Київ. 467 арк.

³²² **Надтока, Г. М.** (1998). Православна церква в Україні : соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). Київ : Знання. 271 с.

³²³ **Кравченко, П. А. & Сітарчук, Р. А.** (2005). Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків : 20-30-і роки ХХ ст. Полтава : АСМІ. 211 с.

³²⁴ **Пащенко, В. О. & Киридон, А. М.** (2004). Більшовицька влада і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. Полтава : АСМІ. 335 с.

³²⁵ **Потапова, О. Б.** (2010). Православне духовенство в суспільному житті України у 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 235 арк.; **Потапова, О. Б.** (2010). Православне духовенство в суспільному житті України у 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 20 с.

³²⁶ **Рожко, В.** (2007). Відродження Української Православної Церкви на Волині 1917-2006 рр. : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Волинська книга. 346 с.

³²⁷ **Тіменик, З.** (1997). Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філос. НАН України. Київ. 185 с.; **Тіменик, З.** (1997). Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філос. НАН України. Київ. 20 с.

³²⁸ **Греко-католицьке духовенство у суспільно-політичному та національно-культурному житті українців** (2013) : матеріали Всеукр. наук. конф. «Історичні постаті Греко-Католицької Церкви та їх роль у культурно-просвітницькому й національному відродженні», 18 жовтня 2013 р., м. Коломия / наук. ред. Я. Ткачук, А. Королько. Коломия : ВПТ «Вік». 216 с.; **Ткачук, О. В.** (2006). Український церковно-православний рух 1917-1921 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 234 арк.; **Ткачук, О. В.** (2006). Український церковно-православний рух 1917-1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 19 с.

³²⁹ **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.; **Його ж.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. 320 с.

яких зібрано значний науково-історичний матеріал, дають змогу досить скрупульозно проаналізувати духовно-релігійний вимір українського відродження, пояснити взаємозв'язок церковного та національного життя, виявити особливості релігійної протидії українців імперській експансії та шовінізму, з'ясувати суспільний статус та роль духовенства в національно-культурному русі.

У третій групі історіографічних джерел систематизовано довідкову, енциклопедичну та навчальну літературу³³⁰. Це передусім підручники з історії

³³⁰ *Україна : хроніка XX століття* (2006) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1921 / упоряд. О. Мовчан. 289 с.; *Україна : хроніка XX століття* (2005) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1919 / упоряд. О. Д. Бойко. 236 с.; *Україна : хроніка XX століття* (2005) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1920 / упоряд. О. Михайлова. 311 с.; *«В Українській Церкві велика була духовна сила ...» : становлення Української Автокефальної Православної Церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї, 1917-1925 рр.* (2012) / упоряд. А. Л. Зінченко. Ніжин : Орхідея. 352 с.; *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України* (2005) : біогр. довід. / відп. ред. В. О. Горбик ; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ. Ч. 1.; *Видатні діячі українського національного відродження (XIX-XX ст.)* (2008) : біографічний довідник : навч. посіб. для студ. ун-ту спец. «Історія» / Державний заклад «Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка»; упоряд. Т. Ю. Анпілогова. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка». 243 с.; *Від «Старої Громади» до шістдесятників* (2015) : зб. спогадів / Всеукр. т-во «Просвіта», Полтав. обл. об-ня. Полтава : ТОВ «Рік». 332 с.

Даниленко, В. М., Завальнюк, О. М. & Телячий, Ю. В. (2005). Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.): з хроніки подій : [довідник]. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА. 264 с.; *Довідник з історії України* (2001) : А-Я / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т іст. дослідж. ; за заг. ред. : І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрац. і допов. Київ : Генеза. 1135 с.; *Духовне відродження культури України: традиції, сучасність* (1994) : матеріали і тези міжнар.наук.-практ.конф. 16-18 травня 1994 р. / Рівненський ін-т культури ; ред. В. т. Сидорук. Рівне : [Б. в.]. 268 с.; *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали* (2005) : у 5 т. Івано-Франківськ : Лілея-НВ. Т. 3. Кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад. О. Карпенко. Київ : Мицан. 680 с.; *Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : ілюстрована історія* (2008) / авт. кол. : М. Кугутяк (керівник) [та ін.] ; голов. ред. М. Кугутяк ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника [та ін.]. Львів : Манускрипт ; Івано-Франківськ. 524 с.; *Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923. Уряди. Постаті* (2009) : [зб. біогр. нарисів] / НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича ; ред. рада : Я. Ісаєвич (голова) [та ін.] ; упоряд. : М. Литвин [та ін.]. Львів. 348 с.; *Історія релігій в Україні* (2017) : науковий щорічник / за заг. ред. М. Капралія, О. Киричук, І. Орлевич. Львів : Логос. Вип. 27. 716 с. ; *Історія України* (2004) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2001 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 516 с.; *Історія України* (2005) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2002 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за

вип. О. Виноградова. Київ : Авокадо. 614 с.; *Історія України* (2006) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2003 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 497 с.; *Історія України* (2006) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2004 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 610 с.; *Історія України* (2007) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2005 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 556 с.; *Історія України* (2008) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2006 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Арістей. 714 с.; *Історія України* (2009) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2007 рік / упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; Держ. іст. б-ка України. Київ : Арістей. 752 с.; *Історія України* (2011) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2008 рік / ДЗ «Нац. іст. б-ка України» ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 767 с.; *Історія України* (2011) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2009 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 643 с.; *Історія України* (2012) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2010 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 615 с.; *Історія України* (2013) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2011 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 644 с. ; *Історія України* (2014) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2012 рік / НАН України, Ін-т історії України, Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава ; наук. ред. Г. Борзяк. Київ. 709 с.; *Історія України* (2015) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2014 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ. 650 с.; *Історія України* (2015) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2013 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ. 701 с. ; *Історія України* (2017) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2015 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ. 656 с.; *Історія християнської церкви на Україні* (1992) : релігієзнавчий довідковий нарис. Київ : Наукова думка. 560 с.; *Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід* (2013) / за ред. Ю. Шаповала. Київ : ШІЕНД. 600 с.; *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства, 1917–1921 рр.* (2014) : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України ; голов. ред. В. Ф. Верстюк. Київ. 327 с. ; *УГКЦ. Історія. Відродження. Ісповідники віри : до 30-річчя виходу з підпілля Української Греко-Католицької Церкви* (2019) : бібліографічний покажчик / Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка ; від. краєзн. літ. ; уклад. О. Шаран, С. Дзоголик ; ред. Г. Горбань ; відп. за вип. Л. Бабій. Івано-Франківськ. 76 с.; *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження* (1993) : зб. наук. пр. / [редкол.: І. С. Хміль (відп. ред.) та ін.] ; АН України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка. 176 с.; *Українська періодика : історія і сучасність* (2018) : доп. та повідом. дванадцятій Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 30 листопада – 1 грудня 2018 р. / НАН України, ЛІННБ України ім. В. Стефаніка, НДІ пресознавства ; гол. ред. М. М. Романюк. Львів. 436 с.; *Українська революція і державність (1917-1921 рр.)* (2018) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. ; наук. ред.: С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. Капелюшного ; авт. кол. : В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; бібліогр. ред. Л. С. Новосьолової. Київ : НБУВ. 817 с.; *Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині* (2010) / автор-упоряд. : Г. М. Іванущенко. Суми : ФОП Наталуха А. С. Т. 1. 280 с.; *Українські культурні цінності в Росії : перша спроба повернення 1917–1918* (1996) / упоряд. : С. Кот, О. Нестуля. Київ : Соборна Україна. 320 с. ; *Церква. Нація. Культура* (2004). Вип. 1. Іван Франко і питання релігії : зб. наук. пр. Дрогобич : Коло. 272 с. ; *Умови громадянства* (2005) : зб. ст. / під ред. В. ван Стінбергена ; пер. з англ., передмова та примітки О. О. Іваненко. Київ : Український Центр духовної культури. 264 с.

українського національно-культурного відродження за авторством таких дослідників, як Т. Анпілогова³³¹, О. Бойко³³², В. Борисенко³³³, А. Колодний³³⁴, В. Литвин³³⁵, В. Любащенко³³⁶, Є. Перегуда³³⁷, І. Тюрменко³³⁸, Д. Чорний³³⁹ та інших³⁴⁰. Їхній джерелознавчий потенціал розкрито в панорамному і загальному представленні основних тенденцій культурного та духовного життя українців у другій половині XIX – першій третині XX століття, опису ключових шляхів реалізації українцями права на національне життя та власну державність.

Значно посилюють евристичний потенціал цієї групи історіографічних джерел численні енциклопедичні видання («Енциклопедія історії України»³⁴¹,

³³¹ *Анпілогова, Т. Ю.* (2008). Національне відродження в Україні XIX-XX ст. : навч.-метод. посіб. для студ. ун-ту спец. «Історія». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 198 с.

³³² *Бойко, О. Д.* (2002). Історія України : підручник. 2-ге вид., доповнене. Київ : Академія. 656 с.

³³³ *Борисенко, В. Й.* (1998). Курс української історії. З найдавніших часів до XX століття : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Либідь. 616 с.

³³⁴ *Історія релігії в Україні* (1999) : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання. 736 с.

³³⁵ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. 460 с.

³³⁶ *Любащенко, В. І.* (1996). Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс. 350 с.

³³⁷ *Історія української культури* (2010) : навч. посіб. / Є. В. Перегуда та ін. Київ : КНУБА. 149 с.

³³⁸ *Культурологія : теорія та історія культури* (2004) : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. Київ : ЦНЛ. 254 с.

³³⁹ *Історія Слобідської України* (2016) : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. Харків : Видавець Олександр Савчук. 244 с.

³⁴⁰ *Бачинський, Д. В.* (2010). Українізація 1920-х – початку 30-х років та інтелігенція : навч. посіб. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Чернів. нац. ун-т. 176 с. ; *Гнатюк, М. І.* (2011). Іван Франко і проблеми теорії літератури : навчальний посібник. Київ : Академія. 240 с. ; *Грушевський, М. С.* (1967). Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських. 576 с. ; *Діяк, І. В.* (2000). Українське відродження чи нова русифікація? : навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти. Київ : Гранослов. 304 с. ; *Жулинський, М. Г.* (2011). Українська література : творці і твори : учням, абітурієнтам, студентам, учителям. Київ : Либідь. 1150 с. ; *Історія української літератури XX століття* : навч. посіб. / В. І. Кузьменка. Київ : КСУ. 374 с. ; *Культурологія* (2008) : навч. посіб. / Н. Д. Пальм, Т. Є. Гетало, Д. Ю. Михайличенко та ін. Харків : Вид. ХНЕУ. 284 с. ; *Оніщенко, І.* (2001). Історія України : навч. посіб. 2-ге вид. Київ. 179 с.

³⁴¹ *Енциклопедія історії України* (2003-2013) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 1-3.

«Історія релігій в Україні»³⁴² та інші³⁴³), які лаконічно та чітко презентують основну інформацію про досліджуваний період. Саме енциклопедичні видання є джерельним свідченням найновіших суспільних уявлень про українську історію другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, що дає змогу зіставити їх з попередніми надбаннями історичної науки, виявити застарілі погляди та стереотипи.

Четверта група історіографічних джерел – свідчення особового походження. Це, зокрема, автобіографії, щоденники, мемуари, спогади істориків, усно-історичні джерела (спілкування з істориками), приватне листування дослідників, їхні інтерв'ю засобом масової інформації тощо³⁴⁴. Цінність вказаних джерел пояснюють насамперед можливістю з'ясувати на основі їхнього змісту світоглядні, ціннісні та ідеологічні переконання істориків, здійснити т. зв. «внутрішню критику» джерела, зрозуміти причини та мотиви його появи тощо. Відповідні матеріали, хоча й становлять останню та найменшу групу історіографічних джерел, проте їхня інформаційна ресурсність є досить значною.

³⁴² *Історія релігій в Україні* (2001-2008) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Світ знань. Т. 1-6.

³⁴³ *Енциклопедія історії України* (2003) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 1 : А-В. 688 с.; *Енциклопедія історії України. Україна – Українці* (2018) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Кн. 1. 608 с.; *Етнополітичні процеси в Україні : регіональні особливості* (2011) / М. Панчук та ін. ; редкол. : Ю. Левенець (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ІПЕІНД ім. І. Ф. Кураса. 395 с.; *Західно Українська Народна Республіка 1918–1923 : енциклопедія* (2018) : у 3 т. / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Кураса [та ін.] ; ред. рада: М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк [та ін.]. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів (До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Т. 1 : А – Ж. 688 с.

³⁴⁴ *Шпорлюк, Р.* (2020). Вчитель, дослідник, викладач – це вічний студент. URL : <http://uamoderna.com/jittepis-istory/roman-szporluk> (дата звернення 06.08.2020); *Грицак, Я.* (2014). «Нариси історії України» – повна версія. URL : <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/hrytsak-narysy-istorii-ukraine> (дата звернення 06.08.2020); *Химка, І.-П.* (2012). Історія однієї дружби : спогади про Ярослава Романовича Дашкевича. URL : <http://uamoderna.com/md/100-dashkevych> (дата звернення 06.08.2020); *Яковенко, Н.* (2012). «Ніколи не будувала кар'єру, тільки власний паралельний світ». URL : <http://uamoderna.com/jittepis-istory/yakovenko> (дата звернення 06.08.2020).

Загалом можемо констатувати, що систематизований та атрибутований джерельний комплекс є достатнім для цілісного дослідження історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Зібрані джерела відповідають специфіці теми дисертації, її меті й дають змогу розкрити основні напрями розвитку національно-культурного життя українців досліджуваного періоду. Відзначимо, що кожен аспект дослідження здебільшого забезпечений наявними історіографічними джерелами, що дало змогу проаналізувати стан, тенденції та перспективи його вивчення. Слід підкреслити, що застосована нами класифікація є досить умовною, адже одні й ті ж історіографічні джерела почасти є репрезентативними для дослідження різних вимірів національного відродження. У той же час, наведена систематизація становить вагомому методологічну цінність, адже дозволяє комплексно опрацювати джерельні ресурси історіографічного дослідження, підібрати необхідний методологічний та методичний інструментарій для розв'язання його основних науково-дослідницьких завдань.

1.3. Теоретико-методологічні

та методико-організаційні стратегії дослідження

Розв'язання завдань дисертації ґрунтовано на теоретико-методологічній стратегії дослідження, яка включає цивілізаційний, соціокультурний та антропологічний підходи, послідовне дотримання принципів історизму, наступності та спадкоємності історіографічного аналізу, а також застосування комплексу дослідницьких методів. Інноваційні вимоги до сучасного соціогуманітарного пізнання умотивовують розвиток українського історіографічного дискурсу в напрямі пошуку оптимальних методологічних стратегій, світоглядний, гносеологічний і методичний потенціал яких дозволив би новітньому історіописанню не лише інтегрувати наявні знання з позицій синергетики науково-дослідницького інструментарію, цивілізаційного, соціокультурного та антропологічного підходів як пріоритетної методологічної

парадигми, але й відігравати більш вагому роль у науковому осмисленні соціокультурних і державотворчих процесів сучасної України. Не потребує доведення той факт, що сьогодні історіографія набуває нових, насамперед ціннісно-сміслових, функцій, які вимагають систематизації та осмислення наявного доробку істориків на основі міждисциплінарного полілогу.

Сучасна українська історіографія продовжує рухатися в напрямі подолання радянських штампів й атеїстичних стереотипів. Вона поступово відходить від редуccionізму формаційного підходу у відтворенні змісту української національної історії. Вітчизняний історіографічний дискурс, за влучним висловом знаної дослідниці І. Колесник, перебуває в методологічних пошуках, а новий «історіографічний переворот» потребує «нового професіоналізму», насамперед – методологічного. Його атрибути – нове мислення, ідеологічне новаторство, свобода формулювати та відстоювати власну думку³⁴⁵. У такому гносеологічному мейнстрімі тематика українського національно-культурного відродження набуває особливого значення, а вибір концептуально-методологічних і методичних засад його дослідження є ключовою умовою побудови історично правильно та науково обґрунтованого історіографічного наративу.

У пошуку теоретико-методологічних засад дослідження ми спиралися на наукові положення, запропоновані провідними методологами новітньої української історіографії. Окремо назвемо таких учених, як Л. Зашкільняк³⁴⁶, Я. Калакура³⁴⁷, І. Колесник³⁴⁸, В. та А. Коцури³⁴⁹, В. Кравченко³⁵⁰, О. Реєнт³⁵¹,

³⁴⁵ **Колесник, І.** (2016). Інститут історії України : нове українське Відродження / відпов. ред. В. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ін-т історії України. С. 15.

³⁴⁶ **Зашкільняк, Л. О.** (1999). Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. 228 с.

³⁴⁷ **Калакура, Я.** (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.; **Його ж.** (2016). Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет». 319 с.

³⁴⁸ **Колесник, І. І.** (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.

³⁴⁹ **Коцур, В. П. & Коцур, А. П.** (1999). Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври. 520 с.

В. Сарбей³⁵², В. Смолій³⁵³ та інших. З урахуванням розуміння сучасними істориками шляхів історіографічного аналізу, теоретико-методологічні засади вивчення історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття нами структуровано за кількома **дослідницькими векторами**: концептуально-історіософським, методологічним, теоретичним, методичним і науково-організаційним, синергія та взаємодоповнюваність яких забезпечує необхідні умови для дотримання принципів історизму, об'єктивності, науковості, наступності та системності в історіографічному дослідженні.

Перший дослідницький вектор – концептуально-історіософський, який містить наукове обґрунтування провідної ідеї та концепції дослідження, історіософське розуміння українського національно-культурного відродження та його історіографії. Концептуально-історіософські підстави дослідження, що забезпечують актуальність, цілісність, смислову та змістову єдність історіографічного аналізу, визначено такими науково-теоретичними положеннями:

1. Новітня українська історіографія, актуалізуючи національно-державницьку та культурно-цивілізаційну методологію, розглядає українське національно-культурне відродження модерної доби, як закономірний етап цілісного, неперервного, соборного та суверенного українського історичного процесу, унікальний та самобутній феномен збагачення духовної, культурної й соціальної активності в різних сферах життя тогочасного українського

---

³⁵⁰ **Кравченко, В. В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

³⁵¹ **Реснит, О.** (2005). Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : стан і перспективи наукової розробки. *Перечитуючи написане*. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 80–119.

³⁵² **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

³⁵³ **Смолій, В.** (1997). Українська історична наука на рубежі ХХІ століття. *Освіта України*. 4 липня.

суспільства (С. Єкельчик³⁵⁴, В. Кравченко³⁵⁵, О. Купріячук³⁵⁶, В. Меша³⁵⁷, В. Сарбей³⁵⁸ та інші).

2. Історіографія українського національно-культурного відродження передбачає цілісний, всебічний і системний аналіз наявного історичного наративу щодо його суспільно-політичних та соціально-економічних передумов, культурного, соціального, етнічно-національного, ментально-психологічного, духовно-релігійного змісту в широкому територіально-хронологічному масштабі етнічних українських земель другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття (В. Сарбей³⁵⁹, О. Рубльов та О. Реєнт³⁶⁰, С. Кульчицький³⁶¹ та інші). Невід’ємним складником історіографічного дискурсу є аналіз тих історичних праць, що присвячені умовам та особливостям розвитку української національної ідентичності та соборності в добу національного відродження, а також інтерпретації персоналістичних

³⁵⁴ **Єкельчик, С.** (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. Відділ славістики. 125 с.

³⁵⁵ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків : Основа. 376 с.; **Його ж.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

³⁵⁶ **Купріячук, О. В.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 210 арк.; **Йї ж.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 15 с.

³⁵⁷ **Меша, В. Г.** (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Донецьк. 20 с.

³⁵⁸ **Нариси з історії українського національного руху** (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.; **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

³⁵⁹ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

³⁶⁰ **Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П.** (1999). Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 10 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 320 с.

³⁶¹ **Кульчицький, С. В.** (1999). Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 11 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

досліджень, студій культурно-інституційної та інтелектуальної історії, історії українського модерного повсякдення.

3. Проведене дослідження побудоване на пріоритетах плюралістичного підходу до ідей, поглядів авторів та наступності появи науково-історичних положень, зорієнтоване на визнання пізнавальної цінності історичних праць про українське національно-культурне відродження, підготовлених на основі різних методологічних підходів – як формаційному, так і цивілізаційному, соціокультурному тощо. Концепція дослідження легітимізує принципи демонополізації методологій, плюралізму науково-дослідницьких підходів, методологічної диверсифікації та взаємодії теоретико-методологічних підходів. Пріоритетами дослідження є критичний аналіз історіописання, а також запобігання абсолютизації чи безпідставній ідеологічній критиці історичних праць.

4. Історіографічне осмислення ґрунтовано на розумінні української історіографії як спеціальної галузі української та світової науки, що досліджує умови, етапи та особливості розвитку історичної науки, зокрема про українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Відтак історіографічний дискурс вимагає парадигмальності аналізу наукового студіювання теми – висвітлення стану, умов, виокремлення етапів, з'ясування особливостей, закономірностей, суперечностей, тенденцій і перспектив науково-історичного вивчення українського національно-культурного відродження щодо визначених у дослідженні просторово-часових меж (Л. Зашкільняк³⁶², Я. Калакура³⁶³, І. Колесник³⁶⁴ та інші).

³⁶² *Зашкільняк, Л. О.* (1996). Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО. 96 с.; *Його ж.* (1999). Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. 228 с.; *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми* (2004) : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. 405 с.

³⁶³ *Калакура, Я.* (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 496 с.; *Його ж.* (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.

³⁶⁴ *Колесник, І. І.* (1995). Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 1. С. 21–33; *Її ж.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX

5. Історіографічний дискурс зорієнтовано на аналіз підходів українських істориків до розкриття ролі та значення українського національно-культурного відродження в людино-, націє- та державотворчому, а також цивілізаційному та соціокультурному вимірах. Важливо звернути увагу на перспективну оцінку феномену українського національно-культурного відродження (Я. Грицак³⁶⁵, Я. Ісаєвич³⁶⁶, Я. Калакура³⁶⁷, О. Реєнт³⁶⁸ та інші).

6. Сучасна вимога «олюднення» історіографічного дискурсу збагачує гносеологічний потенціал дослідження увагою до історичних постатей та сюжетів, у яких висвітлено історію повсякдення суб'єктів українського відродження, їхні ціннісні та емоційно-психологічні виміри. Антропологізація історіографічного дослідження покликана «побачити» людину в історичному наративі про українське національно-культурне відродження, звернути увагу на висвітлення істориками взаємовпливів «класичних» вимірів тогочасної історичної реальності – суспільної, політичної, соціальної, економічної, культурної та релігійної історій із «одиничними» картинами життя пересічних українців та представників інших етнічних спільнот – творців та учасників українського відродження. Мова йде про показ балансу соціально-повсякденної та загальної історій у вимірі цілісної парадигми українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

7. Історіографію українського національно-культурного відродження зазначеного періоду розглянуто як невід'ємний складник усього історіографічного процесу, включаючи сучасний етап. Це перспективна лінія інтерпретації та актуалізації цінностей, мотивів, ідей та здобутків тогочасного

століття). Київ : Генеза. 256 с.; *Ії ж.* (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.

³⁶⁵ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

³⁶⁶ **Ісаєвич, Я.** (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 138.

³⁶⁷ **Калакура, Я. С., Алексієвець, Л. М., Удод, О. А. & Юрій, М. Ф.** (2012). Україна XIX – початку XXI ст. : цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон. Кн. II. 696 с.

³⁶⁸ **Реєнт, О. & Жилєнкова, І.** (2019). Українське національне відродження в XIX-XX ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 5–22.

ціннісного, національного, ментально-історичного, культурного, соціального та духовно-релігійного вимірів українського історичного процесу (Г. Касьянов³⁶⁹, Калакура, О. Рафальський та М. Юрій³⁷⁰ та інші).

Історіософські підстави дослідження складає розуміння його вагомого гносеологічного потенціалу в контексті протистояння гібридним викликам сучасності. Необхідно підкреслити, що новітній етап інституціалізації та національно-культурного розвитку українського суспільства радикально змінює характер і траєкторії державної політики. Реалізована потреба державно-політичної, соціокультурної та міжнародної легітимації змінюється пріоритетами захисної стратегії та оборонного націоналізму. Гібридні виклики та технології прихованого протистояння вимагають формулювання і розв'язання нових завдань, зміст яких лежить у площині кардинальних ціннісних і методологічних змін. Відтак постає очевидна необхідність активної співпраці науковців-гуманітаріїв. Їхнє завдання полягає в побудові нових ціннісно-сміслових засад інноваційної діяльності. У цьому контексті нових функцій набуває й історіографічний дискурс. Інспірування його наративу цивілізаційною та антропологічною методологією дає змогу актуалізувати ключове призначення історіографії: спираючись на історичний досвід, протистояти парадигмі «руського міра», забезпечити історичне обґрунтування, оновлення стратегій українського національного державотворення. Тому для вирішення таких завдань виняткове значення становить історіографія українського національно-культурного відродження XIX – початку XX століття. Її осмислення вияскравлює особливу природу українства – стійку й послідовну пасіонарність до духовного й національно-державного розвитку, протидії деструктивному політико-територіальному ландшафту, спротиву асиміляційному та шовіністичному натиску окупаційної влади.

---

³⁶⁹ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.

³⁷⁰ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.; *Їх же.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.;

Як уже зазначалося, історична категорія «українське національно-культурне відродження» належить до кола провідних концептів української історіософії. У її філософському змісті атрибутовано історичний хід українського націє- та державотворчого процесу: від патерналістської мажорності й ренесансного оптимізму до культурно-історичних травм та фатальних історичних уроків. Незважаючи на ці травми, українське суспільство консолідувалося для духовного та державно-політичного відродження. Тому вбачаємо цілком природну методологічну закономірність у тому, що історіографічне осмислення феномену українського національно-культурного відродження, яке у XIX – на початку XX століття відбувалося в єдності національно-етнічних, ментально-психологічних, суспільно-політичних, матеріальних, соціальних і духовно-культурних проявів, має не лише пізнавально-методологічне, але й важливе державотворче та ціннісно-сміслові значення. Особливо актуальні ці питання в площині смислової та просвітницької протидії сучасним викликам антиукраїнської пропаганди та медіафейків щодо оцінки та інтерпретації історичних подій.

Теза про те, що збагачення історіографічного дискурсу є свідченням демократичного шляху розвитку вітчизняної історичної науки не потребує доведення. Тематика історіографічних досліджень є лакмусовим папером ціннісного контексту гуманітарних студій, дає змогу виявити рівень свободи творчості та академічної демократії. Особливо такі твердження справедливі щодо філософського аналізу вітчизняного історіографічного процесу українського національно-культурного відродження XIX – початку XX століття.

На широку науково-дослідницьку основу історіографія українського модерного відродження вийшла в межах нової історіографічної ситуації, яка склалася після відновлення державної незалежності України. Коментуючи сучасне середовище розвитку українського історіографічного нарративу, вітчизняна вчена-історіограф І. Колесник використовує такі атрибути, як: деідеологізація, інтелектуальна свобода, можливість інтеграції до світового

наукового співтовариства, формування нового стилю історичного мислення, диверсифікація історіографії, розмаїття методологій тощо³⁷¹. Більше того, історіографія українського національно-культурного відродження засвідчує легітимацію в українському історіографічному каноні «культурного повороту». Відбувається фокусування національної історіографії на цивілізаційних і соціокультурних аспектах українського національного процесу, утвердження чинного статусу «cultural studies»³⁷².

На сьогодні історіографія українського національно-культурного відродження представлена значним масивом досить ґрунтовних синтез. Запропонований історіографічний полілог має вагомий методологічний та етико-аксіологічний потенціал. Його історіософія репрезентована в кількох площинах цивілізаційного та світоглядно-державотворчого змісту.

По-перше, аналіз новітніх історичних досліджень українського ренесансу дає змогу актуалізувати цивілізаційну, аксіологічну та антропологічну методологію. На її принципах побудовано більшість новітніх історичних студій. Це засвідчує важливість міждисциплінарності та історіографічного полілогу як есенційних принципів сучасного наукового дослідження³⁷³.

В умовах нинішньої російської агресії проти України соціогуманітарне пізнання українського національного руху набуває нового функціонального призначення. Суттєво змінюється покликання історіографії. Її адвокацію влучно вербалізував Я. Калакура, зазначивши: «У сучасних умовах, коли відновлюються та збагачуються національні традиції, повертаються замовчувані імена духовних світочів українського народу, неухильно зростає суспільна роль історичної науки, включаючи й історіографію. Вона покликана

---

³⁷¹ **Колесник, І. І.** (1995). Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 1. С. 24.

³⁷² **Репина, Л. П.** (2010). Теоретические новации в современной историографии. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 10. С. 13.

³⁷³ **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження модерної доби у протидії гібридним викликам сучасності : історіософський аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні відносини. Вип. 6. С. 28.

засвоїти цінності Майдану, остаточно декомунізуватися, правдиво й об'єктивно, науково й неупереджено переосмислювати процес зародження історичних знань про події і явища минувшини із урахуванням раніше недоступних або спотворених джерел і нових методологічних підходів, рішучого розриву з ідеологічними постулатами тоталітаризму»³⁷⁴. Як бачимо, аналіз новітніх історичних досліджень українського національного відродження дає змогу засвоїти та зрозуміти сучасну методологію історичного аналізу, що заснований на полі- та трансдисциплінарності, інтеграції методологій, свободі наративних практик, культурній та соціальній історії³⁷⁵.

Друга площина концептуально-історіософського потенціалу науково-історичного осмислення українського національного відродження полягає в тому, що такий дискурс дає змогу відтворити філософію його оптимізму та державотворчих інтенцій, засвідчити спрямованість української етносфери до пасіонарності та активного протистояння деструктивним політичним умовам, у яких розвивалося українство XIX століття. В історіософських рецепціях категорії «українське відродження» вчені підкреслюють його піднесені, мажорні та оптимістичні смисли. Науковці наголошують на тому, що відродження актуалізує історичну перспективу українства, обґрунтовує та репрезентує ідею неперервності українського історичного процесу. Історіографія відродження науково вмотивовує висновки про пасіонарність як ментальний атрибут українського етносу. Історики солідарні в тому, що феномен духовно-культурного відродження було вибудовано в умовах захисного націєтворення. Культурний потенціал українців вдало «асимілював» шовіністичні та українофобські стратегії антиукраїнських сил, засвідчив природність та історичну силу архетипу національного державотворення³⁷⁶.

³⁷⁴ **Калакура, Я. С.** (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник*. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 8.

³⁷⁵ **Kuukkanen, J.-M.** (2017). *The Future of the Philosophy of Historiography : Reviving of Reinventing. Towards a Revival of Analytical. Philosophy of History Around Paul A. Roth's Vision of Historical Sciences* / Ed. by K. Brzechczyn. Boston : Brill Rodopi. P. 85.

³⁷⁶ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ : Генеза. С. 55.

Аналіз історичних праць щодо українського національно-культурного відродження дає змогу історіографії набути афірмативного статусу – ситуації, коли історіографічний дискурс стає одним із чинників формування сучасної ідентичності українства. Підкреслюючи світоглядні функції історіографічного процесу, В. Бондар веде мову про синергію його наукового та соціокультурного потенціалу. Він наголошує, що світоглядна функція історіографії сигніфікує її істотну роль у становленні держави та формуванні нації. Історіографія українського національного відродження сприяє розвитку почуття громадянства, історичної пам'яті, критичного мислення, формує в суспільстві морально-правовий клімат та об'єктивну картину українського минулого³⁷⁷.

Третя сфера гносеологічного потенціалу науково-історіографічного осмислення історичних студій національного відродження виявляється у легітимізації сучасних соціокультурних та суспільно-політичних процесів, посилюючи їх конкретно-історичними та духовно-культурними основами. Висвітлення історії культурного, соціального, духовного, персоналістичного та інтелектуального складників українського модерного відродження дає змогу репрезентувати культурні взірці, виявити та зрозуміти цивілізаційний механізм функціонування етносу. Історики аналізують макро-, мезо- та мікрорівні національного відродження, виявляють його культурну специфіку та регіональні особливості, висвітлюють ментальні, релігійно-конфесійні, освітні, наукові, літературні, мистецькі та інші аспекти, що дає змогу виявити цілісне культурне середовище українського відродження. Історіографія національного відродження виявляє українську культурну модель, уписуючи її образи до завдань і траєкторій новітнього етапу соціокультурного розвитку України. Історики звертають увагу на ментальний зміст українського відродження,

---

³⁷⁷ **Бондар, В.** (2014). Сучасна українська історіографія : підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 25. С. 96.

аналізують архетипи ренесансу як закладені природою інтенції українства до духовного та суспільного розвитку³⁷⁸.

Соціокультурне значення історіографії українського національно-культурного відродження знаходить вияв в морально-етичному аспекті. Відомо, що історична наука, як і будь-яка практична діяльність людини, не може бути «морально нейтральною». Історики несуть особливу відповідальність за вплив їхніх праць на суспільну свідомість і духовно-культурне життя³⁷⁹. Ціннісно-виховні завдання історіографії українського відродження полягають у формуванні цінностей гідності, національної ідентичності, громадянської та суспільно-активної позиції. Аналіз матриці проявів національного відродження свідчить, що сфера ціннісно-етичних впливів його історіографії є досить масштабною. Насамперед мова йде про перспективу розвитку громадянських ідеалів самоорганізації суспільства, забезпечення єдності та ініціативи, оптимістичного та діяльнісного сприйняття суспільно-політичних і державотворчих завдань. Більше того, історіографія українського відродження дає підстави для висновку про розгляд істориками питання «соціальної відповідальності», а також загального контексту соціальної історії, що орієнтує гуманітаристику на розв'язання ціннісно-орієнтаційних завдань³⁸⁰.

Четвертий концептуально-історіософський аспект історіографії українського національно-культурного відродження полягає в тому, що, висвітлюючи його зміст, характер та особливості, історики забезпечують «цивілізаційно-культурні мости», створюють умови для естафети відродження, трансляції його філософії та духу в сучасний націєтворчий процес. Умовою досягнення такого потенціалу історіографії є цивілізаційна методологія, яка дає

³⁷⁸ **Колесник, І.** (2005). Історіографічний дискурс в Україні: реалії та прогнози. *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології*: матеріали Всеукр. наук.-методол. сем., Київ, 17 червня 2004 р. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 31.

³⁷⁹ **Болебрух, А. Г.** (2012). Мораль в структуре исторической науки. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 11. С. 9.

³⁸⁰ **Городяненко, В. Г.** (2018). Историкографические подходы и способы познания социологической науки. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Т. 21. № 10. С. 72.

змогу розглянути український історичний процес як цілісність і наступність. Це сприяє актуалізації взаємин соціуму та культури, дає змогу побачити єдність регіональних аспектів відродження в його загальноісторичному контексті. Показово, що засвоєння цивілізаційної методології уможливорює наукове пояснення природи національно-культурного відродження, унормовує цілісність цивілізаційної системи України та закономірність її сучасного державно-політичного відродження³⁸¹. Історіографія теми дозволяє інтерпретувати досвід культурного відродження в умовах пошуку інноваційних механізмів протистояння сучасним гібридним викликам – медіапропаганді, історичним фальсифікаціям, ціннісному хаосу та антиукраїнським закликам, що містять ризики девальвації національних цінностей.

Історіографічний аналіз українського відродження XIX – початку XX століття дає підстави для висновку про актуалізацію істориками національної філософії визвольних змагань. Феномен духовно-культурного відродження розглядається як шлях до державно-політичного визнання українців як нації. Історичні дослідження, долаючи радянську історіографічну традицію, пропонують положення про первинність цінностей та національних смислів у політизації українського державотворчого процесу, про важливість реалізації ідей оборонного та захисного націоналізму, як ключового шляху побудови національної ідентичності³⁸².

П'ятий концептуально-історіософський аспект історіографії українського національно-культурного відродження полягає в тому, що, осмислюючи його ідеї та історичний зміст, учені, перш за все, звертаються до символізму соборності, яку розглядають, як духовну та ціннісну єдність. Історіографія нашої проблеми свідчить, що новітній етап духовної та державної соборності започатковано саме в модерну добу української історії. Діалектику та ціннісний

---

³⁸¹ *Калакура, Я. & Алексівець, Л.* (2014). Цивілізаційні засади української історіографії. *Україна – Європа – Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. С. 235.

³⁸² *Калакура, Я.* (2014). Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 24. С. 24.

потенціал таких висновків важко переоцінити. Сьогодні українське державотворення зіштовхується зі значними загрозами єдності держави. Виникає необхідність ціннісної протидії антиукраїнському історичному міфу.

Нарешті шостий аспект. Аналіз історіографії національного відродження дає змогу стверджувати, що історики національно-культурного відродження стали його невід'ємним складником та суб'єктом. Вони продовжують науково-просвітницький шлях духовно-культурного відродження української нації в нових умовах державної незалежності. Історіографічний аналіз уможливорює цілісний науковий зріз наявного історичного наративу українського духовно-культурного відродження в єдності наукових синтез українських учених в Україні та за кордоном. Соборність української історіографії – це не арифметична сукупність, а особлива ціннісна категорія, нова якість. Погоджуємося із думкою Я. Калакури та Л. Алексієвець про те, що соборність історіографії українського відродження не передбачає монополію методологій чи ідеологій, не заперечує плюралізм історичної дискусії, не ігнорує свободу творчості історика. Соборність історіографії нерозривно пов'язана із соборністю української нації та державною єдністю³⁸³.

Як бачимо, концептуально-історіософський вектор методології нашого дослідження свідчить про те, що історіографія українського національного відродження має виняткове значення для історичного пізнання феномену національного ренесансу й сучасної актуалізації його націєтворчого потенціалу. Методологічний та етико-аксіологічний потенціал сучасних історичних студій українського національно-культурного відродження виявляється в кількох площинах: відтворення цивілізаційної, аксіологічної та антропологічної методології історичних досліджень, міждисциплінарної диверсифікації та свободи інтерпретаційних практик; відтворення оптимістичної філософії розвитку українства; легітимізація сучасного етапу духовно-релігійного та

---

³⁸³ *Калакура, Я. & Алексієвець, Л.* (2014). Цивілізаційні засади української історіографії. *Україна – Європа – Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. С. 241.

культурного відродження; зв'язок і безперервність українського історичного процесу націє- та державотворення; актуалізація соборності та духовної єдності українського суспільства; соборність української історіографії. Історіографічний дискурс українського відродження збагачує не лише пізнавально-методологічний арсенал національної історії, але й має виняткове ціннісне та етико-моральне значення. Посилення історіографії цивілізаційною й аксіологічною методологією, увага до антропологічних та соціальних сюжетів, культурні рецепції – усе це залучає науково-історичний аналіз українського модерного ренесансу до державотворчого контексту, вигідно вияскравлює роль історіографії у формуванні української національної ідентичності³⁸⁴.

Другий дослідницький вектор – методологічний, який представлений сукупністю методологічних підходів і принципів проведення історіографічного пошуку. Методологія дослідження враховує принципи й філософію діалектичного підходу. Він відіграє роль модератора, упорядковує метод історіографічного пізнання положеннями про єдність, взаємозалежність і взаємозумовленість явищ історичної дійсності, закономірностями розвитку людини й суспільства, ідеями про єдність теорії й практики, одиничного й загального, кількості та якості, закономірності й випадковості тощо. Діалектика дає змогу осмислити суперечності історіографічного процесу, виявити історизм дослідників у висвітленні феномену українського національно-культурного відродження, представити багатоплановість його визначень і характеристик, загалом – озброює історіографію сучасним дослідницьким інструментарієм.

Якщо діалектична методологія окреслює загальні принципи наукового розуміння історії, то роль есенційного «навігатора» історіографії українського національно-культурного відродження належить цивілізаційній методологічній парадигмі. Її теоретики в зарубіжній (М. Данилевський, П. Сорокін, А. Тойнбі, О. Шпенглер та інші) та українській (Л. Алексієвець, В. Гончаревський,

---

³⁸⁴ *Семергей, Н. В.* (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження модерної доби у протидії гібридним викликам сучасності : історіософський аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні відносини. Вип. 6. С. 29.

М. Горелов, Я. Калакура, І. Колесник, В. Косміна, О. Моця, Ю. Павленко, О. Рафальський, О. Реєнт, О. Удод, М. Юрій та інші) історіографіях наголошують на тому, що цивілізаційна методологія дає змогу пояснити хід історії не лише матеріальними (як формаційна), але й культурними, національними, ментальними та ціннісно-смысловими чинниками³⁸⁵. Цивілізаційний підхід сприяє поясненню історіографії всіх складників українського національно-культурного відродження: культурного, соціального, ментального, духовно-релігійного тощо³⁸⁶. Цивілізаційна методологія надає підстави для висновків про цілісність історіографії порушеної теми, про єдність національних, культурних і соціальних вимірів українського модерного ренесансу, про багатофакторність його розвитку. Відтак виправданим є розгляд українського національно-культурного відродження в мейнстрімі загальноєвропейського цивілізаційного поступу³⁸⁷. Більше того, цивілізаційне розуміння історіографії орієнтує розглядати історичне знання про українське національно-культурне відродження як складник соціокультурного, інтелектуального, духовно-релігійного, антропологічного та етнопсихологічного розвитку³⁸⁸.

Евристичний потенціал цивілізаційного підходу виправдовує залучення інструментарію суміжних методологій: соціокультурної, антропологічної та синергетичної. Так, соціокультурний підхід додає аргументів для розуміння історіографії досліджуваної теми як єдності об'єктивного і суб'єктивного знання, орієнтує на висвітлення історіографічних аспектів українського національного руху. Основні серед них такі: соціальні відносини, цінності,

³⁸⁵ **Калакура, Я.** (2014). Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 24. С. 25.

³⁸⁶ **Удод, О. & Юрій, М.** (2013). Методологія історії та гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 23. С. 11.

³⁸⁷ **Калакура, Я. & Алексівець, Л.** (2014). Цивілізаційні засади української історіографії. *Україна – Європа – Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. С. 235.

³⁸⁸ **Калакура, Я. С.** (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 200.

традиції культурного життя. Це підтверджує єдність особистісних, соціальних і культурних складників історіографічного процесу. Натомість антропологічна методологія створює запобіжники механічному та формальному висвітленню теми, дає змогу «олюднити» предмет дослідження, висвітлити історіографію українського національно-культурного відродження крізь призму життєвого й творчого шляху його істориків, реалізувати максимум «історія людей», звернути увагу на ментальні, емоційні та психічні аспекти побудови історіографічного наративу. Своєю чергою синергетичний підхід збагачує дослідження уявленнями про нелінійність історичного поступу, самоорганізованість соціальних систем, непередбачуваність траєкторій їхнього розвитку. Це надає підстави для розгляду історіографії українського національно-культурного відродження, як самоорганізованої системи, тематика й характер досліджень у якій самостійно визначалися її суб'єктами. У межах синергетичного підходу стратегії історіографічного аналізу відходять від т. зв. «класичних тем» й отримують перспективу для повного висвітлення різних аспектів українського національного життя: історія повсякдення, студії соціальної та інтелектуальної історії тощо.

Надаючи цивілізаційній методології пріоритетності, у нашому дослідженні ураховано й особливості формаційного підходу. Він продовжував побутовати в пострадянській історіографії, позначився на одnobічному трактуванні ролі матеріалістичних та соціально-економічних чинників у національно-культурному житті, а також на періодизації історіографії, трактуванні закономірностей історичного процесу та українського національно-культурного відродження³⁸⁹. Перевантаженість частини досліджень формаційним інструментарієм призвела до ігнорування окремими дослідниками ролі духовного складника в історії українського відродження,

---

³⁸⁹ Удод, О. & Юрій, М. (2013). Методологія історії та гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 23. С. 8.

спрощення соціальної історії, певної елімінації таких чинників, як колективна свідомість, цінності, духовні установки тощо³⁹⁰.

Методологічні засади нашого дослідження включають залучення проблемного та системного підходів. Перший – уможливив розгляд історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, як наукової проблеми, зорієнтував на формулювання та розв’язання проблемно-пошукових завдань. За типологією історіографічних студій тему дисертації трактуємо як проблемну, адже її предмет – окремий аспект української історіографії – дослідження процесу вивчення українського національно-культурного відродження³⁹¹.

Натомість системний підхід зорієнтує в стратегіях розв’язання порушеної проблеми, сприятиме цілісному та всебічному розгляду відомих науково-історичних праць, монографій, публікацій, що присвячені різним аспектам висвітлення змісту українського національно-культурного відродження.

Всебічно застосовано й аксіологічний підхід. Перша площина – історіографічна, яка орієнтує на контекстний аналіз цінностей та ідеалів істориків, що визначали ідеологію їхніх історичних наративів, стали визначальними чинниками підготовки історичних синтез на засадах тієї чи тієї історіософії. Друга – науково-історична, у межах якої аксіологічна методологія сприяла орієнтації на історіографічний аналіз тих науково-історичних праць, у яких висвітлено ціннісний аспект, смисловий та ідейно-філософський зміст тогочасних суспільних уявлень. Їхнє поширення сприяло виникненню феномену українського відродження.

У дослідженні застосовано також методологію феноменологічного підходу, який надав обґрунтування для розгляду українського національно-культурного відродження, як феномену, унікального та самобутнього явища.

---

³⁹⁰ *Салата, О.* (2017). Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії. *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії* : монографія / за наук. ред. О. О. Салати. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка. С. 13.

³⁹¹ *Калакура, Я. С.* (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 38.

Воно було закономірним, суспільно обумовленим, цілісним та багатоплановим, мало масштабні наслідки як у просторі, так і часі, було не лише внутрішньо-українським, але й чинило вплив на долю інших народів передусім Австро-Угорської та Російської імперій.

Розв'язанню науково-концептуальних завдань дослідження сприяв науковий інструментарій методології парадигмального підходу. Історіографія українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття – це масштабна історіографічна парадигма. Вона передбачає виокремлення його етапів, висвітлення умов, розкриття особливостей, тенденцій, закономірностей, суперечностей, проблем і перспектив історичного вивчення. Парадигмальний підхід дає змогу реалізувати історіографічні завдання, забезпечує саморефлексію дослідження, надає йому статусу історичної та історіографічної теорії. Крім того, розгляд феномену українського національно-культурного відродження крізь парадигмальну філософію дає підстави виявити його складники, рівні та характер історичного розвитку, окреслити місце і значення в парадигмі українського державотворення.

Залучений методологічний інструментарій дослідження носить цілісний та міждисциплінарний характер. Кожен із його сегментів посилює свою функціональність винятково у взаємодії з іншими, що забезпечує методологічну дифузію та міждисциплінарність. Це дає змогу всебічно та системно розглядати історіографічний дискурс українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Побудова історіографічного дослідження відповідно до філософії зазначених методологічних підходів потребує окреслення змісту відповідних принципів, серед яких вагоме значення становлять такі:

– історизму, який забезпечить розгляд українського національного відродження в конкретно-історичному вимірі, зорієнтує дослідницький пошук на аналіз умов, особливостей, етапів та чинників становлення новітньої історіографії українського національно-культурного руху, надасть необхідне

теоретичне підґрунтя для аналізу обставин та умов його трансформації, переходу із національно-культурної до політичної стадій, допоможе дотриматися об'єктивності, критичності та системності у вивченні української історії окресленої доби³⁹²;

– єдності пізнання й самопізнання, адже історіографічне осмислення українського національно-культурного відродження має потенціал до його конструювання; історична пам'ять про українське національно-культурне відродження потребує раціонального пояснення, яке може бути запропоновано історіографічними рефлексіями³⁹³;

– об'єктно-предметної визначеності, що вимагає чіткого окреслення об'єкта й формулювання предмета аналізу, визначення сфер історіографічного дискурсу, а також застерігає від залучення наративів, які не стосуються досліджуваної теми;

– єдності історичного та логічного, що зорієнтує дослідження на послідовний, логічний, аргументований, обґрунтований і неупереджений аналіз розвитку історичних знань, висуває вимогу врахування конкретно-історичних і просторово-часових координат;

– науковості та об'єктивності – для вивчення українського національно-культурного відродження на пріоритетах академізму, наукової етики, академічної доброчесності, відокремлення наукових знань від ненаукових, порівняння різних історіографічних підходів, досягнення високого ступеня достовірності й доказовості наукових висновків, залучення знання спеціальних історичних дисциплін, уникнення бездоказовості, стереотипності та поверховості у відтворенні та аналізові історіографічних фактів;

– наступності, що виступає гарантом послідовності в збагаченні історіографічного знання, забезпечує тяглість історіографічного процесу, його

³⁹² *Барг, М. Л.* (1987). *Эпохи и идеи : Становление историзма.* Москва : Мысль. 354 с.
Гуревич, А. Я. (1993). *Исторический синтез и школа «Анналов».* Москва : Индрик. 327 с.;
Колінгвуд, Р. Дж. (1996). *Ідея історії / упоряд., та передм. Я. ван дер Дуссена ; пер. О. Мокровольський.* Київ : Основи. 615 с.

³⁹³ *Калакура, Я. С.* (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.* Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 102–103.

продовження на засадах інноваційної методології, ставить безкомпромісну вимогу врахування творчої спадщини попередніх істориків українського національного відродження;

– усебічності – орієнтує на цілісний і системний аналіз історичного вивчення українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, спрямовує історіографічний розгляд різних його проявів: від ментального, національного, соціального та інтелектуального до освітнього, наукового, літературного та духовно-релігійного; крім того, принцип усебічності означає вивчення усіх доступних історичних студій з досліджуваної теми, їхній аналіз у контексті єдності внутрішніх і зовнішніх, суб'єктивних та об'єктивних чинників;

– міждисциплінарності, адже історіографія аналізує різні сторони українського національно-культурного відродження, а відтак потребує залучення методологічно-методичного інструментарію суміжних галузей пізнання: культурології, релігієзнавства, мовознавства, української літератури, етнології, етнографії, біографістики, історії видавничої справи тощо;

– ціннісно-смісловій орієнтації (світоглядності), що забезпечить з одного боку базування філософії дослідження на українській національній ідеї та ідентичності, з іншого – сприятиме виконанню історіографічним дискурсом основного признання – засобом наукових аргументів сприяти націє- та державотворчим процесам, вести боротьбу за відновлення історичної правди щодо творців та лідерів українського національного відродження;

– історіографічного діалогу – для представлення широкого історіографічного огляду, аналізу різних історичних шкіл, що вивчали українське національно-культурне відродження, забезпечення наукової критики та професійної історіографічної дискусії;

– єдності теорії та практики – принцип, який може бути реалізовано двома шляхами: перший – як розгляд появи історичних досліджень про українське національно-культурне відродження в тісному зв'язку із тогочасною політичною, економічною та соціальною практикою; другий – для

використання теоретичних висновків дослідження щодо вдосконалення сучасного історіографічного методу.

Третій дослідницький вектор – теоретичний, в основі якого – сукупність сучасних фундаментальних наукових положень щодо стратегій, шляхів та механізмів проведення історіографічного аналізу, зокрема, ідеї про:

– пріоритет історіографічного методу як необхідність вивчення досліджень попередників із порушеної історичної проблематики (М. Андрусак, Д. Багалій, М. Варшавчик, М. Грушевський, В. Даниленко, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, Я. Калакура, В. Капелюшний, І. Колесник, І. Крип'якевич, М. Марченко, С. Посохов, О. Прицак, П. Радько, О. Реєнт, В. Смолій, О. Удод, Ф. Шевченко та інші);

– хід, закономірності та шляхи українського історичного процесу (В. Антонович, Д. Багалій, Д. Дорошенко, І. Ковальченко, С. Кульчицький, П.-Р. Магочій, О. Субтельний та інші);

– методологічні стратегії формування новітнього історіографічного дискурсу (І. Войцехівська, Я. Грицак, О. Гуржій, Г. Касьянов, Я. Калакура, І. Колесник, Г. Казьмирчук, А. та В. Коцури, В. Кравченко, І. Лисяк-Рудницький, В. Масненко, О. Рафальський, Ю. Павленко, Р. Пиріг, Ф. Турченко, Н. Яковенко, О. Ясь та інші);

– теорію, історію, методологію вивчення українського національно-культурного відродження модерної доби (О. Бойко, В. Верстюк, А. Волощенко, О. Голобуцький, В. Горобець, Я. Грицак, Я. Калакура, Г. Касьянов, Л. Кондратик, В. Кравченко, В. Литвин, М. Марченко, В. Сарбей, В. Смолій, В. Щербак, М. Юрій та інші).

Четвертий дослідницький вектор – методичний, який представлено системою загальнотеоретичних, емпіричних і спеціальних методів дослідження. Відомо, що дослідницьку культуру історика визначають науковою обґрунтованістю дослідницького методу, під яким розуміють систему способів, шляхів, норм, правил, процедур та інструментів, що забезпечують взаємодію суб'єкта із об'єктом, який вивчають. Метод дослідження є цілісністю суб'єкта й

об'єкта, має особливе місце в системі історіографічного пізнання³⁹⁴. Правильно обрана методика дослідження є гарантом об'єктивності історика в оцінці як суспільних процесів, так і розвитку знань про них, забезпечує достовірність, цілісність, повноту і правильність висвітлення історіографічних фактів та сюжетів³⁹⁵.

У сучасній українській історіографії існують різні класифікації методів дослідження. Так, Я. Калакура виокремлює основні та допоміжні методи, звертає увагу на зростання популярності кількісних методів, а також наголошує на міждисциплінарному статусі сучасної історіографічної методики, інспірування загальнонаукових методів історіографічними завданнями³⁹⁶. Натомість І. Колесник веде мову про філософські, загальнонаукові, спеціально-наукові (методи історичного дослідження) та конкретно-проблемні методи, звертає увагу на теорію, методику й техніку проведення дослідження³⁹⁷.

Методичний інструментарій історіографічного аналізу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття представлено сукупністю та взаємодією трьох груп дослідницьких методів: загальнотеоретичних, емпіричних і спеціальних.

Організації історіографічного дискурсу, упорядкуванню його наукових висновків та теоретичних положень покликані *загальнотеоретичні методи*. Насамперед це класичні епістемологічні системи: індукція-дедукція, аналіз-синтез, співставлення-протиставлення, конкретизація-абстрагування, опис-інтерпретація, пояснення-узагальнення, а також класифікація, систематизація, метод синтезу характеристик і визначень, логічний і системний методи тощо. Залучення загальнотеоретичної методики дає змогу організувати історіографічне дослідження, дотриматися відповідних концептуально-

³⁹⁴ *Колесник, І.* (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 68–69.

³⁹⁵ *Калакура, Я. С.* (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 110; *Ковальченко, І. Д.* (2003). Методи исторического исследования / 2-е изд., доп. Москва : Наука. 486 с.

³⁹⁶ *Там само.* С. 120.

³⁹⁷ *Колесник, І.* (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 69.

методологічних підходів, принципів сучасної історіографічної теорії, забезпечує інструментарій для вивчення та аналізу всіх аспектів порушеної теми, уможлиблює формулювання історіографічних концепцій, висновків та узагальнень, сприяє науково правильному, об'єктивному та критичному осмисленню історіографічного процесу, його фактів і ситуацій, загалом упорядковує реалізацію історіографічного методу як системного методологічного підходу проведення історичних досліджень. Відповідна методика допоможе науково, об'єктивно та критично проаналізувати новітні студії з історії українського національного відродження, системно виявити стан, тенденції та прогалини у його вивченні.

Друга група методів – *емпіричні*. До них відносимо пошуково-бібліографічний та археографічний методи, наукометрію та бібліометрію, тематичний онлайн-огляд історичних Інтернет-проектів, веб-серфінг тощо. Залучення цього інструментарію уможливить збір необхідних історіографічних джерел, як опублікованих, так й оприлюднених в електронній формі, сприятиме їхньому упорядкуванню та систематизації. Слід підкреслити, що бібліографічний метод – важливий шлях вивчення історіографії, адже дає змогу не лише бібліографічно описати наявні історичні праці, але й запропонувати їхню класифікацію, згрупувати публікації вчених про українське національно-культурне відродження досліджуваної доби за напрямками розгляду різноманітних питань – національної ідентичності, ментального виміру українського відродження, духовно-релігійного, освітнього, наукового, літературного, публіцистичного життя тощо. Науко- та бібліометрія дозволить розглянути полілог істориків із різних питань аналізу українського відродження, висвітлити стан наукової комунікації, співцитувань, нарешті – запропонувати чітке уявлення про кількісні показники історичного наративу, упоратися із ризиками «випадіння» із сфери історіографічного вивчення деяких історичних праць, кількість яких на сьогодні зростає експоненційними темпами. Наукометричні рефлексії, як розподіл учених за кількістю публікацій сприятимуть визначенню стану наукової розробки порушеної проблеми,

унеможливають включення в науковий аналіз «випадкових» та квазінаукових публікацій.

Розглядаючи емпіричну методіку дослідження, необхідно наголосити на важливості тих методів, які узвичаєно називають «усною історією». Мова йде про такі інструменти, як комунікація та спостереження (власні контакти з істориками, що вивчають ті або ті аспекти українського національно-культурного відродження, участь у спільних наукових заходах і дослідницьких проєктах), опитування, анкетування, інтерв'ю, які дають змогу з'ясувати чимало відомостей про стиль і контекст роботи істориків, не дають ігнорувати той факт, що історія багато в чому є відображенням як конкретно-історичної, насамперед політичної кон'юнктури, так і власних ідеологічних та ціннісних переконань дослідників³⁹⁸.

Заглибитись в історіографічну специфіку та розв'язати завдання дослідження допоможуть *спеціальні* методи. До них належать такі:

– історико-генетичний (хронологічний) метод – дозволяє розглядати історичні та історіографічні факти в їхній смисловій єдності, визначатися із просторово-часовими характеристиками, з'ясовувати причини, етапи закономірності та суперечності історіографічного процесу вивчення українського національного відродження, загалом відтворювати його сутнісні ознаки, давати характеристику, визначати динаміку;

– проблемно-функціональний метод – для наукової актуалізації історіографічної проблеми, визначення дослідницьких траєкторій її вивчення та розв'язання, розгляду порушеної теми в єдності минулого та майбутнього;

– структурно-логічний – забезпечує розгляд історіографії українського національно-культурного відродження модерної доби як цілісного наукового дискурсу, допомагає визначити його структуру та складники, зорієнтовує на точний і логічний аналіз, сприяє осмисленню єдності історіографічних фактів та узагальнень;

---

³⁹⁸ *Калакура, Я. С.* (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 125.

– метод історіографічної компаративістики – дає можливість співставляти надбання різних науково-історичних шкіл щодо оцінки та інтерпретації українського національно-культурного відродження, допомагає порівнювати погляди істориків у просторі (локальні, регіональні, національні) та часі;

– метод науково-історичної інтерпретації сприяє проведенню історіографічного дискурсу українського національно-культурного відродження в контексті пошуку відповідей на актуальні та дискусійні питання новітнього українського державотворення;

– герменевтичний метод забезпечує оволодіння технологіями аналізу та тлумачення історіографічних джерел, відкриває можливість їхньої історичної та теоретичної критики, пошуку прихованих смислів тощо;

– історико-понятійний метод орієнтує на дефініювання категоріальної мережі дослідження, висвітлення різних підходів до розуміння основної категорії дослідження – «українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття», їхню інтерпретацію, а також сприяє термінологічному аналізу, професійному трактуванню ключових термінів і понять («нація», «культура», «ідентичність», «соборність», «державотворення» тощо);

– біографічний метод дозволяє, з одного боку, персоніфікувати надбання історичної науки, з'ясувати особливості життєвого і творчого шляху істориків українського національно-культурного відродження, прослідкувати вплив суспільних і особистісних чинників на характер і методологію їхніх досліджень, реконструювати внутрішній життєвий світ, виявити самоідентифікацію вчених, а відтак зрозуміти причини їхніх ідейних переорієнтацій, зміни тематики досліджень тощо³⁹⁹. З іншого боку, біографічний метод умотивовує звернути увагу на стан вивчення історичною наукою провідних персоналій українського національного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття (Т. Шевченка, І. Франка,

---

³⁹⁹ *Калакура, Я. С.* (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.* Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 124.

Ю. Бачинського, В. Винниченка, М. Драгоманова, Д. Донцова, М. Грушевського, К. Левицького, В. Липинського, С. Петлюри, Є. Петрушевича, М. Міхновського та інших), що відповідає завданням антропологізації сучасного історіографічного нарративу, актуалізує неспростовність вагомому внеску тогочасних організаторів, лідерів та творців культурного життя в появі феномену національно-культурного відродження;

– методи типологізації та класифікації застосовані в процесі упорядкування структури дослідження, аналізу історичних шкіл, групування історіографічних джерел, а також для обґрунтування критеріїв відповідної класифікації чи типологізації.

Залучені методи дослідження загалом дали змогу прослідкувати процес кількісного та якісного накопичення знань про українське національно-культурне відродження модерної доби, висвітлити роль наукових студій у цьому процесі на основі аналізу його окремих складників, запропонувати історіографічну оцінку та окреслити перспективи для майбутніх досліджень.

П'ятий дослідницький вектор – науково-організаційний. Задум дослідження обумовив його проведення відповідно до поставленої мети й завдань, а також принципів історизму, системності, наступності, послідовності, логічності, із дотриманням вимог академічної доброчесності, зв'язку із соціокультурною практикою тощо. Послідовність історіографічного дослідження виявлено на кількох етапах:

– пропедевтично-організаційному: формулювання та обґрунтування теми історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, бібліографічний пошук, визначення наукового апарату, висвітлення історіографічних та джерелознавчих засад, окреслення концепції, історіософії, методологічних, теоретичних і методичних основ історіографічного пошуку, упорядкування понятійно-категоріального апарату;

– проблемно-концептуальному: написання основної частини дослідження, цілісний і системний аналіз вітчизняної історіографії українського національно-

культурного відродження модерної доби відповідно до проблематики його основних вимірів, герменевтичний аналіз джерельного комплексу дослідження, експертиза цінності та достовірності історіографічних джерел, визначення історичних умов, особливостей, закономірностей, суперечностей, тенденцій формування тематичного історіографічного наративу;

– інтегрально-узагальнювальному: формулювання наукових висновків, визначення пропозицій та рекомендацій, обговорення результатів та публічний захист дослідження.

Представлений теоретико-методологічний інструментарій дослідження історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття дав змогу побудувати дослідницький процес на засадах сучасної методології. Пріоритетність належить цивілізаційній методологічній парадигмі, принципам історизму, об'єктивності, наступності та цілісності, методам історіографічного аналізу та синтезу, історіографічній компаративістиці. Цілісний вимір тематичного історіографічного дискурсу, увага до представлення в ньому соціокультурних, ментально-історичних, духовно-екзистенційних, антропологічних та аксіологічних вимірів українського національно-культурного відродження, досягнення просторової єдності універсального (загальноукраїнський вимір) та регіонального (специфіка історичного процесу в окремих регіонах України) у вивченні науково-історичних студій – усе це потребує обґрунтованого, логічно вибудованого та науково витриманого концептуально-теоретичного, методологічного та методичного забезпечення. Залучений науково-дослідний інструментарій забезпечує можливість побудови історіографічного дослідження на пріоритетах філософії міждисциплінарності, стратегіях методологічного полілогу, системі взаємопов'язаних дослідницьких методів, орієнтує на дотримання історизму в аналізі й узагальненні історичних праць, предметом яких є українське національно-культурне відродження досліджуваного періоду.

1.4. Концепт «українське національно-культурне відродження» в категоріальних інтерпретаціях новітньої історіографії

У сучасних історіографічних рецепціях історичного поступу України XIX – першої третини XX століття концепт «українське національно-культурне відродження» залишає за собою статус теоретико-методологічної константи, яка позначає усю палітру тогочасних соціокультурних змін. Поряд із цією категорією в логічному ланцюгу вживаються поняття «український національний рух», «українське національно-політичне відродження», «українське національно-державне відродження». Як справедливо підкреслила сучасна дослідниця А. Колодій, феномен українського відродження слід розглядати в контексті піднесення національно-етнічного, духовно-культурного життя, посилення суспільно-політичних і державотворчих процесів. Українське відродження досліджуваної доби було якісно новим і конструктивним етапом становлення української національної ідентичності⁴⁰⁰.

Якщо поняття «українське національне відродження» викристалізує як соціокультурний, так і державно-політичний рівні життя тогочасного українського суспільства, то категорія «українське національно-культурне відродження» дає змогу розглядати історію України передусім у системі націє-, соціо- та культуротворчих процесів. Підтримуємо думку про те, що в досліджуваній період широкий український національний рух постав як національно-культурне відродження, яке поступово, завдяки зусиллям національно свідомої інтелігенції, трансформувалося у національно-політичне відродження. У той же час, зміст категорії «українське національно-культурне відродження», попри її більше ніж столітню історію, все ж продовжує викликати дискусію в колах дослідників модерної доби, зокрема активно дискутуються питання про її змістові, хронологічні та територіальні виміри.

Загалом можемо констатувати, що в осмисленні логіки, закономірностей та особливостей українського історичного процесу поняття «українське національне відродження» в його широкому розумінні належить до кола

⁴⁰⁰ *Колодій, А.* (2008). Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія. 368 с.

пріоритетних. Його зміст є досить масштабним, а застосування – правомірним не лише у висвітленні української історії імперського ХІХ століття, але й щодо аналізу інших, як державницьких (Києворуська держава, Військо Запорозьке, УНР часів Центральної Ради та Директорії, Українська Держава Павла Скоропадського, сучасний етап незалежності України), так і бездержавних періодів вітчизняної історії, які, традиційно, супроводжувалися піднесенням духовно-культурного життя.

У новітній українській історіографії концептуальному осмисленню категорії «українське національно-культурне відродження» присвячено окремий масив наукових праць. Серед учених, що вивчали це питання пріоритет слід віддати С. Єскельчику⁴⁰¹, Л. Зашкільняку⁴⁰², Я. Калакурі⁴⁰³, Г. Касьянову⁴⁰⁴, І. Колесник⁴⁰⁵, В. Кравченку⁴⁰⁶, В. Меші⁴⁰⁷, В. Сарбею⁴⁰⁸, Н. Шип⁴⁰⁹ та іншим. Окремо на аналізі категорії «українське національно-

⁴⁰¹ **Єскельчик, С.** (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. Відділ славістики. 125 с.

⁴⁰² **Зашкільняк, Л. О.** (1999). Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. 228 с.

⁴⁰³ **Калакура, Я.** (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.; **Калакура, Я. С., Алексієвець, Л. М., Удод, О. А. & Юрій, М. Ф.** (2012). Україна ХІХ – початку ХХІ ст. : цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон. Кн. ІІ. 696 с.

⁴⁰⁴ **Касьянов, Г.** (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.

⁴⁰⁵ **Колесник, І. І.** (2000). Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Генеза. 256 с.

⁴⁰⁶ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків : Основа. 376 с.; **Його ж.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

⁴⁰⁷ **Меша, В. Г.** (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01. Донецьк. 20 с.

⁴⁰⁸ **Нариси з історії українського національного руху** (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.; **Сарбей, В. Г.** (1997). Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця ХVІІ – початку ХХ ст. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Вип. 1. С. 357–361; **Його ж.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

⁴⁰⁹ **Шип, Н.** (1991). Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 25–33.

культурне відродження» зупинялися такі дослідники, як Я. Ісаєвич⁴¹⁰, О. Караульна⁴¹¹, А. Коцур⁴¹², П.-Р. Магочій⁴¹³, І. Панафідін⁴¹⁴, Р. Шпорлюк⁴¹⁵ та інші. Крім того, історичні рефлексії щодо змісту українського національно-культурного відродження представлено також у низці тематичних фундаментальних видань і збірників наукових праць, зокрема, таких, як «Нариси з історії українського національного руху»⁴¹⁶, «Українська ідея. Перші речники»⁴¹⁷, «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX століття)⁴¹⁸, «Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми»⁴¹⁹ тощо. Чимало студій оприлюднено на шпальтах періодичних наукових видань: «Український історичний журнал», «Харківський історіографічний збірник», «Історіографічні дослідження в Україні», «Україна Модерна» тощо.

Маємо підстави стверджувати, що в сучасному вітчизняному історичному та історіографічному дискурсах поняття «українське національне відродження» має теоретико-поняттєві, конкретно-історичні, історіософські та метафоричні

⁴¹⁰ **Ісаєвич, Я.** (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.

⁴¹¹ **Караульна, О. М.** (2007). Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX-XX ст. *Наукові праці* : наук.-метод. журн. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101–106.

⁴¹² **Коцур, А. П.** (2011). Дефініції «національне відродження України», «українське національне відродження» в українській історіографії XX – початку XXI ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Ізмаїл. Вип. 30. С. 53–56.

⁴¹³ **Магочій, П.-Р.** (1991). Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. № 3. С. 97–107.

⁴¹⁴ **Панафідін, І.** (2017). Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 2. С. 9–17.

⁴¹⁵ **Шпорлюк, Р.** (1991). Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Наука і культура*. Вип. 25. С. 159–164.

⁴¹⁶ **Нариси з історії українського національного руху** (1994) : колект. монограф. / відп. ред В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.

⁴¹⁷ **Українська ідея. Перші речники** (1994) / колект. авт. Київ : Т-во «Знання» України. 180 с.

⁴¹⁸ **«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна наукова монографія** (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.

⁴¹⁹ **Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми** (2004) : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. 405 с.

виміри, а його зміст та обсяг охоплює усі сторони вітчизняного історичного процесу – національну, державно-політичну, етнічно-ментальну, соборницьку, економічну, соціальну, мовно-літературну, соціокультурну, інтелектуальну, духовно-релігійну. Крім того, проблеми українського націє- та державотворення, які розв'язувалися у межах національного відродження, не втрачають актуальності й у наш час, звучать гостро й принципово. Тому історіографічний аналіз категорії «українське національно-культурне відродження» дає змогу не лише поглибити її епістемологічні рефлексії, але й сприяє виявленню досі не актуалізованих її ціннісних, смислових і цивілізаційних контекстів⁴²⁰. З огляду на теоретико-методологічну цінність категорії «українське національно-культурне відродження» вважаємо доцільним побудувати його розгляд за логікою аналізу історіографії її *історичних, змістових, історіософських, хронологічних і територіальних* вимірів.

Історичний аспект. В українській історіографії період вітчизняної історії кінця XVIII – початку XX століття традиційно характеризують як добу національного відродження. Історичні джерела цієї історіософської парадигми належать науковим пошукам М. Грушевського⁴²¹. Він та інші тогочасні історики (М. Аркас⁴²², Д. Багалій⁴²³, Д. Дорошенко⁴²⁴, І. Лисяк-Рудницький⁴²⁵, І. Крип'якевич⁴²⁶) увели в науковий обіг поняття «українське національно-культурне відродження», розуміючи його як комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX століття, пов'язаних із поширенням масового

⁴²⁰ *Semerhei, N.* (2019). The category “Ukrainian National-Cultural Revival” of the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century : Interpretations and Receptions of Historiography and Ukrainian Studies. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 4 (162). С. 76.

⁴²¹ *Грушевський, М.* (1914). Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2 т. СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза». Т. 1. 360 с.

⁴²² *Аркас, М. М.* (1912). Історія України-Русі. Краків : Накладом Ольги Аркасової. 424 с.

⁴²³ *Багалій, Д. І.* (1991). Історія Слобідської України. Харків : Основа. 256 с.

⁴²⁴ *Дорошенко, Д. І.* (1992). Нарис історії України : в 2 т. Київ : Глобус. Т. 2. Від половини XVII століття. 349 с.

⁴²⁵ *Лисяк-Рудницький, І.* (1994). Історичні есе : 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкеева. Київ : Основи. 554 с.

⁴²⁶ *Крип'якевич, І. П.* (1990). Історія України / відп. ред. : Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ. 519 с.

національного усвідомлення, пожвавленням і піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців⁴²⁷. Дослідники обґрунтували концепцію національного відродження, в основу якої було покладено положення про «[...] «винятковість» українського народу, «відрубність» його історії від російської, «безбуржуазність» українського суспільства, «єдиний потік» в розвитку української культури, [...] «П'ємонт України», тобто Галичини, яка стала центром українського соборницького руху»⁴²⁸.

У новітній історіографії зазначено, що термін «національне відродження» є ідеологічним винаходом XIX століття, надзвичайно популярним серед інтелектуальних еліт, так званих «неісторичних» націй. У назві цього терміна – основна ідея така: десь в історичному часі існувала етнічна спільнота, яка внаслідок несприятливих історичних умов занепала і прагне «відродитися»⁴²⁹. Засновники терміна «українське національне відродження» пов'язували його насамперед з періодом перебування України в складі імперій Романових і Габсбургів наприкінці XVIII – на початку XX століття, коли було засвідчено масове поширення національного усвідомлення, пожвавлення й піднесення національного руху, розвиток усіх галузей культури. Логіку його становлення, зокрема щодо тогочасної підросійської України, панорамно окреслив сучасний історик В. Кравченко, зазначивши, що українська держава, яка завжди належала до Європи, стала жертвою російського імперіалізму. Частина козацької верхівки зрадила батьківщину та перекинулася на російський бік, втративши рідну мову та національні традиції. Російський уряд здійснював колоніальну, асиміляторську політику, викачуючи ресурси та ігноруючи місцеві національні потреби. За таких умов на сцену вийшли національно

⁴²⁷ **Коцур, А. П.** (2011). Дефініції «національне відродження України», «українське національне відродження» в українській історіографії XX – початку XXI ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Ізмаїл. Вип. 30. С. 80.

⁴²⁸ **Мандзяк, В. П.** (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06. Львів. С. 5.

⁴²⁹ **Семергей, Н. В.** (2018). Національно-культурне відродження в історіо- та політософії Михайла Драгоманова: історіографічний контекст. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 128 (1). С. 54.

свідомі патріоти, переважно – інтелігенція, які почали наполегливо боротися за відродження української культури, насамперед історичної пам'яті, мови та фольклору⁴³⁰. Паралельно наддніпрянському національному руху активно заявляв про себе й галицький чинник, адже саме західноукраїнські «будителі» відіграли одну з найважливіших ролей у піднесенні українського духовно-культурного життя та реалізації соборницьких пріоритетів.

Історіографічний огляд дає змогу стверджувати, що зачинателі концепції українського національно-культурного відродження розглядали його як основу історичного процесу кінця XVIII – початку XX століття в усіх його проявах, зокрема, національно-етнічному, соціокультурному та духовно-релігійному. Український національний рух пов'язувався з культурно-духовним відродженням суспільства, яке заклало підвалини організаційної консолідації українських сил для боротьби за державно-національне відродження⁴³¹.

Змістовий та історіософський аспект. В аналізі змісту українського національно-культурного відродження сучасні дослідники значної уваги приділяють виокремленню його суперечностей. По-перше, історіософія категорії «українське національно-культурне відродження» дає змогу історикам говорити про її смисловий дуалізм. Він полягав у єдності мажорних і мінорних контекстів. Адже з одного боку, українське відродження позначило вищий етап національного розвитку, збагачення української культури, становлення національної ідентичності, розвиток мови та релігійної традиції, з іншого – актуалізувало історичну пам'ять про періоди занепаду українства, трагічні сторінки українського історичного процесу, що змінювалися, за сентенційним висловом В. Винниченка, «відродженням нації»⁴³².

По-друге, дискусійними в історіографії українського національно-культурного відродження є погляди істориків на співвідношення вагомості

⁴³⁰ **Кравченко, В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. С. 394.

⁴³¹ **Історія України** (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 157, 180.

⁴³² **Винниченко, В.** (1920). Відродження нації : (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) : [в 3 ч.]. Київ ; Відень : Дзвін. Ч. 2 . 328 с.

внеску в його розвиток інтелігенції та більшості населення українських земель. Мова йде про питання його суб'єктів і творців. Як зазначав В. Сарбей, період XIX століття – це соціотворчі процеси формування української національно свідомої інтелігенції, яка очолила національний рух⁴³³. Історики одностайні в думці, що саме інтелігенція стала уособленням національної еліти, тієї найосвіченішої, свідомої та небайдужої частини населення, яка виконала роль «будителів». На власній долі усвідомивши обмеженість підневільного існування, інтелігенція теоретично та художньо відтворила протест проти колоніального становища тогочасного українства⁴³⁴. Щоправда розгляд інтелігенції, як головного рушія українського культурного відродження модерної доби елімінує роль у його розвитку широких верств українців, адже, як підкреслював В. Кравченко, кількість національно свідомої інтелігенції була катастрофічно малою⁴³⁵. Цінними вважаємо міркування Я. Грицака щодо тези європейської історіографії про те, що у Центральній та Східній Європі саме поети, філологи та історики створювали національності. Він зазначав, що в Україні стара еліта втратила доступ до політичної влади. Відтак націоналізм вибудовувався «знизу», зусиллями національно свідомих кіл інтелігенції⁴³⁶.

По-третє, сучасні історики, аналізуючи парадигму «національно-культурного відродження», звертають увагу те, що у феномені українського національного руху співіснувало два «патріотизми»: «малоросійський» і «великоросійський». Між ними фактично не було суперечності. Обґрунтовуючи цю тезу, Я. Грицак говорив про те, що тип «малороса» поєднував симпатію до України із відданою службою Російській імперії⁴³⁷. Про ці проблеми в контексті огляду процесів націєтворення та розвитку української

⁴³³ Сарбей, В. Г. (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 22.

⁴³⁴ Колодій, А. (2008). Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія. 368 с.

⁴³⁵ Кравченко, В. (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. С. 394.

⁴³⁶ Грицак, Я. (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁴³⁷ Там само. С. 99.

ідентичності в імперську добу слушно резюмували сучасні дослідники: Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій: «Якщо поставити українську націю в інтер'єр ХІХ століття, – писали вчені, – то можна простежити, з одного боку, її національно-культурне пробудження і самоствердження як європейської спільноти, штучно розділеної між двома імперіями, а з другого – глибинні ментальні трансформації українства, розмивання його ідентичності по мірі втягування до імперських соціокультурних спільнот, поглиблення комплексу меншовартості, формування синдрому малоросійства та подвійної лояльності»⁴³⁸. Проблема різновекторності в розвитку національного руху існувала й на західноукраїнських землях, де поширеною стала ідеологічна боротьба галицьких народовців та москвофілів.

По-четверте, історичним «парадоксом» українського національно-культурного відродження історики називають те, що українці, будуючи власну модерну націю, одночасно руйнували кілька старих ідентичностей. Я. Грицак підкреслював: «З точки зору культурного домінування на території України перехрещувалися польські й російські впливи, а на Лівобережжі існували ще й залишки малоросійської (козацької) нації. З заперечення політичних і культурних впливів старих націй проходило становлення молодого тіла модерної української нації»⁴³⁹.

Розглядаючи суперечності українського національно-культурного відродження як чинника цивілізаційного розвитку, історики звертають увагу на складники або сторони його реалізації. Так відома дослідниця І. Колесник у діалозі з О. Забужко зазначала: «Ідентифікуючою ознакою процесу національного відродження в українських землях була його лінгвоцентрична спрямованість. Мова, письменство, література виступали як головна етнодиференціююча ознака, брали на себе централізаторську функцію в тіні

⁴³⁸ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 281.

⁴³⁹ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 105.

культури»⁴⁴⁰. Окрім мовно-літературного виміру, з-поміж складників національно-культурного відродження І. Колесник називала такі: релігійну віру, православну традицію, практику церковної проповіді, релігійно-літературно-публіцистичну полеміку; стандартизацію та унормування української мови; діяльність літературно-просвітницьких, наукових і громадсько-культурних об'єднань, які, не маючи державно-політичної легітимності, мали напівлегальний характер діяльності; інтелектуальне життя, збагачення української академічної думки; розвиток національного театру тощо⁴⁴¹.

Сучасна історіографія називає пріоритетом національно-культурного відродження, його сутнісним змістом та ключовим результатом націєтворчі процеси та ментальні трансформації української національної ідентичності. Історики ведуть мову про активізацію та піднесення етноментальних процесів розвитку української національної ідентичності (Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій та інші), становлення української модерної нації (Я. Грицак та інші). Етнонаціональні виміри українського відродження засвідчують історичні, культурологічні, ціннісні, ментальні, символічні та інші аспекти розвитку української нації. Осмислюючи ці процеси, Я. Грицак вказував на перетворення «селян у націю». Шляхом таких трансформацій історик уважав розвиток ідеї національної незалежності, що була сформульована в середовищі інтелігенції. Вона, передбачаючи активну боротьбу за права усієї нації, зближувала народ та інтелігенцію, що ставало міцною основою майбутнього державотворення⁴⁴². Іншими словами, в новітній історіографії два погляди на українську історію досліджуваної доби – перший – як на національно-культурне відродження, та другий – як на творення нації, теоретично узгоджуються. Пропонується цілісний підхід, який розглядає зазначені процеси в конкретно-історичній

⁴⁴⁰ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. С. 221.

⁴⁴¹ *Там само.* С. 221-228.

⁴⁴² *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 109.

єдності та взаємозв'язках.

Якщо сферу національної ідентичності українців історики розглядають як есенційний зміст національно-культурного відродження, то, висвітлюючи його первинну основу, учені звертаються до значення народного фольклору. Творці українського відродження, захопившись ідеями європейського романтизму, звеличували українську народну культуру, збирали, систематизували та популяризували народну пісню, осмислювали історію українського народу, захоплювалися та співчували трагічним сторінкам українського минулого. І. Колесник, аналізуючи логіку генези національно-культурного відродження, зазначала: «Спочатку цей інтерес мав суто антикварний характер і обмежувався укладанням словничків цікавих українських слів, ідіом, які згодом перетворилися у словники історичних реалій. Любов до мови була природним складником локального патріотизму лівобережного панства. Замилювання українською народною піснею під впливом західноєвропейського романтизму стало невичерпним джерелом романтичних ідей та настроїв освіченого українства, наукових студій українських філологів, етнографів, істориків»⁴⁴³.

Через популяризацію фольклору та вивчення усної народної творчості логічним було піднесення на новий рівень української літератури, розвиток української мови, а також зародження української періодики. Все це стало необхідними атрибутами національного ренесансу досліджуваної доби. Інтерес до мови пронизав усі сфери культурного, громадянського, політичного та релігійного життя українців. Епоха національного відродження стала добою розвитку не лише сучасної української мови, але й освіти, просвітницької роботи тощо. Крім того, мистецтво, становлення і розвиток національного театру, живопису, музичного і хореографічного мистецтв стали теж, не менш важливими складниками, умовами та результатами українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX

---

⁴⁴³ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза. С. 222.

століття⁴⁴⁴.

Національно-культурне відродження дало новий поштовх й розвитку наукових досліджень, зокрема історичних та українознавчих. Історики звертають увагу на те, що вагомим виявом національного відродження стало звернення вчених до осмислення наявного наративу з історії України. Я. Калакура пояснював: «Українська історіографія почала складатися й утверджуватися як спеціальна галузь історичної науки й навчальна дисципліна на рубежі XIX – XX століть. Це було зумовлено з одного боку, розвитком самої історичної науки в Україні, настійною потребою підсумувати її здобутки, визначити стан дослідження тих чи інших епох, проблем, подій, явищ й окреслити перспективи подальшого нарощування історичних знань. З іншого – стимулом розвитку української історіографії були зростання національної свідомості, поширення національно-визвольного руху, Українська революція 1917-1921 років, могутній національно-визвольний рух»⁴⁴⁵.

У середовищі істориків значна увага приділяється також духовно-релігійним та церковно-інституційним вимірам національного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Осмислення ролі релігії та церкви вчені представляють у двох площинах. З одного боку мова йде про те, що істотним складником культурного ренесансу була релігієзнавча думка, рефлексії тогочасних провідних діячів культури, освіти, релігії та літератури щодо ключових питань релігійної теорії. Історики (А. Колодний, Л. Кондратик, М. Рибачук, О. Сарбей, В. Ульяновський, Л. Филипович, О. Уткін, П. Яроцький та інші) стверджували, що релігієзнавча спадщина тогочасних державних і громадських діячів, представників культури та релігійної сфери була важливим складником національного руху за духовно-культурне відродження. Його цінність полягала в обґрунтуванні суспільно-функціональної природи релігії,

⁴⁴⁴ *Semerhei, N.* (2019). The category “Ukrainian National-Cultural Revival” of the Second Half of the 19th – the First third of the 20th Century: Interpretations and Receptions of Historiography and Ukrainian Studies. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 4 (162). С. 79.

⁴⁴⁵ *Калакура, Я. С.* (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник.* Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 36-37.

яка найперше впливає на характер соціального життя і культурогенез етносу, а також у розкритті дієвості церкви у тій площині, як вона відповідає потребам суспільного та національного поступу⁴⁴⁶.

З іншого боку, невід'ємним складником національно-культурного відродження, особливо початку ХХ століття, став церковний чинник. Учені (Б. Андрусин, А. Киридон, В. Пащенко, Л. Бабенко, В. Єленський, О. Ігнатуша, В. Ульяновський та інші), аналізуючи історію церковного життя в Україні, наголошували на винятковому значенні релігійних інституцій в розвитку модерного національно-культурного відродження. Про це свідчить діяльність УГКЦ, Всеукраїнського православного собору, УАПЦ тощо. Науковці активно висвітлювали зміст державно-церковних та міжконфесійних взаємин, вивчали культурно-просвітницьку діяльність духовенства тощо.

Синтезуючи усі складники українського національно-культурного відродження сучасна історична наука звертає увагу на певну черговість їхньої актуалізації. Їх розглядають як рівні реалізації культурницького, соціального та національного потенціалу українства. Нарешті, по-різному історики оцінюють й закономірність процесу українського-національно-культурного відродження. Так уже згадуваний Я. Грицак вказував на його типовість у загальній канві історії народів Центральної та Східної Європи⁴⁴⁷. Водночас І. Колесник звертала увагу на унікальність і самобутність українського відродження, іманентність його філософії духу і ментальній природі українства⁴⁴⁸.

Окремі питання категоріального тлумачення українського національно-культурного відродження представлено в дослідженнях І. Панафідіна⁴⁴⁹.

⁴⁴⁶ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. С. 5, 34.

⁴⁴⁷ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 112.

⁴⁴⁸ **Колесник, І. І.** (2000). Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Генеза. С. 222.

⁴⁴⁹ **Панафідін, І.** (2017). Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 2. С. 9–17.

Український рух він розглядав крізь призму палітри поглядів істориків на відродження як багатовимірний соціокультурний феномен; методологічну категорію до вивчення «довгого ХІХ століття»; історичний процес, що мав власну логіку та періодизацію; феномен, що мав типові (універсальні) та специфічні характеристики; процес у національних та регіональних вимірах⁴⁵⁰.

Пізнавально-методологічний інтерес становлять історіографічні узагальнення І. Панафідіна про те, що у загальному масиві історико-теоретичних інтерпретацій феномену українського національно-культурного відродження можна виокремити чотири напрями: народницький (М. Грушевський та інші); державницький (В. Липинський, Б. Крупницький та інші); марксистський (А. Катренко, С. Світленко та інші); «діаспорний» (І. Лисяк-Рудницький, О. Прицак, Р. Шпорлюк та інші). Засновники народницького напрямку ототожнювали національне відродження із розвитком народу, процесом зближення тогочасної інтелігенції із широкими народними верствами, які були справжніми носіями національної ідентичності. Натомість представники державницького напрямку розглядали національно-культурне відродження як процес формування державності, перетворення українців у свідому політико-культурну спільноту, громадянську (політичну) націю. Прихильники марксистських інтерпретацій національно-культурного відродження, акцентуючи на економічних аспектах, редукували його зміст винятково до революційних подій, а їхні послідовники в радянській історіографії взагалі накладали ідеологічні табу на тематику національно-культурного відродження. Нарешті діаспорні вчені намагалися вписати українське національне відродження до загальноєвропейської канви тогочасного націє- та державотворення, кваліфікували національний рух як процес самоусвідомлення етносу, розвитку його національної ідентичності⁴⁵¹.

Актуальною, на наш погляд, є позиція І. Панафідіна щодо співвідношення типових та особливих рис українського національного відродження. Історик

---

⁴⁵⁰ Там само. С. 9-15.

⁴⁵¹ Там само. С. 11.

дійшов висновку, що вчені, з одного боку, визнають типовість цього феномену, а це дозволяє вписати українську історію в загальноєвропейський контекст, з іншого – ігнорування специфічності національного відродження може призвести до спрощеності та схематизму у висвітленні української історії ХІХ століття⁴⁵².

Хронологічний аспект. Сучасні дослідники по-різному оцінюють темпоральні виміри українського відродження. Якщо його нижня межа – кінець ХVІІІ століття – не викликає сумнівів, то щодо верхньої межі дискусії тривають. Нею історики визначають 1907 рік (М. Грушевський⁴⁵³), 1914 рік (Я. Ісаєвич⁴⁵⁴, І. Лисяк-Рудницький⁴⁵⁵, О. Прицак⁴⁵⁶), 1917 рік (П.-Р. Магочій⁴⁵⁷, В. Сарбей⁴⁵⁸), 1921 рік (О. Реєнт)⁴⁵⁹, кінець 20-х років ХХ століття, т. зв. «третє українське відродження» або «розстріляне відродження» (Я. Грицак, Г. Касьянов та інші⁴⁶⁰). Слушною та аргументованою вважаємо позицію про конкретизацію верхньої межі українського національно-культурного відродження першою третиною ХХ століття. Адже саме в цей час було

⁴⁵² Там само. С. 14.

⁴⁵³ *Грушевський, М.* (2005). О любви к отечеству и народной гордости. Грушевський, Михайло Сергійович. *Твори* : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ. Т. 2. С. 20–37.

⁴⁵⁴ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.

⁴⁵⁵ *Лисяк-Рудницький, І.* (1994). Історичні есе : 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкєєва. Київ : Основи. 554 с.

⁴⁵⁶ *Pritsak, O. & Reshetar, J.* (1963). The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. *Slavic Review*. Vol. 22. No. 2. PP. 224–255.

⁴⁵⁷ *Магочій, П.-Р.* (1991). Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. № 3. С. 97–107.

⁴⁵⁸ *Сарбей, В. Г.* (1993). Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. № 7-8. С. 3–16; *Його ж.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

⁴⁵⁹ *Реєнт, О. П.* (2000). Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. № 2. С. 3–26.

⁴⁶⁰ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.; *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.; *Лавріненко, Ю.* (2003). Розстріляне відродження : антологія 1917-1933 : поезія, проза, есей / Ю. Лавріненко ; післямова Є. Сверстюка. 2-ге вид. Київ : Смолоскип. 984 с.; *Книги і долі. Митці Розстріляного Відродження* (2002) : біобібліогр. покажч. / упоряд., [ст.] від авт. Г. І. Єфімова ; передм. О. Ботушанська ; наук. консультант Г. Д. Зленко ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. Одеса. 368 с.

започатковано новий етап українського національно-визвольного руху, відбулася його політизація і соборницький прорив. Це справило істотний вплив на ментальний, культурний і цивілізаційний рівень українців Західної та Східної України, відбулося усвідомлення ідеї соборності та необхідності протистояння імперським амбіціям, насамперед у національній та духовно-культурній площинах⁴⁶¹.

Окреме місце в новітній історіографії займає дискусія щодо динаміки розвитку та періодизації українського національно-культурного відродження. Загальновідомим є підхід М. Грушевського, який поділив український рух на три стадії: перша – кінець XVIII – 40-ві роки XIX століття; друга – 40-70-ті роки XIX століття; третя – до 1907 року, вважаючи останню виокремлену стадію незавершеною⁴⁶². Трьома етапами українське національне відродження визначав й І. Лисяк-Рудницький, виокремивши перший (1780-1840 роки) – етап шляхетської доби; другий (1840-1880 роки) – етап народницької доби; третій (1890-1914 роки) – модерний етап⁴⁶³.

Цікавою є періодизація українського національного відродження, що була запропонована діаспорними істориками О. Прицаком та Дж. Решетарем. Учені виокремлюють п'ять етапів, зокрема: 1798-1830-ті роки – Новгород-Сіверський, представлений діяльністю лівобережного шляхетства та появою «Історії Русів»; кінець XVIII – початок XIX століття – Харківський, який репрезентувала нова українська література І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського; 1840-1860-ті роки – Київський і Правобережний, під час якого поширилися політичні форми боротьби, розпочало діяльність Кирило-Мефодіївське братство, з'явився журнал «Основа» та набув розмаху громадівський рух; 1870-1880-ті роки – Женевський, який був засвідчений

⁴⁶¹ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 281.

⁴⁶² *Грушевський, М.* (2005). О любви к отечеству и народной гордости. Грушевський, Михайло Сергійович. *Твори* : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ. Т. 2. С. 20–37.

⁴⁶³ *Лисяк-Рудницький, І.* (1994). Історичні есе : 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкеева. Київ : Основи. 554 с.

активною громадською діяльністю М. Драгоманова; 1890-1914 роки – Галицький, який визначив появу самостійницького руху, а також обумовив заснування політичних партій⁴⁶⁴.

Якщо попередні історики верхню межу національного відродження визначали 1914 роком, то П.-Р. Магочій запропонував 1917 рік (Наддніпрянина) та 1918 рік (Галичина). Він підкреслював поступовість у культурних впливах національного відродження на розвиток українських етнічних процесів імперської доби. Історик уважав, що інтелігентський націоналізм пройшов три стадії: 1) стадія збирання культурної спадщини (1780-1840 роки), яка була позначена зусиллями окремих осіб щодо збору та збереження лінгвістичних, фольклорних, літературних та історичних артефактів; 2) організаційна стадія (1840-1900 роки), упродовж якої з'явилися культурницькі організації, освітні заклади, видання для поширення знань про зібрану культурну спадщину; 3) політична стадія (1900-1917 роки), для якої характерною була інтеграція «будителів» до участі в суспільно-політичному житті, еволюція політичних вимог від автономізму до повної державної самостійності⁴⁶⁵. Крім того, дослідник звернув увагу на те, що кожна із виокремлених стадій на Галичині була більш розвиненою, ніж на Наддніпрянині.

Усталеним є положення про те, що еволюція національного відродження в складі обох імперій здійснювалася від культурного піднесення до політичної фази⁴⁶⁶. Перехідним містком між ними стало зародження інституцій громадянського суспільства: «Громади», «Просвіти», «НТШ» та інші. Відповідну логіку розгортання національного руху концептуалізувала в запропонованій періодизації І. Колесник, виокремивши кілька його етапів,

⁴⁶⁴ *Pritsak, O. & Reshetar, J.* (1963). The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. *Slavic Review*. Vol. 22. No. 2. Pp. 224–255.

⁴⁶⁵ *Магочій, П.-Р.* (1991). Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. № 3. С. 97–107; *Його ж.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 344.

⁴⁶⁶ *Ресніт, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.

зокрема, для нашого дослідження інтерес становлять такі: 60-80-ті роки XIX століття – народницько-громадівський етап, який мав переважно просвітницьку спрямованість; 90-ті роки XIX – початок XX століття – національно-політичний етап, під час якого відбулося остаточне організаційне оформлення національного руху, з'явилася ідеологія націоналізму, відбулася диференціація політичних рухів на радикальний і консервативний, нарешті кристалізувалася ідея української державності в структурах масової та наукової свідомості⁴⁶⁷.

Розглядаючи історичні аспекти політизації національного відродження, учені звертають увагу на його поетапність та зазначають, що попереднє духовне-культурне та суспільно-громадянське життя українців підготувало необхідний ґрунт для політичної інституціалізації українського національного руху, обумовило його організаційну впорядкованість та політичну структурованість. Значних зусиль для утвердження нового розуміння українського національного відродження як етапу творення нації доклали львівські історики Я. Ісаєвич та Я. Дашкевич. Вони звертали увагу на те, що свідченням зростання національної свідомості українців та їхнього руху до побудови нації стала політизація національного відродження наприкінці XIX століття. На думку Я. Ісаєвича, у «великому відродженні», яке він окреслював із останньої чверті XVIII століття до 1914 року, слід виокремлювати менші «відродження». Історик зазначав, що новим етапом стало розгортання з 60-х років XIX століття масового політичного й культурно-національного руху, формулювання політичних маніфестів і проєктів, розвиток товариств та асоціацій на національній основі. Цей рух наприкінці XIX століття завершився формуванням у Галичині трьох відносно окремих громадянських суспільств – українського, польського та єврейського. У Наддніпрянській Україні він обмежився діяльністю нелегальних або напівлегальних гуртків, хоча після 1905 року з утворенням політичних партій поступово набув нового розмаху⁴⁶⁸.

---

⁴⁶⁷ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза. С. 217–218.

⁴⁶⁸ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 138.

Більше того, Я. Ісаєвич констатував закономірність політизації національного відродження. Науковець загалом виокремлював три українських відродження: перше – друга половина XVI – перша половина XVII століття; друге – остання чверть XVIII століття – 1914 рік; третє – із проголошенням незалежності України 1991 року. Дослідник підкреслював: «Кожне із попередніх відроджень починалося з культурного руху, який завершувався політичним зривом. Цей зрив був виявом спалаху активності, викликав вселюдний ентузіазм, розгортався за умов упевненості, що настає остаточне визволення». Саме в останньому з них (середина XIX – початок XX століття) відбувся перехід до цілеспрямованої діяльності щодо будівництва нації⁴⁶⁹.

Проблематику хронології українського національного відродження заторкнув Г. Касьянов. Він зазначив, що перший етап цього руху тривав упродовж XIX – до кінця 20-х років XX століття. Більше того, українське відродження, на думку дослідника, продовжилося. Його другим етапом став кінець 1950-х – 1960-ті роки, а третім – друга половині 1980-х – 90-ті роки XX століття⁴⁷⁰. На наш погляд, правомірним та науково обґрунтованим є розгляд українського національно-культурного відродження як широкого національно-культурного піднесення, що розпочалося наприкінці XVIII століття й певною мірою тривало до кінця 20-х років XX століття, охопивши національно-державне відродження доби Української революції, творення соборної держави, а також період політики «українізації».

Територіальний аспект. Пропонуючи своєрідну «ревізію» усталеної у вітчизняній історичній думці парадигми українського національно-культурного відродження, історики звертають увагу й на важливість перегляду його просторових характеристик. Щодо територіальних аспектів, то позиція більшості вчених майже однакова. М. Грушевський, І. Лисяк-Рудницький, В. Сарбей, О. Прицак та інші стверджують: українське відродження – це два потоки, які однакові за змістом, паралельні за напрямом, одночасні в певних

⁴⁶⁹ Там само. С. 142.

⁴⁷⁰ Касьянов, Г. (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. С. 296.

хронологічних межах, але розмежовані територіально – один протікав на українських землях у складі Російської, інший – у складі Австрійської імперій⁴⁷¹.

Водночас помітно відрізняється думка діаспорного історика П.-Р. Магочія щодо ступеня внеску Наддніпрянщини та Галичини в розвиток національного відродження. Якщо тогочасні підросійські землі переважали кількісно, то підавстрійські стали творцями та натхненниками українського ренесансу. Історик стверджував, що до Першої світової війни український національний рух у Наддніпрянській Україні пройшов максимум першу, збиральницьку стадію інтелігентського націоналізму. Політичні обставини в Російській імперії відразу блокували його подальший поступ. У той час, коли в Російській імперії українство придушувалося, в австрійській Галичині було закладено всі необхідні основи національного буття – історична ідеологія, мова, література, культурні організації, освіта, релігія і політика⁴⁷².

Досить виваженим рішенням щодо просторового виміру українського відродження, на наш погляд, стали позиції О. Прицака, Дж. Решетаря, І. Колесник. Перші запропонували періодизацію національно-культурного відродження за історико-регіональним критерієм, виокремивши вже згадувані п'ять стадій: Новгород-Сіверську, Харківську, Київську, Женевську та Галицьку. Крім того, у поширенні національного відродження вчені виокремили шість культурних зон: Слобідська Україна, Гетьманщина, Нова Росія, Правобережжя, Галичина, Буковина і Закарпаття⁴⁷³. Натомість

⁴⁷¹ *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 18, 20.

⁴⁷² *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 369, 442.

⁴⁷³ *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 25.

І. Колесник резюмувала про зміну центрів культурного руху як ключову регіональну характеристику національного відродження⁴⁷⁴.

На наш погляд, можна підтримати думку більшості сучасних істориків про те, що українське національно-культурне відродження було територіально цілісним рухом українців за розвиток власної мови та культури. Солідаризуємося із позицією О. Реєнта та І. Жиленкової про те, що національне відродження пройшло шлях від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі⁴⁷⁵. Спільною для істориків є думка про те, що широкий процес національного відродження мав ціннісну, змістову та просторово-хронологічну цілісність та визначався міцним духовно-культурним і державно-політичним підґрунтям. Культурно-національне піднесення підготувало сприятливий ґрунт для реалізації державницького права українців, ідей національної соборності та суверенітету. Аналіз українського відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття дав змогу історикам констатувати, що саме в цей час інтенсивність національного піднесення була найсильнішою, адже відбувалася взаємодія та взаємовпливи як духовно-культурного, так і політичного вимірів пасіонарності українства, перешкодою яким стало утвердження сталінізму⁴⁷⁶.

Підсумовуючи історіографію концепту «українське національно-культурне відродження», необхідно звернути увагу на кілька принципових моментів, якими сучасні історики збагатили її розуміння. По-перше – хронологія. Мова йде про розширення верхньої межі до першої третини ХХ століття, що виправдано цілісним розумінням національно-культурного відродження. Якщо наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ століття відбулося формування основ духовно-культурного руху, то період другої

⁴⁷⁴ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (ХVІІІ– початок ХХ століття). Київ : Генеза. С. 228.

⁴⁷⁵ *Реєнт, О. & Жиленкова, І.* (2019). Українське національне відродження в ХІХ-ХХ ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 5–22.

⁴⁷⁶ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

половини XIX – першої третини XX століття став добою впевненого піднесення усіх сторін українства. Засвідчила про себе синергія культурного, соціального, духовно-релігійного, державно-політичного, інтелектуального життя, консолідація зусиль яких визначила становлення української національної ідентичності. По-друге – українське національно-культурне відродження – внутрішньо суперечливий, складний, почасти – самоорганізований процес. Його джерелами були ті сили, які історична наука називає «рух знизу». Діалектика національного відродження виявилася в ступені внеску в його збагачення інтелігенції та більшості населення «селянської» нації, у співіснуванні «малоросійської» та «великоросійської», а також «руської», а на Галичині – «русинської» світоглядних парадигм, у конструктивності його результатів для українців та деструктивності для інших націй. Нарешті, концепт «національно-культурне відродження» має глибокий методолого-філософський потенціал, адже точно і концептуально розкриває сутність українського історичного процесу, пронизаного діалектикою мінорності та мажорності, національно-державного піднесення та культурно-історичних і ментально-етнічних травм.

Виправданість подальшого осмислення категорії «українське національно-культурне відродження» зумовлена можливістю актуалізації її цінностей, смислів та філософії сьогодні, у стратегіях упорядкування державної політики щодо культури, освіти, науки, у створенні умов для формування національної ідентичності, розвитку громадянського суспільства, тощо. Пізнавальні можливості дослідження визначені сферами огляду, систематизації та аналізу новітніх студій зарубіжного історіографічного дискурсу щодо вивчення цієї категорії. Необхідно також розвивати критично-прогностичні підходи до аналізу українського національного відродження як ключового шляху формування української модерної нації.

З огляду на проведений історіографічний дискурс можна розглядати категорію «українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття» як *широкий, динамічний,*

цілісний та національний рух українства, змістом якого був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а результатом – відновлення української державності та творення української нації в першій третині ХХ століття. Серед наведених ознак національно-культурного руху пріоритетними вважаємо такі: **широкий** (завдяки культурницькому змісту в процес національно-культурного відродження було залучено широкі верстви населення); **динамічний** (національне відродження розвивалося від культурницького піднесення до політизації та національно-державного розвитку); **цілісний** (у хронологічному вимірі – це безперервний та спрямований рух за національний розвиток українства, завершальною стадією якого стала «українізація» 20-х років ХХ століття; у територіальному вимірі – це просторово єдиний, спочатку суміжний, а згодом – соборний рух українців Наддніпрянщини та Західної України за власний культурний та державний суверенітет); **національний** (в основі філософії тогочасного культурницького піднесення було покладено українську національну ідею, кінцевою метою якої була побудова української держави та політичної нації). Відповідно до такого розуміння категорії «українське національно-культурне відродження» проводиться подальший розгляд новітньої історіографії досліджуваної теми.

Висновки до розділу 1

Вивчено стан дослідженості теми дисертації та з'ясовано, що історіографія українського національно-культурного відродження в хронологічних межах другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття не була предметом окремого, системного та цілісного дослідження. Значний масив виявлених наукових студій, у яких розглядалися окремі історіографічні сюжети наукового вивчення феномену українського відродження об'єднано в чотири блоки, зокрема: узагальнювальні історіографічні синтети, у яких історіографія досліджуваної проблеми розглядалася побіжно в межах викладу історіографії історії України; наукові дослідження, які безпосередньо присвячені

історіографії основних етапів українського національно-культурного відродження, або ж його розвитку в тих чи інших українських регіонах; наукові розвідки, у яких відображено історіографію окремих складників національно-культурного відродження; узагальнювально-концептуальні матеріали, що представлені в рецензіях на наукові праці, які присвячені загальним та особливим аспектам національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Не дивлячись на те, що сьогодні провідною тенденцією розвитку знань є активна інтеграція історіографії українського національного відродження до системи фундаментальних досліджень історіографії історії України, означеній проблематиці присвячено порівняно менше історіографічних досліджень, ніж питанням національно-політичного відродження в межах українського національного руху. Тому з'ясований рівень дослідженості теми дисертації свідчить про гносеологічну актуальність її наукового вивчення.

Систематизовано та класифіковано джерельний комплекс дослідження. Усі доступні джерела об'єднано в чотири групи: перша – узагальнювальні наукові праці, що присвячені розробленню концепції українського національно-культурного відродження; друга – спеціальні наукові праці (монографії, дисертації, статті), що присвячені тій чи іншій окремій проблемі українського національно-культурного відродження; третя – довідкова, енциклопедична та навчальна література; четверта – документи особового походження (автобіографії, щоденники, мемуари, спогади істориків, усно-історичні джерела, приватне листування дослідників, їхні інтерв'ю тощо). Зібрані, систематизовані та атрибутовані джерела свідчать про достатній обсяг джерельного забезпечення дисертації для розв'язання основних її завдань.

Окреслено теоретико-методологічний інструментарій дисертації, який впорядковано в п'яти дослідницьких векторах: концептуально-історіософський, методологічний, теоретичний, методичний і науково-організаційний. Перший – забезпечив наукове обґрунтування провідної ідеї та концепції дослідження, історіософське розуміння українського національно-культурного відродження

та його історіографії; у другому – представлено систему методологічних підходів і принципів історіографічного дослідження, пріоритетне місце серед яких займає цивілізаційна методологія та принципи історизму, наступності, спадкоємності, цілісності та об'єктивності історіографічного аналізу; у третьому – представлено наукові положення сучасного історіографічного дискурсу щодо проведення дослідження, новітні уявлення про вимоги, шляхи та технології історіографічного пізнання; у четвертому – визначено методіку дослідження, представлено опис застосованих загальнотеоретичних, емпіричних і спеціальних методів історіографічного пошуку; у п'ятому – схарактеризовано послідовність і плановість проведення історіографічного дослідження, окреслено зміст пропедевтично-організаційного, проблемно-концептуального та інтегрально-узагальнювального етапів його реалізації.

Проаналізовано історіографію підходів сучасних дослідників до осмислення категорії «українське національно-культурне відродження», виокремлено її історичні, змістові, історіософські, хронологічні і територіальні виміри. На цій основі запропоновано порівняно нове розуміння концепту «українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття» як широкий, динамічний, цілісний та національний рух українства, змістом якого був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а його результатом стало відновлення української державності та утвердження української ідентичності. Серед ознак національно-культурного руху пріоритетними названо такі: масовість – завдяки культурницькому змісту процесу національно-культурного відродження було залучено широкі верстви населення; динамічність, яка зумовлена тим, що національне відродження розвивалося від культурницького піднесення до політизації та національно-державного розвитку; цілісний, адже у хронологічному вимірі – це був безперервний та спрямований рух за національний розвиток українства, основним сегментом якого стала «українізація» 20-х років ХХ століття, а в територіальному вимірі – це просторово єдиний, спочатку суміжний, а згодом – соборний рух українців

Наддніпрящини та західноукраїнських земель за власний культурний та державний суверенітет; національний, що пояснюється тим, що в основі філософії тогочасного культурницького піднесення було покладено українську національну ідею, кінцевою метою якої була побудова української держави та формування політичної нації.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

2.1. Відображення в історіографії передумов, суспільно-політичного контексту та регіональних особливостей нового етапу українського руху за національно-культурне відродження

У новітніх студіях вітчизняної історіографії складно знайти заперечення думці про те, що українське національно-культурне відродження XIX – першої третини XX століття не було історичною випадковістю. Дослідники, аналізуючи його зміст, динаміку та регіональні особливості стверджують, що український вимір піднесення національного руху та розвитку націєтворчих процесів був органічно вписаний у європейські національно-визвольні змагання. Це була т. зв. «емансипація» бездержавних народів, які втратили або ж взагалі не мали власних політичних еліт. Їхня соціальна структура обмежувалася селянством, а культура – народною культурою⁴⁷⁷. Незалежно від того прихильником якої концепції українського «довгого століття» є історик (національне відродження чи творення нації), перед ним неминуче постають питання про передумови, суспільно-політичний і соціокультурний контексти розвитку національного руху, об'єктивні результати якого стали основою новітньої української державності. У зв'язку з тим, що дослідники, підкреслюючи загальноукраїнський масштаб національного відродження⁴⁷⁸, все ж розглядають його в територіальному (Наддніпрянщина та західноукраїнські землі) вимірі, то й історіографію передумов нового етапу українського національного руху в другій половині XIX століття необхідно систематизувати відповідно до географічного критерію.

Аналізуючи чинники піднесення українського руху в другій половині XIX століття, ряд істориків вважає, що цей період умовно був його другою

---

⁴⁷⁷ *Семергей, Н. В.* (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Вид. дім «Гельветика». Вип. 19. С. 36.

⁴⁷⁸ *Реснит, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України. 340 с. та інші.

стадією в контексті загальної періодизації національного відродження. Історіографії відомо близько десятка підходів до періодизації українського національного руху, зокрема концепції вітчизняних дослідників (Я. Грицак, І. Колесник, О. Прицак, В. Сарбей та інші) та підходи істориків еміграційної школи (М. Грох, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, Р. Шпорлюк та інші). У той же час, більшість із них так чи інакше синхронізується із загальновизнаною в західній історіографії класифікацією стадій національного руху. Перша – наукова, коли інтелігенція починала пошуки контурів національної свідомості. Друга – культурницька або період патріотичного відродження. Третя – політична⁴⁷⁹. Відповідно до такого розуміння динаміки національного відродження період другої половини ХІХ століття був підготовлений попереднім культурницьким піднесенням. Його основний зміст визначався політизацією суспільного життя та інституційно-організаційного оформлення національного руху.

Ми, будучи прихильниками цілісного та компаративістського підходу до дослідження історії України, схилиємося до думки про доцільність розглядати історіографію національно-культурного відродження з акцентом на особливості цього процесу на Наддніпрянщині та західноукраїнських землях. Необхідно врахувати, що ці регіони перебували в складі різних імперій, а відтак знаходилися на різних етапах модернізації суспільства. Відповідно такий підхід залишається домінантним в українській історіографії. Хоча науковцями представлено ряд досліджень порівняльного характеру (В. Венгерська⁴⁸⁰, А. Галушка⁴⁸¹, Я. Дашкевич⁴⁸², О. Донік⁴⁸³, О. Реєнт⁴⁸⁴, О. Сухий⁴⁸⁵ та інші).

⁴⁷⁹ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. С. 159.

⁴⁸⁰ *Венгерська, В. О.* (2013). «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. 45 с.

⁴⁸¹ *У кігтях двоголавих орлів : Творення модерної нації. Україна під скінетрами Романових і Габсбургів* (2016) / А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко, І. Монолатій, Ю. Присяжнюк, С. Шамара, В. Шандра. Харків. 352 с.

⁴⁸² *Дашкевич, Я.* (1993). Україна вчора і нині : Нариси, виступи, есе / АН України ; Ін-т укр. археографії. Київ. 192 с.

Розглядаючи передумови та особливості українського національного руху в Наддніпрянській Україні, чинники його нового піднесення в другій половині XIX століття, історики наголошують, що стартові позиції культурницького відродження були значно сильнішими, ніж у Галичині. Передумовами другої фази національного відродження дослідники вважають вагомі здобутки в розвитку української мови, культури, літератури; розвиненість суспільно-громадянської думки, яка забезпечила ідейну підготовленість нового етапу національного руху; сукупність соціально-економічних та адміністративно-політичних перетворень, які Російська імперія пережила за підсумками доби «Великих реформ».

Однією із ключових передумов піднесення національного руху на Наддніпрянщині в другій половині XIX століття сучасні історики називають його значні успіхи на попередньому етапі. Він розпочався наприкінці XVIII століття як культурницький. Відомо, що його основним змістом було збирання українського фольклору та розвиток народної культури, зацікавлення мовою, літературою та історією рідного краю. Значно посилила перший етап національного відродження літературна творчість зачинателя нової української мови І. Котляревського, а спадщина Т. Шевченка «[...] справила величезний вплив на розвиток національного руху завдяки поєднанню національного та соціального елементів»⁴⁸⁶. Зміст першого етапу національного відродження був представлений появою «Історії Русів» та виданням «Енеїди», літературною творчістю й видавничою діяльністю О. Бодянського, Є. Гребінки, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, І. Срезневського

⁴⁸³ *Донік, О. М.* (2011). Україна : у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Київ : Кріон. 248 с.

⁴⁸⁴ *Ресніт, О. & Жиленкова, І.* (2019). Українське національне відродження в XIX-XX ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 5–22.

⁴⁸⁵ *Сухий, О.* (1998). Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів : Каменяр. 131 с.

⁴⁸⁶ *Капелер, А.* (1992). Національний рух українців у Росії та Галичині : спроба порівняння. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Київ : Наукова думка. Вип. 1. С. 105.

та інших, підготовкою та виданням історичних синтез тощо. Знаковою постаттю в цьому процесі всі дослідники називають Т. Шевченка з огляду на його особливу роль у розгортанні нового етапу українського національного руху⁴⁸⁷.

Усталеною в історіографії є думка, що з творчістю Т. Шевченка в структурі українського руху викристалізовується ідея національного та соціального визволення, його здатність до критично-сатиричного сприйняття дійсності. Філософія цього мислителя збагатила український інтелектуальний простір парадигмою україноцентризму, обґрунтуванням ідеї самобутності українського історичного процесу, його безперервності та наступності. Вона актуалізувала в свідомості й ментальній сутності українців любов до рідного краю, красу українського села як носія традиційної хліборобської культури та менталітету, героїку козацького лицарства нації. Сучасні дослідники підкреслюють, що національні ідеї Т. Шевченка стали проривом до системного сприйняття світу, насамперед українського без імперської ідеї «руського міра»⁴⁸⁸.

У сукупності передумов розвитку національного руху на Наддніпрянщині важливе місце належить підготовці його ідейної основи, ключову роль у якій відіграла діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Цінність його ініціатив полягала в тому, що кирило-мефодіївці виступали за послідовність соціальних та національних перетворень⁴⁸⁹. Крім того, у їхній суспільно-політичній програмі вагоме місце належало гуманістичним ідеям. Історики підкреслюють, що кирило-мефодіївці, як справжні послідовники християнських гуманістичних ідей, піднесли до рівня програмних положень принцип побудови управління, законодавства й права власності на засадах християнського вчення. Члени

⁴⁸⁷ *Семергей, Н. В.* (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Вид. дім «Гельветика». Вип. 19. С. 36.

⁴⁸⁸ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 318–319.

⁴⁸⁹ *Голобуцький, О. & Кулик, В.* (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип. С. 7.

товариства турбувалися про те, щоб домогтися ліквідації розбіжностей між слов'янськими племенами, особливо в конфесійних питаннях⁴⁹⁰.

Цікавим вважаємо й виокремлення дослідниками складників кирило-мефодіївської ідеології, яка обумовила формування ідейних засад національного відродження в другій половині XIX століття. До них належать такі: національний (слов'янська та українська ідеї, панславізм, слов'янофільство та українофільство); державно-політичний і міжнародний (повалення іноземного панування, проголошення незалежності слов'янських країн і створення республіканської федерації, месіанська роль України в слов'янському світі); соціальний (скасування кріпацтва й станів, забезпечення рівності громадян перед законом); економічний (ліквідація поміщицького землеволодіння й наділення селян землею за принципом справедливості, вільне промислове виробництво й торгівля, здійснення природного права людей на задоволення життєвих потреб); культурницький (загальна безоплатна освіта для простого народу, розвиток національної культури, запровадження української мови в усіх сферах життя); релігійний (зміцнення авторитету християнської церкви, припинення релігійних незгод православних і католиків, віротерпимість і толерантність духовенства та віруючих, духовне й морально-етичне виховання людей за християнськими євангельськими догматами та заповідями)⁴⁹¹.

У той же час в історіографії поширеною є дискусія про те, чи ідеї всеслов'янської єдності не послабили самостійницькі позиції національного руху? Відомо, що в українському середовищі Наддніпрянщини впродовж усього національного відродження поширювалися дві панівні концепції щодо майбутнього України: автономізм та самостійництво. Ідейні основи першого значно послаблювали національний характер українського руху, хоча, на думку

⁴⁹⁰ *Щербак, Н. & Щербак, Н.* (2014). Європейський вплив на процеси українського відродження XIX ст. *Українознавчий альманах*. Вип. 11. С. 73.

⁴⁹¹ *Панафідін, І.* (2017). Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 2. С. 9–17.

деяких учених, можливо були найбільш реалістичною стратегією розвитку українства в умовах імперського колоніалізму⁴⁹².

Важливою передумовою розвитку національного руху був його селянський сегмент із антикріпосницьким спрямуванням, що прискорив соціально-економічні зміни, передусім скасування кріпацтва та початок промислового перевороту. Їхні наслідки помітно змінили соціальний склад населення, частково лібералізували суспільно-політичне життя та дали поштовх формуванню інтелігенції. Я. Грицак звертав увагу на кризовий аспект розвитку інтелігенції, яка не змогла знайти повноцінного застосування своїх інтелектуальних сил у громадському та державному житті. На його думку, інтелігенція була переконаною в тому, що потрібно покласти край соціальній несправедливості, відсталості та іншим непривабливим рисам російського самодержавства. Інтелігенції бракувало соціальної сили для здійснення своїх ідеалів. Багато інтелігентів бачили вихід у створенні опозиційних – народницьких, ліберальних, марксистських рухів, спроможних трансформувати й модернізувати Російську імперію⁴⁹³.

Наявні праці з історії піднесення українського національного руху в західноукраїнських землях засвідчують дещо інші його передумови. Зміст, динаміка та характер нової фази українського національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX століття обумовлювалися відмінною від імперії Романових політичною та соціокультурною ситуацією в тогочасній Австро-Угорській імперії, її політичною специфікою. Ключовою подією, яка визначила зміст суспільно-політичних і соціально-економічних передумов розвитку національного відродження стала революція 1848 року. Вона була «[...] підготовчим етапом національного руху та сприяла розгортанню динамічного політичного руху галицьких українців. Потужними

⁴⁹² *Семергей, Н. В.* (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Вид. дім «Гельветика». Вип. 19. С. 37.

⁴⁹³ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 62.

рушійними силами були звільнення селян, організуюча роль греко-католицької церкви і, до певної міри, політика Відня, що використовувала «русинів» у боротьбі з польським домінуванням в Галичині»⁴⁹⁴.

Історики схиляються до думки, що важливою передумовою розвитку національного відродження галицьких українців у другій половині ХІХ століття стало скасування панщини й ухвалення Конституції. Ці події позначилися на соціальній структурі західноукраїнського населення, у якому селянство становило більшу частину. Відтак звільнення селян від панщини було першим кроком для зростання соціальної активності. У той же час, деякі дослідники скептично оцінювали впливовість реформ для розвитку національного відродження в регіоні. Так, С. Пахолків зазначав, що селянська реформа 1848 року не змінила ситуації на селі, не заклала основ ані для загального економічного розвитку, ані для розвитку селянства. Громадянських прав, рівних з іншими прошарками населення, селяни не отримали. Вони й надалі залишалися в економічній залежності від великих землевласників⁴⁹⁵.

Якщо соціально-економічні ефекти революції 1848 року викликають дискусії в середовищі істориків, то її суспільно-політичну ресурсність однозначно оцінюють позитивно. Мова йде про те, що революція надала значні умови для політичної активності українців. Історики позитивно оцінюють виникнення національних організацій, очолюваних Головною Руською Радою, появу української преси («Зоря Галицька» та інші), вибори до парламенту, діяльність у ньому українських депутатів, роботу делегатів-українців у пражському Слов'янському з'їзді, розроблення національно-політичної програми, у якій було проголошено єдність усіх українців і висунуто гасло поділу «коронного краю Галичини» з метою подолання переваги поляків у

---

⁴⁹⁴ **Канцелер, А.** (1992). Національний рух українців у Росії та Галичині : спроба порівняння. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Київ : Наукова думка. Вип. 1. С. 106.

⁴⁹⁵ **Пахолків, С.** (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». С. 110.

населеній переважно українцями Східній Галичині тощо⁴⁹⁶. Можна погодитися із думкою П.-Р. Магочія про те, що «[...] значення революційного 1848 року для українців Австрійської імперії важко переоцінити. [...] українці в Австрійській Галичині й, меншою мірою, в угорському Закарпатті досягли значного прогресу в національному житті. У Галичині українці заснували політичні і культурні організації, газети та інші видання, а також мали власних представників у національному парламенті. Найбільша соціальна група – селянство – була звільнена з кріпацтва, а її представники почали брати участь у політичному житті»⁴⁹⁷.

Крім того, з-поміж передумов національного піднесення на західноукраїнських землях історики називають інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, винятковий авторитет та духовно-культурну роль греко-католицького духовенства, інтенсивність та радикальність соціально-економічних змін, активізацію національних рухів угорців, чехів та поляків тощо. Аналізуючи передумови національного відродження в Галичині, С. Пахолків звертає увагу, зокрема, на посилення позицій греко-католицького кліру, який відіграв вирішальну роль у наданні культурницькому піднесенню суспільного та політичного забарвлення. Учений зауважував: «Греко-католицьке духовенство ідеально виконувало вимоги до провідників національного руху. З одного боку, воно не було асимільоване та зберегло свою етнічну самобутність, з іншого – залишалось єдиною елітою тогочасного українства Галичини. Його патріотизм мав конфесійне підґрунтя. Греко-католицьке віросповідання виявилось надійною та простою характерною ознакою в самоідентифікації галицьких українців»⁴⁹⁸.

⁴⁹⁶ *Канцелер, А.* (1992). Національний рух українців у Росії та Галичині : спроба порівняння. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Київ : Наукова, думка. Вип. 1. С. 106.

⁴⁹⁷ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 400.

⁴⁹⁸ *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». С. 69.

Крім суспільно-політичних та соціально-економічних передумов активізації українського руху, виняткове значення мали соціокультурні чинники. Перший етап національного відродження в Галичині був представлений широкою культурно-просвітницькою діяльністю Товариства греко-католицьких священників, суспільними ініціативами «Руської трійці», виданням першого літературного твору розмовною українською мовою в Галичині «Русалка Дністрова» тощо⁴⁹⁹. Під час першої стадії національного відродження виняткова роль належала греко-католицьким священникам. В. Сарбей підкреслював, що саме в їхньому середовищі з'явилися перші пробудники національно-культурного відродження в Східній Галичині та на Закарпатті, які стали суб'єктами національного піднесення в другій половині XIX століття⁵⁰⁰.

Дослідники звертають увагу на те, що порівняно із Наддніпрянщиною перша фаза національного відродження в західноукраїнських землях розпочалася кількома десятками років пізніше. У той же час, такі «свіжі» культурні основи дали необхідні імпульси для динамічного розвитку національного руху в другій половині XIX століття. У регіоні значно швидше ніж у підросійській Україні, відбувалися процеси політизації національного руху. На думку П.-Р. Магочія, якщо до Першої світової війни в Наддніпрянській Україні національний рух пройшов лише збиральницьку стадію, то в Галичині було закладено необхідні основи національного життя – історична ідеологія, мова, література й політика. Це дало змогу галицьким українцям пройти культурницьку та політичну стадії національного поступу⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ **Семергей, Н. В.** (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Вид. дім «Гельветика». Вип. 19. С. 38.

⁵⁰⁰ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 58.

⁵⁰¹ **Магочій, П.-Р.** (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 369, 442.

Загалом історики спільні в думці, що нова хвиля українського руху й національно-культурного відродження в другій половині XIX – на початку XX століття була закономірним результатом об'єктивного розвитку суспільно-історичного процесу всіх українських земель, хоча не в однаковій мірі. До цих передумов відносять політичні, економічні, соціальні та культурні зміни, які переживали імперії в середині XIX століття. У той же час, дослідники однією із ключових передумов називають попередню культурну традицію, яка виявила себе в першій фазі українського національного відродження. Історики, простежуючи передумови національно-культурного відродження, звертають увагу на поетапність і наступність цього процесу. Слов'янофіли підготували Кирило-Мефодіївське братство, його симпатика, після арештів організаторів, дали поштовх Старій і Молодій громадам, а остання стала ядром Братства Тарасівців, члени якого заснували Револьюційну Українську Партію з її самостійницькою програмою. Подібний процес у Галичині започаткувала «Руська Трійця», який продовжився в діяльності осередків «Просвіти» та «Наукового товариства імені Шевченка», розвиткові українського руху в ініціативах народовців, радикалів та «Буковинської трійці», відзначеннях ювілейних дат українських письменників та формуванні української партійно-політичної системи в Східній Галичині (РУРП, УНДП, УСДП та інші). Духовно-культурний потенціал культурницького етапу національного відродження став соціокультурною основою для його динамічної еволюції, набуття ним нових інституційно-організаційних форм (культурно-освітні організації, наукові товариства, економічна кооперація) та подальшої політизації.

2.2. Висвітлення в історичних студіях чинників і динаміки національно-культурного пробудження українців

Парадигма європейської історіографії про XIX століття як «довге»⁵⁰² повною мірою верифікується українським виміром цього періоду. На думку вітчизняних істориків, мінорні державно-політичні оцінки імперського етапу перебування українських земель у складі двох монархій, значною мірою «компенсуються» його конкретно-історичним змістом. Мова йде про істотні, тривалі та структурні зміни в соціально-економічному житті, скасування кріпацтва та промисловий переворот, культурне відродження, початки суспільної самоорганізації українців, активізацію націєтворчих процесів, що призвели до глибинних ментальних трансформацій «селян у націю»⁵⁰³. Позитивна динаміка соціокультурного розвитку значно контрастувала із тогочасними політичними умовами, в яких опинилося українство, адже державна політика імперій здебільшого була відверто антиукраїнською та шовіністичною. У зв'язку з цим у середовищі істориків гостро дискутується проблема щодо чинників тогочасного національно-культурного пробудження українців. В історіографії на сьогодні немає однозначної відповіді на питання: завдяки чому й як українці, опинившись в імперському політичному ландшафті, активізували національно-етнічні процеси та викликали до життя духовно-культурне відродження⁵⁰⁴.

В оцінках розвитку українства в XIX столітті історики запропонували дві тісно пов'язані між собою концепції – парадигму національного відродження та теорію конструювання нації. Через певну різницю в їхньому змістовному наповненні чинники активізації соціокультурних та національно-етнічних

⁵⁰² *Хобсбаум, Э.* (1999). Век Революции. Европа 1789-1848 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 480 с.; Век Капитала. 1848-1875 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 480 с.; Век Империи. 1875-1914 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 512 с.

⁵⁰³ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁵⁰⁴ *Семергей, Н. В.* (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 176.

процесів домінують у підходах прихильників обох концепцій. Учені розглядають співвідношення зовнішніх і внутрішніх, конструктивних і деструктивних, ідейних і соціальних, органічних і штучних чинників, які детермінували якісно новий рівень українського національного руху. Ці чинники обумовили кристалізацію в середовищі національного відродження державницької ідеї та національної самосвідомості, відіграли визначальну роль у т. зв. «третьому» відродженні (Я. Ісаєвич)⁵⁰⁵, яке Україна переживає із проголошенням державної незалежності й суверенітету.

Проблематика чинників піднесення національно-культурного руху в другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття належить до кола методологічних проблем сучасної історіографії. Серед багатьох істориків, які вивчають імперську добу в Україні, узагальнення чинників національного відродження представлено в наукових доробках таких дослідників, як В. Верига⁵⁰⁶, Я. Грицак⁵⁰⁷, Я. Калакура⁵⁰⁸, П.-Р. Магочій⁵⁰⁹, О. Реєнт⁵¹⁰, В. Сарбей⁵¹¹, В. Сергійчук⁵¹² та інших. Безпосередньо проблематиці чинників піднесення національного руху присвятили наукові студії О. Голобуцький⁵¹³,

⁵⁰⁵ **Ісаєвич, Я.** (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.

⁵⁰⁶ **Верига, В.** (1996). Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Львів : Світ. 447 с.

⁵⁰⁷ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁵⁰⁸ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.; **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

⁵⁰⁹ **Магочій, П.-Р.** (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. 794 с.

⁵¹⁰ **Реєнт, О.** (2003). Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.

⁵¹¹ **Сарбей, В. Г.** (1993). Етапи формування української національної самосвідомості (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. № 7–8. С. 3–16.

⁵¹² **Сергійчук, В. І.** (1992). Українці в імперії. Київ : Фотовідеосервіс. 92 с.

⁵¹³ **Голобуцький, О. & Кулик, В.** (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Київ : Смолоскип. 124 с.

Я. Ісаєвич⁵¹⁴, О. Казакевич⁵¹⁵, В. Колесник⁵¹⁶, О. Купріяничук⁵¹⁷, О. Куц⁵¹⁸, В. Меша⁵¹⁹, С. Наумов⁵²⁰, А. Павко⁵²¹ та інші.

По-різному оцінюючи співвідношення політичних, соціальних, економічних та інших чинників у розвитку українського національного відродження, історики намагаються виявити певні пріоритети стосовно впливу тих чи інших чинників на різних етапах національно-культурного пробудження. З огляду на це доречно конкретизувати ці підходи та проаналізувати розуміння їх авторами співвідношення чинників на тлі динаміки різних форм культурного й національного піднесення на теренах України другої половини ХІХ століття, його політизації в контексті наростання державницького руху.

Важливе значення для теоретичного обґрунтування чинників національного відродження мають наукові узагальнення щодо його спрямування. На думку авторів, основні ідеї національного руху визначалися в чотирьох вимірах: ментальність народу; національна свідомість; економічні чинники; соціальні та суспільно-політичні фактори. Синтез цих чинників породжував ті ідеї, які репрезентували світогляд доби⁵²². Можна погодитися з думкою про те, що генеза національного руху в другій половині ХІХ століття була обумовлена дією не одиничних чинників, а їхньої системи. На це зокрема

⁵¹⁴ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.

⁵¹⁵ *Казакевич, О.* (2008). Основні чинники українського національного відродження ХІХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ : НПУ. Вип. 5 : До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 178–184.

⁵¹⁶ *Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.* (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. 248 с.

⁵¹⁷ *Купріяничук, О. В.* (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ. 210 арк.

⁵¹⁸ *Куц, О.* (2010). Українське культурно-національне відродження. URL : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2824> (дата звернення : 01.12.2019).

⁵¹⁹ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.

⁵²⁰ *Наумов, С. О.* (2006). Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ. 344 с.

⁵²¹ *Павко, А. І.* (2002). Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ : Плеяди. 552 с.

⁵²² *Купріяничук, О. В.* (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ. С. 48.

вказує О. Казакевич, яка виокремила три групи чинників національного відродження: зовнішні, духовно-культурні та соціально-економічні. До перших дослідниця відносила національну політику імперій, до яких входили українські землі; демократичні та національно-визвольні рухи в європейських країнах, у першу чергу польський національно-визвольний рух; процес російського та польського націєтворення; розквіт російської культури. Духовно-культурні чинники О. Казакевич вбачала в історичній пам'яті про спільне минуле; зацікавленні народною мовою; розвиткові української філології та української літератури; появі етнографічних досліджень та історичних праць, присвячених вивченню рідного краю; особистісному чиннику, зокрема ролі Т. Шевченка в українському національному відродженні; релігійному чинникові, який мав вагоме значення для західноукраїнських земель; виокремленні професійної української літератури. Натомість соціальні та економічні чинники, на думку дослідниці, полягали в формуванні української національно свідомої інтелігенції, економічному становищі України та розвиткові економіки в рамках загальноімперських, а не національних інтересів, реформах адміністративного управління 60-70-х років XIX століття, скасуванні кріпацтва⁵²³.

Із такою систематизацією загалом можна погодитися, проте виникають питання щодо кваліфікації деяких позицій як чинників. Приміром, розвиток української філології та літератури можна відносити до чинників, а можливо, це вже є результатом та безпосереднім змістом українського відродження? Крім того, у представленій класифікації не згадано про ментальні фактори національного відродження, адже менталітет українців та система їхніх

---

⁵²³ **Казакевич, О.** (2008). Основні чинники українського національного відродження XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ : НПУ. Вип. 5 : До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 183.

архетипів відіграли вагому роль щодо здатності українства до національного відродження в імперських та колоніальних умовах⁵²⁴.

На наш погляд, розгляд історіографії чинників національного відродження доцільно здійснювати за проблемним принципом, що забезпечить можливість представлення різних думок істориків щодо міри впливовості того чи іншого чинника на піднесення духовно-культурного, суспільно-громадянського, а згодом і національно-політичного життя. Розглянемо висвітлення кожного з них у новітній історіографії.

Насамперед мова йде про *політичні, зовнішньополітичні та геополітичні чинники*. Національно-культурне та суспільне життя українців у другій половині XIX – на початку XX століття, без сумніву, визначалося державно-політичним статусом українських земель, які перебували в складі Російської та Австро-Угорської імперій. Домінантами політики імперій щодо українських земель був колоніалізм, шовінізм, асиміляція (русифікація, полонізація, мадяризація) тощо. Не викликає заперечень твердження про антиукраїнські в широкому сенсі тогочасні умови розвитку народу⁵²⁵. Учені зазначають, що формуванню української нації перешкоджали репресії імперської влади проти українського національного руху, наступ на українську мову, культуру та освіту, «притуплення» серед частини українців відчуття «іншого» щодо російської або ж австрійської сторін, що викликало до життя т. зв. подвійну лояльність⁵²⁶. У той же час історичний досвід свідчить, що незважаючи на несприятливі політичні умови, український національний рух демонстрував позитивну динаміку та переживав досить активне піднесення. У зв'язку з цим, історики говорять про діалектичну роль політичного статусу українських земель у справі національного відродження. О. Казакевич, аналізуючи систему

⁵²⁴ *Семергей, Н. В.* (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 177.

⁵²⁵ *Культурологія : теорія та історія культури* (2004) : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. Київ : ЦНЛ. С. 155.

⁵²⁶ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 286.

чинників національного руху, підкреслювала, що, з одного боку, інкорпорація та національна політика імперій щодо українських земель становила загрозу для їхнього соціокультурного життя, а з іншого, «підживлювала національний рух новими ідеями та концепціями»⁵²⁷. Звісно, не можна ігнорувати системну антиукраїнську політику імперій, яка в другій половині XIX століття значно радикалізувалася й залучила нові методи та засоби. З іншого боку, дослідники наголошують, що саме такі умови «стресу» викликали до життя вагомі духовно-культурні резерви української ментальності, актуалізували пасіонарні ресурси українського суспільства.

Важливе значення для живлення українського національного руху новими ідеями мали зовнішньополітичні чинники, зокрема європейські, польський та російський національно-визвольні рухи. Відомо, що національне відродження в XIX столітті охопило низку європейських народностей (поляки, хорвати, словаки, словенці, чехи), які виступали за національну свободу та державну незалежність. Особливого впливу на українське національне життя набули європейські революційні події 1848 року. Можна погодитися з думкою про те, що зовнішні чинники, незважаючи на ефективність, все ж, не створили б умови для українського національного відродження, якби ґрунт для нього не був підготовлений в Україні. Вирішальну роль відіграли чинники внутрішнього духовно-культурного розвитку українського суспільства⁵²⁸.

Важливим чинником посилення національної свідомості українців на початку XX століття був військово-політичний. Він зумовлений, зокрема, Першою світовою війною. Не применшуючи її трагізм, дослідники звертають увагу на те, що фронт став зустріччю «східних» і «західних українців», а відтак обумовив актуалізацію соборності українського суспільства. Тема розвитку соборності українського етносу в добу Першої світової війни в новітній

⁵²⁷ **Казакевич, О.** (2008). Основні чинники українського національного відродження XIX ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ : НПУ. Вип. 5 : До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 179.

⁵²⁸ *Там само.* С. 180.

історіографії посідає окреме місце. Можна цілком погодитися із думкою Я. Грицака, що війна забезпечила контакти між українцями обох фронтів, що прискорювало кристалізацію національної ідеї⁵²⁹. Перша світова війна стала зустріччю східних і західних українців у мундирах чужих держав. Вона призвела до політизації суспільства, створила об'єктивні передумови для зростання почуття ідентичності та національної свідомості, кристалізувала національні гасла та сприяла визріванню Національно-визвольної революції⁵³⁰. Цінними вважаємо й узагальнення О. Реєнта про те, що Перша світова війна обумовила фокусування на українських землях геополітичних інтересів різних держав, що викликало включення економічних, військово-політичних, людських та інших ресурсів краю в орбіту значних подій⁵³¹.

Сучасний стан українського національного державотворення засвідчує, що Україна відбулася як самостійна, незалежна та демократична країна. Сутнісними ознаками її державно-політичної системи є суверенітет, культурно-національне самоствердження, парламентаризм і зовнішньополітична самостійність. З огляду на сказане, неможливо ігнорувати той факт, що шлях української цивілізації до розвитку та легітимації суверенних, демократичних і громадянсько-орієнтованих державно-правових інституцій, розбудови плюралістичної політичної системи супроводжувався несправедливо тривалими в часі політичними та ідеологічними випробуваннями. Сучасні історики єдині щодо висновку: такі атрибутиви історичного процесу формування української держави та поневірянь українського народу, в значній мірі визначалися прорахунками політичної еліти, державні вимоги якої, тривалий час, обмежувалися національно-територіальною автономією України. Через політико-територіальний партикуляризм етнічно українських земель, їхню територіальну інкорпорацію в чужорідні державні утворення, ідея

⁵²⁹ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 102.

⁵³⁰ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 332.

⁵³¹ *Реєнт, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 278.

державно-національної самостійності України тривалий час видавалася надто амбіційною та малореалістичною. У зв'язку з цим звернемо увагу на політичний аспект українського національного пробудження.

З-поміж політичних чинників українського національного відродження в першій третині ХХ століття особливе місце посідає доба Української революції й національного державотворення 1917-1921 років⁵³². Історики зазначають, що українське модерне національне відродження як самоорганізований процес збагачення національно-визвольної ідеї та консолідації патріотичних сил для вирішення «українського питання» у своїй основі утвердило культурні, духовні та громадянські пріоритети. У той же час політичний складник національного відродження, роль якого в досягненні державотворчих і національно-демократичних завдань є винятковою, упродовж ХІХ століття не набув належної організаційно-інституційної визначеності. Натомість на початку ХХ століття історичний ландшафт революційних подій створив необхідні умови

⁵³² *Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917-1921 рр.)* (2012) : у 2 т. Київ. Т. 1. 440 с.; *Грицак, Я.* (1999). Українська революція, 1914–1923 : нові інтерпретації. *Україна модерна*. Львів. Число 2/3. С. 254–269; *Нариси історії Української революції 1917–1921 років* (2011) : у 2 кн. / ред. колег. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. Київ. Кн. 1. 390 с.; *Солдатенко, В. Ф.* (1997). Українська революція. Концепція та історіографія. Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України» : Просвіта. 411 с.; *Його ж.* (2017). Деміурги революції : нарис партійної історії України 1917-1920. Київ : Наукова думка. 748 с.; *Пиріг, Р. Я.* (2011). Українська гетьманська держава 1918 року. Київ : ПУ НАН України. 336 с.; *Особливості становлення української державності в добу національно-демократичного відродження (1917-1920 рр.)* (2007) / М. І. Бушин [та ін.]. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ. 203 с.; *Павленко, Ю. & Храмов, Ю.* (1995). Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ : Манускрипт. 263 с.; *Малик, Я. Й.* (2011). Михайло Грушевський : війна, революція, еміграція : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ. 172 с.; *Мазепа, І. П.* (2003). Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Київ : Темпора. 608 с.; *Литвин, М. Р. & Науменко, К. Є.* (1995). Історія ЗУНР. Львів : Опір. 362 с.; *Закарпаття в етнополітичному вимірі* (2008). Київ : ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 682 с. *Іваненко, В. В., Голуб, А. І. & Удод, О. А.* (1997). Очищення правдою : відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. Київ : Генеза. 206 с.; *Жванко, Л. М.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918р.). Харків : Прапор. 224 с.; *Дашкевич, Я.* (2007). Постаті : Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів : Літературна агенція «Піраміда». 808 с.; *Дашкевич, Я.* (2011). «Учи неложними устами сказати правду» : історична есеїстка. Київ : Темпора. 828 с.; *Андрусишин, Б. І.* (1995). У пошуках соціальної рівноваги : нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. Київ : ФПУ. 192 с.

для еволюції національно-культурного відродження України в політично вмотивований та структурно вибудований процес боротьби за владу. Один з етапів політизації національно-культурного відродження в добу Української революції 1917-1921 років – діяльність Центральної Ради, Гетьманату Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки. Попри наявність сприятливих політичних і соціокультурних передумов, активну діяльність політичних лідерів (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, М. Шаповал, Ф. Швець та інші) та національно-культурне обґрунтування ідеї політичної боротьби, українським державним утворенням не вдалося практично виразити політичну програму національно-культурного відродження та здобути стійку перемогу в національно-визвольних змаганнях українців із іноземними державними утвореннями⁵³³.

У новітній історіографії дослідження політичного чинника національного відродження та питань, що пов'язані з початковим етапом новітнього українського державотворення, представлено досить широко. Загальні та окремі сюжети державного будівництва в добу Директорії УНР розкрито в синтетичних працях таких учених, як Б. Андрусишин, О. Бойко, В. Васковський, В. Верстюк, В. Горак, В. Горелов, А. Гриценко, Я. Калакура, О. Копиленко, С. Кульчицький, В. Литвин, В. Лозовий, Ю. Павленко, Р. Пиріг, Л. Радченко, П. Радько, О. Реєнт, В. Солдатенко, П. Сохань, А. Ткачук, М. Шаповал, В. Яблонський, Д. Яновський та інших. Винятковий інтерес для висвітлення тяглості та неперервності ідеї та практики українського державотворення становить розгляд сучасними істориками діяльності державних утворень доби національно-демократичної революції як політичного рівня українського національно-культурного відродження. Зокрема, учені звертають увагу на значення, уроки та причини поразки українських сил у боротьбі за владу, розглядають політичну діяльність як ключову умову

---

⁵³³ *Семергей, Н. В.* (2018). Причини поразки політизації національно-культурного відродження у добу Директорії УНР: інтерпретації української історіографії. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 123.

реалізації національно-демократичного й духовно-культурного змісту української модерної ідентичності.

Аналізуючи зміст політичної ситуації, яка склалася в тогочасний період, можна навести інтерпретації американського історика-русиста Р. Пайпса, який писав: «1919 рік був для України періодом цілковитої анархії. Жодна з влад, що претендувала на Україну впродовж року після повалення режиму П. Скоропадського, не мала за цей час справжнього впливу. Комуністи, які прагнули здобути владний контроль, не були успішнішими за своїх суперників – українських націоналістів і білих росіян»⁵³⁴. Саме за таких умов здійснювали державотворчу діяльність проукраїнські сили.

Вивчаючи сутність причин, що призвели до поразки політичної діяльності як Центральної Ради, так й Директорії УНР, сучасні історики звертаються до методології цивілізаційного підходу, одним із основних концептів якого є закон «виклик – відповідь». Застосування методології цивілізаційної парадигми дає змогу всебічно розглянути причини невдач українських державних утворень, виявити тогочасні конкретно-історичні умови та показати ефективність чи недоцільність політичних заходів проведених її лідерами⁵³⁵.

У сучасній українській історіографії стверджується думка про те, що одним з-поміж головних викликів, перед яким опинилася Директорія УНР була необхідність узгодження організаційно-ідеологічних засад її діяльності, вироблення чіткої організації управління та єдиної проукраїнської, національно та державницько орієнтованої ідеології. Натомість факти діяльності Директорії УНР дають змогу історикам констатувати, що внутрішній організаційно-ідеологічний партикуляризм, розрізненість ідеології та хаотичність організації призвели до втрати здатності ефективно організувати боротьбу українських

⁵³⁴ *Марочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 477.

⁵³⁵ *Реснит, О.* (2016). Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ : Арій. 280 с.; *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. 976 с.

національних сил. Історики підкреслюють, що успішній діяльності Директорії УНР заважали міжпартійні чвари, політичні баталії, які зрештою стали головною причиною руйнації цього вищого державного органу влади. Відсутність чіткої програми боротьби за незалежну державу, урядовий безлад, недостатнє усвідомлення, а також нерозуміння ролі та спрямованості визвольних змагань призвели до краху Директорії та загибелі УНР як незалежної держави⁵³⁶. Відтак першим причинно-наслідковим концептом поразки політичного змісту національного відродження в добу Директорії УНР можна вважати внутрішній організаційно-ідеологічний партикуляризм, який унеможливив ефективне керівництво політичним етапом українського модерного ренесансу.

На користь цього положення свідчить той факт, що незважаючи на декларування Директорією УНР переходу до республіканської форми правління, у верхівці колегіального органу не було єдності. Так, на нараді 16 січня 1919 року, яка відбулася в розпал компанії виборів до Трудового Конгресу України, й мала на меті визначити лінію щодо організації влади, думки розділилися. Лідери корпусу січових стрільців пропонували утворити військовий тріумвірат із С. Петлюри, командира корпусу Є. Коновальця та його заступника А. Мельника. Частина українських соціал-демократів на чолі із А. Поршем виступала за парламентський шлях організації влади. Український есер М. Шаповал висловився за негайне встановлення радянської влади в республіці, наголошуючи на значній ролі селянства в її громадському та соціально-економічному житті⁵³⁷.

В історіографічній дискусії про причини політичної поразки українських сил важливе місце займають питання персоналістичного характеру. Мова йде про відсутність політичного лідера, який би поєднав у своїй особистості волю до влади та відповідальність за її здійснення. Відтак, причинно-наслідковий

---

⁵³⁶ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 253.

⁵³⁷ *Там само*. С. 242.

концепт поразки політичного виміру українського національного відродження можемо сформулювати так: відсутність у Директорії УНР політичного лідера, що обумовило наростання дезорганізації, охлократичних та анархічних ризиків у тогочасному суспільстві. З цього приводу канадський історик українського походження П.-Р. Магочій зазначав: «Директорія складалася із п'яти осіб на чолі із В. Винниченком, який практично ділив владу із головою військових сил республіки С. Петлюрою. Стосунки між цими двома діячами були від самого початку напруженими, що ще більш спричинилося до величезних труднощів, яких зазнавала Директорія у спробах встановити владу над усіма землями, на які претендувала УНР»⁵³⁸. Варто відзначити такий аспект причинно-наслідкового концепту: у найвідповідальніший момент лідери Директорії УНР самоусувалися від керівництва визвольними змаганнями⁵³⁹. Так, під час переговорів із силами Антанти, французьке командування висунуло до Директорії низку вимог: реорганізувати УНР і структуру Директорії, вилучити з її адміністративного апарату членів соціалістичних партій, здійснити перетворення в республіканській армії та підпорядкувати її союзному командуванню поряд із Добровольчою армією Денікіна. Відповіддю В. Винниченка на такі завдання стало його самоусунення від політичного керівництва⁵⁴⁰.

Відсутність власних збройних формувань – третій причинно-наслідковий концепт, дія якого обумовила поразку політизації українського національного відродження в добу Директорії УНР. Необхідність формування та розбудови армії стала очевидною на початку національно-визвольних змагань 1917 року. Історики підкреслюють, що масштаб проблеми полягав у тому, що об'єктивна необхідність армії за умов ескалації збройних протиборств, наштовхнулася на

---

⁵³⁸ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 477.

⁵³⁹ *Яблонський, В.* (2001). Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ : Альтерпрес. С. 45.

⁵⁴⁰ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 247.

суб'єктивну, але свідому відмову від її організації⁵⁴¹. Українська інтелігенція, однобічно сприймаючи дійсність, не бажала йти на компроміс. Будучи переконаними в ефективності просвітницьких методів, українські лідери, не намагалися врахувати тогочасні умови, змінити стратегії боротьби та організувати збройні формування. Водночас, у Директорії УНР все ж були деякі військові з'єднання, які de-facto мали статус напівпартизанських загонів. Під час повалення Гетьманату П. Скоропадського в їхніх лавах налічувалося 100 тис. осіб, а наприкінці січня 1919 року – 21 тис. осіб⁵⁴².

У розкритті уроків політичних змагань українських сил у 1917-1921 роках історики звертають увагу на світоглядний хаос, еkleктичність державницької ідеології політичного істеблiшменту (соціалістичні, національні, імперські, автономістські та самостійницькі мотивації), відсутність телеологізму (цілеспрямованості) в діяльності⁵⁴³. Важливо підкреслити, що світоглядна непослідовність і розрізненість була очевидною на двох рівнях: теоретичному (рівень керівництва) та буденному (рівень населення). Питання ідеологічного хаосу та непослідовності в Директорії УНР розглядаємо як четвертий причинно-наслідковий концепт. Проте однією з-поміж позитивних тенденцій у ціннісно-смісловій сфері суспільства була політика Директорії щодо формування організаційних основ для створення «національної церкви»⁵⁴⁴.

Важливо відзначити той аспект, що соціалістична ідеологія, яку сповідували всі основні соціалістичні партії, призвела до пріоритетного утвердження автономно-федералістських переконань у національно-державному будівництві. Натомість, сформована в цей час самостійницька

⁵⁴¹ **Васковський, Р.** (1999). Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. С. 94.

⁵⁴² **Горак, В.** (1993). Директорія : потенціал і можливості політичного виживання. *Україна ХХ століття. Проблеми національного відродження* : зб. наук. пр. Київ. С. 75.

⁵⁴³ **Лозовий, В.** (2000). Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. *Український історичний журнал*. № 5. С. 32–37; **Яновський, Д.** (2003). Політичні системи України 1917–1920 років : спроби творення і причини поразки : монографія. Київ : Дух і літера. 768 с.

⁵⁴⁴ **Андрусішин, Б. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. 176 с.

концепція національного державотворення внаслідок її внутрішньої суперечливості й низької свідомості широких мас не змогла глибоко проникнути в національно-визвольний рух і стати визначальною. Ці дві концепції в означений період були на озброєнні політичних сил, і проповідуючи їх, політичні партії розкололи національно-визвольний рух на дві нерівноцінні частини, які боролися одна з одною⁵⁴⁵.

До причин поразки політичного виміру національного відродження сучасна історіографія додає й невідповідність між легалізацією (узаконенням) влади Директорії УНР, яке відбулося на Трудовому Конгресі та непослідовністю й обмеженістю реалізації програми політичних і суспільно-економічних перетворень, а відтак слабкою легітимацією влади Директорії серед широких верств населення. Слід підкреслити, що Директорія УНР, утвердивши свій законний статус, задекларувала вирішення селянського й робітничого питань. 8 січня 1919 року було ухвалено закон про ліквідацію приватної власності, анонсовано повернення до 8-годинного робочого дня, обіцяно розподілити землю між селянами. Однак, не реалізуючи задекларовану програму, Директорія не тільки не досягла легітимації своєї влади серед населення, але й сформувала в особі селянина і робітника радикального опозиціонера. Непослідовна політика Директорії УНР щодо тієї чи тієї верстви населення звужувала соціальну базу революції⁵⁴⁶. Відтак суперечність між легалізацією та слабкою легітимацією влади Директорії вважаємо п'ятим причинно-наслідковим концептом.

Аналізуючи причини поразки державотворчих змагань, історики звертають увагу й на зовнішньополітичний виклик. Тому шостий причинно-наслідковий концепт полягає в тому, що військові інтервенції «червоних» і «білих», відкритий воєнний і політичний тиск держав Антанти, а також

---

⁵⁴⁵ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 255.

⁵⁴⁶ *Лейберов, О.* (2008). Оцінки «трудового принципу» Директорії УНР у сучасній вітчизняній історіографії. *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 385; *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. С. 451

узалежнення від Польщі – все це стало одним з ключових чинників поразки державного будівництва в добу Директорії УНР⁵⁴⁷. Науковці підкреслюють той факт, що більшовицька агресія проти України була закладена в природі російського більшовизму та ґрунтувалася на тезі про непорушність єдності території Росії. Радянське керівництво не уявляло існування Росії без України. Уже в листопаді 1918 року, після того, як Росія анулювала Брестський мир, більшовики стали готуватися до вторгнення в Україну й 5 лютого 1919 року захопили Київ⁵⁴⁸. Важливо відзначити, що Директорія, прагнучи виробити власну стратегію дій, мала визначитися зі своїм ставленням до французьких військ, що перебували на Півдні України. Не менш істотним було й те, що навесні 1919 року розпочався наступ білогвардійців на Україну. Таким чином, з літа по осінь 1919 року в Україні встановлено денікінський окупаційний режим. Відомо, що 21-24 квітня 1920 року уряд УНР на чолі з С. Петлюрою підписав Варшавську угоду, за якою (в обмін за допомогу поляків у боротьбі із більшовиками), Директорія УНР поступилася територією ЗУНР та власною незалежністю⁵⁴⁹.

Очевидним для сучасної історіографії є висновок про те, що поразка державотворчих змагань 1917-1921 років негативно вплинула на хід національно-культурного відродження та національно-визвольної боротьби українців. У той же час, сучасні історики підкреслюють, що політизація ідей українського національно-культурного відродження шляхом утворення Директорії УНР виформувала інституційний фундамент для їхньої реалізації, посилила демократичний процес формування модерної нації та відродила традицію української державності⁵⁵⁰. Відтак, серед причин невдач політизації

⁵⁴⁷ **Веденєєв, Д.** (1998). Дипломатична служба УНР доби Директорії. *Пам'ять століть*. №1. С. 74; **Гриценко, А.** (1996). Політичні сили у боротьбі за владу в Україні. Рік 1919. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 41.

⁵⁴⁸ **Пархоменко, В.** (2012). Директорія УНР в останні місяці свого існування (за матеріалами мемуаристики). *Наукові записки КДПУ. Історичні науки*. Вип. 17. С. 255.

⁵⁴⁹ **Бойко, О. Д.** (2009). Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. *Український історичний журнал*. № 6. С. 40.

⁵⁵⁰ **Радченко, Л.** (1996). Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. Харків : Око. 120 с.

українського національно-культурного відродження у 1917-1921 роках історики називають як внутрішні, так і зовнішні чинники: внутрішній організаційно-ідеологічний партикуляризм, відсутність легітимізованого лідерства та збройних сил, згубний вплив ідеологічного «світоглядного хаосу», непослідовність у реалізації політичної програми, сегментованість соціальної бази та ескалація воєнного протиборства з іноземними державними утвореннями.

На жаль, започатковані Українською національно-демократичною революцією перетворення були перервані більшовицькою окупацією України й насадженням тоталітарного режиму. Щоправда, деякі історики звертають увагу й на суперечливу діяльність більшовиків у першій половині 1920-х років у сфері культури і щодо політики українізації, яка носила тактичний характер і мала за мету залучити на свій бік величезні маси сільського населення та національної інтелігенції⁵⁵¹.

Загалом для українського культурного відродження 1920-х років більшовицька коренізація відіграла роль позитивного чинника. Висвітленню історіографічного образу українізації ми присвячували окремі огляди⁵⁵². Відомо, що сутнісні мотиви коренізації крилися в прагненні більшовиків укорінити та зміцнити свою владу, привернути на свій бік національну інтелігенцію та селянство шляхом національних поступок. У той же час така стратегія більшовиків мала й позитивні результати. Як підкреслював В. Колесник, в умовах «національно-культурної автономії» було дано поштовх до відродження української культури, а національні меншини УСРР отримали певні можливості для реалізації національної самобутності в сфері мови, освіти, культурного життя⁵⁵³.

⁵⁵¹ *Даниленко, В. М.* (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 80.

⁵⁵² *Semerhei, N.* (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s : National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 93–99.

⁵⁵³ *Колесник, В. Ф.* (2015). Коренізація національних меншин УСРР у 1920- 1930-ті рр. : історіографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк». С. 4.

У сучасних дослідженнях історики звертають увагу на те, що важливим складником українізації освіти стало впровадження української мови в навчальний процес, збільшення кількості учнів у навчальних закладах, видання українськомовних підручників, посібників тощо. Учені солідарні в думці про те, що, незважаючи на короткочасність проведення і ряд недоліків, українізація мала позитивний вплив на розвиток національної системи освіти, збагачення нових кадрів української інтелігенції. На думку багатьох істориків старшої генерації, феномен українізації залишив позитивний слід в українському суспільстві, закріпив віру в ті зрушення, що розпочалися ще в XIX столітті, засвідчив нескореність українського народу, його мови та культури.

Із політичними чинниками українського національно-культурного відродження тісно пов'язані *державницькі устремління українського народу*. У новітній історіографії простежено тяглість і взаємодію національних традицій українського державотворення та духовно-культурного розвитку від княжої доби до сучасного етапу державної незалежності. Історики підкреслюють, що весь історичний процес засвідчив закономірність самостійності України, а її здобуття стало наслідком багатовікової боротьби за національне визволення⁵⁵⁴. Погоджуємося із висновками О. Реєнта про те, що на початку XX століття український національний рух еволюціонував від культурницької до політичної стадії саме завдяки попередній діяльності його учасників у дипломатичній, військово-політичній, культурно-освітній царинах, яка відбувалася в умовах бездержавності та зазіхань із боку шовіністичної влади. Учений підкреслював, що завдяки зусиллям кількох поколінь борців у XIX – на початку XX століття «українське питання» перетворилося на актуальну проблему міжнародного життя⁵⁵⁵.

На винятковому значенні попереднього українського історичного досвіду в справі політизації національного руху наголошував Я. Грицак, вказуючи, що,

⁵⁵⁴ *Радько, П. Г.* (2013). Новітня історіографія національних традицій українського державотворення : автореф. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. Київ. С. 1.

⁵⁵⁵ *Реєнт, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 245.

вступаючи в модерну добу, українці не були зовсім «недержавною» чи «неісторичною» нацією. Вони мали певні політичні традиції самоврядування й власну правлячу еліту, яка виконувала функції представницького класу всієї староукраїнської козацької нації⁵⁵⁶. Крім досвіду державотворення, українці мали й тривалі традиції розвитку української культури, мови, літератури, які створили необхідне підґрунтя політизації національного відродження на межі ХІХ-ХХ століть.

Поважний досвід соціокультурного та державного життя зумовив появу історичної пам'яті, яка слугувала одним із чинників утвердження національної ідентичності українців⁵⁵⁷. Дослідники підкреслюють, що прагнення лідерів національного відродження до національно-культурної автономії, а згодом – державної незалежності були підготовлені попереднім піднесенням українства в ранній Новий час⁵⁵⁸.

Чи не головну увагу новітня історіографія приділяє *людському чиннику* українського національного відродження, що засвідчує її антропологічний поворот. Роль людського капіталу в сфері культури висвітлено в різних вимірах: ментально-психологічному – наявність пасіонаріїв, які виконали роль «будителів» українства, стали репрезентантами архетипу національного відродження; суспільно-політичному – поява української різночинної модерної інтелігенції; демографічному – швидкі темпи природного приросту, які відігравали роль превентивного механізму асиміляційним процесам; духовно-релігійному – виняткова роль греко-католицького духовенства в мобілізації українства на національні вимоги та лозунги; лідерському – ключова роль

⁵⁵⁶ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 100.

⁵⁵⁷ **Семергей, Н. В.** (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття : актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 179.

⁵⁵⁸ **Розовик, Д. Ф.** (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920): монографія. Київ : Київ. ун-т, 310 с.; **Казакевич, О.** (2008). Основні чинники українського національного відродження ХІХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ : НПУ. Вип. 5 : До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 181.

видатних осіб (Т. Шевченко, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші) у творенні національного відродження⁵⁵⁹.

На виняткову роль інтелігенції в українському національно-культурному русі вказують, зокрема, такі історики, як Я. Грицак⁵⁶⁰, Г. Касьянов⁵⁶¹, С. Пахолків⁵⁶², Н. Шип⁵⁶³, Б. Янишин⁵⁶⁴ та інші. В опублікованих працях науковці зазначають, що формування української інтелігенції наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття стало міцною підвалиною політизації українського руху. Для розуміння місця й ролі інтелігенції в національному відродженні важливо з'ясувати джерела її формування. З цього приводу Г. Касьянов підкреслював, що на відміну від попередніх етапів розвитку інтелігенції, коли її поповнення відбувалося переважно за рахунок вихідців із дворянства, шляхти та старшини, на межі ХІХ-ХХ століть радикально змінюються соціальні джерела формування інтелігенції з числа робітників та селян. Її склад демократизується, нівелюються класові та станові ознаки⁵⁶⁵.

Погоджуємося з думкою Г. Касьянова про те, що український національний рух вступив у свою політичну стадію саме завдяки культурно-просвітницькій та суспільно-політичній діяльності української інтелігенції. Її представники динамічно змінили попередні аполітичні пріоритети культурницької діяльності на активну ініціативу суспільної самоорганізації, брали участь у легальній та нелегальній політичній діяльності, сприяли

⁵⁵⁹ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

⁵⁶⁰ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁵⁶¹ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

⁵⁶² *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

⁵⁶³ *Шип, Н. А.* (1991). Интеллигенция на Украине (ХІХ в.) : историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка. 230 с.

⁵⁶⁴ *Янишин, Б. М.* (2008). Українська міська політична еліта в Галичині та народівський рух останньої третини ХІХ ст. : становлення та інституційний розвиток. Київ. 320 с.

⁵⁶⁵ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. С. 158.

зародженню українського соціалізму та раннього націоналізму⁵⁶⁶. Більше того, динаміка національного відродження («наукова», культурницька та політична стадії (за Р. Шпорлюком)) безпосередньо залежали від рівня національної свідомості й суспільної самоорганізації української інтелігенції.

До дискусійних питань історіографії національно-культурного відродження належить динаміка чисельності української інтелігенції, оскільки відсутня достовірна статистика, а наявні методи підрахунку є недосконалими⁵⁶⁷. Я. Грицак підкреслював, що на відміну, приміром, від білоруських «будителів», які «спокійно могли сісти за одним обіднім столом», українська інтелігенція виявилася більш чисельною, що дозволило їй налагодити національне життя принаймні у двох містах – Києві та Полтаві. Якщо взяти до уваги, що націоналізм, перш ніж стає масовим рухом, є міським, а не сільським феноменом, то наявність міської інтелігенції – це першочергова обставина для успіху мобілізації селян на національні гасла⁵⁶⁸. Більше того, Я. Грицак наголошував на тому, що ключовим чинником активізації національного руху була загальна демографічна перевага українства. «Високі темпи природного приросту, – зазначав історик, – компенсували ті втрати, які український етнос неминуче ніс внаслідок русифікації. [...] Головним заборолом, що стримував процес асиміляції в підросійській Україні, були вищі темпи природного приросту та порівняно менші розміри еміграції серед місцевих українців, аніж серед їхніх співвітчизників у Галичині»⁵⁶⁹.

Зміни в складі української інтелігенції в другій половині XIX століття відстежувала Н. Шип. Вона зазначала, що після скасування кріпацтва суттєво почали змінюватися її структура та напрями діяльності. На відміну від дворянської інтелігенції, яка, будучи обмежена становістю, хоча займалася

⁵⁶⁶ Там само. С. 139.

⁵⁶⁷ Рубльов, О. С. (2005). Інтелігенція українська. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 3 : Е-Й. С. 511–514.

⁵⁶⁸ Грицак, Я. (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 100.

⁵⁶⁹ Там само. С. 99.

культурницькою роботою, проте не висувала національних гасел, нова генерація науково-педагогічної інтелігенції, письменників, лікарів тощо в культурно-національному русі почала виступати не поодинці, а згуртовано. Їхня діяльність, на відміну від попередньої спорадичної, набирала систематичного характеру⁵⁷⁰.

На специфіку чинників соціально-економічного та культурного розвитку на західноукраїнських землях, ролі в ньому освіченого середнього класу вказав С. Пахолків. Він зазначав, що протягом другої половини ХІХ століття в провідній верстві галицьких українців відбулися динамічні зміни. Поряд із греко-католицьким духовенством, на плечах якого була перша фаза національного руху 1830-1850-х років, з'явилася нова світська освічена верства. Роль модерної генерації інтелігенції ставала дедалі помітнішою. Її метою було надати українському суспільству модерних, світських рис⁵⁷¹. Не викликає заперечень висновок автора про те, що основним джерелом формування середнього класу в Галичині була освічена верства, що й зумовило чітке розуміння новою інтелігенцією національних і державотворчих пріоритетів. Учений констатував: «Інтегрованість української освіченої верстви в Галичині та Буковині в політичну систему Габсбурзької монархії, зумовлений роллю юристів у національному русі, ріст правосвідомості населення та сильний стримувальний вплив греко-католицького духовенства не допускали радикального зламу. Українська інтелігенція обрала шлях малих кроків у трьох напрямках: представництво власного народу в політичній системі коронного краю та всієї монархії, розвиток власної культури й пошук шляхів її фінансування, а також економічна підтримка та підйом українського населення, яке складалося передовсім із селян»⁵⁷².

---

⁵⁷⁰ *Шип, Н.* (1991). Культурно-національне питання на Україні у ХІХ ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 27.

⁵⁷¹ *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». С. 337–338.

⁵⁷² *Там само.* С. 347.

Історики звертають увагу на виняткову роль лідерів суспільної та громадської думки в генезі національного відродження. Спільним знаменником сучасної історичної науки є положення про те, що тогочасні політичні лідери та діячі культури (Ю. Бачинський, М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський, І. Франко та інші) відіграли виняткову роль у пробудженні українського суспільства. Крім того, позитивним вважаємо те, що сучасна українська історіографія повертає із періоду ідеологізованих кліше та штампів, реінтерпретує історичну роль тогочасних діячів, на вивчення яких в радянській ідеології було накладено табу.

Що ж стосується *соціально-економічного чинника* в розгортанні українського національно-культурного відродження, то більшість дослідників розглядають його в контексті підвищення соціальної ролі розкріпаченого селянства, рівень самоорганізації якого в другій половині XIX століття стрімко зростав. Це пов'язано передусім із зміною «суспільного договору», яку українці в обох імперіях пережили в середині XIX століття. У цьому контексті історики в першу чергу акцентують увагу на скасуванні кріпацтва в Галичині та добі «Великих реформ» у підросійській Україні. Тогочасна модернізація обумовила лібералізацію соціального та політичного життя, а посилення промислового перевороту забезпечило розвиток ринкових відносин та формування інтелігенції. В. Верига зазначав, що із введенням реформ у Російській імперії почало активно розвиватися культурне та політичне життя, розпочалася організація шкіл для молоді, недільних курсів. Студентство, працюючи сільськими писарями, учителями підносило національне життя на новий вищий культурний рівень⁵⁷³.

Новацією історіографії перших десятиріч XXI століття є підвищений інтерес до ролі *ментального чинника* в соціокультурних процесах. Як відомо, у радянській та частково в масиві пострадянської української історіографії пріоритетним залишається матеріалістичне трактування історичного процесу,

---

⁵⁷³ **Верига, В.** (1996). Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). Львів : Світ. С. 262.

при якому відкидається на периферію дослідження ролі ментально-психологічних і духовних чинників розвитку українського народу. Ось чому перспективною є тенденція реінтерпретації українського національного й культурного життя в категоріях «ментальності», «менталітету» та «архетипів». Сучасні історики часто звертаються до значення українських архетипів у стабілізації конфліктного розвитку української ментальності в другій половині XIX – на початку XX століття. Мова йде про те, що вирішальну роль у піднесенні національного життя відіграли природні, вроджені в ментальності якості українців. Я. Грицак, описуючи піднесення соціального та національного руху в селянському середовищі підросійської України, вказував, що «завзяття, з яким українські селяни освоювали нові землі, свідчило, що їм не властива соціальна апатія. З часу інкорпорації українських земель до складу імперії й до останніх років її існування українські селяни виявляли особливу схильність до непослуху і соціального протесту»⁵⁷⁴. Логічно постає необхідність з'ясування джерел такої пасіонарності, витоків українського свободолюбства, демократизму та незламності духу, які стали основою національного відродження. У пошуку відповідей на ці питання історики звертаються до методології архетипу, яка дає змогу з'ясувати ідейні джерела національного відродження, пояснити звідки в суспільстві виникає певна телеологічна та аксіологічна система цілей та цінностей, а також осмислити первні тих загальних концептів, константних ідей та універсалій, які є інваріантними складниками українського світогляду.

У новітній історіографії обґрунтовано думку про те, що український менталітет відіграв ключову роль у національному пробудженні українства через те, що в ньому акумулюється душа й характер народу, його традиції й свідомість, мова й культура, помисли й ідеали, вдача й моральні цінності, духовність та світоглядні орієнтири⁵⁷⁵. Історики звертають увагу на роль

---

⁵⁷⁴ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 100.

⁵⁷⁵ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 5.

українського архетипу в піднесенні національного руху в імперську добу. З одного боку, загостреність відчуття свободи та прагнення до незалежності в пасіонаріїв (діячів культури, інтелектуалів, «будителів») викликала до життя національне відродження. З іншого – популяризація та зростання масштабів українського руху дало змогу «активізувати» відповідні архетипи свободи та боротьби за вільну державу серед більшості населення, завдяки чому українське національно-культурне відродження здобуло широкий соціокультурний та ідейно-духовний контекст⁵⁷⁶.

Погоджуємося із думкою про те, що місце й роль архетипу в розгортанні українського руху та розвитку національної ідентичності в досліджувану добу були винятковими. Вчені наголошують на важливості взаємодії архетипу з ідеєю національного відродження, формуванням ідейної, свідомісної та ціннісної основи готовності українців до боротьби за національне визволення й власну державність. Завдяки тому, що ідеї свободи, соборності та демократизму були іманентними, природними українському архетипному середовищу вітчизняне національно-культурне відродження отримало необхідну морально-психологічну основу. «Коллективний дух», «загальний розум» та «пасіонарність» тогочасних духовних і культурних лідерів сприяли актуалізації та реалізації ідеї національного відродження як критерію виживання нації в умовах імперського панування, запропонували уявлення про цілісний образ України та життєстверджуючу проукраїнську позицію. Архетипи стали постачальниками ціннісно-сислової основи національного руху, забезпечили його такими цінностями, як соборність, демократія, свобода, цінність минулого, романтизм тощо⁵⁷⁷.

Дослідники цілком справедливо звертають увагу й на деструктивні аспекти ментального чинника. «Відсутність в ментальності частини українців відчуття іншого, – підкреслювали автори монографії «Ментальний вимір

---

⁵⁷⁶ Там само. С. 319.

⁵⁷⁷ Семергей, Н. В. (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 19.

української цивілізації, – розмивала їхню національну й індивідуальну етнічну ідентичність, руйнувала традиційний менталітет. Українські реалії полягали в тому, що образ «своєї» і «чужих» націй, народів, держав формувався на перехресті взаємних мотивацій до само- і взаємопізнання одне одного»⁵⁷⁸.

Отже, аналіз наявних праць із історії національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття досить переконливо доводить думку про взаємодію всіх чинників – історичного, політичного, державницького, соціально-економічного, людського, культурно-духовного, морально-психологічного та ментального. Однак співвідношення впливовості кожного з них на соціокультурні процеси на Наддніпрянщині й західноукраїнських землях заслуговує подальшого дослідження. Спираючись на нагромаджені знання, варто ґрунтовно з'ясувати особливості прояву гальмівних чинників в обох імперіях, а також у роки радянського тоталітаризму як з боку владних режимів, так і деструктивних сил в українському русі. Одним із пріоритетів подальших студій означеної проблеми мають стати міждисциплінарні дослідження, наукова кооперація істориків, культурологів, політологів та представників інших галузей гуманітаристики. У сучасних умовах тільки на основі цивілізаційного та антропологічного підходів, використання методів синергетики можна досягнути всю повноту генези національного відродження на тлі суспільно-політичної та соціокультурної самоорганізації українців досліджувального періоду.

2.3. Історики про особливості зародження української періодики та її роль у національно-культурних трансформаціях

Сучасна українська історіографія, досліджуючи національно культурне відродження в Україні другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, визначає особливу роль у генезі цього процесу українській періодиці. Її зародження й розвиток трактують як продовження традиції, започаткованої в

---

⁵⁷⁸ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 287.

середині XVI століття німецьким першодрукарем Й. Гутенбергом. Його справа відіграла виняткову роль у побудові новоєвропейської цивілізації, кардинально змінила людину та її розуміння світу. У той же час реальний ефект друкування для суспільно-політичного та соціокультурного життя було виясковано появою на межі XVI-XVII століть періодичних видань, просвітницький та пропагандистський вплив яких важко переоцінити. Періодика швидко та впевнено завоювала місце ключового чинника політичних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та геополітичних змін. Європейська впливовість періодичної преси була верифікованою в українському історичному поступі нового часу. Справжнім драйвером та провідником українського національного відродження в середині XIX століття стала поява українських за мовною ознакою періодичних видань, кількість яких зростала експоненційними темпами, а їхній зміст послідовно вибудовував український національний дискурс⁵⁷⁹.

В історіографії усталилася думка, що першою україномовною газетою була «Зоря Галицька», яка побачила світ 1848 року, тобто через сто років після появи першої газети на теренах України «Kurier Lwowski» (1749 рік), спадкоємцями якої стали тижневик «Gazette de Leopold» (1776 рік) та найстаріша з наявних зараз в Україні газет «Gazeta Lwowska» (1811 рік). Поширення української періодики не лише збагатило вивчення та популяризацію української мови, але відіграло ключову роль у політизації національного відродження, підготовці та реалізації державотворчих змагань 1917-1921 років⁵⁸⁰.

Переходячи до аналізу стану, тенденцій та особливостей історіографічного осмислення процесів зародження та розвитку української

⁵⁷⁹ *Семергей, Н. В.* (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце у національно-культурних процесах другої половини XIX – першої третини XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 116.

⁵⁸⁰ *Зелінська, Н. В. & Благовірна, Н. Б.* (2000). «Мова вирішила долю українського відродження» (Українознавчий світогляд як основний чинник формування нової української наукової літератури в XIX – на початку XX ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 36. С. 150–156.

періодики в другій половині XIX – першій третині XX століття, осмислення її місця та ролі в піднесенні національного-культурного відродження варто зауважити, що ця тема поступово виборола статус окремого предмета дослідження. Перші системні розвідки про історію становлення української преси в новітній історіографії з'являються в другій половині 90-х років XX століття. З часом вивчення історії української преси набуває міждисциплінарного статусу, адже відповідні студії перебувають на межі міжпредметної взаємодії історії України, культурології, літературознавства, а також нової галузі пізнання – соціальних комунікацій. У межах спеціальних історичних дисциплін сформувалося пресознавство, яке розглядає матеріали газет, журналів, альманахів, часописів як багатопланове та інформативне історичне першоджерело. Такий підхід є виправданим, адже періодика містить як опубліковані законодавчі акти, документи, статистичні повідомлення, програми партій і статuti товариств, так і публікації, в основі яких покладено подієво-фактичний матеріал, що дає змогу розглядати матеріали періодики як одне з основних джерел для висвітлення суспільно-політичної та соціокультурної історії⁵⁸¹.

Методологічно цінною на початковому етапі вивчення історії української преси була проблема понятійно-категоріального розмежування понять: «початок преси в Україні» та «початок української преси». Один із лідерів українського пресознавства львівський історик М. Романюк наголошував, що в першому випадку в центрі уваги повинна бути історія виникнення преси на етнічних українських землях, а в другому – початок україномовної преси⁵⁸².

Вагоме значення для осмислення ролі періодики в розвої українського національного руху мала системна робота вітчизняних профільних наукових установ щодо збирання та систематизації відповідних матеріалів. Перші кроки в науковому вивченні історії української преси було здійснено на базі

---

⁵⁸¹ *Романюк, М. М.* (2002). Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна : до постановки проблеми. *Поліграфія і видавнича справа*. № 39. С. 9.

⁵⁸² *Там само*. С. 13.

діяльності спеціалізованих академічних центрів. До них передусім належить Науково-дослідний інститут пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України заснований 1993 року (тогочасна назва – Науково-дослідний центр періодики). Амбіційність його основних завдань полягала в первинному опрацюванні та систематизації багатотомного репертуару українських періодичних видань XIX-XX століть, висвітленні історії, специфіки, динаміки становлення української періодичної преси⁵⁸³. У межах цього науково-дослідного центру сформувалася наукова школа вивчення української періодики. Її представники – засновник Інституту М. Романюк, сьогоднішній директор М. Сніцарчук, науковці Н. Антонюк, М. Галушко, М. Комариця, О. Дроздовська, Р. Романюк, М. Пелипець та інші. Наукова установа здійснює бібліографічну роботу з аналітичного опису українських періодичних видань, виступає організатором наукових конференцій, видавцем профільних монографічних, енциклопедичних та довідкових видань. Так, науковцями було започатковано низку видавничих серій, зокрема «Періодичні видання міст України», «Пам'ятки бібліографії української преси», «Українська періодика за кордоном» та «Періодичні видання регіонів України»⁵⁸⁴. У 2007 році було розпочато підготовку історико-бібліографічного видання «Українська преса XIX-XX ст. в Україні та світі»⁵⁸⁵.

⁵⁸³ *Костишева, С.* (2000). Створення та діяльність наукових центрів вивчення історії української преси, 90-ті рр. XX ст. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки.* № 5. С. 352.

⁵⁸⁴ *Українські часописи Коломиї (1865-1994 рр.)* (1996) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів. 238 с. Серія : «Періодичні видання міст України»; *Українські часописи Північної Буковини (1870-1940 рр.)* (1999) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів : Фенікс. 428 с. Серія : «Періодичні видання регіонів України»; *Українські часописи Львова 1848-1939 рр.* (2001) : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів. Т. 1 : 1848-1900 рр. 744 с.; *Українські часописи Станіслава (1879-1944 рр.)* (2001) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. В. Галушко ; наук. ред.-консульт. М. М. Романюк. Львів. 304 с. Серія : «Періодичні видання міст України»; *Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886-1944 рр.)* (2008) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. В. Галушко. відп. ред. Л. В. Сніцарчук. Львів. 352 с. Серія : «Періодичні видання міст України»; *Періодика Західної України 20-30-х років XX століття : матеріали до бібліографії* (1998) : у 5 т. / за ред. М. М. Романюка. Львів : Фенікс. Т. 1. 319 с.

⁵⁸⁵ *Українська преса в Україні та світі XIX-XX ст. : іст.-бібліогр. дослід.* (2007) : в 4 т. / уклад. : М. М. Романюк та ін. Львів : Оріяна-Нова. Т. 1 : 1812-1890. 560 с.

Інститут також готує та видає «Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства», у якому висвітлюють нові історичні матеріали щодо розвитку знань про зародження української періодики в імперську добу⁵⁸⁶.

Вагоме значення для осмислення історичного процесу заснування української періодики та окреслення її місця в національному відродженні становить запропонована науковцями періодизація історії розвитку української преси. На основі проблемно-хронологічного та регіонального принципів процес становлення української періодики дослідники поділили на чотирнадцять періодів. Із погляду нашого дослідження інтерес становлять перші періоди, зокрема: зародження та становлення української журналістики від найдавніших часів до середини ХІХ століття; формування журналістських систем у 60-90-ті роки ХІХ століття; українська журналістика епохи першої народної революції 1898-1907 років; українська журналістика 1905-1914 років; українська періодика Першої світової війни 1914-1917 років; українська преса періоду революції в Росії та національно-визвольних змагань України 1917-1920 років; преса Радянської України 20-30-х років ХХ століття; західноукраїнська преса 20-30-х років ХХ століття; українська еміграційна преса 20-40-х років ХХ століття⁵⁸⁷.

Аналізуючи суспільний контекст появи перших періодичних видань, М. Романюк зазначав, що втративши всі можливості щодо захисту державно-політичних прав в імперській російсько-австрійській період, українське суспільство виступило на захист свого національно-культурного життя засобом преси, яка «[...] ставала в обороні прав і свобод корінного населення, не давала згаснути прагненням до державної незалежності, активно пропагувала гасла політичної боротьби. Населення різних регіонів України, яке опинилося під

⁵⁸⁶ *Семергей, Н. В.* (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце у національно-культурних процесах другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 118.

⁵⁸⁷ *Костилєва, С.* (2000). Створення та діяльність наукових центрів вивчення історії української преси, 90-ті рр. ХХ ст. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 5. С. 353.

владою світових імперій, а також українські емігранти в багатьох країнах світу завжди усвідомлювали свою історичну спільність та єдність. Ідея возз'єднання всіх земель України була центральною в громадсько-політичному житті українців, провідною темою публікацій більшості періодичних видань»⁵⁸⁸.

Цінні матеріали для висвітлення процесів зародження української періодики, розроблення методологічних засад цілісного, повного та об'єктивного висвітлення історії української преси представлено у виданнях Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (А. Москаленко, В. Різун, Н. Сидоренко та інші). Учені зокрема звернули увагу на регіональний та зарубіжний аспекти розвитку української періодики в ХІХ столітті. Завдяки зусиллям науковців світ побачили такі збірники матеріалів, як «Періодичні видання Катеринослава і Катеринославської губернії (1838-1917)», «Періодичні видання Полтавської губернії (1838-1917)» та інші. Дослідники також вивчали розвиток україномовних періодичних видань у США, Канаді, Німеччині, Італії, Болгарії, Швейцарії та інших зарубіжних країнах⁵⁸⁹.

Важливими центрами із вивчення історії української преси також є Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, у якій засновано відділ пресознавства та Книжкова палата України імені Івана Федорова. Їхня діяльність спрямована на всебічне вивчення, систематизацію та впорядкування газетної періодики, її бібліографування, забезпечення доступу дослідників для її вивчення. Фонди книгозбірень містять раритетні примірники перших україномовних газет, а науковці та бібліографи займаються питаннями

---

⁵⁸⁸ **Романюк, М.** (2010). Сімнадцять років творчого поступу і наукових здобутків. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника* : зб. наук. пр. Львів. Вип. 2 (18). С. 109–110.

⁵⁸⁹ **Костилєва, С.** (2000). Створення та діяльність наукових центрів вивчення історії української преси, 90-ті рр. ХХ ст. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 5. С. 355–356.

розробки теоретичних засад та бібліографічного забезпечення актуалізації та вивчення історії української преси в новітньому історіографічному наративі⁵⁹⁰.

Цінні матеріали про становлення української періодики від часу її зародження на українських землях до кінця 30-х років ХХ століття представлені в перевиданому в Україні системному дослідженні історика української еміграції А. Животка «Історія української преси», яке було підготовлено вченим у середині ХХ століття. Його видання в Україні у 1999 році стало помітною подією в розвитку методологічних та історичних засад вивчення історії українських періодичних видань. Дослідник скрупульозно висвітлив заснування таких часописів, як «Зоря Галицька», «Основа», видань Південно-Західного відділу Географічного товариства – «Записки» та «Київський Телеграф», проаналізував організацію та тематичний зміст «Київської старовини», літературно-політичного часопису «Слово», «Літературно-наукового вісника», «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Окрему увагу в дослідженні присвячено вивченню української преси 1905-1914 років, зокрема першого національного часопису «Хлібороб», тижневика «Рідний край», партійних газет «Рада», «Слово», «Українська хата», «Дзвін». Цінними також стали історичні сюжети про розвиток радянської преси в 20-х роках ХХ століття, специфіку представлення на її шпальтах української тематики тощо. Хоча наукова спадщина А. Животка не належить періоду новітньої української історіографії, її поява в Україні в період державної незалежності відіграла вагомую роль в окресленні теоретико-методологічних засад новітнього пресознавства⁵⁹¹.

У 2000-х роках учені значно розширили історіографічні знання про генезу української періодики. Дослідникам вдалося нагромадити історичні матеріали про особливості розвитку українських періодичних видань другої половини

⁵⁹⁰ *Семергей, Н. В.* (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце у національно-культурних процесах другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 118.

⁵⁹¹ *Животко, А. П.* (1999). Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука. 368 с.

XIX – першої третини XX століття. Історію преси почали висвітлювати на ширшій джерельній основі та за допомогою новітнього цивілізаційного та соціокультурного методологічних інструментаріїв. У цей час активно працювали такі дослідники, як М. Галушко, І. Крупський, Г. Кудряшов, О. Лопата, В. Меша, В. Перидерій, М. Романюк, М. Тимошик, Ю. Шаповал та інші.

У вивченні історії української періодики можна прослідкувати певні закономірності. Так, перші студії були присвячені аналізу суспільно-політичної преси⁵⁹². Значний фактологічний та аналітичний матеріал щодо розвитку української національної преси в 1905-1914 роках представлено в наукових працях В. Меші. Історик дійшов висновку, що функціонування вільної національної преси стало одним із трьох основних складників тогочасного українського національного руху (поряд із діяльністю українських політичних партій та участю українців у роботі представницького парламентського органу імперії – Думи)⁵⁹³. Дослідник, узагальнивши розвиток преси тогочасних політичних партій, запропонував систематизацію періодичних видань. Так до преси Української соціал-демократичної партії належать такі часописи, як «Праця», «Селянин», «Соціал-демократ», «Хлібороб», «Вільна Україна», «Дзвін», «Слово», «Воля» та інші. Серед преси соціал-демократичної «Спілки» названо часописи «Правда» та «Известия Украинского Союза», а до часописів Української народної партії віднесено «Самостійну Україну», «Українську хату» та «Сніп».

З-поміж видань української ліберальної преси (УДП, УРП, УРДП, ТУП) історик назвав «Украинский Вестник», «Рідна справа», «Нова Громада», «Рідний край», «Український огляд», «Громадська думка», «Добра порада». Особливу увагу В. Меша звернув на аналіз видань «Рада» (Є. Чикаленко, С. Єфремов), «Літературно-науковий вісник» (М. Грушевський) та

⁵⁹² *Тимошик, М.* (2003). Історія видавничої справи : підручник. Київ : Наша культура і наука. 496 с.

⁵⁹³ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. С. 133.

«Украинская жизнь» (С. Петлюра)⁵⁹⁴. Цінними вважаємо висновки дослідника про те, що українська політична преса висвітлювала позиції соціал-демократичного москвофільства, ліберальних та ультранациональних орієнтацій. Тематика періодичних видань свідчила, що український визвольний рух 1905-1914 років вирізнявся беззаперечним пріоритетом партійно-ліберальної ідеології та автономістсько-федералістичних політичних уподобань⁵⁹⁵. Дещо декларативним є положення про те, що 1905-1914 роки слід уважати періодом найвищого дореволюційного піднесення повноправної політичної преси в Наддніпрянській Україні⁵⁹⁶.

Важливі наукові узагальнення щодо розвитку української періодики та її зв'язку з національним рухом і культурним життям 1905-1914 років представлені також у дослідженнях І. Крупського⁵⁹⁷. Він розглянув специфіку формування та розвитку україномовної преси, її долю в умовах початку Першої світової війни. Дослідник зазначав, що 20 серпня 1914 року видано розпорядження влади про закриття газет, що видавалися на «малорусском языке». Під заборону потрапили такі відомі видання, як «Рада», «Українська хата», «Маяк» та інші. Влада оголосила боротьбу з усією пресою, яка підпадала під назви «українофільська», «мазепинська» тощо⁵⁹⁸.

Місце й роль преси в українському визвольному русі Галичини 1914-1919 років розглядала О. Хімяк. Вона досліджувала специфіку розвитку україномовної періодики в роки Першої світової війни в умовах російської та австрійської присутності. Із приходом до Львова російських військ випуск тамтешніх головних газет «Діло» та «Свобода» було припинено, а з поверненням австрійців – відновлено. Значну роль у національному русі, на

⁵⁹⁴ Там само. С. 130–132.

⁵⁹⁵ Там само. С. 133.

⁵⁹⁶ Там само. С. 140.

⁵⁹⁷ Крупський, І. (2006). Українська преса Наддніпрянщини 1905-1914 рр.: формування мережі, еволюція, висвітлення суспільно-політичної тематики. *МАГІСТЕРІУМ*. Вип. 22 : Журналістика. С. 57–61.

⁵⁹⁸ Там само. С. 59.

думку дослідниці, становила преса Українських Січових Стрільців: журнали «Новініяда», «Український самохотник»⁵⁹⁹.

Окрему увагу О. Хімяк приділила систематизації періодичних видань ЗУНР, поділивши їх на дві групи: за видавцем та за сферою розповсюдження. До першої було віднесено видання офіційних органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, а також видання УГА. Це такі газети та часописи: «Станіславівський голос», «Республіка», «Воля», «Народ», військовий часопис «Стрілець» та інші. До другої групи належали загальнодержавна та регіональна періодика⁶⁰⁰.

Більшість дослідників роблять висновок про те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого кількісного зростання та кардинальних якісних змін українських часописів. Цікавими, на наш погляд, є висновки О. Лопати щодо динаміки розвитку української преси, яку дослідниця впорядкувала відповідно до таких періодів: 60-ті роки XIX століття – період, під час якого було чітко окреслено політичний курс розвитку української періодики за двома напрямками: демократичний та ліберальний, нарощувався випуск галузевої та спеціалізованої періодики, зростала кількість літературно-критичних та літературно-політичних журналів; кінець XIX – початок XX століття – домінування загальнополітичної преси над науковою, взаємодія бібліографії з публіцистикою, підвищення уваги суспільства до періодичної преси, збільшення книгознавчих часописів; кінець 20-х – 30-ті роки XX століття – радикальна зміна політичних умов функціонування преси, вирішальну роль у житті якої стала відігравати партійна ідеологія, переорієнтація преси на служіння ідеалам комунізму⁶⁰¹.

Вивчення розвитку української суспільно-політичної преси збагатилося дослідженнями літературно-мистецької періодики в координатах творчості

⁵⁹⁹ **Хімяк, О.** (2013). Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914-1919 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* № 752. С. 68.

⁶⁰⁰ **Там само.** С. 70–71.

⁶⁰¹ **Лопата, О.** (2013). Становлення та розповсюдження української преси (XVIII – початок XX століття). *Вісник Книжкової палати України.* № 9. С. 6.

тогочасних діячів літератури і мистецтва. Суттєво поглибила знання з історії її розвитку наукова розвідка Ю. Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917–1921 рр.)», що побачила світ у 2014 році⁶⁰². Дослідник на основі широкої джерельної бази простежив внесок української творчої еліти в підготовку та видання літературно-мистецьких періодичних видань. Цінними для осмислення динаміки та характеру розвитку тогочасної періодики вважаємо детальне вивчення Ю. Телячим літературно-мистецької тематики основних українських видань. До них він відносив «Записки Наукового товариства Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Записки українського наукового товариства», «Книгар», «Наше минуле», «Мистецтво» та інші. За спостереженнями дослідника, перспективним було те, що в літературно-мистецькій пресі можна було розмістити матеріали з різноманітної тематики навіть протилежних політичних сил. Періодика стала трибуною офіційних виступів громадських діячів, літераторів, художників, місцем публічних дискусій та оприлюднення як результатів власної творчості, так і рецензій на неї⁶⁰³. Історик особливу увагу присвятив аналізу публікаційного пакета «Записок НТШ», у якому випускалися статті літературної, релігійної, освітньої, козацької, етнографічної тематики. На думку вченого, цінність «Записок НТШ» полягала в тому, що в період Української національно-демократичної революції журнал виступав консолідуючим науковим друкованим органом західноукраїнської та наддніпрянської інтелігенції⁶⁰⁴.

Ю. Телячий високо оцінив публікаційну діяльність «Літературно-наукового вісника» зокрема з огляду на те, що на його сторінках було представлено чимало інформації про тогочасне національно-громадянське та культурне життя, що відіграло вагомий роль у розвитку українського національного руху. Головна місія часопису – реалізація ідеї патріотизму

⁶⁰² *Телячий, Ю. В.* (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917–1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф». 600 с.

⁶⁰³ *Там само.* С. 179.

⁶⁰⁴ *Там само.* С. 180.

засобом літературної та мистецької діяльності⁶⁰⁵. Такі ж національні мотиви покладено в основу журналів «Книгар» та «Наше минуле». Їхні автори – відомі українські вчені, авторитетні дослідники-історики, літератори й мистецтвознавці. Історик, детально проаналізувавши зміст рубрик, наголошував, що їхня важлива роль у популяризації та збереженні національної історії багато в чому визначалася зусиллями патріотично налаштованої інтелігенції, авторитетними та кваліфікованими редколегіями, які дотримувалися високих стандартів щодо рецензування надісланих рукописів, структурування змісту, оформлення, видання та поширення дописів⁶⁰⁶.

Цінним вважаємо й розвідки Ю. Телячого щодо регіонального виміру розвитку української літературно-мистецької преси в 1917-1921 роках. Дослідник висвітлив публікаційний репертуар низки регіональних видань, зокрема «Колосья», «Пути творчества» (Харків), «Терем», «Життя і мистецтво» (Львів), «Українська культура» (Полтава), «Ранок» (Кам'янець-Подільський). Окреме місце в дослідженнях історика належало вивченню стану української еміграційної періодики. Зокрема він висвітлив розвиток друкованих видань «Українського народного союзу» в Канаді – «Календаря Руського Народного Союзу» та часопису «Свобода». Учений наголошував, що тематика статей журналу свідчила про національно-патріотичні позиції представників тогочасної української творчої інтелігенції в Канаді, які засобами періодичної преси пропагували ідею української державності. Він зазначав, що упродовж війни, часів Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського та Директорії УНР у центрі уваги літераторів української діаспори перебували актуальні питання політичного, військового, суспільного, соціального, економічного та культурно-освітнього характеру⁶⁰⁷.

Новий етап у вивченні місця та ролі української преси щодо розвитку національного руху був пов'язаний із розширенням доступу до оригінальних

---

⁶⁰⁵ Там само. С. 184.

⁶⁰⁶ Там само. С. 184.

⁶⁰⁷ Там само. С. 209.

примірників української преси другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Це дало змогу тематизувати дослідження окремих газет, часописів, а також уміщених у них матеріалів та автури. Так, значний інтерес учених викликав тематичний репертуар політичних видань: друкованого органу першої української модерної політичної партії РУРП «Народ»⁶⁰⁸, видавничої діяльності Пласту в 1922-1930-х роках⁶⁰⁹, осмислення національного питання на сторінках часописів соціал-демократичних організацій «Праця», «Слово», «Дзвін»⁶¹⁰, преса УСДП⁶¹¹, тематичного репертуару газет «Рада»⁶¹², «Наш край»⁶¹³ тощо.

У новітніх дослідженнях знайшла відображення проблематика ролі в національно-культурному відродженні літературних альманахів України, видань просвітницьких і наукових товариств «Просвіта»⁶¹⁴ та Наукового товариства імені Шевченка⁶¹⁵. Так, сучасний дослідник Г. Кудряшов, висвітлюючи видавничий репертуар «Просвіти», проаналізував такі з них: «Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі», український часопис «Дніпрові хвилі», політичний, економічний та літературний часопис «Добра порада», газета «Живе слово», часопис «Рідне слово» та інші. Науковець, як і його колеги, підкреслював виняткове значення тогочасної україномовної преси

⁶⁰⁸ **Макарчук, О. Г.** (2018). Епістолярний дискурс Лесі України як джерело до вивчення часопису «Народ» (1890-1895). *Поліграфія і видавнича справа*. № 75. С. 166–173.

⁶⁰⁹ **Вовк, І. О.** (2012). Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922-1930 рр.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 60. С. 3–12.

⁶¹⁰ **Андрійчук, М. Т.** (2010). Дискурс з національного питання на сторінках часописів «Праця», «Слово» та «Дзвін». *Поліграфія і видавнича справа*. № 52. С. 36–50.

⁶¹¹ **Босак, О. І.** (2004). Висвітлення діяльності УСДП на сторінках галицької преси кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Поліграфія і видавнича справа*. № 41. С. 152–159.

⁶¹² **Фіголь, Н. М.** (2005). Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада». *Поліграфія і видавнича справа*. № 42. С. 54–63.

⁶¹³ **Чубай, У. Р.** (2005). Діяльність подільського видавничого товариства «Дністер» (1911-1920 рр.) (за матеріалами кам'янець-подільського часопису «Наш край»). *Поліграфія і видавнича справа*. № 42. С. 63–66.

⁶¹⁴ **Кудряшов, Г. О.** (2011). Видавничий репертуар товариств «Просвіта» Лівобережної України (початок ХХ ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 53. С. 111–115.

⁶¹⁵ **Барабаш, У. П.** (2008). Стан видавничої справи на Західній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на основі діяльності Наукового Товариства імені Шевченка). *Поліграфія і видавнича справа*. № 48. С. 3–10.

для розвитку української культури, освіти та науки, й загалом – для відновлення національної самосвідомості українського народу⁶¹⁶.

Окремої уваги заслуговують розвідки щодо розвитку української дитячої періодики кінця XIX – початку XX століття, зокрема студії Ю. Стадницької⁶¹⁷. Дослідниця зосередилася на ролі преси для національного виховання дітей і молоді. У другій половині XIX століття з'являються такі видання, як газета «Учитель», часопис «Дзвінок» та інші. Освітнянська періодика була спрямована на всебічний розвиток світогляду дітей та молоді, зокрема релігійно-моральне виховання, історію, географію, словесність та красномовство, природознавство, ремесла та промисли. Учена зробила висновок про те, що дитяча періодика стала особливим носієм інформації, виконувала просвітницьку та ціннісно-орієнтуючу функції у справі національно-патріотичного виховання⁶¹⁸.

Важливе місце в сучасній історіографії належить вивченню зародження та розвитку періодичних видань українських політичних партій. Цьому питанню присвятили наукові студії такі дослідники: О. Березовський⁶¹⁹, В. Гутковський⁶²⁰, А. Заводовський⁶²¹, І. Крупський⁶²², М. Романюк⁶²³,

⁶¹⁶ *Кудряшов, Г. О.* (2011). Видавничий репертуар товариств «Просвіта» Лівобережної України (початок XX ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 53. С. 115.

⁶¹⁷ *Стадницька, Ю. В.* (2007). Просвітництво кінця XIX – початку XX ст. і становлення дитячої періодики. *Поліграфія і видавнича справа*. № 46. С. 112–118.

⁶¹⁸ *Там само*. С. 116–118.

⁶¹⁹ *Березовський, О. М.* (2004). Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 214 арк.; *Його ж.* (2004). Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 16 с.; *Його ж.* (2010). Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку XX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 529–541.

⁶²⁰ *Гутковський, В., Крупський, І. & Федоришин, П.* (2001). Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція. Львів: ЛА Піраміда. 196 с.

⁶²¹ *Заводовський, А. А.* (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 201 арк.; *Заводовський, А. А.* (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 20 с.

⁶²² *Крупський, І. В.* (1995). Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Львів: Світ. 184 с.

О. Хімяк⁶²⁴, Ю. Шаповал⁶²⁵, О. Яковлєв⁶²⁶, О. Яремко⁶²⁷, О. Яцина⁶²⁸ та інші. Синтезною є думка про те, що політична преса відіграла одну із ключових ролей у політичній самоорганізації українства. Як зауважували В. Колесник та Л. Могильний, українська політична періодика стала одним із найважливіших засобів впливу на національну свідомість українців, помітним чинником у прискоренні національно-політичного руху⁶²⁹.

Отже, у новітній історичній науці вивчення процесів зародження та розвитку української періодики другої половини ХІХ століття представлено загалом репрезентативно. Активізація відповідних досліджень зумовлена демократизацію історичного пізнання, утвердженням цивілізаційної, соціокультурної методології та відкриттям доступу до фондів тогочасної україномовної преси. У вивченні місця та ролі української періодики в національно-культурному відродженні простежується певна тенденція. Спочатку було проаналізовано динаміку, характер, кількісні та якісні показники

⁶²³ **Романюк, М. М.** (2000). Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). Львів : Фенікс. 588 с.

⁶²⁴ **Хімяк, О. М.** (2006). Українська преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 18 с.; **Хімяк, О. М.** (2006). Українська преса другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів. 191 арк.; **Хімяк, О.** (2013). Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914-1919 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія.* № 752. С. 67–73.

⁶²⁵ **Шаповал, Ю. Г.** (1998). Часопис «Діло» (1880-1939 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики.* Львів. Вип. V. С. 5–110.

⁶²⁶ **Яковлєв, Ю.** (2018). Часопис «Радикал» як джерело вивчення діяльності Русько-Української радикальної партії (1895-1996). *Український історичний збірник.* Київ. Вип. 20. С. 241–269.

⁶²⁷ **Яремко, О.** (2010). Програми українських політичних партій Буковини на сторінках періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Питання історії України / наук. ред. В. М. Ботушанський та ін.* Чернівці : Технодрук. Т. 13. С. 159–164.

⁶²⁸ **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. 207 арк.; **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 16 с.

⁶²⁹ **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2005). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 95.

розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької⁶³⁰. Сьогодні значну увагу вчені надають вивченню регіональних та мікроісторичних аспектів розвитку української періодики, досліджують тематичний репертуар окремих видань, аналізують місце й роль конкретних газет і часописів у подіях національного, культурного та державно-політичного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Історики звертають увагу на те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого зростання кількості та тиражу української періодики, а її поширення набуло статусу впливового чинника національно-культурного руху, сприяло не лише піднесенню української мови й літератури, але й політизації національного життя, його переходу в державотворчий етап. Розвиток періодичних видань доби Української національної революції 1917-1921 років науковці розглядають як необхідний складник державотворення, основний механізм національного просвітництва та соціальної комунікації із населенням. Натомість подальші зміни в змісті та характері розвитку української преси в 20-30-х роках XX століття історики пов'язують із її комунізацією, перетворенням в ідеологічний рупор більшовиків. Водночас солідарною є позиція сучасних істориків щодо оцінки того, що поява та розвиток україномовних газет, часописів та журналів дуалістично була як чинником національно-культурного відродження, так й одним із основних його здобутків, інституційним репрезентантом національного руху та державотворчих змагань.

2.4. Історіографія цивілізаційних процесів самоорганізації українського суспільства як основи національно-культурного руху

Історична наука, сповідуючи принцип антропоцентризму, дедалі більше уваги приділяє ролі людини в історичному процесі. Світовий і національний досвід суспільно-політичних рухів і державотворення свідчить, що необхідною

---

⁶³⁰ *Семергей, Н. В.* (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце у національно-культурних процесах другої половини XIX – першої третини XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 121.

умовою національного визволення й побудови демократичної держави є досягнення високого рівня самоорганізації громадян, їхньої готовності й здатності до комунікації, інтеграції та взаємодії, ініціювання заходів і пошуку ефективних шляхів розвитку громади, регіону, країни. У сучасному соціогуманітарному пізнанні ідея самоорганізації соціальних систем концептуалізована в синергетичній теорії, яка має вагомі евристичні можливості для пояснення процесів новітньої ідеологічної, ціннісно-сміслової, державно-політичної, соціально-економічної, духовно-культурної, етнічно-ментальної та інших видів трансформації суспільства. Самоорганізація громадян сьогодні визнана ключовим чинником й водночас середовищем розвитку й саморозвитку людства, його духовної та матеріальної культури, державно-політичних утворень. Індикатором рівня самоорганізації є сформованість та впливовість інституцій громадянського суспільства, здатність громадян об'єднуватися для вирішення будь-яких питань їхньої життєдіяльності⁶³¹.

Українська історіографія засвідчує, що інституціалізація процесів самоорганізації була ключовим чинником національно-визвольної боротьби й державницьких прагнень українського народу, починаючи з другої половини XIX століття. Першопочатки модерної самоорганізації українського суспільного життя історики вбачають у козацько-гетьманських часах. Їхні традиції пробудилися в умовах національно-культурного відродження імперської доби й пройшли декілька стадій. У дослідженнях наголошено, що, розпочавшись як зініційоване інтелектуалами та «будителями» культурне піднесення в Галичині, процеси самоорганізації в другій половині XIX століття охопили всю Україну. Суспільно-громадянське життя (зародження кооперації, хлопоманство, громадівський рух, «Братство тарасівців», діяльність осередків «Просвіти» та «Наукового товариства імені Шевченка», розвиток українського руху в ініціативах народовців, радикалів та «Буковинської трійці», відзначення

---

⁶³¹ *Семергей, Н. В.* (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 8.

ювілейних дат українських письменників), зумовили політизацію національного руху та самоорганізацію суспільства в політичні партії. Формування української партійно-політичної системи розпочалося в Східній Галичині (РУРП, УНДП, УСДП та інші), а згодом набуло поширення в тогочасній підросійській Україні (РУП, УСП, УНП, УДП, УРП, «Спілка» та інші)⁶³².

Загалом історики констатують, що політичний аспект зберігає статус домінанти наукового пізнання в Україні. Активне вивчення сучасними дослідниками генези громадянського суспільства та партійно-політичної структури українців дозволило нагромадити значний обсяг науково-фактологічного та теоретико-аналітичного матеріалу з історії зародження українських громадських організацій та політичних партій в Австро-Угорській та Російській імперіях, їхнього становлення, компаративно проаналізувати програми й діяльність політичних об'єднань, їхні ідеологічні засади та місце в національно-визвольній боротьбі й культурному житті.

З-поміж масиву наукових студій, у яких частково вже проаналізовано новітню історіографію становлення й діяльності українських політичних партій та суспільних рухів, виділимо синтези О. Березовського⁶³³, В. Винник⁶³⁴, Я. Калакура⁶³⁵, І. Ковальчука⁶³⁶, В. Колесника та Л. Могильного⁶³⁷,

⁶³² Там само. С.8

⁶³³ **Березовський, О.** (2010). Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 529–541.

⁶³⁴ **Винник, В.** (2015). Українські політичні партії Східної Галичини та український визвольний рух в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в сучасній українській історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спец. вип. 2. С. 11–17.

⁶³⁵ **Калакура, Я.** (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.

⁶³⁶ **Ковальчук, І. А.** (1992). Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ. Вип. 172. С. 105–114.

⁶³⁷ **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. 248 с.; **Могильний, Л. П.** (2002). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 254 арк.; **Його ж.** (2002). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 15 с.

О. Купріячук⁶³⁸, В. Меші⁶³⁹ та інших. Їх суттєво доповнюють вступні розділи досліджень, присвячених становленню українських суспільних рухів другої половини ХІХ століття, ідеологічному зростанню та діяльності конкретних українських політичних партій Австро-Угорської та Російської імперій, у яких розглянуто стан розробки конкретних тем.

Не ставлячи перед собою завдання розглянути історіографію всього суспільно-політичного життя українців у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття, вважаємо доцільним проаналізувати передусім новітні дослідження, у яких висвітлено зміст, специфіку, динаміку, характер та історичне значення *самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного* життя українського народу означеного періоду, виявлено її історичну основу та національну природу, узагальнено державотворчу, цивілізаційну та соціокультурну роль.

У новітньому історичному пізнанні проблематиці генези інституцій громадянського суспільства та партійно-політичного будівництва присвячено значний обсяг наукових досліджень. Це зумовлено активізацією та специфікою сучасних державно-політичних процесів, розуміння та впорядкування яких вимагає ґрунтовних знань про досвід громадянського руху, піднесення якого припало на другу половину ХІХ – перші десятиріччя ХХ століття. Як зазначають автори найновішої наукової праці з історії становлення українського партійно-політичного ландшафту В. Колесник та Л. Могильний, «[...] дослідження ролі українських партій у розвитку національного відродження з кінця ХІХ століття до розпаду двох імперій забезпечує відтворення складного і суперечливого процесу нашого становлення як

---

⁶³⁸ *Купріячук, О. В.* (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ. 210 арк.

⁶³⁹ *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.

державної нації, розуміння історичної обумовленості сучасних державотворчих процесів»⁶⁴⁰.

Зростанню інтенсивності вивчення побудови українського громадянського та партійно-політичного руху значно посприяли сучасні процеси демократизації історичного пізнання й оновлення методологічного інструментарію. Новітня українська історіографія відкинула радянський історіографічний канон та радянську парадигму розуміння історії, які розглядали українські партії імперської доби в контексті буржуазно-націоналістичних, антидержавних та антинародних суспільних рухів. Радянська інтерпретація української історії другої половини XIX – початку XX століття механічно редукувала український рух, елімінувала місце й роль самоорганізації українців у їхньому національно-культурному, а згодом – державно-політичному відродженні⁶⁴¹.

У сучасній історіографії процеси тогочасної самоорганізації українського суспільства розглядаються в трьох конкретно-історичних площинах: суспільно-громадянській, національно-політичній і духовно-культурній, співвідношення між якими подекуди було як послідовним, так і синхронним. Розвиток кожної з них свідчив про появу нових для XIX століття організаційних форм суспільної самоорганізації та інституціалізації громадянського суспільства та політичної системи в Україні. Концепт «самоорганізація» виявляє сутність тогочасних суспільно-політичних та соціокультурних процесів, адже українці їх створювали всупереч імперській та антиукраїнській політиці Росії та Австро-Угорщини. Поняття «самоорганізації» історики здебільшого використовують щодо бездержавного періоду національного відродження, зокрема від другої половини XIX століття – до 1917 року. Із появою українських державних утворень ключову роль у суспільно-національному житті почала відігравати

---

⁶⁴⁰ Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. С. 6.

⁶⁴¹ Семергей, Н. В. (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 9.

держави (УНР часів Центральної Ради, Українська держава Павла Скоропадського, УНР доби Директорії, ЗУНР).

Розглянемо докладніше погляди істориків на *самоорганізацію суспільно-громадянського життя* другої половини ХІХ століття, коли українське національно-культурне відродження набувало все більшого суспільно-громадянського, а згодом і політичного забарвлення. Історики наголошують, що перш ніж з'явилися політичні партії, українці пройшли стадію неполітичної самоорганізації. Вони стали засновниками суспільно-громадських, культурно-просвітницьких товариств та організацій, виявляючи власну суспільну ініціативу, самоорганізуючись для активної співучасті в духовно-культурному та суспільно-громадянському житті. Необхідно зробити застереження щодо нашого розуміння суспільно-громадянського життя. Мова йде про сферу спілкування, взаємодії, спонтанної організації та самоврядування вільних індивідів із метою удосконалення та розвитку економічної, соціальної, духовно-моральної, національної, релігійної, сімейної та інших сфер життєдіяльності громадян, що безпосередньо не пов'язані з політичною боротьбою за владу.

У новітній історіографії усталеним є положення про те, що еволюція українського національного руху в складі двох імперій здійснювалася від культурного піднесення до політичної фази⁶⁴². Перехідним містком між ними стало зародження інституцій громадянського суспільства: «Громади», «Просвіти», «НТШ» та інших. Відповідну логіку розгортання національного руху концептуалізувала І. Колесник, виокремивши кілька його етапів, зокрема: 60-80-ті роки ХІХ століття – народницько-громадівський, який мав переважно просвітницьку спрямованість; 90-ті роки ХІХ – початок ХХ століття – національно-політичний етап, під час якого відбулося остаточне організаційне оформлення національного руху, з'явилася ідеологія націоналізму, відбулася диференціація політичних рухів на радикальний і консервативний, нарешті

---

⁶⁴² *Реснит, О.* (2003). Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 340 с.

кристалізувалася ідея української державності в структурах масової та наукової свідомості⁶⁴³.

Історики зазначають, що на західноукраїнських землях суспільно-громадянська самоорганізація була представлена набагато ширше, ніж на Наддніпрянщині. Тут були засновані й діяли численні громадські й культурно-просвітницькі організації, лідерство з-поміж яких науковці віддають товариству «Просвіта». Виникнення просвітянського руху відбувалося на межі культурницького та політичного етапів національного відродження, що й визначило характер діяльності «Просвіти»⁶⁴⁴. Цінним було те, що ці культурно-

⁶⁴³ **Колесник, І. І.** (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. С. 217–218.

⁶⁴⁴ **Малюта, О.** (2008). «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX століття). Київ : Вид. центр «Просвіта». С. 24; **Сладковська, Т. А.** (2011). Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906-1921 рр.) : дис. ... канд. іст наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 222 арк.; **Сладковська, Т. А.** (2011). Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906-1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 21 с.; **Антонишин, А. П.** (2007). Діяльність Товариства «Просвіта» на Поділлі за добу Гетьманату П. Скоропадського. *Лінгвістика та лінгводидактика у сучасному інформаційному суспільстві* : матеріали наук.-практ. конф. (4–6 квіт. 2006 р.) / Київ. нац. лінгвістич. ун-т. Київ. С. 392–394; **Баженів, Л. В. & Кучеров, Г. Г.** (2009). Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906-1923 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 13. С. 83–91; **Вінцовський, Т. С.** (2015). Відновлення «Просвіт» в Одесі та повіті у період Української національної революції 1917–1921 рр. : (за матеріалами преси). *Музейний вісник* : щорічник / Запоріж. обл. держадмін. [та ін.]. Запоріжжя. № 15/2. С. 77–83; **Комарницький, О. Б.** (2011). «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917–1920 рр. *Подільська «Просвіта» : історія і сьогодення* : зб. наук. пр. за підсумками регіон. наук.-краєзнав. конф., м. Кам'янець-Подільський, 2–3 черв. 2011 р. – Кам'янець-Подільський. С. 69–77; **Коробка, М. Л.** (2014). Роль «Просвіт» у формуванні національної свідомості українського народу в 1917–1920 роках. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. Вип. 34. С. 152–157; **Кузьміна, Н. А.** (2008). Товариство «Просвіта» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.). *Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.)* : матеріали Всеукр. наук. конф. Хмельницький. С. 47–54; **Кучеров, Г. Г.** (2005). Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський. Т. 5. С. 33–43; **Кучеров, Г. Г. & Жезицький, В. Й.** (2015). Роль сільських «Просвіт» Подільської губернії у розвитку театрального мистецтва (1917–1918 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський. Вип. 8. С. 419–430; **Маїталіп, А. І.** (2013). «Просвіти» і національне відродження українців у добу Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія:*

освітні товариства забезпечували самоорганізацію різних верств суспільства. До них входили представники органів влади, учені, літератори, митці, працівники освіти, медицини та інші⁶⁴⁵.

Процеси суспільної самоорганізації охоплювали не лише культурницьку, але й суспільно-економічну, військову та інші сфери життя. Так, узагальнюючи статистичні дані, Я. Грицак підкреслював, що в 1914 році товариство «Просвіта» налічувало 77 філій та близько 3 тис. читалень. Великого успіху досягнув кооперативний рух, який представляли близько 500 кредитних організацій, кооперативних магазинів, спілок для продажу сільськогосподарської продукції, головними з яких були «Дністер», «Сільський господар», Крайовий земельний банк. Виникли спортивно-пожежні товариства «Сокіл» та «Січ», товариства тверезості тощо⁶⁴⁶. Вагомого значення в житті західноукраїнських земель набуло Наукове товариство імені Т. Шевченка.

Погоджуємося з думкою про те, що за підсумком діяльності передусім народовців, народні маси почали перетворюватися на громадянське суспільство, спроможне до самоорганізації та реалізації політичного вибору. Національний рух українців Галичини, широко практикуючи серед переважно селянського населення тактику реальних справ, взяв на себе роль щодо формування громадянського суспільства, яку в Західній Європі свого часу виконали цехові організації третього стану, підготувавши класичні буржуазні революції⁶⁴⁷.

За спостереженнями дослідників на Наддніпрянській Україні суспільна самоорганізація була представлена передусім громадівським рухом. Історики

Історичні науки. Кам'янець-Подільський. Вип. 6. С. 351–359; **Стецюк, В. Б.** (2005). Земства та «Просвіти» Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський. Т. 15. С. 159–165.

⁶⁴⁵ **Семергей, Н. В.** (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Грані.* Вип. 3 (23). С. 10.

⁶⁴⁶ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 79.

⁶⁴⁷ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 329.

зазначають, що громади «[...] вели поважне життя осередків українства в Російській імперії», зосереджувалися на культурницькій діяльності, поширювали українські національні ідеї серед широких верств суспільства⁶⁴⁸. У той же час, у зв'язку із змінюваністю політичних умов, динаміка розвитку громадівської самоорганізації була різною. Громадівський рух, що розпочався в 60-х роках XIX століття як досить масовий, був послаблений Валуєвським циркуляром, а його новій хвилі в 70-х роках XIX століття було завдано тяжкого удару зловісним Емським указом. Більшість громадівців емігрували (М. Зібер, М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський) та продовжили українську справу за кордоном.

Вищий рівень *самоорганізації національно-політичного життя* в імперську добу історики пов'язують із новою хвилею піднесення українського національного руху в контексті його політизації, набуття національно-визвольними гаслами політичних мотивів та появи перших політичних партій у Галичині та Наддніпрянській Україні. У сучасному політологічному пізнанні основним атрибутом політики вважається боротьба за державну владу. Політику розуміють як систему відносин між великими соціальними групами з приводу встановлення й функціонування політичної влади в інтересах реалізації їхніх суспільно значущих потреб⁶⁴⁹. Відтак політичний рівень національного відродження якісно відрізнявся від суспільно-громадянського передусім змістом національних вимог, в основі яких було репрезентовано ідею української соборності й державності.

Загалом із політизацією українського національного руху історики пов'язують процес підвищення національної та політичної свідомості різних верств населення, формування його політичних лідерів, зародження організованих форм боротьби, створення політичних об'єднань і партій, вироблення політичних програм національного визволення. Вищим етапом

⁶⁴⁸ *Голобуцький, О. & Кулик, В.* (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип. 124 с.

⁶⁴⁹ *Приходько, С. М.* (2013). Основи політології : навч. посіб. Полтава : Полтавський літератор. С. 6.

цього процесу є політична структуризація суспільства, формування системи політичних партій різних типів з їхніми зв'язками та взаєминами між собою⁶⁵⁰.

Пріоритетність у вивченні політичних форм самоорганізації українців у другій половині XIX – на початку XX століття тривалий час належала В. Сарбею. У низці наукових студій, зокрема «Нарисах з історії українського національного руху»⁶⁵¹, «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)⁶⁵², ґрунтовно розглянуто передумови, чинники, хід та особливості появи перших політичних партій, виявлено український національний характер їхніх політичних завдань, з'ясовано специфіку політичної самоорганізації українства в умовах шовіністичної та антиукраїнської політики імперії.

У розгляді історичних аспектів політизації національного відродження вчені звертають увагу на його поетапність та зазначають, що попереднє духовне-культурне та суспільно-громадянське життя українців підготувало необхідний ґрунт для політичної інституціалізації українського національного руху, обумовило його організаційну впорядкованість та політичну структурованість. Так, один із зачинателів історіографічної парадигми національного відродження Я. Ісаєвич у «великому відродженні», яке він окреслював із останньої чверті XVIII століття до 1914 року, виокремлював менші «відродження». Історик зазначав, що новим етапом стало розгортання з 60-х років XIX століття масового політичного й культурно-національного руху, формулювання політичних маніфестів і проєктів, розвиток товариств та асоціацій на національній основі. Цей рух наприкінці XIX століття завершився формуванням у Галичині трьох відносно окремих громадянських суспільств – українського, польського та єврейського. У Наддніпрянській Україні він

⁶⁵⁰ *Курпяничук, О. В.* (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ. С. 134.

⁶⁵¹ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.

⁶⁵² *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.) : колективна наукова монографія* (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.

обмежився діяльністю нелегальних або напівлегальних гуртків, хоча після 1905 року з утворенням політичних партій поступово набув нового розмаху⁶⁵³. Більше того, Я. Ісаєвич констатував закономірність політизації національного відродження. Науковець виокремлював три українських відродження: перше – друга половина XVI – перша половина XVII століття; друге – остання чверть XVIII століття – 1914 рік; третє – із проголошенням незалежності України 1991 року. Історик підкреслював: «Кожне із попередніх відроджень починалося з культурного руху, який завершувався політичним зривом. Цей зрив був виявом спалаху активності, викликав вселюдний ентузіазм, розгортався за умов упевненості, що настає остаточне визволення»⁶⁵⁴.

Близькою до такого розуміння логіки розгортання політичної самоорганізації українців у другій половині XIX століття були погляди П.-Р. Магочія, який вважав, що український національний рух у XIX столітті пройшов три послідовні стадії інтелігентського націоналізму: збиральницьку, організаційну, політичну. До інституційних репрезентантів політичної стадії дослідник відносив появу перших політичних партій у Галичині, маніфестацію ідеї політичної самостійності України В. Будзиновським на конгресі Радикальної партії, а згодом Ю. Бачинським у праці «Україна irredenta», запровадження загального виборчого права, досягнення українцями політичного представництва в буковинському сеймі тощо⁶⁵⁵. У той же час історик скептично оцінював політизацію національного життя в підросійській Україні, дійшовши висновку, що «[...] до Першої світової війни український національний рух у Наддніпрянській Україні пройшов максимум першу, збиральницьку стадію інтелігентського націоналізму. [...] у Наддніпрянській Україні аж до Першої світової війни продовжувала панувати ієрархія множинних лояльностей. Українство, яке протиставлялося російськості, не

⁶⁵³ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 138.

⁶⁵⁴ *Там само.* С. 142.

⁶⁵⁵ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 424, 432–440.

було престижним, а українець у Російській імперії XIX століття не мав відчутних соціальних, економічних або культурних переваг. [...] Щодо ідеї суто української ідентичності, вона існувала на Наддніпрянщині здебільшого тільки серед інтелектуалів та політичних радикалів. Тому до 1914 року український націоналізм зберігався, і навіть розквітнув, не в Російській імперії, а в Австро-Угорщині, зокрема в Галичині»⁶⁵⁶.

Дійсно, в новітній історіографії значного поширення набула думка про те, що формування партійно-політичної системи розпочалося в Галичині, адже в регіоні політичні та соціокультурні умови були значно сприятливіші, ніж у підросійській Україні⁶⁵⁷. Українську політичну самоорганізацію в Наддніпрянщині переважна більшість істориків розглядала як відсталу та запізнілу порівняно із галицькою. Дещо іншою є позиція щодо цього питання Я. Грицака, який уважав, що для виявлення внутрішнього потенціалу галицького та наддніпрянського політичних рухів, перший слід порівнювати з чеським, словацьким та іншими визвольними процесами Австро-Угорської імперії, а другий – із білоруським, вірменським, грузинським та іншими неросійськими національними рухами Російської імперії. Про український рух у Наддніпрянщині слід говорити не як про відсталий, а як про «заарештований», адже російський політичний режим повністю знищував будь-яку суспільну ініціативу⁶⁵⁸. Крім того, Я. Грицак вказував на політизацію українського національного руху за європейською формулою «із селян у націю», порівнюючи його із французьким і німецьким. На думку історика, головним завданням української національно свідомої інтелігенції було перетворити соціальне невдоволення селянства в політичні маніфести. Успішному виконанню таких завдань сприяло кілька чинників, зокрема: значна чисельність української інтелігенції, якій було під силу мобілізувати селянство

---

⁶⁵⁶ Там само. С. 369–370.

⁶⁵⁷ Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. С. 16.

⁶⁵⁸ Грицак, Я. (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 98.

на національні лозунги; наявність української політичної традиції селянського самоуправління, адже українці не були повністю «недержавною» «неісторичною» нацією. Саме тому в політичній самоорганізації український рух Наддніпрянщини відіграв роль безумовного лідера⁶⁵⁹.

У новітній історіографії конкретно-історичні засади самоорганізації українського національно-політичного й культурного життя в другій половині XIX – в перші десятиріччя XX століття розглядають переважно за територіальним принципом. Окремо історики вивчають діяльність українських політичних партій в Австро-Угорській імперії, окремо – в Російській. На сьогодні нагромаджено значний за обсягами масив історичного матеріалу з історії становлення політичних партій. Учені аналізують їхню ідеологію та програми, вивчають напрями державотворчої, культурно-просвітницької, соціальної діяльності, розглядають соціальну структуру, компаративно аналізують взаємини з іншими політичними партіями й організаціями, окреслюють їхнє місце й роль у політизації українського національного відродження.

З-поміж багатьох істориків, які присвятили свої дослідження становленню української партійно-політичної системи в Австро-Угорській імперії, окремо назвемо таких, як О. Аркуша⁶⁶⁰, О. Басак⁶⁶¹, І. Бегей⁶⁶², Н. Біла⁶⁶³,

⁶⁵⁹ Там само. С. 100–101.

⁶⁶⁰ Аркуша, О. (1997). Українське представництво в Галицькому сеймі (1889-1901) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 26 с.; Аркуша, О. (1997). Українське представництво в Галицькому сеймі (1889-1901) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 26 с.

⁶⁶¹ Басак, О. І. (2003). Українська соціально-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 19 с.

⁶⁶² Бегей, І. (2001). Юліан Бачинський : соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності. 256 с.

⁶⁶³ Біла, Н. М. (2004). Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 20 с.; Її ж. (2004). Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 214 арк.

О. Добржанський⁶⁶⁴, О. Жерноклеєв⁶⁶⁵, А. Королько⁶⁶⁶, С. Макарчук⁶⁶⁷, А. Павко⁶⁶⁸, В. Расевич⁶⁶⁹, В. Стрілець⁶⁷⁰, О. Сухий⁶⁷¹, О. Яремко [О. Бильцан]⁶⁷², Ю. Яковлев⁶⁷³, В. Яремчук⁶⁷⁴ та інші. Їх пов'язує спільний об'єкт дослідження – українські політичні партії та суспільно-політичне життя в південно-західній Україні. Дослідники зосереджували увагу на аналізі чинників, обставин та історичних сюжетів, які аргументують ключову думку про те, що Галичина в другій половині XIX – на початку XX століття зберігала статус українського П'ємонту.

Інституціонування політичних партій та політичну самоорганізацію населення на західноукраїнських землях історики розглядають у контексті трьох тогочасних суспільно-політичних течій – москвофілів, народовців та радикалів. Радикалізація суспільних настроїв та поширення ідей соціалізму активізували процеси партійного будівництва. У Галичині 1890 року на основі

⁶⁶⁴ **Добржанський, О. В.** (1999). Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври. 574 с.

⁶⁶⁵ **Жерноклеєв, О.** (2006). Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Вид. дизайн. Відділ ЦІТ. 535 с.

⁶⁶⁶ **Королько, А.** (2013). Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Історія*. Івано-Франківськ. Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. С. 47–64.

⁶⁶⁷ **Макарчук, С.** (2001). Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках XIX ст. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, держава*. Львів. Вип. 9. С. 437–447.

⁶⁶⁸ **Павко, А. І.** (2002). Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ : Плеяди, 2002. 552 с.

⁶⁶⁹ **Расевич, В. В.** (1996). Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Львів. 22 с.; **Расевич, В. В.** (1996). Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 221 арк.

⁶⁷⁰ **Стрілець, В. В.** (2002). Українська радикально-демократична партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) : монографія. Київ : ВПЦ «Київський ун-т». 361 с.

⁶⁷¹ **Сухий, О.** (1998). Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів : Каменяр. 131 с.

⁶⁷² **Яремко, О. Г.** (2011). Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці. 20 с.; **Яремко, О. Г.** (2011). Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 264 арк.

⁶⁷³ **Яковлев, Ю.** (2014-2015). Культурно-просвітня діяльність Русько-української радикальної партії наприкінці XIX ст. *Українознавчі студії*. № 15-16. С. 260–270.

⁶⁷⁴ **Яремчук, В. Д.** (2012). Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України : монографія. Київ : ІПІЕНД. 503 с.

радикально-демократичної течії з'явилася Русько-українська радикальна партія (РУРП), а 1899 року – Українська національно-демократична партія (УНДП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП). Крім того, 1896 року виник Католицький русько-народний собор (КРНС), на базі якого 1911 року утворилася Християнсько-суспільна партія (ХСП)⁶⁷⁵. Незважаючи на те, що усі вони стали поборниками політичної самостійності України, все ж їхній вплив був неоднаковим. Учені зазначають, що «[...] найвпливовішою була УНДП, яка займала центристську позицію. Помітними в політичному житті були дві ліві організації – УРП та УСДП. Усі вони відстоювали парламентські форми діяльності, пропонували шляхи розв'язання соціально-економічних проблем. У національному питанні стратегічною метою вважали самостійну соборну українську державу, відстоюючи як першочерговий крок національно-територіальну автономію українських земель в Австро-Угорщині»⁶⁷⁶.

Окремої уваги заслуговують праці істориків, які досліджують генезу політичної самоорганізації в Буковині, початок якої тісно пов'язаний із участю українців у діяльності буковинського крайового сейму⁶⁷⁷. Українські політичні партії в Буковині були представлені кількома течіями: народовською (Національна рада русинів на Буковині, Українська поступова партія, Руська рада, Національно-демократична партія та Українська народна рада), радикальною (Радикальна партія Буковини), соціал-демократичною (Буковинська соціал-демократична партія) та москвофільською (Русско-народна партія). Як зазначала О. Яремко, «[...] поява політичних партій на Буковині в кінці XIX століття стала закономірним наслідком як загальнодержавних суспільно-політичних процесів в Австро-Угорщині та Румунії, так і конкретно-історичних особливостей краю. Загальна політизація суспільства Австро-Угорщини й упровадження Конституції 1867 року, яка

⁶⁷⁵ Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. С. 16–19.

⁶⁷⁶ Там само. С. 22.

⁶⁷⁷ Добржанський, О. В. (1999). Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври. 574 с.

декларувала широкі демократичні права, відкривала можливості розвитку культурно-духовного, громадсько-політичного життя всіх верств і груп населення, відгукнулася в краї створенням різноманітних товариств та гуртків, які поступово переростали у впливові політичні організації»⁶⁷⁸.

Більшість дослідників окремо розглядають політичну самоорганізацію населення Закарпаття, звертаючи увагу на її особливості, прояви інертності та розпорошеності. Політичне життя було представлено народницьким рухом, представники якого (Є. Сабов, Ю. Жаткович, А. Волошин, М. Врабель та інші) зосереджувалися переважно на культурно-просвітницькій діяльності. Історики звертають увагу на те, що українські основи політизації дещо послаблювало поширення в суспільстві російської маніпулятивної ідеї карпаторусинської народності: мовляв, закарпатські русини не були ні росіянами, ні українцями, а становили окрему народність. Концепцію політичного русинства, фундаторами якої були А. Добрянський, О. Духнович, І. Сільвай, Є. Фенцик та інші, на жаль, певною мірою підтримує відомий історик П.-Р. Магочій⁶⁷⁹.

Оцінюючи рівень політичної самоорганізації українців Австро-Угорської імперії, більшість істориків схиляються до думки, що на початок ХХ століття національне відродження перейшло в політичну стадію розвитку. В імперії Габсбургів були необхідні умови для політичної структуризації суспільства, а утворені політичні партії забезпечили активну співучасть громадян у боротьбі за побудову національної держави. Політичному будівництву в регіоні значно сприяла державна системи Австро-Угорщини, яка дала змогу закласти необхідні соціокультурні умови для політизації національного відродження. На один із таких аспектів звертав увагу П.-Р. Магочій, який зазначав, що галичанин або буковинець міг бути водночас українським національним патріотом і лояльним підданим Австрійської імперії. Дві ідентичності можна було

---

⁶⁷⁸ **Яремко, О. Г.** (2011). Політичні партії Буковини (кінець ХІХ ст. – 1940 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці. С. 15.

⁶⁷⁹ **Магочій, П.-Р.** (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 441.

поєднувати. Така ситуація різко контрастувала із становищем українців у Російській імперії, де прийняття кількох лояльностей означало, що східний слов'янин в Україні міг бути лише росіянином з Малоросії або просто росіянином⁶⁸⁰.

Окремий історіографічний наратив присвячено дослідженню перших українських політичних партій у Російській імперії. Вивченням цього питання активно займалися Р. Ветров⁶⁸¹, О. Висоцький⁶⁸², С. Донченко⁶⁸³, В. Колесник⁶⁸⁴, С. Наумов⁶⁸⁵, А. Павко⁶⁸⁶, О. Рафальський⁶⁸⁷, В. Сарбей⁶⁸⁸, В. Яремчук⁶⁸⁹ та інші. Історики ґрунтовно розглядали політичні програми партій, їхню соціальну основу, напрями та методи діяльності тощо.

З огляду теми дослідження, важливо дати відповідь на ключове питання: як історики оцінюють діяльність досить розгалуженої мережі політичних партій соціально-демократичного, національно-радикального та народницько-революційного спрямування на Наддніпрянщині й західноукраїнських землях у національно-культурному відродженні. Мова йде про Революційну українську партію (РУП), Українську соціалістичну партію (УСП), Українську народну партію (УНП), Українську радикальну партію (УРП), Українську

⁶⁸⁰ Там само. С. 442.

⁶⁸¹ Ветров, Р. І. & Донченко, С. П. (2001). Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). Дніпродзержинськ : Поліграфіст. 245 с.

⁶⁸² Висоцький, О. Ю. (2004). Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок. Київ : Основні цінності. 272 с.

⁶⁸³ Донченко, С. П. (2004). Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дніпродзержинськ : Вид. відділ ДДТУ. 379 с.

⁶⁸⁴ Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П. (2005). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. Київ : ВПЦ «Київський університет». 244 с.

⁶⁸⁵ Наумов, С. О. (2006). Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ. 344 с.

⁶⁸⁶ Павко, А. І. (2002). Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ : Пляеди, 2002. 552 с.

⁶⁸⁷ Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О. & Тимошенко, О. П. (1998). Шляхом національного відродження : національне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини. 1900-1907. Київ : Стилос. 226 с.

⁶⁸⁸ «Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) : колективна наукова монографія (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.

⁶⁸⁹ Яремчук, В. Д. (2012). Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України : монографія. Київ : ІПіЕНД. 503 с.

демократично-радикальну партію (УДРП), Українську соціал-демократичну «Спілку» («Спілка»), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську партію соціалістів-революціонерів (українські есери) та інші. Дослідники зазначають, що поява цих та інших українських партій, з одного боку, була підготовлена всім попереднім культурним і національним рухом, а з другого – дала можливість підняти на новий, якісний рівень, усе суспільно-політичне життя⁶⁹⁰.

Прослідковуючи політизацію українського національного відродження, історики звертають увагу на її тривалість та розтягнутість у часі. Початком політизації національних вимог українства вчені вважають діяльність Братства тарасівців (1891 рік). Його поява була протиставленням панівним тоді серед української молоді настроям соціалізму та драгоманівства, недостатністю просвітницької роботи народників та українофілів⁶⁹¹. Братство тарасівців пропагувало ідею самобутності українського народу та закликала до визнання його права на вільне існування. Спільним для істориків є визнання вагомого внеску Братства тарасівців у національно-визвольну боротьбу українського народу. Як зазначав С. Наумов, воно стало першою загальноукраїнською політичною організацією, започаткувало політичний етап українського національного руху на Наддніпрянщині⁶⁹².

Історики звертають увагу на деякі негативні явища, пов'язані із політизацією суспільного життя. Так Я. Ісаєвич зазначав, що нездатність російського царизму піти шляхом ліберальних перетворень спровокувала соціальний екстремізм, який негативно позначився на шляху демократичного розвитку⁶⁹³. Цій проблемі присвячено, зокрема, системне дослідження

---

⁶⁹⁰ *Семергей, Н. В.* (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття : історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 13.

⁶⁹¹ *Голобуцький, О. & Кулик, В.* (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип. С. 24.

⁶⁹² *Наумов, С. О.* (2006). Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ. С. 20.

⁶⁹³ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 139.

«Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. : історичні нариси»⁶⁹⁴. Мова йде про терористичні методи діяльності народників, екстремістсько-революційних українських організацій: «Оборона України» В. Чеховського, «Українська народна оборона» анархістів. На причини та деструктивну сутність тероризму та пов'язаного із ним анархізму звертають увагу автори колективної монографії «Українська культура: цивілізаційний вибір». Історики пояснюють поширення терористичних методів діяльності проблемами маргіналізації суспільства, яка стала наслідком модернізаційних процесів: «Посилення маргіналізації призводить до того, що притаманна маргіналам система цінностей – крайні форми соціального нетерпіння, схильність до спрощених максималістських рішень, заперечення наявних суспільних інститутів або вороже ставлення до них – поширюється на широкі кола суспільства. Оскільки йдеться про значну частину населення, подібний розвиток може призвести до серйозних політичних наслідків, що й сталося в умовах більшовицького перевороту 1917 року»⁶⁹⁵.

Політизація українського руху, на думку багатьох дослідників, надала політичного забарвлення *самоорганізації духовно-культурного життя*, яка значною мірою синхронізувалася із суспільно-громадянським та національно-політичним. Незважаючи на те, що культурне піднесення на початковому етапі національного відродження стало його основою, культура та духовність не припинили виконувати роль активного чинника суспільного життя, хоча й помітно перемістилися у сферу суспільно-політичних процесів. З-поміж яскравих ілюстрацій духовно-культурної самоорганізації українців історики називають початок функціонування українського національного театру (М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, О. Саксаганський); діяльність із розвитку національної свідомості українців Української греко-католицької церкви; відзначення ювілеїв українських поетів, письменників та

⁶⁹⁴ *Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. : історичні нариси* (2002) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка. 952 с.

⁶⁹⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 323.

митців (100-річчя української літератури, 25-річчя літературної діяльності Івана Франка); відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві; просвітницька діяльність українських періодичних видань тощо⁶⁹⁶. Детально історіографію духовно-культурного життя розглянемо в наступних розділах. У цьому ми обмежилися аналізом історіографії форм його самоорганізації. Зауважимо, що якісно новий рівень самоорганізації суспільно-політичного й культурного життя започаткувала Українська революція 1917-1921 років⁶⁹⁷.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що нова історіографічна ситуація, демократизація суспільного життя, сучасні методологічні трансформації визначили пріоритет в історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – перших десятиріч XX століття вивчення його самоорганізаційних і політичних аспектів. Поняттям «самоорганізації» історики позначають суспільні ініціативи українців у громадському, політичному та духовно-культурному житті передусім у бездержавний етап українського відродження. Усупереч політиці імперських державних структур українці запропонували власні форми активізації суспільної діяльності, виявивши високий рівень громадянської, а згодом політичної самоорганізації.

Загалом у новітній історіографії осмислення процесів самоорганізації українців в окреслений період здійснюється в кількох аспектах: духовно-культурному, суспільно-громадянському та національно-політичному. З'ясовуючи як теоретико-методологічні, так й конкретно-історичні виміри українського національного руху, дослідники загалом спільні в думці про те, що культурно-просвітницький зміст національного відродження під впливом об'єктивних обставин еволюціонував до політичного. У другій половині XIX століття як на підавстрійських, так і на підросійських українських землях значного поширення набули не лише самостійницькі, антиімперські та антиколоніальні гасла побудови соборної та самостійної української держави,

⁶⁹⁶ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁶⁹⁷ **Семергей, Н. В.** (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття : історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 14.

але й відбулося їхнє інституціювання, самоорганізація політичних партій, зросла активність українців у діяльності імперських представницьких органів влади тощо. Духовно-культурні аспекти самоорганізації ілюстровані діяльністю українських культурно-просвітницьких товариств, розвитком української періодики, відзначенням ювілейних дат українських письменників та митців, діяльністю українського театру тощо. Тогочасне суспільно-громадянське життя історики пов'язують із розвитком суспільних організацій та рухів, в основі яких були ідеї громадянського суспільства, проте не було політичних вимог (хлопоманство, громадівський рух, організація «Просвіт», заснування НТШ, видання суспільно значущих газет, журналів та часописів («Громада», «Киевская старина», «Діло», «Зоря»), започаткування кооперативного руху («Дністер», «Сільський господар»)).

Наприкінці XIX – на початку XX століття суспільне життя інспірується політичним контекстом, що дозволяє вченим вести мову про національно-політичну самоорганізацію. В Україні засновуються політичні партії, українці беруть активну участь у діяльності імперських представницьких органів влади, поширюється соціал-демократична політична ідеологія, з'являється політичне лідерство. Національне відродження переходить у політичну стадію, яка стає передумовою для започаткування Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. На сьогодні історики нагромадили значний масив історичного матеріалу, який загалом дає змогу цілісно уявити динаміку, характер, специфіку та історичне значення політичної самоорганізації українців на межі XIX-XX століть, а відтак інтегрувати національний досвід суспільної самоорганізації в розв'язання сучасних викликів українського націє- та державотворення.

Висновки до розділу 2

Розглянуто особливості висвітлення в історичних студіях передумов, суспільно-політичного контексту й чинників піднесення українського національного руху в другій половині XIX століття. Дослідники наголошують, що поряд із загальноукраїнським масштабом національного відродження, його передумови, суспільно-політична специфіка та динаміка на західноукраїнських землях і Наддніпрянщині були різними. Для розвитку нової фази національного руху в Галичині вагоме значення мала Революція 1848 року й зумовлені нею зміни в соціальному й суспільно-політичному житті регіону, а також тривала традиція першого етапу національно-культурного відродження (кінець XVIII – перша половина XIX століття). Крім того, з-поміж передумов національного піднесення на західноукраїнських землях історики називають більшу інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, винятковий авторитет та духовно-культурну роль греко-католицького духовенства, інтенсивність і радикальність соціально-економічних змін, активізацію національних рухів угорців, чехів, поляків тощо. Водночас у дослідженнях підкреслено, що динаміка розвитку другого етапу національного відродження на західноукраїнських землях була більш інтенсивною, ніж у підросійській Україні. Суспільство Західної України першим досягло політизації національного відродження, його виходу на нові рівні самоорганізації. Аналізуючи передумови розвитку нового етапу національного руху на Наддніпрянщині, дослідники передусім називають інтенсивність першої фази національного відродження кінця XVIII – першої половини XIX століття, ідейну підготовку національного руху в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, результати соціально-економічних та адміністративно-політичних перетворень доби «Великих реформ».

На основі аналізу нагромаджених історичних знань умовно виокремлено кілька груп чинників національно-культурного відродження. Насамперед історики звертають увагу на внутрішньо-, зовнішньо- та геополітичні фактори, до яких відносять імперський та колоніальний статус українських земель, вплив

польського, російського та інших національних рухів, Українську національно-демократичну революцію 1917-1921 років. Дослідники підкреслюють діалектичний вплив політичного становища українських земель на національне відродження: з одного боку, антиукраїнська політика становила загрозу для соціокультурного життя, з іншого – саме такі умови «стресу» викликали до життя вагомі духовно-культурні резерви спротиву, актуалізували пасіонарні ресурси української ментальності. Не менш важливим був й чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку та чинник людського капіталу. Усталеним в історіографії є положення про те, що без попередньої культурної традиції національне піднесення було б неможливим. Значним історіографічним поступом є визнання ролі не так матеріальних, як ментально-психологічних чинників піднесення національного руху, що дало змогу пояснити інтенційність українського народу до відродження й націєтворення за допомогою категорій «ментальності» та «менталітету».

Окреслено провідні тенденції нарощування знань про зародження і розвиток української періодики, як вагомого чинника національно-культурних процесів другої половини XIX – першої третини XX століття. У дослідженні місця та ролі української періодики в національно-культурному відродженні прослідковується закономірність: спочатку вчені зосереджувалися на аналізі динаміки, характеру, кількісних і якісних показників розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької, а сьогодні значного поширення набуває висвітлення регіональних і мікроісторичних аспектів функціонування української періодики. Історики звертають увагу на те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого зростання кількості тиражу української періодики, її поширення набуло статусу впливового чинника національно-культурного руху, сприяло не лише піднесенню української мови й літератури, а й політизації національного руху, його переходу в державотворчий етап. Розвиток періодичних видань доби Української національної революції 1917-1921 років науковці розглядають як необхідний складник державотворення, основний механізм національного

просвітництва, соціальної комунікації із населенням. Натомість подальші зміни змісту й характеру розвитку української преси в 20-30-х роках ХХ століття історики пов'язують із її інспіруванням більшовицькою ідеологією, набуттям суцільно партійно-класового характеру, пропагандистських функцій і зміною статусу із національно орієнтованого на марксистське й комуністичне спрямування.

Розкрито зміст історіографії самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу окресленого періоду. Демократизація політичного ладу та оновлення методологічного інструментарію в умовах незалежності України дали змогу історикам розглядати суспільне життя означеного періоду на основі синергетичної методології про самоорганізацію соціальних систем. Легітимізованою серед учених є історіографічна позиція про динаміку суспільної самоорганізації українців від культурницького життя до інституціювання політичних партій. У сучасній історіографії процеси тогочасної самоорганізації українського суспільства розглянуто в трьох конкретно-історичних площинах: суспільно-громадянській, національно-політичній і духовно-культурній, співвідношення між якими подекуди було як послідовним, так і синхронним. Розвиток кожної з них свідчив про появу нових для ХІХ століття організаційних форм суспільної самоорганізації й інституціалізації окремих елементів громадянського суспільства та політичної системи в Україні. Вивчаючи як теоретико-методологічні, так і конкретно-історичні виміри українського національного руху, дослідники спільні в думці про те, що культурно-просвітницький зміст національного відродження під впливом об'єктивних обставин еволюціонував до політичного. Зміст суспільно-громадянської самоорганізації був представлений розвитком суспільних організацій і рухів, в основі яких були ідеї громадянського суспільства, проте було обмаль політичних вимог. До них учені відносять хлопманство, громадівський рух, організацію «Просвіт», заснування НТШ, видання суспільно значущих газет, журналів та часописів («Громада», «Киевская старина»,

«Діло», «Зоря»), започаткування кооперативного руху («Дністер», «Сільський господар»).

Динаміка суспільної організації визначила політизацію національного руху, що дозволяє вченим вести мову про національно-політичну самоорганізацію. До її інституційних репрезентантів історики відносять заснування політичних партій, певну участь українців у діяльності імперських представницьких органів влади, поширення соціал-демократичної політичної ідеології, появу політичного лідерства тощо. Дослідники зазначають, що наприкінці XIX – на початку XX століття національне відродження переходить у політичну стадію, яка стає передумовою для розгортання Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. Концепт «самоорганізація» виявляє сутність тогочасних суспільно-політичних та соціокультурних процесів, адже українці створювали культурно-просвітницькі товариства, громадські організації й політичні партії всупереч імперській та антиукраїнській політиці Російської й Австро-Угорської імперій. Духовно-культурні аспекти самоорганізації ілюстровані діяльністю українських культурно-просвітницьких товариств, розвитком української періодики, відзначенням ювілейних дат українських письменників і митців, діяльністю українського театру тощо.

РОЗДІЛ 3. НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО-ІСТОРИЧНОГО, ОСВІТНЬОГО ТА КУЛЬТУРНОГО ПІДГРУНТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

3.1. Історики про розвиток знань з історії України та їхнє значення у формуванні національної ідентичності

У новітній історіографії національно-культурного відродження України другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття особливого значення набувають теми, пов'язані з розвитком і поширенням історичних знань, формуванням історичної свідомості українського народу. Ці питання не втратили актуальності й сьогодні, адже у виробленні сучасних стратегій протидії російській агресії, пошуку адекватних та ефективних методів захисту держави, оборони її національного інформаційного, ціннісного та смислового ландшафту виняткове значення має науково-історичне знання як складник «війни історій». Історії та історикам належить особлива роль щодо просвітництва суспільства про суверенність і соборність українського історичного процесу, його єдність, неподільність та окремішність. Наукове збагачення та суспільна легітимація вибудованого М. Грушевським розуміння українського історичного поступу займає ключове місце з-поміж завдань новітнього етапу творення української нації. Не викликає сумніву теза про те, що національна історія є первинною передумовою націєтворення. Історична пам'ять та історична мітологія завжди були «[...] підсилювальними чинниками, своєрідними каталізаторами національної свідомості в цілому»⁶⁹⁸. Яскравим свідченням співучасті істориків у творенні нації є розвиток історичного знання в добу національно-культурного відродження, зокрема в період другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Саме в цей час не лише формується науково-історичний стиль українського історіописання та його методологічний інструментарій, але й виявляється виняткова роль історії в піднесенні національного, культурного й політичного життя українства.

⁶⁹⁸ *Кресіна, І.* (1998). Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : етнополітичний аналіз : монографія. Київ : Вища школа. С. 97.

Цивілізаційне розуміння історії, соціокультурний та антропологічний «поворот» до переосмислення місця й ролі особистостей у творенні нації обумовили звернення сучасної історичної науки до вивчення історичної думки та діяльності істориків як творців національного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Предметом аналізу сучасних дослідників є широке коло питань розвитку історичного пізнання, зокрема: умови створення, історіософія та тематика тогочасних історичних досліджень; місце і роль історичної думки в націєтворенні; біографічні портрети істориків, аналіз їхнього стилю історіописання; світоглядний потенціал історичних студій у протидії імперській колоніальній та шовіністичній політиці. У зв'язку з цим, дослідницькі пріоритети цього параграфу ми вбачаємо в систематизації та аналізові новітніх досліджень із історії розвитку історичної думки та діяльності істориків національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Ми ставимо завдання виявити зміст «рефлексії» сучасних істориків щодо ролі українських історичних студій імперської доби в піднесенні національної свідомості й культурного рівня, розкрити погляди істориків на значення історичних знань у політизації національного життя та розв'язанні світоглядно-ціннісних завдань творення української державності.

В. Антонович, Д. Багалій, Д. Бантиш-Каменський, О. Барвінський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Маркевич, М. Максимович, М. Костомаров, І. Крип'якевич, П. Куліш, О. Лазаревський, О. Левицький, В. Липинський, І. Павловський, М. Слабченко, С. Томашівський, І. Франко, Ю. Целевич, Д. Яворницький – це неповний «пантеон» тогочасних істориків, праця яких багато в чому прислужилася науковому розумінню української національної історії. Не дивно, що в науковій дискусії щодо драйверів національного відродження, з-поміж яких учені називають суспільно-політичних лідерів, інтелігенцію, митців, учених, спільною є думка про виняткову роль істориків, передусім М. Грушевського⁶⁹⁹, а також І. Франка⁷⁰⁰.

---

⁶⁹⁹ *Гирич, І.* (2016). Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип. 839 с.

Вони першими розпочали наполегливо боротися за відродження української культури, стали збирачами українського фольклору, зберігачами історичної пам'яті та популяризаторами національної мови. Учені, емпірично збираючи фактаж та історіософськи узагальнюючи український історичний поступ, оприлюднили та легітимізували в суспільстві парадигму самостійного та цілісного українського історичного процесу. Уявлення про нього стало невід'ємним складником як концепції національного відродження, так й ціннісної основи українського націє- та державотворення. Цілком виправданою вважаємо думку сучасного історіографа В. Яремчука, який, осмислюючи внесок тогочасних істориків в українське націєтворення, метафорично зазначав «[...] творячи Україну через минуле»⁷⁰¹. Він підкреслював, що на межі XIX-XX століть остаточно концептуалізовано засади національної історії та запропоновано цілісний образ українського минулого. На думку В. Яремчука, «[...] українська історія повинна постати як високоякісний інтелектуальний продукт, який мав одночасно і вивести націю із стану летаргії, і консолідувати її в соціальному й регіональному сенсах, і переконати недружніх до українців сусідів у наявності історичних виправдань і прецедентів на заявлені сучасними лідерами претензії на національне самовизначення»⁷⁰².

У новітній історіографії наукове осмислення розвитку історичного пізнання в добу українського національного відродження було започатковано в наукових доробках Я. Верменич⁷⁰³, Я. Грицака⁷⁰⁴, Д. Данилюка⁷⁰⁵, Я. Дашкевича⁷⁰⁶, Г. Касьянова⁷⁰⁷, В. Кравченка⁷⁰⁸, Г. Мернікова⁷⁰⁹, В. Сарбея⁷¹⁰,

⁷⁰⁰ **Кравець, М. М.** (1971). *Іван Франко – історик України*. Львів : Вид-во Львів. ун-ту. 202 с.

⁷⁰¹ **Яремчук, В. П.** (2017). *Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник*. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». С. 84.

⁷⁰² *Там само*. С. 85.

⁷⁰³ **Верменич, Я. В.** (1997). *Початки національної історичної науки : київські центри регіональних досліджень у 50-70 рр. XIX ст.* Київ : [Б. в.]. 44 с.

⁷⁰⁴ **Грицак, Я.** (1996). *Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб.* Київ : Генеза. 360 с.

⁷⁰⁵ **Данилюк, Д. Д.** (1999). *Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.)*. Ужгород : Патент. 352 с.

⁷⁰⁶ **Михайло Грушевський і українська історична наука** (1999) : збірник матеріалів конференції / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів. 378 с.

Я. Пирога⁷¹¹, П. Соханя⁷¹², С. Стельмаха⁷¹³ та інших. Ці дослідження умовно можна розглядати як перший (*пропедевтично-емпіричний*) етап новітнього вивчення української історичної думки другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, який охоплює період 1990-х років. Характерною ознакою відповідних студій було накопичення дослідницького матеріалу, первинний аналіз розвитку історичного знання, виявлення тематики та змісту тогочасних історичних студій, їхній розгляд у хронологічній послідовності та динаміці. Дослідникам належить пріоритет у вивченні наукової діяльності тогочасних істориків, центрів історичної науки (Львівський, Харківський, Київський, Новоросійський та Чернівецький університети), наукових установ (Наукове товариство імені Шевченка, Товариство Нестора Літописця, Київська археографічна комісія, Українське історичне товариство, Історична секція ВУАН, керівником якої був М. Грушевський) та історичних часописів («Київська старовина», «Україна») тощо.

Беззаперечним є внесок у вивчення українського історіографічного процесу імперської доби В. Кравченка⁷¹⁴. Історик один із перших запропонував огляд еволюції української історичної думки з другої половини ХVІІІ – до

---

⁷⁰⁷ **Касьянов, Г. В.** (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

⁷⁰⁸ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків : Основа. 376 с.

⁷⁰⁹ **Мерніков, Г. І.** (1997). Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : проблеми теорії та історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 215 арк.; **Його ж.** (1997). Школи в українській історичній науці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : проблеми теорії та історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 17 с.

⁷¹⁰ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

⁷¹¹ **Пиріг, Я.** (1993). Життя Михайла Грушевського : останнє десятиліття (1924-1934). Київ. 198 с.

⁷¹² **Сохань, П. С., Ульяновський, В. І. & Кіржаєв, С. М.** (1993). М. С. Грушевський і Academia. Київ. 321 с.

⁷¹³ **Стельмах, С.** (1997). Історична наука в Україні ХІХ – початку ХХ століття. Київ : [Б. в.]. 175 с.

⁷¹⁴ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). Харків : Основа. 376 с.

середини XIX століття, розглянув її розвиток як домінанту національного відродження. Погоджуємося з оцінкою істориків про виняткову методологічну цінність висновків В. Кравченка щодо збігу основних етапів національного відродження з еволюцією його важливого складника – тогочасної історіографії⁷¹⁵. Такі тези дослідника підкреслюють вагоме місце історичного пізнання в тогочасних складних та суперечливих процесах протидії імперській політиці. Наукове вивчення української минувшини (запорозьких традицій, гайдамацького руху тощо) позитивно впливало на активізацію масової національної свідомості українців, надавало необхідні історичні та ціннісно-світоглядні підстави для боротьби за державно-політичне відродження. Цінність наукового доробку В. Кравченка посилюється й тим, що йому вдалося прослідкувати процес розвитку модерної української історичної думки від «Історії Русів» до середини XIX століття. Він дійшов висновку про те, що історичні пошуки тогочасних дослідників відіграли вирішальну роль у протидії російській шовіністичній концепції. Послідовне обґрунтування окремішності українського історичного процесу крок за кроком позбавляло російську історіографію імперських аргументів про єдність української та російської культур, елімінувало «шароварщину» та синдром декількох лояльностей, що були властиві українському суспільству наприкінці XVIII – на початку XX століття⁷¹⁶. Помітним кроком уперед щодо виявлення змісту та цивілізаційного значення тогочасної історичної думки стало дослідження Я. Верменич⁷¹⁷ та Г. Мернікова⁷¹⁸. Учені розглянули розвиток історичного пізнання, проаналізували діяльність історичних шкіл і центрів історико-регіоналістичних

⁷¹⁵ **Киян, О. І.** (1999). [Рец. на кн. : Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.]. *Український історичний журнал*. № 1. С. 146.

⁷¹⁶ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. С. 70–75.

⁷¹⁷ **Верменич, Я. В.** (1997). Початки національної історичної науки : київські центри регіональних досліджень у 50-70 рр. XIX ст. Київ : [Б. в.]. 44 с.

⁷¹⁸ **Мерніков, Г. І.** (1997). Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 215 с.

досліджень, які розпочали формування в другій половині ХІХ століття. Автори підкреслювали, що підготовлений тогочасними істориками матеріал, високий рівень його концептуалізації та наукової обґрунтованості дає підстави стверджувати, що наприкінці ХІХ століття українська історична думка еволюціонує, набуває національного змісту та необхідних академічних форм.

Вагомі досягнення історичного пізнання в імперську добу були предметом досліджень С. Стельмаха⁷¹⁹. Історика цікавила динаміка та тенденції розвитку історичної науки ХІХ – початку ХХ століття, він звертав особливу увагу на зміну теорії і методології тогочасного історичного пізнання. Серед чинників розвитку історичних знань С. Стельмах виняткового значення надає позитивістській філософії, яка руйнувала залишки традиційного релігійного та метафізичного уявлення про світ, пропонувала нове бачення ідей прогресу та соціальної динаміки⁷²⁰. Крім того, цінним для розуміння шляхів розвитку історичної думки були висновки дослідника про те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, за умови соціально-політичної кризи розпочався якісно новий етап у розвитку історичного пізнання, наслідком чого стало зародження історії як соціально-орієнтованої науки⁷²¹. Очевидним було те, що спрощене і одностороннє тлумачення позитивізмом історичного розвитку, як плавного і детермінованого у висхідному напрямі руху до апріорно визначеної мети, методологічний монізм та орієнтація на об'єктивний бік історії позбавляли її

⁷¹⁹ *Стельмах, С.* (1997). Історична наука в Україні ХІХ – початку ХХ століття. Київ : [Б. в.]. 175 с.; *Стельмах, С.* (1997). Парадигми історичної науки у ХХ столітті. *Політична думка*. № 4. С. 153–169; *Стельмах, С.* (2000). Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний збірник*. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 203–219; *Стельмах, С. П.* (2000). Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття. *Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Т. 18. Історичні науки. С. 63–69.

⁷²⁰ *Стельмах, С. П.* (2000). Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття. *Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Т. 18. Історичні науки. С. 67–68.

⁷²¹ *Стельмах, С.* (1997). Парадигми історичної науки у ХХ столітті. *Політична думка*. № 4. С. 153.

індивідуальної самобутності⁷²². Учений констатував, що панівною тенденцією в розвитку історичної науки на початку ХХ століття стало визнання теоретичного і методологічного плюралізму, на основі якого можливий справжній науковий синтез⁷²³. Історіографічний наратив названих учених вибудовує нове уявлення про розвиток української історичної думки, дає змогу осмислити місце й роль становлення наукової історії України для розв'язання суспільно-політичних, соціальних та духовно-культурних завдань, що поставали перед українським суспільством на межі ХІХ-ХХ століть.

Значну цінність для осмислення місця й ролі історичної думки та істориків у національно-культурному відродженні становлять наукові праці Г. Касьянова⁷²⁴. Учений, аналізуючи український та світовий досвід становлення націй, наголошував, що історики відіграли вагому роль не тільки в розвитку теорій «політичної» та «етнічної» націй, але стали творцями життєво необхідного для появи нації історичного міту. Г. Касьянов підкреслював, що історики виконали завдання легітимізації національно-державних домагань української нації історичними аргументами, виступили її «будителями», запропонувавши формування суспільних уявлень про український історичний поступ⁷²⁵.

Кінець 1990-х – початок 2000-х років ознаменувався своєрідним «бумом» у вивченні історичної думки досліджуваного періоду. У цей час світ побачили наукові синтети, у яких на основі новітньої цивілізаційної методології було всебічно та цілісно розглянуто зміст, особливості розвитку та націєтворчий потенціал історичної думки другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Відтак період умовно з 2000 до 2015 років можна вважати *синтетично-концептуальним* етапом історіографії історичної думки

⁷²² *Стельмах, С.* (2000). Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний збірник*. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 205.

⁷²³ *Там само.* С. 219.

⁷²⁴ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

⁷²⁵ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. С. 288.

окресленої доби. Його репрезентують наукові доробки таких істориків, як Я. Грицак⁷²⁶, Д. Данилюк⁷²⁷, С. Єскельчик⁷²⁸, А. Іванко⁷²⁹, Я. Калакура⁷³⁰, В. Коцур⁷³¹, І. Колесник⁷³², В. Масненко⁷³³, С. Плохій⁷³⁴, П. Радько⁷³⁵, О. Реєнт⁷³⁶, С. Стельмах⁷³⁷, О. Удод⁷³⁸, О. Ясь⁷³⁹ та інші. Завдяки

⁷²⁶ **Грицак, Я.** (2005). Українська історіографія. 1991-2001: десятиліття змін. *Україна Модерна* / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ; Львів: Критика. Число 9. С. 43–68.

⁷²⁷ **Данилюк, Д. Д.** (2009). Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст.): монографія / ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Каф. історії України. Ужгород: Інформ.-вид. центр ЗППО. 397 с.

⁷²⁸ **Єскельчик, С.** (2010). Українофіли: Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ: К. І. С. 272 с.

⁷²⁹ **Іванко, А. В.** (2001). Історики України XIX-XX ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград: Центрально-Українське вид-во. 382 с.

⁷³⁰ **Калакура, Я.** (2004). Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза. 496 с.; **Калакура, Я.** (2012). Українська історіографія: курс лекцій. Київ: Генеза. 512 с.

⁷³¹ **Коцур, В. П. & Коцур, А. П.** (1999). Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці: Золоті литаври. 520 с.

⁷³² **Колесник, І. І.** (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ: Генеза. 256 с.; **Колесник, І.** (2013). Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Ін-т історії України НАН України. 566 с.

⁷³³ **Масненко, В.** (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс. 439 с.; **Масненко, В. В.** (2002). Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 42 с.; **Масненко, В.** (2007). Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань). *Франківські читання*: зб. ст. Черкаси: Вид-во ЧНУ. С. 154–158; **Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі** (2011): наук. кол. праця / упоряд.: В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси: Вертикаль. 181 с.

⁷³⁴ **Плохій, С.** (2013). Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laugus. 440 с.

⁷³⁵ **Радько, П.** (1999). Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX-XX ст.: концепції, ідеї, реалії / відп. ред. П. С. Сохань. Київ. 387 с.

⁷³⁶ **Реєнт, О.** (1999). Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. № 3. С. 3–22.; **Реєнт, О.** (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України. 340 с.

⁷³⁷ **Стельмах, С. П.** (2005). Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 424 арк.; **Стельмах, С. П.** (2005). Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття): монографія. Київ: Київ. ун-т. 377 с.

⁷³⁸ **Удод, О. А.** (2000). Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ: Генеза. 292 с.; **Удод, О. А.** (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.; **Удод, О. А.** (2001). Історія: осягнення духовності. Київ: Генеза. 192 с.

оприлюдненню підготовлених ученими досліджень сьогодні є системне уявлення про місце й роль історичних досліджень у генезі українського національно-культурного відродження. Можна констатувати про наявність вичерпного та цілісного історіографічного знання щодо умов, шляхів та специфіки формування української національної історіософії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття.

Вагоме значення для актуалізації та розроблення методологічних проблем дослідження розвитку історичної думки доби національного відродження становить науковий доробок Я. Калакура⁷⁴⁰. Учений один із перших у новітній історіографії здійснив цілісний та системний аналіз розвитку українського історичного знання. Цінною, зокрема, є запропонована дослідником періодизація української історичної думки, критерієм якої серед інших стала поява принципово нових явищ у суспільному й науковому житті, які істотно змінили характер і зміст історичних знань. Для нашого дослідження інтерес становлять четвертий, п'ятий і шостий виокремлені автором періоди розвитку історичної думки. Для четвертого періоду (середина ХІХ століття) характерна поява університетських центрів історичних досліджень, діяльність спеціальних організацій, що займалися дослідженням української минувшини, науково-історичні пошуки М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, історіософія Т. Шевченка. П'ятий період (остання чверть ХІХ – початок ХХ століття) позначився остаточним утвердженням української історичної науки, діяльністю Київської історичної школи документалістів, синтезом української історії М. Грушевським, збагаченням історичної думки творчістю М. Драгоманова, Б. Грінченка, І. Франка, Лесі Українки, Д. Донцова, реалізацією національної історіософії в Українській національно-демократичній революції. Шостий

⁷³⁹ *Ясь, О.* (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 1. 587 с.; *Ясь, О.* (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 2. 650 с.

⁷⁴⁰ *Калакура, Я.* (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 496 с.

період (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) демонструє інерцію динамічного розвитку української історичної думки, яка тривалий час протистояла більшовизму. Наукові пошуки істориків материкової України (Д. Багалій, І. Крип'якевич, М. Слабченко, С. Томашівський, Д. Яворницький) та діаспори (Д. Дорошенко, В. Липинський) зберігали та примножували традиції національної історіографії⁷⁴¹.

Крім того, Я. Калакура дійшов висновку, що з другої половини ХІХ століття розвиток історичної думки необхідно оцінювати як динамічний та національно спрямований. Саме в цей час було сформовано концептуальні та методологічні засади наукової історії України, вибудовано її історіософію. З-поміж чинників, що позитивно впливали на тогочасне історичне пізнання, дослідник називав розвиток університетських осередків української історичної науки; діяльність галузевих організацій та установ, зокрема Київської археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства, Одеського товариства історії та старожитностей; діяльність Наукового товариства імені Шевченка та осередків «Просвіти» тощо⁷⁴².

Із погляду нашої теми важливою є думка Я. Калакури про те, що розвиток історичних знань був тісно пов'язаний із літературно-художнім життям тогочасної України. П. Куліш, І. Франко, Т. Шевченко, П. Чубинський значно долучилися до розвитку національно-демократичної спрямованості тогочасної історичної науки. Окремо Я. Калакура демонстрував, який вплив мала творчість Т. Шевченка на формування історіософських засад національної історії. Дослідник підкреслював, що національно-визвольна ідея та глибокий історизм творів Кобзаря реабілітували українську історію. Т. Шевченко «[...] розбудив понищену, приспану, перервану державницьку ідею українського народу. Він очищав історію від псевдогероїчних мітів, великодержавницьких

---

⁷⁴¹ Там само С. 38–40.

⁷⁴² Там само. С. 185–198

фальсифікацій, різного роду спотворень, доводив безперервність етногенезу українців від найдавніших часів»⁷⁴³.

Точкою біфуркації в розвитку української історичної думки, без сумніву, вважають наукову діяльність М. Грушевського. Запропонована вченим схема історії українського народу стала науковим обґрунтуванням суспільного вибору на користь суверенітету, окремішності та самобутності українства. Я. Калакура, як й інші дослідники (І. Гирич, Я. Пиріг, П. Сохань, В. Тельвак, В. Ульяновський)⁷⁴⁴, звертав увагу на те, що «Історія України-Руси», у якій уперше було викладено системне бачення історії України та засвідчено її безперервність і тяглість від найдавніших періодів до новітнього часу, відіграла ключову роль у зростанні історичної та національної самосвідомості українства, стала необхідним чинником нового піднесення національно-визвольного руху доби Української національно-демократичної революції»⁷⁴⁵.

Вагоме значення для повноти дослідження розвитку історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття стали наукові надбання І. Колесник⁷⁴⁶. Дослідниця запропонувала аналіз взаємозв'язку національного відродження та української історіографії, виокремила етапи такої взаємодії. Так, на її думку, саме на XIX століття припадає процес перетворення української історіографії зі складника загальноросійської історичної науки на самостійну ідейно-організаційну структуру зі своїми установами, кадрами, науковою ідеологією, незалежними від російської, польської чи німецької історичної науки⁷⁴⁷. Підтримуємо тезу І. Колесник про те, що історична думка відіграла вагому роль у генезі національного відродження. Вона зазначала, що

⁷⁴³ Там само. С. 199.

⁷⁴⁴ Пиріг, Я. (1993). Життя Михайла Грушевського : останнє десятиліття (1924-1934). Київ. 198 с.; Сохань, П. С., Ульяновський, В. І. & Кіржаєв, С. М. (1993). М. С. Грушевський і Academia. Київ. 321 с.

⁷⁴⁵ Калакура, Я. (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. С. 229, 233.

⁷⁴⁶ Колесник, І. І. (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. 256 с.; Колесник, І. (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.

⁷⁴⁷ Колесник, І. І. (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. С. 204.

зміст інтелектуального чинника українського національного руху XIX століття становили передусім історико-топографічні та етнографічні студії, а також поширення знань про минуле українства серед широкого загалу⁷⁴⁸.

Значно розширюють суспільні уявлення наукові розвідки про місце історичної думки в національному відродженні. І. Колесник запропонувала періодизацію їхніх взаємовпливів. Дослідниця на основі критерію ідеологічних орієнтацій українства виокремила такі періоди українського відродження: реставраційний, романтичний, народницько-громадівський, національно-політичний. Для реставраційного періоду (80-ті роки XVIII – перша чверть XIX століття) характерним було ангажування історичної публіцистики ідеями українського автономізму, історичний легітимізм, метою якого було відновлення старої державності в її давніх межах. Під час романтичного періоду (20-60-ті роки XIX століття) в історичних дослідженнях спостерігався поворот від автономізму до ідеї слов'янської єдності та міжслов'янського федералізму. Народницько-громадівський період (60-80-ті роки XIX століття) мав інші специфічні риси – це його просвітницька спрямованість, поширення історичних знань у недільних школах, читальнях, бібліотеках, публікація першоджерел, документів та історичних пам'яток. У національно-політичний період (80-ті роки XIX – початок XX століття) відбулося остаточне оформлення національного руху, активізувалися процеси кристалізації ідеї державності в структурах масової та науково-історичної свідомості⁷⁴⁹. Крім визнання істотного впливу історичної думки на якісно нові здобутки в процесі національного відродження, І. Колесник зробила висновок про те, що саме історики (М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський та інші) забезпечили ідейний та організаційний провід національного відродження⁷⁵⁰. Саме культурно-просвітницькі та науково-історичні організації відіграли вирішальну роль у процесі накопичення та збереження інтелектуального

---

⁷⁴⁸ Там само. С. 211.

⁷⁴⁹ Там само. С. 217–219.

⁷⁵⁰ Там само. С. 221.

потенціалу української нації, трансляції культурної традиції та духовного досвіду, були єдиною можливою формою організації розумової праці, її апробації та поширення серед освічених кіл українського суспільства⁷⁵¹.

Важливо звернути увагу на оцінку місця й ролі історичної думки в процесі національного відродження. І. Колесник пояснила тезу про те, що українська історіографія – це засіб ідейно-теоретичного обґрунтування процесу національного відродження. Її роль зумовлена кількома аспектами. По-перше, історіографія є інструментом формування масової національної свідомості, професійної й історичної культури. По-друге, науково-історична праця активістів національного руху сприяла обґрунтуванню політичних програм українства, адже ідея державності виникла саме в наративах історичних досліджень. По-третє, українська історіографія була тісно пов'язана з культурно-громадською й просвітницькою діяльністю, популяризацією знань про минуле рідного краю, Україну та український народ, активною археографічною діяльністю відомих учених, літераторів, етнографів, знавців старовини. Крім того, історіографічна практика відіграла вагомий роль в організаційному становленні українського руху у формі науково-літературних осередків, наукових установ, університетських центрів, теоретичних напрямів і наукових шкіл⁷⁵².

Вагоме значення для вивчення української історичної думки наприкінці XIX – у першій третині XX століття мають дослідження В. Масненка⁷⁵³. Автор, на основі багатого джерельного матеріалу, проаналізував вплив історичного пізнання на націєтворчі процеси в тогочасній Україні. Методологічну цінність передусім становить розгляд В. Масненком проблематики взаємовпливів історичних студіювань і національної свідомості за допомогою теоретичного інструментарію таких категорій, як «історична пам'ять», «історична традиція»,

---

⁷⁵¹ Там само. С. 224.

⁷⁵² Там само. С. 246–247.

⁷⁵³ Масненко, В. (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс. 439 с.

«історичний досвід», «історична свідомість», «національна свідомість»⁷⁵⁴. Учений дійшов важливого теоретичного висновку про те, що із XIX століття історична свідомість почала формуватися на основі наукових теорій, зокрема історичного обґрунтування походження народу. На зміну етнографізму прийшов історизм, а історична пам'ять розпочала виконувати вагомі компенсаторські та мотиваторські функції щодо розвитку етнонаціональної свідомості⁷⁵⁵.

Окремої уваги заслуговує розгляд В. Масненком діяльності українських наукових історичних установ і періодичних видань як чинника національної комунікації. Історик підкреслював, що науково-історичні дослідницькі установи та тематичні видання забезпечили поширення та тлумачення в тогочасному суспільстві національного розуміння української історії, виконали роль необхідного ресурсу протидії імперським шовіністичним тлумаченням української минувшини⁷⁵⁶. Історичні друковані видання виконували стратегічне завдання. На думку В. Масненка, це завдання точно сформульовано на сторінках наукового часопису «Україна»: «маніфестацію відродження української наукової праці на широкому полі українознавства, від пре-історії й історії матеріальної культури та мистецтва, від мови, фольклору й письменства – до історії соціальної і політичної»⁷⁵⁷.

Окремо В. Масненко наголошував на такій специфічній ознаці тогочасної історичної думки, як синтез загальнонаціональної історії та історії національних менших, що дало змогу реалізувати соборницький потенціал історичного знання. Дослідник підкреслив, що національно-демократична революція 1917-1921-го років започаткувала етнонаціональний ренесанс, який обумовив зростання інтересу до дослідження культури та історії національних меншин⁷⁵⁸. Крім того, специфічною рисою історичної думки 1920-х років

---

⁷⁵⁴ Там само. С. 69.

⁷⁵⁵ Там само. С. 83–84.

⁷⁵⁶ Там само. С. 184.

⁷⁵⁷ Там само. С. 187.

⁷⁵⁸ Там само. С. 300.

В. Масненко вважав дослідження ролі інтелігенції в модерному українському націєтворенні. Тогочасні історики звертали пильну увагу на історичних постатей громадського життя, виявляли їхнє місце в процесі українського національного відродження, намагалися знайти континуїтет між давнім та модерним українством⁷⁵⁹.

У середині 2010-х років світ побачили дослідження істориків, що присвячені аналізу місця й ролі історичної думки в національно-культурному та державно-політичному житті України досліджуваного періоду. Це наукові надбання В. Великочого⁷⁶⁰, І. Гирича⁷⁶¹, Я. Калакури⁷⁶², В. Смолія⁷⁶³, В. Тельвака та В. Педича⁷⁶⁴, О. Удада⁷⁶⁵, В. Яремчука⁷⁶⁶ та інших. Характерною ознакою новітнього етапу вивчення змісту, розвитку та значення історичних знань у контексті національного відродження є те, що предмет дослідження все більше набуває специфічності, локальності та мікроісторичності. Мова йде про аналіз субдисциплінарних напрямів тогочасного історієписання, стилів історичного мислення, інтелектуальних, персоналістичних та інституційних вимірів української історичної думки, її суспільних і політичних контекстів тощо.

⁷⁵⁹ Там само. С. 325.

⁷⁶⁰ **Великочий, В. С.** (2019). Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 812 с.

⁷⁶¹ **Гирич, І.** (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.; **Гирич, І.** (2016). Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип. 839 с.

⁷⁶² **Калакура, Я. С.** (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». 319 с.

⁷⁶³ **Смолій, В. & Ясь, О.** (2019). Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія; упоряд. бібліограф., імен. і предмет. показ. С. Блашук. Київ : Інститут історії України. 302 с.

⁷⁶⁴ **Тельвак, В. & Педич, В.** (2016). Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів : Світ. 424 с.; **Тельвак, В. & Педич, В.** (2017). Проблема «Франко – Грушевський» в історіографічному дискурсі. *Галичина*. Ч. 29–30. С. 196–209.

⁷⁶⁵ **Нариси з соціокультурної історії українського історієписання : субдисциплінарні напрями – 2** (2019) : колект. монограф. / О. Удада та ін. ; упоряд. Н. Пазюра ; за заг. ред. В. Смолія. Київ : Генеза. 288 с.

⁷⁶⁶ **Яремчук, В. П.** (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 288 с.

Означений історіографічний етап можна з певною умовністю назвати *етапом інноваційної історіографії*. У його межах із погляду антропологізму значної популярності набули персоналістичні студії, яскравим репрезентантом яких стало фундаментальне видання О. Яся «Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.)»⁷⁶⁷. Дослідник зосередився на аналізові концептуальних, методологічних та інструментальних вимірів стилю історичного письма тогочасних учених, зокрема В. Антоновича, Д. Бантиш-Каменського, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Костомарова, В. Липинського, М. Максимовича та інших. О. Ясь на прикладі аналізу стилів мислення істориків національного відродження розглянув еволюцію історичної думки від романтичного козакофільства до раціонального культурництва. Автор виявив специфіку інтеграції позитивістської методології до історичного пізнання, розкрив зміст т. зв. «першого позитивізму» (В. Антонович, М. Драгоманов), прослідкував його трансформацію в «критичний позитивізм».

Окремої уваги заслуговує інтерпретація О. Ясем історичної спадщини М. Грушевського, яку він розглядав як оптимістичний метанаратив. На його думку, історик вдалося модернізувати велику українську оповідь та її провідного героя – народ, поєднати критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складники із ірраціональними та інтуїтивними компонентами. Такий підхід дозволив М. Грушевському подолати державно-політичну дискретність й етнокультурну розмитість українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів), а також підпорядкувати виклад історії телеологічній (цілеспрямованій) репрезентації минулого України, яка мала

---

⁷⁶⁷ **Ясь, О.** (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 2. 650 с.

увінчатися потужним відродженням нації та інтенсивним національним розвитком⁷⁶⁸.

Цінною вважаємо запропоновану О. Ясем оцінку діяльності тогочасних істориків, аналіз їхнього історичного мислення та історіософії. Так науковий набуток М. Максимовича він розглядав як перший крок у відтворенні цілісності українського історичного процесу⁷⁶⁹. Історієписання М. Костомарова дослідник оцінював у контексті художнього представлення української минувшини, що дозволило героїзувати українців, посилити ціннісно-сміслові підстави національного відродження⁷⁷⁰. В. Липинського дослідник розглядав як ученого, приватний статус якого додавав свободи його культурним, дослідницьким та соціальним практикам, давав можливість позбавитися від тогочасних офіційних позицій, стереотипів та настанов⁷⁷¹.

Аналізуючи науково-історичні стилі істориків другої половини ХІХ – початку ХХ століття, О. Ясь дійшов висновку про формування українського історієписання на перехресті двох культур – просвітництва та романтизму, що обумовило появу історика-критика та історика-художника. Дослідник підкреслював: «[...] романтизм спричинив потужні стильові трансформації українського історичного письма, зокрема перехід від великих багатотомних історій до дрібних публікацій з обсягу численних дослідницьких практик – етнографічних, фольклорних, літературних, мовознавчих, архівних, краєзнавчих, археологічних, мистецтво-естетичних, музичних тощо. [...] тотальність настанов раціоналістичного та природно-правового мислення досить швидко перетворилася в строкате розмаїття фрагментарних, мозаїчних і динамічних мисленневих структур. [...] із «мовної програми» романтизму

⁷⁶⁸ *Ясь, О.* (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історієписання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смоля. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 1. С 495.

⁷⁶⁹ *Там само.* С. 182.

⁷⁷⁰ *Там само.* С. 242.

⁷⁷¹ *Там само.* С. 586.

фактично розпочався проєкт «винайдення України»⁷⁷². На зміну романтизму прийшов позитивізм, який зумовив появу своєрідного типу історика-енциклопедиста М. Грушевського. Це стало приводом до упорядкування народницької та державницької шкіл української історіографії⁷⁷³.

На той факт, що саме в добу національного відродження відбулося становлення української наукової історіографії, звертав увагу Я. Калакура. Учений зазначав, що українська історіографія почала складатися й утверджуватися як спеціальна галузь історичної науки й навчальна дисципліна на рубежі XIX-XX століть. Це було зумовлено, з одного боку, розвитком історичної науки в Україні, настійною потребою підсумувати її здобутки. З іншого боку стимулом до розвитку української історіографії стало зростання національної свідомості, поширення національно-визвольного руху, Українська революція 1917-1921 років, могутній національно-визвольний рух спротиву комуністичному режиму⁷⁷⁴.

Значний внесок у розширення знань про умови, суспільно-політичний та соціокультурний контекст розвитку історичної думки в другій половині XIX – першій третині XX століття належить науковим узагальненням В. Яремчука⁷⁷⁵. Історик розглянув українську історіографію через призму суспільних і політичних контекстів її історії. Автор запропонував модель національної історіографії як суспільного явища. Можна погодитися із думкою В. Яремчука, що російський царат «проспав» становлення національної української історії. Це, на думку дослідника, відбувалося в умовах, коли Російська імперія продовжувала розглядати діяльність українських інтелектуалів на ниві письменства, етнографії, фольклористики, мовознавства як невинне вивчення регіональних особливостей «русского народа», що дало можливість науковій

⁷⁷² **Ясь, О.** (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 2. С. 400.

⁷⁷³ *Там само.* С. 402–403.

⁷⁷⁴ **Калакура, Я. С.** (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 36–37.

⁷⁷⁵ **Яремчук, В. П.** (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 288 с.

історії зміцнити власний дослідницький рівень та суспільний статус⁷⁷⁶. У процесі становлення ідейних засад української історії В. Яремчук наголошував на особливій ролі В. Антоновича, який легітимізував національну історію, став першим ученим, який обрав чітку і недвозначну українську ідентичність⁷⁷⁷.

Не викликає заперечень думка М. Яремчука про те, що не тільки історична думка та її світоглядно-ціннісний потенціал підготували Українську революцію 1917-1921 років, але й сама революція дала вагомий поштовх для українського історієписання, адже історики від переживання тих буремних подій отримали неоціненний досвід, що спонукав їх до перегляду попередніх поглядів⁷⁷⁸. Учені зосередилися на вивченні причин поразки тогочасних державотворчих змагань, звернули увагу на історичні виміри державо- та націєтворчих інтенцій українського народу. В. Яремчук констатував, що процеси українського націєтворення кінця XIX – перших десятиліть XX століття породили соціальний запит на національну історію, якого не було в умовах невизначеної національної ідентифікації більшості українського населення обох імперій. Схвально оцінюємо позицію дослідника про те, що історичні дослідження активізували суспільний інтерес до минулого, стали активним чинником етнічних процесів та ментальних трансформацій у середовищі українства, відіграли вагому роль у науково-історичному обґрунтуванні права українців на національне самовизначення⁷⁷⁹.

Принагідно зазначимо, що В. Яремчук виокремив цивілізаційне значення історичної спадщини М. Грушевського, яке, на думку дослідника, полягало передусім в обґрунтуванні не лише хронологічної єдності та безперервності українського історичного процесу, але й територіальної соборності українських земель. В «Історії України-Руси» представлено історичну «приватизацію»

---

⁷⁷⁶ Там само. С. 61.

⁷⁷⁷ Там само. С. 72.

⁷⁷⁸ Там само. С. 96.

⁷⁷⁹ Там само. С. 97.

українцями їхніх етнічних земель, обґрунтовано не лише територіальну, але й духовну інтеграцію українців у єдиний організм⁷⁸⁰.

Аналізуючи еволюцію українського історичного пізнання, В. Яремчук у контексті співставлення 1920-х та 1930-х років вживає метафору «від золотого віку до історіографічної пустелі»⁷⁸¹. Таку оцінку дослідник пояснює сприятливими умовами для розвитку історичної науки у 1920-х роках завдяки політиці українізації, яка частково послабила централізаційний тиск на істориків, дала можливість продовжити історичні пошуки на основі національної історіософії⁷⁸². У той же час, деякі історики зберегли національно-демократичну мотивацію (М. Грушевський, А. Кримський, Д. Багалій), а деякі стали на позиції українського комунізму (М. Слабченко, О. Оглоблин, О. Гермайзе, М. Яворський)⁷⁸³. Позитивною тенденцією розвитку історичної думки в 1920-ті роки В. Яремчук вважав: підтримку більшістю істориками самостійності українського історичного процесу; започаткування вивчення української історії на засадах марксистської методології, що привернуло увагу вчених до економічної та соціальної історії⁷⁸⁴. Натомість причини занепаду національної історіографії в 1930-х роках автор вбачав у зміні внутрішнього політичного курсу СРСР, його переходу до тоталітарних механізмів управління суспільством⁷⁸⁵.

В останні роки історіографія збагатилася новими дослідженнями, предметом зацікавлень яких був розвиток субдисциплінарних напрямів української історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття, а також погляди тогочасних істориків на майбутнє. Так інтерес викликає колективна монографія «Нариси з соціокультурної історії

---

⁷⁸⁰ Там само. С. 106–107.

⁷⁸¹ Там само. С. 113.

⁷⁸² Там само. С. 120.

⁷⁸³ Там само. С. 122–123.

⁷⁸⁴ Там само. С. 124–125.

⁷⁸⁵ Там само. С. 130.

українського історієписання: субдисциплінарні напрями»⁷⁸⁶. Її автори (О. Удод, С. Блащук, Я. Верменич, О. Ковалевська та О. Ясь) розглядають зокрема специфіку зародження сучасних субдисциплінарних напрямів історичних досліджень – історії права, локальної та соціальної історії, історії повсякдення тощо. У монографії обґрунтовано думку про те, що в 1920-х роках відбулося становлення такого напрямку історії, як історія права. Свідченням інституціювання нової субдисциплінарної сфери історичних досліджень учені називають створення науково-дослідних установ (катедра історії західноруського та українського права УАН, Комісії для вивчення звичаєвого права), дослідження та публікацію історико-юридичних пам'яток тощо⁷⁸⁷. Важливе значення, на думку вчених, мало й становлення економічної історії, яке пов'язують із дослідженнями М. Грушевського, а з 1920-х років – М. Слабченка⁷⁸⁸. Вивчення розвитку субдисциплінарних напрямів історії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття дає змогу констатувати, що саме в цей період відбувається не лише формування історіософських засад української національної історіографії, але й зростає її професіоналізація, диференціація та формування методологічного апарату.

У новітній історіографії звернено увагу не лише на дослідження істориками другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття українського минулого, але й розглядаються їхні футуристичні погляди щодо проєкцій українського майбутнього. Цьому присвячена монографія В. Смолія та О. Яся «Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «чинних» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст.»⁷⁸⁹. З-поміж низки порушених у дослідженні актуальних проблем, учені розглядають уявлення про майбутнє української ідеї та українства загалом в історіософії таких лідерів

⁷⁸⁶ *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями – 2* (2019): колект. монограф. / О. Удод та ін.; упоряд. Н. Пазюра; за заг. ред. В. Смолія. Київ: Генеза. 288 с.

⁷⁸⁷ *Там само.* С. 168.

⁷⁸⁸ *Там само.* С. 183–183.

⁷⁸⁹ *Смолій, В. & Ясь, О.* (2019). Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія; упоряд. бібліограф., імен. і предмет. покаж. С. Блащук. Київ: Інститут історії України. 302 с.

національного відродження, як І. Франко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Донцов, В. Липинський та інших. Так, В. Смолій та О. Ясь зазначали, що М. Грушевський розглядав майбутнє винятково в контексті здобутків українського відродження XIX століття. Національне відродження імперської доби він сприймав як пролог майбутнього державотворення⁷⁹⁰. Подібні уявлення були й у І. Франка, який висловлював думку про те, що розвиток політичної ідеї можливий лише за активної участі українців в адміністративних справах, їхнього доступу до влади. Національний ідеал він розглядав у світлі горизонту реальних політичних можливостей, культурних потреб, зацікавлень й устремлінь тогочасного українства, розділеного імперськими кордонами⁷⁹¹. Такі дослідження дають змогу вияскравити діалектику історичних студій, підкреслити виняткове значення вивчення тогочасними істориками української минувшини для прогнозування та проектування українського націєтворення, наголосити на значущості історичної науки для новітнього етапу розвитку українства.

Отже, сучасна історіографія утверджує думку про те, що незважаючи на деструктивність колоніальних, шовіністичних, українофобських, імперських, а згодом радянських та більшовицьких умов, історична думка в другій половині XIX – першій третині XX століття переживала період інтелектуального піднесення. Тогочасні історики знайшли необхідні резерви для репрезентації нової парадигми українського історичного поступу, в основі якої була ідея самостійності, суверенності, окремішності та соборності української історії. Національний ціннісно-смысловий та історіософський потенціал історичної думки забезпечив позитивну динаміку розвитку національної ідентичності та ментальних трансформацій українства. Сформована на межі XVIII-XIX століть на теренах Російської імперії малоросійська ідентичність, завдяки збагаченню та популяризації історичного знання поступається місцем українській ідентичності, заснованій на усвідомленні окремішності українського народу, а

---

⁷⁹⁰ Там само. С. 52.

⁷⁹¹ Там само. С. 56.

подальша політизація національного відродження забезпечує появу вимог української соборності та політичної самостійності. Розвиток історичних досліджень дав винятково важливий поштовх для національно-культурного відродження, став його філософсько-світоглядною основою. Українські історики університетів і наукових товариств, українознавці, збирачі фольклору та народних старожитностей відігравали ключову роль у генезі та розвої українського національного руху. Утвердження національної свідомості та ідентичності в тогочасних українців було б неможливим без історичної основи – наукового обґрунтування та поширення в суспільстві переконаності в окремішності, самобутності та цілісності українського історичного процесу. Історики та українознавці стали ідейно-світоглядними драйверами національно-культурного відродження, націєтворення, забезпечили формування нової концепції української історії та національної пам'яті.

3.2. Історіографія руху за українське шкільництво

Ключовими чинниками національно-культурного відродження історики вважають створення української школи, оскільки без підвищення грамотності та освіченості населення, його національної свідомості неможливе формування модерної нації. У сучасній історіографії вища освіта, шкільництво та національно орієнтоване виховання розглядаються як пріоритетні чинники суспільного прогресу. Рівень писемності та знання рідної мови визначали можливість національної самоідентифікації, були первинними передумовами для просвітницької роботи «будителів» щодо конструювання або ж відродження нації. Більше того, організація національної освіти – одна із основних передумов успішності державотворення. Від змісту та масштабу поширення шкільництва напряду залежить розвиток національної держави, мови, формування національної свідомості та ціннісних засад національної ідентичності. Відтак приєднуємось до думки провідних істориків про те, що рух за українізацію освіти був закономірним мейнстримом українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини

XX століття. Значущість тогочасного шкільництва для національного пробудження українського суспільства посилювалася не лише винятковою роллю освіти щодо розвитку української мови, але й тим фактом, що імперська влада, як Романових, так й Габсбургів вважала освіту дієвим інструментом денационалізації, русифікації та полонізації українців, а відтак докладала чимало зусиль для того, щоб шкільна справа служила інтересам імперій. Напротивагу цьому – саме освіта була ключовим шляхом реалізації національного відродження, адже поширення національних маніфестів, ідей та гасел суспільних і політичних лідерів другої половини XIX століття напряду залежали від наявності системи української освіти, що була містком до свідомості широких народних мас.

Дослідники наголошують, що рух за українізацію тогочасної освіти потребував консолідації зусиль національно свідомої частини населення. Ставлення влади до розширення українського змісту тогочасного шкільництва було негативним, що деструктивно впливало на реформування освітнього простору на національних засадах. Відповідні зусилля національно свідомих верств суспільства щодо українізації освіти цілком закономірно стали предметом скрупульозного вивчення сучасними істориками, адже тогочасний досвід побудови національної шкільної системи є актуальним у сучасних умовах інноваційного розвитку нової української школи. Її змістовий, методичний та організаційно-педагогічний потенціал, як і століття тому, спрямований на протидію неоімперському шовінізму і гібридній агресії.

Проблематику українізації освіти другої половини XIX – першої третини XX століття активно вивчає новітня історіографія та історико-педагогічна наука. З одного боку, це забезпечує всебічний аналіз тогочасної освіти, з іншого – у цьому криється небезпека появи історіографічних мітів та стереотипів, почасти шаблонної й трафаретної оцінки статусу, місця та ролі освіти в національному пробудженні українства. Дослідники аналізують умови,

етапи, шляхи та особливості українізації освіти (Н. Агафонова⁷⁹², В. Адамський⁷⁹³, Я. Грицак⁷⁹⁴, Я. Калакура⁷⁹⁵, Б. Кравченко⁷⁹⁶, В. Кравченко⁷⁹⁷, О. Реєнт⁷⁹⁸, О. Удод⁷⁹⁹ та інші), окреслюють місце й роль інтелігенції в побудові національного шкільництва (І. Гирич⁸⁰⁰, С. Єкельчик⁸⁰¹, Г. Касьянов⁸⁰², С. Пахолків⁸⁰³, О. Рубльов⁸⁰⁴, В. Сарбей⁸⁰⁵, Н. Шип⁸⁰⁶ та інші), вивчають організаційні засади інституціалізації української освітньої системи (Л. Березівська⁸⁰⁷, А. Боровик⁸⁰⁸, Н. Венцева⁸⁰⁹, Н. Гупан⁸¹⁰, О. Завальнюк⁸¹¹,

⁷⁹² *Агафонова, Н. В.* (2002). Становлення національної системи освіти в Україні : 1917-1920 рр. Одеса : Принт Мастер. 206 с.

⁷⁹³ *Адамський, В., Кришук, Б. & Телячий, Ю.* (2016). «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920) : дослідження, документи, матеріали / Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. [та ін.]. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А. 428 с.

⁷⁹⁴ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁷⁹⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

⁷⁹⁶ *Кравченко, Б.* (1997). Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи. 423 с.

⁷⁹⁷ *Кравченко, В. В.* (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. 376 с.

⁷⁹⁸ *Реєнт, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.

⁷⁹⁹ *Удод, О. А.* (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу : 1920-30-ті рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.

⁸⁰⁰ *Гирич, І.* (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.

⁸⁰¹ *Єкельчик, С.* (2010). Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : К. І. С. 272 с.

⁸⁰² *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

⁸⁰³ *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

⁸⁰⁴ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

⁸⁰⁵ *Сарбей, В. Г.* (1998). Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX – початку XX ст. (причинки до історії та історіографії проблеми). *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 3. С. 84–98.

⁸⁰⁶ *Шип, Н. А.* (1991). Интеллигенция на Украине (XIX в.) : историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка. 230 с.

⁸⁰⁷ *Березівська, Л. Д.* (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М. 406 с.

⁸⁰⁸ *Боровик, А. М.* (2003). Українізація загальноосвітньої школи : перші кроки (1917-1920 рр.) / Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів : Чернігів. обереги. 270 с.; *Його ж.* (2005). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-

А. Кравченко⁸¹², О. Кудлай⁸¹³, І. Передерій⁸¹⁴, Н. Побірченко⁸¹⁵, Н. Сорочан⁸¹⁶, Б. Ступарик⁸¹⁷ та інші) тощо.

Для новітньої історіографії характерним є те, що науковці поетапно розглядають зародження процесів українізації освіти в другій половині ХІХ століття, далі вивчають їхнє піднесення в добу Української національно-демократичної революції 1917-1921 років, й окремо аналізують більшовицьку політику українізації, яка попри політичний контекст, відіграла помітну роль у продовженні суспільного руху за побудову українського національного шкільництва, нехай і ідеологічно ангажованого. Водночас, історіографічний вимір накопиченого на сьогодні науково-історичного матеріалу не став

1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів. 439 арк.; *Його ж.* (2005). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 36 с.; *Його ж.* (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів : Чернігів. Обереги. 368 с.

⁸⁰⁹ *Венцева, Н. О.* (2014). Розвиток вищої історичної педагогічної освіти в Україні в 1917-1920 рр. : [монографія] / заг. ред. К. Баханов. Бердянськ : Ткачук О. В. 144 с.

⁸¹⁰ *Гупан, Н. М.* (2002). Українська історіографія історії педагогіки. Київ : «А.П.Н.». 224 с.

⁸¹¹ *Завальнюк, О. М.* (2005). Українська еліта і творення національної української освіти : фундатори і будівничі (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА. 496 с.; *Завальнюк, О. М.* (2011). Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксіома. 652 с.

⁸¹² *Кравченко, А. А.* (2001). Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917-1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 74–82.

⁸¹³ *Кудлай, О. Б.* (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України. 160 с.

⁸¹⁴ *Передерій, І. Г.* (2009). Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради : історичний аспект : [монографія]. Полтава : Вид-во ПолтНТУ. 160 с.

⁸¹⁵ *Побірченко, Н. С.* (2002). Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ : Науковий світ. 331 с.

⁸¹⁶ *Сорочан, Н. А.* (1998). Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський державний ун-т. 17 с.; *Сорочан, Н. А.* (1998). Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. 213 арк.

⁸¹⁷ *Ступарик, Б.* (1994). Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). Івано-Франківськ : [Б. в.]. 143 с.

предметом окремого дослідження, окрім кількох розвідок вузько-тематичного характеру.

Систематизація науково-історичного матеріалу з історії руху за українізацію освіти дає підстави виокремити три тематичні блоки історіографії проблеми: перший – історіографія української освіти другої половини XIX – початку XX століття; другий – історіографія руху за інституційне оформлення української освіти в 1917-1921 роках; третій – історіографія української освіти в період більшовицької політики «українізації». Синтез відповідного історіографічного наративу дає змогу розглядати рух за українізацію освітнього простору другої половини XIX – першої третини XX століття в темпоральній, територіальній і змістовій єдності, розуміючи його як закономірний процес національного становлення української школи.

Перший історіографічний блок об'єднує історичні доробки, що присвячені осмисленню умов, динаміки розвитку та основних результатів руху за українізацію освіти в другій половині XIX – на початку XX століття. Різні аспекти окресленої проблематики представлені в наукових доробках таких істориків, як Л. Березівська⁸¹⁸, С. Гелей⁸¹⁹, Я. Грицак⁸²⁰, І. Зайченко⁸²¹, Я. Калакура⁸²², С. Пахолків⁸²³, Н. Побірченко⁸²⁴, О. Реснт⁸²⁵, В. Сарбей⁸²⁶,

⁸¹⁸ **Березівська, Л. Д.** (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М. 406 с.; *Маловідомі періоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.)* (2003) : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. Київ : Наук. світ. 418 с.

⁸¹⁹ **Гелей, С. Д.** (2015). Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки.* № 13. С. 30–50.

⁸²⁰ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁸²¹ **Зайченко, І. В.** (2002). Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. Львів : Львівська обласна книжкова друкарня. 344 с.

⁸²² **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

⁸²³ **Пахолків, С.** (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

⁸²⁴ **Побірченко, Н. С.** (2002). Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ : Науковий світ. 331 с.

С. Сірополко⁸²⁷, Б. Ступарик⁸²⁸, О. Сухомлинська⁸²⁹ та інших. У центрі уваги дослідників були передусім умови зародження руху за українізацію освіти, сутність та наслідки імперської асиміляційної політики в освітній галузі, організаційні засади українізації тогочасної освіти, роль лідерів національного руху в цих процесах тощо.

Учені зазначають, що рух за побудову української освіти здійснювався у двох напрямках: з одного боку – це була вимога «українізації» вже наявних закладів освіти, яка здебільшого наштовхувалася на сильний опір влади, російської церкви й проросійських педагогів-русифікаторів, які, відчувши загрозу своєму панівному становищу, усіляко гальмували перебудову школи на національних засадах⁸³⁰, з іншого – утворення нових, українських за ціннісно-світоглядними засадами освітніх установ та культурно-освітніх організацій. О. Рубльов зазначає, що, незважаючи на те, що імперська влада робила все для недопущення української мови в шкільне середовище, тогочасна українська інтелігенція знайшла необхідні ресурси для самоорганізації в боротьбі за українізацію освітньої галузі, віддавши в «[...] справу розбудови української школи не лише власний досвід, фахові знання, але й високий рівень національної свідомості»⁸³¹.

Аналізуючи умови розвитку освіти в другій половині XIX століття, історики передусім звертають увагу на імперські та шовіністичні інваріанти. Для історіографії характерним є абсолютизування негативного впливу на освіту тогочасної імперської політики в галузі культури. Так О. Реснт звертав увагу на

⁸²⁵ *Реснт, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.

⁸²⁶ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.

⁸²⁷ *Сірополко, С.* (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. 912 с.

⁸²⁸ *Ступарик, Б.* (1994). Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). Івано-Франківськ : [Б. в.]. 143 с.

⁸²⁹ *Нариси історії українського шкільництва : 1905-1933* (1996) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ : Заповіт. 304 с.

⁸³⁰ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 76.

⁸³¹ *Там само.* С. 76.

те, що імперське становище українських земель детермінувало нівелювання української мови в будь-яких сферах суспільного життя. Він зазначав, що «російська шовіністична преса завзято пропагувала думку про те, що освіта українською мовою прищеплює масам дух відчуження від імперії. До цькування самої ідеї навчання цією мовою учнів початкових народних шкіл підключилися й польські та єврейські шовіністи. Національну мову було заборонено в навчальних закладах та державних установах»⁸³².

На складність становища тогочасної української освіти вказував й Я. Грицак, пояснюючи це кількома чинниками. По-перше, побоюванням російської влади поширення освіти та грамотності серед селянства, що могло перетворити його на соціально активний елемент. По-друге, політичними переслідуваннями української мови та культури в Російській та Австрійській імперіях. Історик звернув увагу на те, що, крім політичних перешкод, на шляху розвитку української освіти були й соціальні. «Український селянин, – констатував Я. Грицак, – через свою бідність рідко міг дозволити собі купити книжку, а тим більше – підписатися на газету. Навчання не було на першому місці серед сімейних пріоритетів»⁸³³. У той же час, українці прагнули здобути середню та вищу освіту. Відтак під впливом імперських культур асимілювалися й ще глибше відчували своє відчуження від українського народу, ставши йому чужим не лише соціально, але й національно⁸³⁴. У таких умовах єдиним виходом була програма національного руху, у якій українізації освіти було відведено винятково важливе значення⁸³⁵.

У той же час ряд істориків простежує відмінність становища освіти в Російській та Австрійській імперіях. Так, на Наддніпрянщині з часу освітньої реформи 1804 року й до 1917 року українську мову було заборонено і як мову викладання, і як навчальний предмет. Українські діти навчалися російською

⁸³² *Реснит, О.* (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 111.

⁸³³ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 61.

⁸³⁴ *Там само.* С. 62.

⁸³⁵ *Там само.* С. 62.

мовою, що негативно впливало загалом на їхнє особистісне становлення та розвиток національної ідентичності⁸³⁶. Асиміляційні умови розвитку української мови в освіті були генералізовані імперським законодавством другої половини XIX століття. Зокрема Валуєвським циркуляром 1863 року було введено заборону на друк підручників та навчання українською мовою, а Емським указом 1876 року українську мову повністю витіснили із культурного та освітнього життя тогочасних українців.

Незважаючи на те, що адміністративно-політичні умови на українських землях у складі Австро-Угорщини були дещо гнучкішими, українська освіта, особливо на Закарпатті та Буковині, потерпала від шовіністичної стратегії. Як підкреслював О. Реєнт, українців Закарпаття охопила тотальна мадяризація (станом на 1881 рік було 352 школи з українською мовою викладання, на 1883 рік – 282, а у 1914 році не залишилося жодної); Буковину та Галичину спіткала полонізація та латинізація освіти. Усі спроби захистити право українців на навчання рідною мовою наштовхувалися на бездіяльність центру та шалений спротив польських можновладців⁸³⁷.

Історики зазначають, що вагоме значення для започаткування руху за українізацію освіти в другій половині XIX століття становила культурно-освітня діяльність Громад, лідери та активні учасники яких займалися відкриттям недільних шкіл, підготовкою та виданням начальних підручників тощо. В. Сарбей, підкреслюючи виняткову роль організованих громадами недільних шкіл, звертає увагу на те, що викладання українською мовою було кроком уперед до зміцнення національних основ духовного життя широких народних мас. Важливе значення діяльності громад у справі українізації шкільництва зробило учасників громадівського руху ворогами імперської влади. В. Сарбей пояснював, що для поляків українські недільні школи означали падіння католицького універсалізму та підриг панування латини, а

---

⁸³⁶ Там само. С. 61.

⁸³⁷ Реєнт, О. (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 113–114.

російське самодержавство турбувалося намаганням не відособлювати українську мову й літературу від російської⁸³⁸.

Попри значні зусилля національно свідомих верств суспільства щодо організації руху за українізацію освіти великих результатів досягти не вдалося. Погоджуємося із висновками В. Сарбея про те, що українське національне відродження в освітній сфері було малопомітним і короткочасним. «Воно ніби променями засяяло в діяльності недільних шкіл, які застосовували у навчанні буквар Шевченка, Шейковського, Строніна, граматику Куліша та ін.»⁸³⁹. Відтак, автор резюмував: хоча школи діяли, але в справі виховання національних почуттів вони не приносили бажаних результатів⁸⁴⁰. Значно кращою були ситуація з інституційним оформленням руху за українізацію освіти на західноукраїнських землях, в авангарді якої була «Просвіта», заснована у Львові 1868 року.

Другий історіографічний блок об'єднує історичні, історико-педагогічні та краєзнавчі синтези, що присвячені аналізу шляхів та змісту українізації освіти у 1917-1921 роках. Спектр питань, що стають предметом вивчення тут досить широкий – від суспільно-політичних умов розвитку освіти, її організаторів та ідейно-світоглядних засад до змісту, методичних, організаційно-педагогічних, персоналістичних вимірів руху за українізацію освітнього простору.

Загалом відомо, що процеси українізації освіти в 1917–1921 роках були детерміновані утворенням українських державних структур, а їхня динаміка – конкретними суспільно-політичними обставинами. Відповідно до такого критерію відомий сучасний історик С. Сірополко в процесі побудови тогочасної української освіти виокремив чотири періоди: перший – розвиток освіти під час перебування при владі Тимчасового уряду (8 березня – 10 червня 1917 року); другий – зміни в українському шкільництві від I Універсалу Центральної Ради до утворення Гетьманату Скоропадського (10 червня 1917

⁸³⁸ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 58–59.

⁸³⁹ *Там само.* С. 87.

⁸⁴⁰ *Там само.* С. 88.

року – 30 квітня 1918 року); третій – реформи освіти під час правління Гетьманського уряду П. Скоропадського (30 квітня – 15 грудня 1918 року); четвертий – розвиток української освіти доби Директорії УНР (лютий 1919 року – листопад 1920 року)⁸⁴¹. Відповідна періодизація добре корелюється із зміною суспільно-політичних умов, що були ключовим чинником інтенсивності освітніх змін, але не враховує ситуацію в ЗУНР. На кожному із зазначених етапів побудова української системи освіти включала низку складників: державна політика; ідейно-стратегічні засади освітнього реформування; чинники та рушії освітніх змін; система управління освітою; розвиток закладів освіти; зміст, методики та організаційно-педагогічні засади навчання й виховання дітей та молоді тощо. Усі ці питання стали предметом скрупульозного вивчення в новітній українській історіографії.

Окремий напрям досліджень сучасної історіографії присвячено вивченню соціокультурних засад та змісту державної політики в сфері українізації освіти 1917-1921 років. Це наукові праці таких авторів, як Л. Березівська⁸⁴², О. Данилевська⁸⁴³, О. Завальнюк⁸⁴⁴, Б. Кравченко⁸⁴⁵, О. Кравченко⁸⁴⁶, А. Кудлай⁸⁴⁷, В. Купрійчук⁸⁴⁸, В. Купріяничук⁸⁴⁹, В. Курило⁸⁵⁰, В. Липинський⁸⁵¹,

⁸⁴¹ *Сірополко, С.* (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. С. 459–460.

⁸⁴² *Березівська, Л. Д.* (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М. 406 с.

⁸⁴³ *Данилевська, О. М.* (2009). Мова в революції та революція в мові : мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ. 176 с.

⁸⁴⁴ *Завальнюк, О. М. & Телячий, Ю. В.* (2001). Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : іст. нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА. 211 с.; *Їх же.* (2017). Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції 1917-1921 рр. : іст. нарис / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. 62 с.

⁸⁴⁵ *Кравченко, Б.* (1997). Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ : Основи. 423 с.

⁸⁴⁶ *Кравченко, О. О.* (2017). Всеукраїнський пролеткульт : освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917–1932) : монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини [та ін.]. Умань : Вид. Сочінський М. М. 320 с.

⁸⁴⁷ *Кудлай, О. Б.* (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України. 160 с.

⁸⁴⁸ *Купрійчук, В. М.* (2014). Гуманітарна політика українських урядів у добу національної революції (1917–1920 рр.) : монографія / Нац. акад. держ. упр. При Президентові України. Київ : Вид-во Європ. ун-ту. 377 с.

С. Майборода⁸⁵², Д. Мазоха⁸⁵³, М. Марчук⁸⁵⁴, О. Машевський⁸⁵⁵,
 І. Передерій⁸⁵⁶, Н. Ротар⁸⁵⁷, Д. Розовик⁸⁵⁸, Н. Самандас⁸⁵⁹, С. Сірополко⁸⁶⁰,

⁸⁴⁹ **Купрійчук, В. М.** (2012). Проблеми формування мовної політики в сфері освіти в Україні у добу національної революції (1917-1920 років). *Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні*: зб. наук. ст. Київ: Ін-т культурології НАН України. Вип. 2: Об'єктивізація культуротворення в добу цивілізаційної глобалізації. С. 32–42.

⁸⁵⁰ **Курило, В. С.** (2000). Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ: ЛДПУ. 460 с.

⁸⁵¹ **Липинський, В. В.** (2001). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01. Донецьк. 393 арк.; **Його ж.** (2001). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 39 с.

⁸⁵² **Майборода, С. В.** (2000). Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.): монографія / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ: УАДУ. 305 с.; **Його ж.** (2002). Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): дис. ... д-ра наук з державного управління: 25.00.01. Київ. 411 арк.; **Його ж.** (2002). Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.): автореф. дис. ... д-ра наук з державного управління: 25.00.01 / Українська академія держ. управління при Президентові України. Київ. 36 с.

⁸⁵³ **Освіта в Україні XIX – початку ХХ століття** (2011): монографія / авт. кол.: Д. С. Мазоха, Н. В. Борисова, І. І. Доброскок [та ін.]; наук. ред. Д. С. Мазоха. Київ: Міленіум. 320 с.

⁸⁵⁴ **Марчук, М. В.** (2002). Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917–1920-х років. Коломия: Вік. 61 с.

⁸⁵⁵ **Машевський, О. П.** (1997). Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 209 арк.; **Машевський, О. П.** (1997). Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 16 с.

⁸⁵⁶ **Передерій, І. Г.** (2009). Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: [монографія]. Полтава: Вид-во ПолтНТУ. 160 с.

⁸⁵⁷ **Ротар, Н. Ю.** (1996). Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці. 227 арк.; **Ротар, Н. Ю.** (1996). Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 22 с.

⁸⁵⁸ **Розовик, Д. Ф.** (2001). Патріотичне виховання українського народу в процесі культурного будівництва у 1917–1920 роках. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. Вип. 10. С. 75–79; **Його ж.** (2001). Підготовка педагогічних кадрів для національної школи та працівників культурно-освітніх закладів України (1917–1920 рр.). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. [Серія]: Історія*. Київ. Вип. 57. С. 34–37; **Його ж.** (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920): монографія. Київ: Київський університет. 311 с.; **Його ж.** (2004). Освітня політика урядів України щодо національних меншин в роки національно-демократичної революції. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки. Кам'янець-Подільський. Т. 13. С. 176–183; **Його ж.** (2011). Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ: Аквілон-Плюс. 544 с.

Н. Сорочан⁸⁶¹, Ю. Телячий⁸⁶², В. Філінюк⁸⁶³, Б. Чернов⁸⁶⁴, Д. Ярош⁸⁶⁵ та інші. Учені детально вивчали діяльність в освітній галузі українських національно-демократичних урядів, розглядали зміст та відмінності їхньої освітньої політики, аналізували здобутки та прорахунки, намагалися дати історичну оцінку та виявити цивілізаційне значення державних інститутів щодо підтримці руху за українізацію тогочасного освітнього простору.

Цілком природно, що історики не оминули діяльність спеціальної установи – Генеральне секретарство освіти (згодом Міністерство освіти УРН), для керівництва українізацією освіти в 1917-1921 роках, а на західноукраїнських землях – Державного секретаріату освіти. Вони наголошують, що новоутворені органи займалися українізацією школи та

---

⁸⁵⁹ **Самандас, Н. В.** (2001). Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917-1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Українська академія державного управління при президентові України. Київ. 20 с.; **Самандас, Н. В.** (2001). Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917-1941 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Українська академія державного управління при Президентові України. Київ. 215 арк.

⁸⁶⁰ **Сірополко, С.** (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. 912 с.

⁸⁶¹ **Сорочан, Н. А.** (1998). Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський державний ун-т. 17 с.

⁸⁶² **Телячий, Ю. В.** (2000). Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 209 арк.

⁸⁶³ **Філінюк, В. А.** (2014). Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради. *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 86. С. 39–44.

⁸⁶⁴ **Чернов, Б. О.** (2011). Розвиток національної освіти в добу Гетьманщини Української Держави (30.04.1918 – 05.12.1918 рр.). *Історичні записки* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ. Вип. 30. С. 191–192; **Його ж.** (2013). Становлення національної освіти в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Історичні записки* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ. Вип. 40. С. 215–228; **Його ж.** (2016). Розвиток національної освіти в добу Української національно- демократичної революції початку ХХ ст. (1917–1920) / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди [та ін.]. Київ : Міленіум. 54 с.

⁸⁶⁵ **Ярош, Д. В.** (2002). Законодавча діяльність Центральної Ради в галузі освіти і культури : історичний досвід і його значення для сучасної розбудови України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Хмельницький. № 4. С. 34–38; **Його ж.** (2008). Політика українізації періоду Центральної Ради: суть, правові засади та наслідки. *Університетські наукові записки / Хмельницьк. ун-т управління та права*. Хмельницький. № 2. С. 6–12.

вирішували відповідні організаційно-педагогічні завдання. З-поміж таких завдань дослідники називають: підготовку та затвердження стратегії розвитку освітньої галузі; підготовку національно свідомих учительських кадрів; розробку та видання необхідної навчальної літератури (підручники, посібники, картографічні матеріали); налагодження комунікації з українськими культурно-просвітницькими організаціями; згуртування вчителів у професійні спілки та об'єднання тощо⁸⁶⁶.

Значним кроком щодо розширення історичних знань про формування системи української освіти в революційну добу стала монографія О. Кудлай. Наукова праця присвячена вивченню історії створення, структури та діяльності Міністерства освіти УНР доби Української Центральної Ради⁸⁶⁷. Дослідниця запропонувала цілісний аналіз внутрішньої структури відомства, розкрила зміст напрямів роботи його підрозділів щодо українізації освіти, розробки національного освітнього законодавства, організації дошкільного та позашкільного виховання тощо. О. Кудлай зазначала, що започаткований Українською Центральною Радою процес українізації школи ґрунтувався на принципах демократизації та децентралізації освіти. Народам, що проживали в Україні, забезпечувалося право на вільний розвиток національної школи, а також передбачалася передача частини повноважень щодо управління освітньою галуззю місцевим органам влади⁸⁶⁸. Дослідниця дійшла висновку, що українізація освітніх закладів найуспішніше відбувалася в нижчій школі та передбачала включення до навчальних програм дисциплін із української мови, літератури, історії та географії України, перехід на викладання українською. Натомість у середній та вищій школі українізація наштовхувалася на перешкоди міського, почасти проросійського, населення⁸⁶⁹.

⁸⁶⁶ *Гелей, С. Д.* (2015). Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки.* № 13. С. 47.

⁸⁶⁷ *Кудлай, О. Б.* (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради: створення, структура, діяльність. Київ: Ін-т історії України НАН України. 160 с.

⁸⁶⁸ *Там само.* С. 143.

⁸⁶⁹ *Там само.* С. 143.

Можна погодитися із думкою О. Кудлай про те, що виняткову цінність у контексті реформування системи освіти відіграла організація в структурі Міністерства освіти УНР низки департаментів, що забезпечило можливість приділити увагу не поверховій, а структурній реформі освітньої галузі. Так у складі відомства існували п'ять департаментів: вищої і середньої освіти; нижчої освіти; позашкільної та дошкільної освіти; професійно-технічної освіти; департамент мистецтв. Діяльність останнього мала непересічне значення, адже він опікувався такими, напрямку пов'язаними із освітою та вихованням молоді сферами, як мистецтво, художні промисли, охорона пам'яток старовини, музейна справа, театр, музика, архіви та бібліотеки⁸⁷⁰. Упорядкування системи управління українізацією освіти наштовхувалося на певні труднощі. Серед таких перешкод був опір російських учительських кіл, нестача національно орієнтованих учительських кадрів, брак навчальних програм, підручників та інших навчальних засобів, загалом недостатність коштів та динамічні державно-політичні зміни, які не завжди були переможними для українства⁸⁷¹.

Аналізуючи напрями діяльності Міністерства освіти УНР, дослідниця з'ясувала, що відомство працювало в кількох основних площинах: українізація «старих» закладів освіти; відкриття нових освітніх установ; організація видавничої справи; утворення вчительських курсів; матеріальне забезпечення вчительського складу; охорона культурної спадщини; налагодження співпраці із національними освітніми організаціями; управління дитячими притулками тощо⁸⁷². О. Кудлай наголошувала, що попри протидію окремих вишів та закладів середньої освіти, Міністерству освіти УНР вдалося налагодити системну діяльність щодо українізації тогочасних закладів вищої, середньої й нижчої освіти, а також залучити ресурс української культури в національне виховання дітей та молоді⁸⁷³.

---

⁸⁷⁰ Там само. С. 3.

⁸⁷¹ Там само. С. 143.

⁸⁷² Там само. С. 75, 82.

⁸⁷³ Там само. С. 143.

Крім розгляду державної політики в освітній галузі, важливим напрямом історичних досліджень українізації освіти 1917-1921 років було вивчення місця й ролі інтелігенції, передусім учительства, в організації руху за українізацію освітнього простору. Цьому питанню присвячені наукові доробки таких істориків, як І. Гирич⁸⁷⁴, Н. Давидова⁸⁷⁵, С. Єкельчик⁸⁷⁶, Г. Касьянов⁸⁷⁷, Б. Кравченко⁸⁷⁸, Т. Маньківська⁸⁷⁹, С. Пахолків⁸⁸⁰, О. Рубльов⁸⁸¹, Ю. Телячий⁸⁸² та інших. У цьому контексті на увагу заслуговують висновки С. Сірополка про високу оцінку ролі педагогічних кадрів щодо організації руху за українізацію освіти. Він зазначав, що саме учительство взяло на себе обов'язок опіки над українізацією школи, зобов'язалося підтримати державну політику щодо розвитку української мови в освітньому процесі⁸⁸³.

У той же час дослідники звертають увагу на те, що не всі освітяни були позитивно налаштовані на реформу освіти на пріоритетах української національної філософії. Переконливими є висновки А. Кравченко про те, що через опір російських учительських кіл, які не розуміли необхідність українізації школи для процесу побудови національної держави, створення української середньої школи здійснювалося шляхом відкриття нових закладів освіти. На початкових етапах такий підхід був нелегкий, адже Генеральний

⁸⁷⁴ **Гирич, І.** (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.

⁸⁷⁵ **Давидова, Н.** (2007). Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917-1920 рр. *Емінак*. № 1. С. 52–58.

⁸⁷⁶ **Єкельчик, С.** (2010). Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : К. І. С. 272 с.

⁸⁷⁷ **Касьянов, Г. В.** (1993). Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

⁸⁷⁸ **Кравченко, Б.** (1997). Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи. 423 с.

⁸⁷⁹ **Маньківська, Т. О.** (2012). Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917-1918 роках. *Наука. Релігія. Суспільство*. № 4. С. 41–45.

⁸⁸⁰ **Пахолків, С.** (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

⁸⁸¹ **Рубльов, О. С.** (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

⁸⁸² **Телячий, Ю. В.** (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф». 600 с.

⁸⁸³ **Сірополко, С.** (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. С. 460.

секретаріат освіти повинен був, аж до проголошення УНР, узгоджувати свої дії з Петроградом. Більше того, все матеріальне та фінансове навантаження щодо облаштування нових українських шкіл лягало на плечі місцевих бюджетів та громадських організацій⁸⁸⁴.

Значну увагу питанням участі української інтелігенції в українізації освіти періоду Української революції приділив О. Рубльов. Він відзначав позитивний ефект взаємодії галицької наддніпрянської інтелігенції у справі розвитку української школи. Автор цілком доречно зацитував слова тогочасного Полтавського губернського комісара освіти В. Андрієвського, який зазначав: «Грубо помиляється той, хто думає, що нарід російський бажає нам добра! Ми мали вже нагоду і тепер пізнати його любов і прихильність. Та дарма! Шкода про се і говорити. Хочу сказати ще слово за найважливішу справу, за наші школи. Тут зроблено і робиться великий промах! Всі, навіть найряннійші москалі та кацапи були певні, що школи будуть відразу українізовані. Коли ж наш секретаріат просвітний забавився в якусь неоправдану і шкідливу гуманність, тоді всі підняли голову, а українцями почали робитися боягузи, шкаралупники, а навіть чорносотенці, котрі тепер навіть мають відвагу говорити, що ще справа українська писана вилами на воді»⁸⁸⁵. Наведеними словами О. Рубльов підкреслював думку про те, що тогочасній владі не вдалося швидко та динамічно розпочати процеси українізації школи, що дало можливість педагогам-русифікаторам гальмувати рух за українізацію освіти, саботуючи відповідні реформи, які розпочало Міністерства освіти УНР.

Вивчаючи місце й роль інтелігенції в українізації освітнього простору, дослідники звертаються до персоналістичних студій, аналізуючи діяльність видатних організаторів та ідейних натхненників тогочасної освіти. На сьогодні

---

⁸⁸⁴ *Кравченко, А. А.* (2001). Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917-1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 75.

⁸⁸⁵ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 77.

відомо декілька праць, у яких представлено осмислення реформаційної діяльності тогочасних освітніх діячів. Це передусім узагальнювальні синтези О. Завальнюка «Українська еліта і творення національної української освіти: фундатори і будівничі (1917-1920 рр.)»⁸⁸⁶, І. Лікарчука «Міністри освіти України»⁸⁸⁷, О. Сухомлинської, Л. Березівської та інших «Українська педагогіка в персоналіях»⁸⁸⁸. Окремо істориків цікавила постать головного організатора тогочасного шкільництва, генерального секретаря народної освіти І. Стешенка, якому присвятили наукові праці такі дослідники, як В. Білоцерківський та В. Головченко⁸⁸⁹, О. Завальнюк⁸⁹⁰, А. Корецька⁸⁹¹, Ю. Телячий⁸⁹². Предметом студій також стали педагогічні погляди та державотворча діяльність С. Русової, які вивчали такі вчені, як Л. Гонюкова⁸⁹³ та Є. Коваленко⁸⁹⁴. Дослідники спільні в думці про те, що саме високий рівень національної свідомості та педагогічний хист більшої частини тогочасних організаторів освіти забезпечив успіх в українізації шкільництва, дав можливість започаткувати рух за українізацію вищої школи, налагодити видання необхідної навчальної літератури та впорядкувати систему перепідготовки педагогічних кадрів.

⁸⁸⁶ **Завальнюк, О. М.** (2005). Українська еліта і творення національної української освіти : фундатори і будівничі (1917-1920 рр.). Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА. 496 с.

⁸⁸⁷ **Лікарчук, І. Л.** (2002). Міністри освіти України : монографія : в 2 т. Київ : Видавець Ешке О. М. Т. 1 : 1917-1943 рр. 328 с.

⁸⁸⁸ **Українська педагогіка в персоналіях** (2005) : в 2 кн. : навч. посіб. / авт. : О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антоненко, Л. Д. Березівська [та ін.]. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1 : X-XIX ст. 624 с.

⁸⁸⁹ **Білоцерківський, В. Я. & Головченко, В. І.** (1997). Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження. *Український історичний журнал*. № 6. С. 77–83.

⁸⁹⁰ **Завальнюк, О. М.** (2005). Генеральний секретар народної освіти І. Стешенко : курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 рр.). *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. № 8. С. 11–15.

⁸⁹¹ **Корецька, А. І.** (2009). Освіта України в ідеях Івана Стешенка. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. XXVI. С. 169–175.

⁸⁹² **Телячий, Ю. В.** (2001). Іван Стешенко : трагедія українського інтелігента. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 70–74.

⁸⁹³ **Гонюкова, Л. В.** (1999). Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. № 5. С. 133–138.

⁸⁹⁴ **Коваленко, Є.** (2000). Софія Русова : педагог-просвітител, державний діяч, вчений. *Рідна школа*. № 8. С. 35–38.

Не оминули історики особливості кадрового, матеріального, методичного забезпечення, персональний склад та регіональні особливості тогочасних закладів нижчої, середньої та вищої освіти, професійних об'єднань учителів тощо. Ці питання представлені в наукових студіях таких авторів, як Р. Адамський⁸⁹⁵, Г. Білавич⁸⁹⁶, В. Богуславська⁸⁹⁷, А. Боровик⁸⁹⁸, Г. Васькович⁸⁹⁹, С. Гелей⁹⁰⁰, Б. Год⁹⁰¹, Ю. Єрмак⁹⁰², О. Завальнюк⁹⁰³,

⁸⁹⁵ **Адамський, В. Р.** (2013). Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в національному освітньому просторі (1918-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія : Історичні науки*. Вип. 6. С. 435–446; **Його ж.** (2015). Богословська література у бібліотечних фондах Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство*. Острог. Вип. 12. С. 3–15; **Його ж.** (2015). Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в історіографії (1918-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 22. С. 330–347; Його ж.* (2016). «Просвіти» Поділля доби Директорії УНР в історіографічних студіях. *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 23. С. 302–322; Його ж.* (2016). Просвітницькі товариства Поділля на сторінках газети «Село» (листопад – грудень 1918 р.). *Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 7. С. 14–27; Його ж.* (2017). Заснування та відновлення діяльності просвітницьких товариств на Поділлі у грудні 1918 р. – квітні 1919 р. *Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 11. С. 36–57; Його ж.* (2017). Музична діяльність просвітницьких товариств Поділля в добу Директорії УНР. *Хмельницькі краєзнавчі студії : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 10. С. 24–33.*

⁸⁹⁶ **Білавич, Г.** (2001). Українське педагогічне товариство «Рідна школа» : етапи становлення та розвитку. *Товариство «Рідна школа» : історія і сучасність : науковий альманах*. Львів. С. 16–17.

⁸⁹⁷ **Богуславська, В. Г.** (2001). Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк : Донецький національний університет. 20 с.; **Йї ж.** (2001). Народна освіта в добу національно-демократичної революції, 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк. 241 арк.

⁸⁹⁸ **Боровик, А. М.** (2004). Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 3–10; **Його ж.** (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів : Чернігівські обереги. 368 с.

⁸⁹⁹ **Васькович, Г.** (1996). Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ : Мандрівець. 359 с.

⁹⁰⁰ **Гелей, С. Д.** (2015). Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. № 13. С. 30–50.

⁹⁰¹ **Год, Б. В. & Єрмак, О. П.** (2010). Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 роках. *Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. № 2. С. 104–118.*

І. Зайченко⁹⁰⁴, В. Коваль⁹⁰⁵, А. Кравченко⁹⁰⁶, Н. Крик⁹⁰⁷, В. Курило⁹⁰⁸,
В. Майборода⁹⁰⁹, Т. Осташко⁹¹⁰, П. Побірченко⁹¹¹, Н. Ротар⁹¹², Б. Ступарик⁹¹³ та

⁹⁰² **Єрмак, Ю. І.** (2016). Реорганізація освітньої системи України 1917–1920 рр. : (план єдиної національної школи). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ. Вип. 1. С.88–94.

⁹⁰³ **Завальнюк, О. М.** (2001). Університети і національне відродження України в добу Центральної Ради. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії* : матеріали Всеукр. наук. конф. (Луганськ, 8–9 лют. 2001 р.) / Східноукр. нац. ун-т. Луганськ. С. 152–154; *Її ж.* (2001). Міста України – центри національної університетської освіти (1917–1920 рр.). *Історія України : маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ ; Донецьк. Вип. 15. С. 45–52; *Її ж.* (2002). М. О. Драй-Хмара – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 6. С. 172–179; *Її ж.* (2005). Ідея соборності в практичній діяльності українських університетів (1917–1920 рр.). *Україна соборна* : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 282–293; *Її ж.* (2008). Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного Українського університету : історичний аспект (1918–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. – Кам'янець-Подільський/ Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі : присвячено 90-річчю утворення Кам'янець-Подільського національного університету». С. 3–19; *Її ж.* (2010). Кам'янець-Подільський університет – осередок і опора національного відродження України у 1918–1920 роках. *Пам'ять століть*. № 3. С. 198–209; *Її ж.* (2011). Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксіома. 652 с.

⁹⁰⁴ **Зайченко, І. В.** (2002). Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. Львів : Львівська обласна книжкова друкарня. 344 с.

⁹⁰⁵ **Коваль, В. В.** (2006). Участь подільського учительства у державотворчих, політичних і освітніх процесах (1917–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський. Т. 8. С. 23–34.

⁹⁰⁶ **Кравченко, А. А.** (2001). Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917–1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 74–82.

⁹⁰⁷ **Крик, Н. В.** (2013). Роль місцевих органів самоврядування та громадських організацій у забезпеченні української школи підручниками та посібниками в добу Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 20. С. 419–426; *Її ж.* (2015). Українізація школи та проблема її забезпечення навчально-методичною літературою з суспільно-гуманітарних дисциплін (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми дидактики історії* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Вип. 6. С. 139–149; *Її ж.* (2015). Українізація школи та проблема навчальної літератури в період Гетьманату П. Скоропадського. *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 92. С. 33–37.

⁹⁰⁸ **Курило, В. С.** (2000). Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ : ЛДПУ. 460 с.

⁹⁰⁹ **Майборода, В. К.** (1992). Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь. 196 с.

інших. Дослідники розглядали організаційно-педагогічну сутність процесу українізації освітніх закладів, основні заходи щодо розбудови системи національної школи, специфіку підготовки необхідної матеріальної та методичної бази, процес та проблеми видання підручників, фінансування закладів освіти тощо. Історики достатньо приділили уваги аналізу процесу реформування всіх рівнів освіти – від дошкільного, нижчого та середнього, до вищого та післядипломного. Крім того, не залишилися поза увагою й регіональні та повсякденні виміри українізації освіти, специфіка відповідної реформи на Наддніпрянщині та території ЗУНР.

Третій історіографічний блок об'єднує історичні студії, у яких розглянуто розвиток освіти в добу більшовицької «українізації». Проблема українізації освіти в 20-х роках ХХ століття була предметом історіографічних досліджень багатьох учених. З-поміж праць, у яких розкрито окремі аспекти українізації початку ХХ століття, слід назвати дослідження В. Даниленка⁹¹⁴, С. Кульчицького⁹¹⁵, Я. Дашкевича⁹¹⁶, О. Войналович⁹¹⁷, І. Кліцакова⁹¹⁸,

---

⁹¹⁰ **Осташко, Т. С.** (1999). Український національно-освітній рух у 1917 р. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія*. Київ : Вид. центр КДЛУ. Вип. 83. С. 85–107.

⁹¹¹ **Побірченко, Н. С.** (2002). Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Київ : Науковий світ. 331 с.

⁹¹² **Ротар, Н. Ю.** (1996). Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні в 1917-1920 роках. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. Чернівці : ЧДУ. Вип. 6-7 : Історія. С. 147–162.

⁹¹³ **Ступарик, Б.** (1994). Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). Івано-Франківськ : [Б. в.]. 143 с.

⁹¹⁴ **Даниленко, В. М.** (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 79–91.

⁹¹⁵ **Кульчицький, С.** (2005). Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Вип. 13. С. 3–56.

⁹¹⁶ **Дашкевич, Я. Р.** (1990). Українізація : причини і наслідки. *Слово і час*. № 8. С. 55–64.

⁹¹⁷ **Войналович, О.** (1992). Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні : 20-30 рр. Київ ; Полтава : Рідний край. 213 с.

⁹¹⁸ **Кліцаков, І. О.** (1997). Педагогічні кадри України (1917-1937). Донецьк : Юго-Восток. 310 с.

О. Кравченко⁹¹⁹, С. Цвілюк⁹²⁰, Ю. Шаповала⁹²¹ та інших. Крім цього, дослідники окремо вивчали особливості українізації освітньої сфери в контексті шкільної освіти: Л. Березівська⁹²², В. Борисов⁹²³, І. Ніколіна⁹²⁴, Т. Антонюк⁹²⁵, М. Кузьменко⁹²⁶, О. Сухомлинська⁹²⁷ та інші. У дослідженнях В. Лозицького⁹²⁸, О. Рябченко⁹²⁹, С. Сірополка⁹³⁰ зміст процесу українізації розкрито через призму соціокультурних змін суспільства, а також у контексті особливостей становлення української національної освіти. Шляхи українізації української школи, тенденції, закономірності й історичне значення цього процесу були

⁹¹⁹ **Кравченко, О. О.** (2016). Освітньо-просвітницька діяльність Пролеткульту (1917–1932 рр.). Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. Умань, 2016. Вип. 2. С. 175–183.

⁹²⁰ **Цвілюк, С. А.** (2004). Українізація України : тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. Одеса : Маяк, 200 с.

⁹²¹ **Шаповал, Ю.** (1994). Людина і система : штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Ін-т нац. відносин і політології НАН України. 270 с.

⁹²² **Березівська, Л. Д.** (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М. 406 с.

⁹²³ **Борисов, В. Л.** (1999). Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. *Український історичний журнал*. № 2. С. 76–80.

⁹²⁴ **Ніколіна, І. І.** (2008). Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці. 20 с.

⁹²⁵ **Антонюк, Т. Д.** (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. Київ. 18 с.

⁹²⁶ **Кузьменко, М. М.** (2004). Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років : соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк : Норд-Прес. 456 с.

⁹²⁷ **Сухомлинська, О.** (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні : кроки до нового виміру. *Педагогічна газета*. № 10-11. С. 3–4.

⁹²⁸ **Лозицький, В.** (1989). Політика українізації в 20-х – 30-х роках : історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. № 3. С. 46–55.

⁹²⁹ **Рябченко, О.** (1998). З історії «українізації» вищої школи України у 1920-х роках. *Самостійна Україна*. Вип. 2. С. 35–41.

⁹³⁰ **Сірополко, С.** (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. 912 с.

предметом зацікавлень таких науковців як А. Боровик⁹³¹, Т. Куліш⁹³², І. Телегуз⁹³³, М. Мазуренок⁹³⁴, О. Лаврут⁹³⁵, О. Куц⁹³⁶ та інші.

Окремі аспекти українізації, її регіональний вимір представлено в працях А. Корж⁹³⁷, І. Дзюби⁹³⁸, Л. Нагорної⁹³⁹, А. Погрібного⁹⁴⁰ та інших. Однак, незважаючи на те, що існує значний масив наукових, науково-популярних, краєзнавчих праць, присвячених проблемі українізації освіти в 20-х роках ХХ століття, багато її аспектів залишаються недостатньо вивченими. Зокрема мова йде про історіографічний аспект питання, аналіз проблематики наявних наукових праць, спрямованих на досягнення єдиного предмету дослідження – українізації вітчизняної освіти в 20-х роках ХХ століття.

Аналізуючи зміст українізації тогочасної шкільної справи, її особливості та закономірності, ряд істориків звертає увагу на об'єктивні причини та передумови проведення цієї політики. В. Даниленко, зокрема, зазначив, що недооцінка національного питання більшовиками в період громадянської війни, надія на близьку перемогу пролетаріату у всесвітньому масштабі та

⁹³¹ **Боровик, А.** (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів : Чернігівські обереги. 368 с.

⁹³² **Куліш, Т.** (2010). Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років ХХ ст. : причини, проблеми, шляхи реалізації. *Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2. С. 64–67.

⁹³³ **Телегуз, І.** (2012). Особливості створення шкільних підручників в Радянській Україні у 1921–1934 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки*. Вип. 15. С. 127–134.

⁹³⁴ **Мазуренок, М. В.** (2013). Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр. *Педагогічний дискурс*. Вип. 14. С. 289–293.

⁹³⁵ **Лаврут, О. О.** (2011). Українська школа Донбасу радянського періоду : сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. Вип. 3. С. 109–116.

⁹³⁶ **Куц, О.** (2006). Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20-30-х рр. ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. Київ : ІПіЕНД. Вип. 32. С. 224–232.

⁹³⁷ **Корж, А. В.** (2004). Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02. Чернівці. 20 с.; **Корж, А. В.** (2004). Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. Київ. 221 арк.

⁹³⁸ **Дзюба, І.** (2004). Донбас – край українського слова. *Схід*. Вересень. Спецвипуск. С. 3.

⁹³⁹ **Нагорна, Л. П.** (2005). Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд. 315 с.

⁹⁴⁰ **Погрібний, А. Г.** (2003). Світовий мовний досвід та українські реалії. Київ : Інститут відкритої політики. 73 с.

революційна ейфорія спричинили значні ускладнення. Також ситуація загострювалася й тим, що українські міста під тиском політики соціального та національного гноблення були здебільшого русифіковані, а село продовжувало зберігати свої національні традиції, культуру і мову. Це створювало значні труднощі у формуванні правильної національної та національно-культурної політики комуністичної партії, опорою якої було переважно населення міст. Однак завдяки наявності в Україні значного прошарку робітничого класу, республіка залишалася на 85% селянською. Тому без привернення на свій бік величезних мас сільського населення та національної інтелігенції розраховувати на успіхи в господарському будівництві було марно⁹⁴¹.

У сучасному осмисленні українізації історики особливу увагу звертають на її маніпулятивну сутність, причини та мотиви запровадження⁹⁴². Так, у колективній монографії «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки» автори, розкриваючи низку об'єктивних причин українізації в 20-х роках ХХ століття, наголошують на труднощах, які були пов'язані з політичними мотиваціями відродження української мови й культури. На їхню думку, причинами цього були: по-перше, складнощі військово-політичної та економічної ситуації як у республіці, так і в усій країні; по-друге, невідповідність багатьох комуністів до здійснення кардинально нового курсу в національній політиці (коренізації), прихильним ставленням багатьох до ідеї централізму, живучістю великодержавної традиції⁹⁴³. Відтак, через ці та інші причини в зазначений період у партії та країні точилися гострі дискусії про подальші шляхи національно-державного будівництва, розвитку міжнародних відносин та національних мов і культур.

⁹⁴¹ **Даниленко, В. М.** (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 80.

⁹⁴² **Semerhei, N.** (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s : National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 94.

⁹⁴³ **Смолій, В. А.** (2003). «Українізація» 1920-30-х років : передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. Київ : Інститут історії України. С. 35–40.

Історіографічні джерела свідчать, що названі вище проблеми широко обговорювалися на листопадовому (1920 рік) Пленумі ЦК КП(б)У, 1-й Всеукраїнській нараді КП(б)У (1921 рік), на лютневому й жовтневому пленумах ЦК КП(б)У (1922 рік). Лютневий пленум, зокрема, ще раз підтвердив необхідність знання державними службовцями української мови, а жовтневий – узагальнив і доповнив постанову лютневого Пленуму, прийнявши її як директиву з національного питання⁹⁴⁴. В. Даниленко наголошував на важливості останнього документа, адже саме в ньому йшлося про неможливість відступу від попередньої партійної лінії щодо розвитку української національної культури. Крім цього, було окреслено також заходи стосовно розвитку української мови, культури, шкільної та видавничої справи. Було зафіксовано й положення про те, що в школах з російською мовою навчання необхідно запровадити обов'язкове вивчення української мови, а в українських школах – російської⁹⁴⁵.

Однією із відправних точок відліку початку українізації історики вважають постанову ВУЦВК «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською», схвалену в лютому 1920 року, у якій говорилося, що на всій території України, у всіх цивільних і військових установах українська мова повинна вживатися нарівні з російською, а це означало, що ніяких переваг російська мова не має. Раднарком України прийняв постанову про впровадження української мови в школах і радянських установах. Відповідно до її положень необхідно було розробити план втілення в життя українізації освіти, зокрема видати достатню кількість необхідних підручників. Одночасно радянські службовці повинні були вивчати українську мову у вечірніх школах, а керівники установ – вжити заходів для прийняття на службу тих

⁹⁴⁴ Даниленко, В. М. (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 80–81.

⁹⁴⁵ Там само. С. 81.

співробітників, які знають мову й можуть задовольнити відповідні вимоги населення⁹⁴⁶.

Автори досліджень вважають, що ухваленню подібних рішень сприяв той факт, що певна частина комуністів-керівників України відстоювали ідею необхідності вільного розвитку української культури й мови. Однак були й противники такої точки зору. У республіці нав'язувалась сумнозвісна теорія «боротьби двох культур», підтримана Д. Лебедем та іншими. Ідея цієї теорії полягала в тому, що російська культура рано чи пізно переможе, і обов'язок комуністів – підтримати цей «природний процес». На цій основі сформульовано висновок про те, що українізація не потрібна, оскільки, врешті-решт, українську, сільську культуру, переможе міська, російська культура⁹⁴⁷. Тому, щоб зміцнити основи радянської федерації, повернути на бік радянської влади ширші прошарки національної інтелігенції та селянства, необхідно було надати народам Росії, об'єднаним в єдину, по-суті унітарну державу, свого роду «компенсацію» у вигляді «культурно-національної автономії», розширювати можливість розвивати свої національні культури й мови. Саме в такій площині радянська влада розглядала національне питання. За рішенням XII з'їзду РКП(б) представники влади з «усією революційною суворістю мали карати» порушників національних прав і особливо прав національних меншин.

На думку багатьох сучасних дослідників, політика коренізації не була «національним ренесансом», а носила тимчасовий і маніпулятивний характер політичного маневру, мала на меті, з одного боку, провести більшовізацію освіти й культури, а з другого, повернути на бік радянської влади селянство й ослабити потужний рух його спротиву⁹⁴⁸. Разом із тим, вона сприяла організації мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, випуску газет і журналів,

---

⁹⁴⁶ *Semerhei, N.* (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s : National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 95.

⁹⁴⁷ *Там само.* С. 82.

⁹⁴⁸ *Горішна, Н.* (2014). Політика українізації в УСРР – засіб етнонаціональної мобілізації. *Наукові записки Тернопільського НПУ імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* Вип. 1. С. 49–55.

заснуванню книговидавничої справи мовами корінних національностей⁹⁴⁹. У результаті вжитих заходів протягом наступних років було досягнуто певних зрушень у справі українізації. Українізовано пресу, діловодство, культосвітню роботу, загальноосвітні й спеціальні школи, вищі навчальні заклади. У 20-ті роки ХХ століття видано низку праць з мовознавства та історії України. Одночасно розвивалася й культура малочисельних народів України. З еміграції повернулися в Україну деякі відомі вчені та письменники, зокрема М. Грушевський⁹⁵⁰.

Погоджуємося з думкою істориків, які вважають, що українізація поступово переміщувалася зі сфери освітніх і культурних завдань у сферу ідеологічних. Фінальним акордом було зміщення українізації у сферу ідейно-політичної боротьби, яка згодом завершилася трагічно для багатьох її учасників. Особливо ці процеси посилювалися після утворення СРСР, обмеження прав УСРР, втягування її в орбіту неоімперії. Дослідники цієї проблеми наголошують, що ідея федералізації була підмінена сталінською централізацією, а засобом спілкування в межах СРСР ставала російська мова, відсуваючи на маргінес національні мови республік, у тому числі й українську⁹⁵¹.

Продовжуючи розгляд історіографії боротьби за українську школу, необхідно відзначити, що окремі історики розглядають цей процес у контексті формування національної самосвідомості українського населення⁹⁵². Враховуючи тогочасні реалії політичного та соціокультурного життя, Т. Антонюк наголошує на тому, що порушено право на отримання загальної освіти, а також вільного вибору учнями та їхніми батьками навчальних

⁹⁴⁹ **Бойко, О. Д.** (2002). Історія України : підручник. 2-ге вид., доповнене. Київ : Академія. 656 с.

⁹⁵⁰ **Даниленко, В. М.** (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 83.

⁹⁵¹ **Кульчицький, С.** (2007). Утворення СРСР : нові погляди. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. С. 684–699.

⁹⁵² **Лаврут, О. О.** (2011). Українська школа Донбасу радянського періоду : сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. Вип. 3. С. 109.

закладів. Врешті-решт, розвиток закладів освіти був заточений у жорсткі соціальні рамки⁹⁵³.

Вагомий внесок у збагачення історичних знань щодо українізації та її впливу на розвиток загальноосвітньої школи зробила І. Ніколіна. Предмет її дослідження – динаміка росту україномовних загальноосвітніх шкіл, основні напрями діяльності НКО УСРР. Автор дійшла висновку про позитивні результати цього процесу, зокрема звернула увагу на зв'язок між регіональним чинником і формуванням національної освіти. На її думку, українізація шкіл на Донбасі була тривалішою, на відміну від інших губерній, де у встановлений 2-річний термін виконували завдання щодо українізації школи. Окрім цього, вона проаналізувала причини, які уповільнювали українізацію шкільної освіти: нестача висококваліфікованих кадрів, що володіють українською мовою; відсутність належної літератури в загальноосвітніх закладах; жорсткий контроль партійних та директивних органів за процесом навчання і викладання. Це на початку 1930-х років, очевидно свідомо, призвело до штучної дискредитації тієї частини вчительського складу, яка підтримувала політику українізації. Разом з тим, І. Ніколіна вважає, що розвиток національної шкільної освіти мав важливе значення, адже він сприяв зростанню грамотності й культури представників різних національностей, які проживали на території УСРР⁹⁵⁴.

Окрему нішу займають наукові доробки, присвячені процесу українізації в окремих регіонах, зокрема політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках висвітлював А. Суrowsий⁹⁵⁵. Варіативною темою в межах українізації шкільної освіти є проблема створення шкільних підручників у Радянській

⁹⁵³ *Антонюк, Т. Д.* (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянізації освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12. Київ. 18 с.

⁹⁵⁴ *Ніколіна, І. І.* (2008). Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Чернівці. 20 с.

⁹⁵⁵ *Суrowsий, А. Ф.* (2013). Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Т. 23. С. 503–513.

Україні в 1921-1934 роках⁹⁵⁶. Загальні риси українізації освіти в контексті національного відродження України також розглянуто в дослідженнях таких авторів, як Т. Мацейків⁹⁵⁷, Т. Анпілогова⁹⁵⁸ та інших. Особливості українізації, динаміка її перебігу, вплив на духовне життя українства висвітлені в працях С. Плахотнюк⁹⁵⁹, М. Мазуренок⁹⁶⁰, О. Куц⁹⁶¹.

Дослідників цікавлять проблеми політехнізації школи, в процесі якої, як свідчать історіографічні джерела, учні знайомилися з основами промислового й сільськогосподарського виробництва, а також здобували навички поводження з найпростішими знаряддями праці. Відомим фактом в історіографії є те, що з 1921 по 1930 роки відбувалося формування основних засад професійної робітничої освіти. Так, Н. Іванцова визначила типи закладів, що належали до системи професійної освіти без відриву від виробництва, висвітлила їхні завдання в контексті професійної робітничої освіти, констатувала їхню відповідність тогочасній політико-економічній ситуації в УСРР⁹⁶².

У центрі уваги істориків перебувають і питання про роль, особливості та специфічні риси різних соціальних та професійних груп, зокрема інтелігенції та

⁹⁵⁶ *Телегуз, І.* (2012). Особливості створення шкільних підручників в Радянській Україні у 1921-1934 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки.* Вип. 15. С. 127–134.

⁹⁵⁷ *Мацейків, Т. І.* (2012). Українське відродження в першій третині ХХ століття. Київ : Педагогічна думка. 127 с.

⁹⁵⁸ *Анпілогова, Т. Ю.* (2008). Національне відродження в Україні ХІХ-ХХ ст. : навч.-метод. посіб. для студ. ун-ту спец. «Історія». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 198 с.

⁹⁵⁹ *Плахотнюк, С. С.* (2001). Політика українізації освіти в Україні в 20-30-х роках. *Наукові записки ВДПУ ім. Коцюбинського. Серія : Історія.* Вип. III. С. 95–98.

⁹⁶⁰ *Мазуренок, М. В.* (2013). Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр. *Педагогічний дискурс.* Вип. 14. С. 289–293.

⁹⁶¹ *Куц, О.* (2006). Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20-30-х рр. ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* Київ : ІПіЕНД. Вип. 32. С. 224–232.

⁹⁶² *Іванцова, Н. І.* (2008). Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків. С. 2–3.; *Іванцова, Н. І.* (2008). Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 259 арк.

молоді в широкому українізаційному контексті⁹⁶³. Свідченням цього є низка наративів, присвячених дослідженню статусу та специфіки існування інтелігенції. Над цією тематикою плідно працювали Г. Алексєєва, Д. Бачинський, Г. Касьянов, В. Масненко, І. Невінчана, Ф. Соколова, М. Шипович та інші. Деякі дослідники схильні вважати, що термін «інтелігенція» запозичено з радянської історіографії, в якій її поділяли на такі групи: науково-педагогічну, інтелектуальну, творчу. Кожна з цих груп мала своєрідні та неповторні риси. Учені стверджували, що інтелігенція була особливою соціально-культурною групою суспільства, тривалий час перебувала в статусі об'єкта, а не суб'єкта суспільно-політичних та соціокультурних відносин⁹⁶⁴.

Історики традиційно значну увагу звертають на сутність і результати радянської реформи вищої школи початку 1920-х років, на становище педагогічних кадрів вищої кваліфікації, аналізують кількісні та якісні зміни, які відчули на собі професорсько-викладацькі кадри в процесі формування радянського суспільства. Дослідники наголошують на тому, що ставлення до інтелігенції з боку тоталітарної держави мало суперечливий характер: з одного боку – увага, поліпшення якості і вдосконалення форм підготовки нових кадрів, деяке поліпшення побутових умов, зростання заробітної платні, зміцнення матеріально-технічної бази ВНЗ тощо; з іншого – ідеологічний контроль, обмеження свободи творчості, політичний терор, що призводило до фізичного знищення найкращих представників наукової еліти⁹⁶⁵.

Висвітлюючи особливості українізації, науковці відводять належне місце аналізу суперечливого й непослідовного підходу влади до функціонування української мови в зазначений період. Із цього погляду варті уваги наукові

---

⁹⁶³ *Лаврут, О. О.* (2011). Українська школа Донбасу радянського періоду : сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. Вип. 3. С. 109.

⁹⁶⁴ *Там само*. С. 113.

⁹⁶⁵ *Там само*. С. 113.

праці С. Савойської⁹⁶⁶, Г. Півторака⁹⁶⁷, А. Коржа⁹⁶⁸ та інших. Дослідники вказували на антиукраїнську мовно-освітню політику, яка значною мірою була успадкована від імперських традицій і продовжувала побутувати протягом тривалого часу. Проблематику мовної політики та динаміку цього процесу досліджувала Л. Нагорна⁹⁶⁹. Науковці не тільки висвітлювали процеси відродження української мови й історичної пам'яті, а й під цим кутом зору приділили увагу аналізу процесів реформування вищої освіти в Україні. Переважна більшість дослідників вказували на те, що мовами представників різних етносів розвивалася майже вся система освіти, закладалася й поглиблювалася в регіонах «своя» культурна інфраструктура, «свій» культурний та інтелектуальний простір. Завдяки цьому на деякий час було піднято престиж неросійських мов та культур⁹⁷⁰.

Сучасний історичний дискурс проблем освітньо-педагогічного контексту українізації представлений такими питаннями: мотиви, методи та засоби українізації шкільництва 20-х років ХХ століття, її соціокультурний і цивілізаційний вимір, регіональні та повсякденні аспекти. Так, вище згадана дослідниця Т. Куліш наголошувала на тому, що проведення політики українізації позитивно вплинуло на розвиток мережі загальноосвітніх навчальних закладів і, в першу чергу, україномовних шкіл. Крім того, у школах України відкривалися класи з різними мовами навчання: українською, українсько-російською, російською та іншими. Важливим складником українізації освітньої сфери було розроблення і забезпечення освітнього процесу підручниками й навчальними посібниками, виданими українською

⁹⁶⁶ *Савойська, С. В.* (2007). Впровадження української мови як державної у сферу освіти України в 90-ті роки ХХ – поч. ХХІ ст. : історичний аспект (на матеріалах вищих навчальних закладів) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 20 с.

⁹⁶⁷ *Півторак, Г. П.* (2004). Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів зі «спільної колиски». Київ. 180 с.

⁹⁶⁸ *Корж, А. В.* (2004). Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02. Чернівці. 20 с.

⁹⁶⁹ *Нагорна, Л. П.* (2005). Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд. 315 с.

⁹⁷⁰ *Semerhej, N.* (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s : National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 96.

мовою, загальний наклад яких постійно зростає протягом досліджуваного періоду⁹⁷¹.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що на сьогодні існує значний масив досліджень історії руху за українську освіту впродовж другої половини XIX – першого тридцятиріччя XX століття. Разом з тим, ця проблема настільки багатогранна, що багато її аспектів залишається недостатньо вивченими. Це диктує необхідність нових пошуків та створення нових, більш сучасних праць. Навіть стислий історіографічний огляд стану вивчення проблеми українізації шкільної справи дає підстави стверджувати, що на сьогодні нагромаджено великий і змістовний масив знань про розвиток освіти, а також, на її основі, мовної ідентичності та української ментальності. У наявних дослідженнях історики звертають увагу на те, що важливим складником українізації освіти стала боротьба за впровадження української мови в навчальний процес, збільшення кількості учнів у навчальних закладах, видання українськомовних підручників, посібників тощо. Започаткований у другій половині XIX століття рух за українізацію освіти, повною мірою виявив свої результати в 1920-х роках. Учені солідарні в думці про те, що, незважаючи на короткочасність проведення та ідеологічну зафарбованість більшовицької українізації освіти, вона справила позитивний вплив на розвиток національної шкільної справи, підготовку нових верств української інтелігенції. Більше того, на думку істориків феномен українізації залишив глибокий слід в українському суспільстві, закладав ті державотворчі традиції, що відродилися в умовах відновлення державної незалежності України, забезпечив сучасний розвиток української мови й культури. Нагромаджений науковцями історіографічний наратив дає можливість актуалізувати позитивний досвід українізації освіти в нинішніх умовах інноваційного розвитку вітчизняного освітнього простору, застерігає сучасне суспільство від легковажного ставлення до виховання

---

⁹⁷¹ *Куліш, Т.* (2010). Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років XX ст. : причини, проблеми, шляхи реалізації. *Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2. С. 64.

молоді, яке є ключовим ресурсом для формування національно свідомого й суспільно активного громадянина. Історіографічним полілогом проникнута думка про те, що українізація освіти сприяла піднесенню духовного життя українців й усвідомленню ними національної ідентичності.

3.3. Відображення в історіографії літературно-мистецької складової національно-культурного відродження

Історіографічний підхід до етимологічного та онтологічного осмислення концепту «національно-культурне відродження» засвідчує, що в його основі – культурний, зокрема літературно-мистецький складник. Хрестоматійно відомо, що зачинатель нової української літератури Іван Котляревський виконав роль і зачинателя національного відродження, а його наступники – Тарас Шевченко, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Леся Українка, Іван Франко, Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський та інші вибудували ціннісні основи та ідейні смисли для піднесення національного руху та його політизації у здобутках Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. Погляди істориків культури схожі в тому, що літературний процес тісно переплітався із мистецьким життям. Найяскравішим його репрезентантом наприкінці XIX століття стала драматургія українських театралів Марка Кропивницького, Михайла Старицького, Івана Карпенко-Карого, Панаса Саксаганського, Марії Заньковецької та інших. Виняткове значення літературно-мистецького життя зумовлене його тісними зв'язками із політичною сферою суспільства. Попри їхню, на перший погляд, видову несумісність, саме від рівня відображення в мистецтві та літературі національної свідомості напряду залежав розвиток політичної відповідальності суспільства. Піднесення національно-культурного життя в другій половині XIX – на початку XX століття формувало необхідні передумови для активізації суспільно-політичних процесів. Літератори, актори, музиканти, художники та інші діячі мистецтва в образній та метафоричній формі формулювали

національні гасла державної та національної незалежності українців, забезпечили їхнє поширення серед широких верств суспільства.

У новітній історіографії літературно-мистецький складник національно-культурного відродження висвітлювався, як правило, у тісному зв'язку із суспільно-політичними процесами. Так провідний дослідник українського XIX століття В. Сарбей підкреслював, що розвиток усіх галузей культурного життя українців забезпечив поширення масового національного самоусвідомлення, відіграв вагомую роль у національному пробудженні українців⁹⁷². Відповідну думку продовжив Ю. Телячий, який вказував на те, що національно-культурне відродження було головною темою літераторів, які оперативно відгукувалися на суспільно-політичні та воєнні події, маніфестували національно-визвольний рух, привертали увагу суспільства до кращих рис української ментальності⁹⁷³.

Історіографічний аналіз наявної історичної та культурологічної літератури свідчить, що дослідники, розглядаючи зміст літературно-мистецького життя, велику увагу зосереджували на осмисленні його ролі в національно-культурному відродженні. З огляду на те, що національний рух набував розвитку в мистецтві, зокрема українському театрі та драматургії, автори досліджень вказували на тісний зв'язок та взаємодію мовно-літературного та мистецького складників національного відродження в протидії імперській шовіністичній політиці в другій половині XIX століття, наголошували на їхній системній та багатоаспектній ролі в піднесенні національного руху.

Значення мовознавства, літературного й мистецького життя, провідних постатей із середовища поетів, письменників, художників, композиторів у політизації національного відродження в другій половині XIX – першій третині

⁹⁷² *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 18.

⁹⁷³ *Телячий, Ю. В.* (2015). Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці. С. 26–27.

XX століття були предметом наукового аналізу С. Даниленка⁹⁷⁴, Я. Грицака⁹⁷⁵, Л. Губерського⁹⁷⁶, Д. Буравченка⁹⁷⁷, Я. Калакури⁹⁷⁸, Т. Ківшар⁹⁷⁹, М. Поповича⁹⁸⁰, О. Реєнта⁹⁸¹, Д. Розовика⁹⁸², О. Рубльова⁹⁸³, В. Сарбея⁹⁸⁴, Ю. Телячого⁹⁸⁵, В. Шейка⁹⁸⁶, Л. Шологон⁹⁸⁷, М. Юрія⁹⁸⁸ та інших. Одним із

⁹⁷⁴ *Даниленко, С.* (2013). Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 16. С. 119–130.

⁹⁷⁵ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

⁹⁷⁶ *Губерський, Л., Андрущенко, В. & Михальченко М.* (2002). Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть : проблеми визначення. Київ : Знання. 600 с.

⁹⁷⁷ *Буравченко, Д. А.* (2011). Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції : місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 234 арк.; *Буравченко, Д. А.* (2011). Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції : місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 16 с.

⁹⁷⁸ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.; *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

⁹⁷⁹ *Ківшар, Т. І.* (1996). Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). Київ : Логос. 344 с.

⁹⁸⁰ *Попович, М. В.* (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.

⁹⁸¹ *Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П.* (1999). Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 10 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 320 с.

⁹⁸² *Розовик, Д. Ф.* (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : монографія. Київ : Київський університет. 311 с.; *Розовик, Д. Ф.* (2011). Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ : Аквілон-Плюс. 544 с.

⁹⁸³ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

⁹⁸⁴ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.; *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

⁹⁸⁵ *Телячий, Ю. В.* (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф». 600 с.; *Телячий, Ю. В.* (2015). Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці. 36 с.

⁹⁸⁶ *Шейко, В. М.* (2011). Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти). Київ : ІК НАМУ. 624 с.

⁹⁸⁷ *Шологон, Л. І.* (2015). Джерела з історії національно-культурного руху Українців Галичини (1848–1914 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія-форте. 460 с.

⁹⁸⁸ *Юрій, М. Ф.* (2008). Соціокультурний світ України. Київ : Кондор. 736 с.

перших питання літературного життя українства в другій половині XIX століття розглянув В. Сарбей. Він звертав увагу на те, що зачинателі українського мовознавства, літератури та мистецтва в середині XIX століття були активними учасниками громадського руху. В основу своєї культурницької, соціальної й політичної діяльності вони поклали ідеї кирило-мефодіївців про право українців, як і інших народів, на самовизначення й федеративне об'єднання в союз. Завдання кожного громадівця в культурно-національному русі полягало в конкретних справах за своїм фахом: історія, мовознавство, література тощо. Серед них, – резюмував В. Сарбей, – виявилось чимало визначних осіб, які відіграли ідейну, організаційну та спрямовальну роль у боротьбі громадськості за культурно-національне відродження України⁹⁸⁹. Історик зазначав, що спочатку в правлячих колах, а згодом і самі громадівці, яких цікавили проблеми української мови, літератури та культури, називали себе українофілами⁹⁹⁰.

Цінними вважаємо висновки В. Сарбея про те, що в другій половині XIX століття українська літературна мова функціонувала в художньому, публіцистичному та науковому стилях. Найбільшого розквіту досяг саме художній, завдяки праці письменників, поетів, драматургів⁹⁹¹. Крім того, дослідник підкреслював, що українська літературна мова, незважаючи на адміністративні перешкоди, продовжувала розвиватися на народній основі, поширюючись на більшій частині території України. Відбувалося подальше формування її стилів, вироблення єдиних літературних норм. Паралельно із формуванням української літературної мови розвивалося й мовознавство. Окремо В. Сарбей звернув увагу на внесок О. Потебні та його учня М. Сумцова в збагачення української мови. На думку історика, О. Потебня не лише виявив інтерес до семантики й синтаксису української мови, але й проникнув у загальнофілософські мовні проблеми. Мовознавець був переконаний, що кожна

⁹⁸⁹ *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 59.

⁹⁹⁰ *Там само*. С. 61.

⁹⁹¹ *Там само*. С. 72.

мова завдяки своїм потенційним можливостям спроможна забезпечити наукові й культурні потреби етносу⁹⁹².

Не оминув В. Сарбей і питання про місце й роль українського театру в пробудженні національної самосвідомості, оскільки на другу половину XIX століття припадає активна діяльність таких корифеїв українського національного театру, як Марко Кропивницький, Павло Саксаганський, Микола Садовський, Марія Заньковецька. Завдяки тому, що 1881 року з'явився наказ, яким дозволено проведення українських театральних вистав, трупи М. Кропивницького й М. Старицького розпочали гастролювати по містах України та за її межами. В. Сарбей підкреслював, що в українському театрі поєднувалися засоби літературно-драматичного й емоційного впливу на публіку. А за умов заборони друкування українською, театр став чи не єдиним середовищем публічного вживання української мови. Особливо популярними ставали п'єси на історичну тематику: «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Ясні зорі» Б. Грінченка, «Сава Чалий» І. Карпенко-Карого та інші. Особливого значення набула постановка п'єси Т. Шевченка «Назар Стодоля»⁹⁹³.

Високо оцінював роль театрального мистецтва в становленні національної ідентичності тогочасних українців Я. Грицак. Він підкреслював, що саме під впливом українського театру багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою. Роль українського театру посилювалася й тим, що українська сцена до певної міри компенсувала нестачу публіцистики⁹⁹⁴.

Значним кроком у розширенні історичних знань про місце й роль літератури та мистецтва в українському національному русі стало дослідження Ю. Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному

---

⁹⁹² Там само. С. 73.

⁹⁹³ Там само. С. 84.

⁹⁹⁴ Грицак, Я. (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 72.

відродженні (1917-1921 рр.)»⁹⁹⁵. Досліднику вдалося прослідкувати взаємодію та взаємовпливи літературно-мистецької інтелігенції та державно-політичних процесів у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 років. Автор скрупульозно розглянув місце й роль літератури та мистецтва в політиці Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, висвітлив форми організації діяльності літературно-мистецької інтелігенції, виявив внесок літератури, літературно-мистецької критики та образотворчого мистецтва в розвиток національно-культурного відродження. О. Телячий звернув увагу на літературну діяльність і мистецтво періоду Української національно-демократичної революції. Він зазначав, що у зв'язку з тим, що держава приділяла значну увагу викоріненню великоімперських та шовіністичних позицій окремих прошарків суспільства, література й мистецтво здобули статус об'єкта системної державної опіки та підтримки⁹⁹⁶.

Значно збагатило історіографічні уявлення про місце й роль мистецтва в національному русі звернення Ю. Телячого до визначення основних здобутків у галузі живопису, графіки, скульптури. Він зазначив, що літературно-мистецький процес початку ХХ століття та 1917-1921 років можна кваліфікувати як авангардизм. Українські авангардисти зверталися до прадавніх мистецьких традицій, зафіксованих у різноманітних пам'ятках народного мистецтва⁹⁹⁷. Історик окремої уваги присвятив аналізу мистецької спадщини засновника українського пейзажного живопису С. Васильківського, живописців М. Бойчука та Г. Нарбута, архітектора В. Кричевського. Цінним вважаємо введення дослідником до наукового обігу багатого матеріалу щодо творчості харківських живописців М. Беркоса та П. Левченка, одеських митців М. Бондаревського, Є. Буковецького, Г. Головкова, М. Костанді, М. Кузнецова, Г. Ладиженського та інших.

⁹⁹⁵ *Телячий, Ю. В.* (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф». 600 с.

⁹⁹⁶ *Там само.* С. 104.

⁹⁹⁷ *Там само.* С. 316.

Історик дійшов висновку, що В 1917-1921 роках національний чинник активно впливав на розвиток літератури та мистецтва. Це спонукало митців до відродження українських історичних традицій, поширення патріотизму, відображення в творах історичних реалій революційної дійсності. У творчості художників прослідковується взаємодія інтернаціонального та національного чинників. Українське мистецтво стало засобом пропаганди української культури. Подібні тенденції спостережено в діяльності літераторів, поетів, мовознавців. Поети та письменники активно відгукувалися на зміни в суспільно-політичному житті, відображали революційні події. Важливим чинником інтеграції літературної та мистецької творчості стали видавнича та виставкова діяльність, яка дала можливість літераторам і митцям популяризувати досягнення вітчизняної культури в середовищі українського народу⁹⁹⁸. Інтерес викликає думка Ю. Телячого про те, що у 1917-1921 роках формувався новий тип українського патріота-інтелігента з вираженою національною свідомістю та активною громадською позицією. Літераторів та художників не зупинило погіршення умов життя, матеріально-побутового забезпечення, політична цензура, репресії та навіть фізичне знищення, якими позначилося утвердження влади більшовиків⁹⁹⁹.

Цінні історико-мистецтвознавчі матеріали щодо національно-культурного відродження спостережено в праці Є. Антоновича та І. Удріс «Українське мистецтвознавство кінця XIX – початку XX століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи»¹⁰⁰⁰. Вагоме значення виставкової діяльності для розвитку українського національного руху, також, підкреслювали автори монографії «Українська культура: цивілізаційний вибір» Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій. Дослідники наголошували, що

⁹⁹⁸ *Телячий, Ю. В.* (2015). Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Чернівці. С. 25–25.

⁹⁹⁹ *Там само.* С. 23.

¹⁰⁰⁰ *Антонович, Є. А. & Удріс, І. М.* (2007). Українське мистецтвознавство кінця XIX – початку XX століття: національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи : монографія. Київ : Альтерпрес. 272 с.

знаковою подією в культурному житті України стала перша Всеукраїнська художня виставка, організована за ініціативи І. Труша в 1905 році у Львові. На ній було широко представлено твори художників як із західних, так і східних земель України¹⁰⁰¹.

Окремо історики розглядали внесок музичного мистецтва в розвиток національно-культурного руху. Знаковою подією в музичному світі В. Сарбей називав появу першої української опери «Запорожець за Дунаєм» (1863 рік) С. Гулака-Артемовського¹⁰⁰². У другій половині XIX століття активно працювали такі композитори, як П. Сокальський, М. Вербицький, І. Воробкевич, Д. Січинський та інші. Особливо історики відзначали творчість М. Лисенка, який став автором понад 600 пісень, професійно оброблених народних і написаних на тексти вітчизняних і зарубіжних поетів. Унікальне значення творчості М. Лисенка підкреслено тим, що він поклав на музику майже 100 творів Т. Шевченка, вірші Лесі Українки, І. Франка, став творцем української оперної класики, зокрема опер «Наталка-Полтавка» і «Тарас Бульба»¹⁰⁰³.

Погоджуємося із думкою дослідників про те, що література й мистецтво відіграли вирішальну роль у пробудженні українства та розвитку його національної самосвідомості. Відомо, що образне та творче прийняття дійсності має значний вплив на особистість та здатне змінювати її погляди й переконання. Відповідну ресурсність літератури та мистецтва було цілком і повністю задіяно в процесі конструювання нової української ідентичності. Художні твори, засоби театрального, музичного, образотворчого мистецтва популяризували українську мову та історію, закликали суспільство до усвідомлення власної окремішності та самобутності.

¹⁰⁰¹ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. С. 342.

¹⁰⁰² *Сарбей, В. Г.* (1999). Національне відродження України. *Україна кризь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 239.

¹⁰⁰³ *Там само.* С. 240.

Цивілізаційне та соціокультурне осмислення української націогенези свідчить про те, що історичні періоди української державності через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин змінювалися втратою політичної суб'єктності. У той же час відсутність національної державності не було причиною для ціннісної та культурної елімінації українства. Навпаки, тимчасова втрата державницького інструменту викликала до життя періоди національно-культурного відродження, які ставали гарантами безперервності українських державотворчих традицій. Ресурсний потенціал, роль драйверів та пасіонаріїв національного відродження належали українській мистецькій інтелігенції та духовній еліті, яка зберігала «[...] мудрість традиції, гідність і незалежність думки»¹⁰⁰⁴. Так відбувалося в імперську добу, коли саме в середовищі митців, літераторів, учених та релігійних діячів відроджується ідея національної держави, яка завдяки їхній творчості стає надбанням не лише елітарних, але й широких верств українського суспільства, яке, за влучним висловом Я. Грицака, рухалося «із селян у націю»¹⁰⁰⁵.

Осмисленню місця й ролі мистецької інтелігенції в національному відродженні українська історіографія присвятила чимало наукових студій, з-поміж яких наукові розвідки І. Гирича, Я. Грицака, С. Єкельчика, Г. Касьянова, І. Колесник, В. Масненка, М. Поповича, О. Рубльова, М. Шипович та інших. Учені спільні в думці про виняткову та особливу роль мистецької інтелігенції в піднесенні українського національного руху. Якщо українська мова стала ідентифікатором українського національного відродження, то її ключовими популяризаторами були митці українського театру, образотворчого мистецтва, учені, збирачі народного фольклору, пісень, традицій. Як підкреслювала І. Колесник, мистецька інтелігенція, літератори, учені «[...] виступали як

¹⁰⁰⁴ *Шипович, М. А.* (2000). Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. С. 3;
Шипович, М. А. (2000). Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. 267 арк.

¹⁰⁰⁵ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 58.

головна етнодиференціююча ознака, брали на себе централізаторську функцію в «тілі культури»¹⁰⁰⁶.

Аналізуючи основний внесок у розвиток національного відродження української мистецької інтелігенції, сучасні історики наголошують на вагомому значенні для утвердження українства створення національного театру та мистецької ініціативи М. Кропивницького, культурницької діяльності «Просвіт» та Наукового товариства імені Т. Шевченка тощо. У пантеоні мистецької інтелігенції в другій половині XIX – на початку XX століття особливе місце займали композитори М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, актори Микола Садовський, Марія Заньковецька, М. Кропивницький, Панас Саксаганський, художники В. Розвадовський, Г. Нарбут та інші.

Історики зазначають, що мистецький «антракт» національного відродження виявляв патріотичні мотивації українства, за допомогою комплексу художніх засобів (побутового репертуару театру, етнографічних місій, тематики українського селянства в образотворчому мистецтві тощо) виконував етнозберігаючу, етнопросвітницьку та етноконсолідуючу функції¹⁰⁰⁷.

Учені наголошують на героїзмі та незламності тогочасної мистецької інтелігенції. Українська культура діяла в умовах відсутності державного статусу, була позбавлена будь-яких фінансових та матеріальних ресурсів, стаціонарних приміщень, а тематика й репертуар мистецьких творів перебували між пильним оком імперської цензури, яка всіляко обмежувала територію гастролів та репертуар театрів, тематику музичної та художньої творчості. Як зазначає О. Бардаш, композиторам, музикантам та художникам заборонялося висвітлювати у своїх творах історичне минуле, національні й соціальні

---

¹⁰⁰⁶ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза. С. 221.

¹⁰⁰⁷ *Шкода, Н. А.* (2006). Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя. С. 15.

проблеми народу, популяризувати його пісні, музичну й танцювальну культуру¹⁰⁰⁸.

У сучасній історіографії науковці підкреслюють визначальну роль мистецької інтелігенції у формуванні українофільського середовища серед широких верств суспільства, де мистецтво набувало вагомого ідейно-світоглядного впливу. Ряди національно свідомої інтелігенції постійно поповнювалися вихідцями із різних соціальних станів українського суспільства – дідичів, колишніх кріпаків (аматорський театр), селян, духовенства, дрібної буржуазії, міщан. Відтак народні маси, ангажуючись до мистецького життя, почали прилучатися до українського національного руху, ставали його творцями та одночасно репрезентантами¹⁰⁰⁹.

У новітньому українознавстві вчені зазначають, що попри деструктивність колоніальних, шовіністичних, українофобських та імперських умов, тогочасні митці знайшли необхідні резерви для художньої репрезентації нової парадигми українського історичного поступу. Вітчизняна художня культура на зламі епох запропонувала винятково важливий поштовх для національно-культурного відродження, ставши його образною та світоглядною основою. Мистецька інтелігенція утверджувала національну свідомість українства, легітимізувала історичну правду про його окремішність і самобутність. Націєтворчий ефект діяльності представників українського театру, музики, образотворчого мистецтва набував значного суспільного впливу, адже, як образне відображення та популяризація української культури, мав значні переваги порівняно з іншими засобами розвитку української ідентичності, легко й невимушено сприймався широкими верствами українства.

---

¹⁰⁰⁸ *Бардаш, О. Д.* (2007). Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. С. 12.

¹⁰⁰⁹ *Колесник, І. І.* (2000). Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). Київ : Генеза. С. 221.

3.4. Історики про вплив повсякдення українців на національно-культурне пробудження суспільства

Дослідження практик повсякденного життя, культурна, соціальна й локальна історія створюють особливий мікроісторичний контекст минулого, який в умовах антропологічного повороту гуманітаристики посідає одне з чільних місць у структурі історичного пізнання. Вагомий евристичний потенціал мікроісторії та історії повсякдення виявляє себе, зокрема, у вивченні рушіїв та соціокультурного контексту українського національно-культурного відродження, яке, починаючи з другої половини ХІХ століття набуло нових організаційних форм і наповнилося новим змістом. Не заперечуючи усталене в новітній історіографії твердження про творення українського національного відродження «будителями» та інтелектуальною елітою, історики звертають увагу на те, що підґрунтям для їхньої просвітницької роботи було саме збереження народними верствами, передусім українським селянством рідної мови, традицій обрядової культури, ментальності, віри у відродження козацької звитяги. Відтак погоджуємося з думкою про те, що ступінь впливу повсякдення на розгортання національно-культурного відродження був досить високим, а збереження українського етосу на рівні повсякденного життя тогочасних українців забезпечило успіх просвітницької та суспільно-політичної діяльності «будителів», який повною мірою виявив себе в умовах Української національно-демократичної революції та державотворчих процесів 1917-1921 років¹⁰¹⁰.

Науково-історичні дослідження з мікроісторичної проблематики є відносно новим напрямом в українській історіографії, який в останнє десятиліття набув значної актуальності. З-поміж дослідників, які розглядали методологічні засади історії українського повсякдення, варто назвати

---

¹⁰¹⁰ *Семергей, Н. В.* (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття. *Історична пам'ять*. Вип. 1 (42). С. 74.

В. Головка¹⁰¹¹, О. Донченко та Ю. Романенка¹⁰¹², Т. Заболотну¹⁰¹³, О. Коляструк¹⁰¹⁴, С. Кульчицького¹⁰¹⁵, О. Реєнта¹⁰¹⁶, В. Тацієнка¹⁰¹⁷, О. Удод¹⁰¹⁸, В. Шандру¹⁰¹⁹ та інших. З погляду нашого дослідження, важливе значення має думка про те, що історія повсякдення дає змогу пояснити хід історії там, де політичне бачення минулого не може повною мірою виявити власний дослідницький потенціал¹⁰²⁰. Відтак цілком закономірно, що сучасних істориків насамперед цікавить повсякдення українців на тлі національно-культурного відродження в переломні періоди історії, включаючи другу половину ХІХ – першу третину ХХ століття.

¹⁰¹¹ **Головка, В.** (2007). «Риба та м'ясо» історії повсякденності : теоретичні засади напряду. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 17. С. 125–178.

¹⁰¹² **Донченко, О. & Романенко, Ю.** (2001). Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь. 334 с.

¹⁰¹³ **Заболотна, Т.** (2010). Історія повсякденності – «панацея від хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності теорія та практика* : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький. С. 38–43.

¹⁰¹⁴ **Коляструк, О.** (2008). Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження : історіографічний і методологічний аспекти. Харків : Курсор. 122 с.; **Коляструк, О.** (2012). Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 17. С. 5–9.

¹⁰¹⁵ **Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)** (2010) : колективна монографія : в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України. Ч. 2. 382 с.

¹⁰¹⁶ **Реєнт, О. П. & Рекрут, В. П.** (2017). Нариси життя Літинщини, 1917-1921 рр. : революційні події та повсякденність / наук. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. 298 с.

¹⁰¹⁷ **Тацієнко, В. С.** (2016). Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Умань. 272 арк.; **Тацієнко, В. С.** (2016). Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв. 20 с.

¹⁰¹⁸ **Удод, О.** (2003). Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України. № 8. С. 311–320; **Удод, О.** (2010). Історія повсякденності : питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. № 2. С. 17–39; **Удод, О.** (2010). Історія повсякдення як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. № 3. С. 6–9.

¹⁰¹⁹ **Шандра, В. С., Крижанівська, О. О. & Вільшанська, О. Л.** (2006). Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ – початку ХХ століття. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* № 11. С. 28–39.

¹⁰²⁰ **Удод, О.** (2010). Історія повсякдення як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. № 3. С. 7.

Незважаючи на те, що історія повсякдення лише завойовує належне їй місце в системі історичних досліджень, сьогодні вже нагромаджено певну кількість мікроісторичних студій, які присвячені окремим аспектам життя українців досліджуваного періоду. У той же час, історіографічне осмислення поглядів істориків щодо впливу повсякдення на піднесення національного руху не було предметом окремої студії. Тому наше завдання ми вбачаємо в систематизації та аналізі історичних досліджень, у яких розглянуто різні аспекти впливу повсякдення на піднесення національно-культурного відродження в другій половині XIX – першій третині XX століття.

Загалом під поняттям повсякденного життя народу історики розуміють матеріальне та духовне втілення його менталітету у сфері прояву накопиченого життєвого та культурного досвіду, який виявляє себе в характері трудової діяльності, побутових звичках та забобонах, розвагах та девіаціях, їжі, одязі, житлі тощо¹⁰²¹. Один із зачинателів мікроісторичних студій у вітчизняній історіографії О. Удод підкреслював, що історія повсякденності – це насамперед процес «олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя»¹⁰²². До повсякденних вимірів минулого історики відносять буденні відносини населення із владними структурами, духовенством та іншими верствами суспільства; розмежування всередині соціальної групи; долі окремих людей і конкретні події, які впливали на їхнє життя; повсякденні турботи й тривоги; уявлення й ідеї, рівень освіченості; родинні відносини й шлюбно-сімейну обрядовість; умови й особливості щоденної праці; дозвілля, відпочинок, їжу, напої, житло, одяг та взуття; санітарно-гігієнічні особливості; традиції та звичаї; злочини та

---

¹⁰²¹ **Петрова, І.** (2010). Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. № 3. С. 123.

¹⁰²² **Удод, О.** (2010). Історія повсякденності : питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. № 2. С. 20.

покарання тощо¹⁰²³. Сутність повсякденності О. Ганусин визначає через т. зв. «трійцю повсякденності», до якої відносять стосунки, речі та мову¹⁰²⁴. На нашу думку, історіографічне осмислення уявлень про повсякдення українців окресленої доби дає змогу глибше зрозуміти природу, характер, динаміку національного руху, з'ясувати ступінь впливу національно-культурного піднесення на буденне життя українців і навпаки. Аналіз наявного науково-історичного наративу дає підстави виокремити декілька історіографічних контекстів, у яких дослідники аналізують взаємодію повсякденного рівня тих чи інших сторін життя людини та суспільства із національно-культурним рухом¹⁰²⁵.

Передусім, це *повсякденний вимір ментальності та національного відродження*. У повсякденному житті виявляється етноментальна ідентичність людини, а закладені в етносі архетипи стають основою поведінки та діяльності. Аналізові відповідної проблематики присвячено зокрема дослідження Я. Калакури, О. Рафальського та М. Юрія¹⁰²⁶, О. Михайлюка¹⁰²⁷, Ю. Присяжнюка¹⁰²⁸, В. Філінюка¹⁰²⁹ та інших. Дослідники звертають увагу на те, що вагому роль у збереженні українцями (насамперед селянством) національно-культурної традиції відіграли структури українського менталітету, архетипи національної пам'яті. Учені виокремлюють такі найусталеніші риси

¹⁰²³ **Бондар, В.** (2010). Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : до історіографії питання. *Краєзнавство*. № 3. С. 11.

¹⁰²⁴ **Ганусин, О.** (2014). Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX – на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 8. С. 221.

¹⁰²⁵ **Семергей, Н. В.** (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять*. Вип. 1 (42). С. 74.

¹⁰²⁶ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

¹⁰²⁷ **Михайлюк, О. В.** (2007). Селянство України в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси : монографія. Дніпропетровськ : Інновація. 456 с.

¹⁰²⁸ **Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль. 638 с.

¹⁰²⁹ **Філінюк, В. А.** (2016). Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський. 20 с.

українського характеру: заглибленість у любов до своєї землі, індивідуалізм, гуманність, працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товарицькість, коректність, здібності до культури й творчості, любов до дітей, прагнення жити духовним життям, глибоку шану до предків, повагу до жінки-матері, лицарське ставлення до дівчини, гумористичність, ліризм, волелюбність, щирість, миролюбність¹⁰³⁰. Саме такі складники українського менталітету притаманні для українців у повсякденному житті й дали змогу протистояти асиміляційній політиці імперської влади¹⁰³¹.

Інтерес становлять наукові висновки дослідження Ю. Присяжнюка, у якому історик всебічно розглянув сутність та специфіку соціоментальних структур повсякдення українського селянства, його мислення, моралі, внутрішнього світу залежно від тогочасних цивілізаційних, суспільно-політичних та соціокультурних чинників. Автор підкреслював, що хліборобський уклад життя та традиціоналізм українського селянина визначав його суспільно-політичні пріоритети, основне місце серед яких зайняла вимога власності на землю, яка в громадянській свідомості селянства була пов'язана із основними правами й свободами особистості¹⁰³².

Далі, це повсякденний вимір української мови в контексті національного відродження. В історіографічному дискурсі не викликає заперечень теза про те, що в процесі розвитку національно-культурного відродження українська мова відіграла вирішальне значення. У той же час у зв'язку із державною заборонаю на вживання української мови, реалізація її націєтворчого та ідентифікаційного потенціалу здійснювалася саме на повсякденному рівні передусім у середовищі селянства та національно свідомої інтелігенції. Сучасна дослідниця О. Казакевич, вивчаючи українську мову як чинник формування модерної нації

¹⁰³⁰ **Обушний, М.** (2013). Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*. Вип. 11. С. 120.

¹⁰³¹ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 327.

¹⁰³² **Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль. 638 с.

в європейському контексті, дійшла висновку, що через те, що в імперський період російська мова домінувала у сфері освіти, науки та державному управлінні, українська вважалася мовою низького престижу не була поширеною в українському селі. Таку ситуацію намагалися виправляти українські інтелектуали (родини Драгоманових, Житецьких, Лисенків, Косачів та інші), які активно використовували українську в повсякденному спілкуванні, завдяки чому соціальний престиж української мови значно зріс¹⁰³³. Поштовхом для активного вживання української мови в повсякденних практиках було родинне виховання, яке забезпечило імператив українського мовлення в житті суспільства передусім на родинному рівні та в спілкуванні з найближчим оточенням, друзями, колегами тощо¹⁰³⁴. Крім того, О. Казакевич зазначила, що розширення вживання української мови на побутовому рівні зумовлено кількома чинниками, зокрема: родинним вихованням та україномовним оточенням; прикладом авторитетної особи або символічним протестом проти русифікації тощо¹⁰³⁵. Дослідники української історії XIX – початку XX століття зазначають, що збереження та розвиток української мови на побутовому рівні були ускладнені через неграмотність значної частини населення. Так, О. Реєнт та І. Жилєнкова констатували, що мовна ситуація на українських землях на межі XIX-XX століть характеризувалася суперечливими тенденціями, адже близько 75 % українського населення обох імперій залишалося неписьменним. Малограмотність ускладнювала ознайомлення широких мас із кращими здобутками української літератури, не давала в повній мірі долати

¹⁰³³ **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. С. 6.

¹⁰³⁴ **Там само.** С. 297; **Казакевич, О.** (2017). Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина XIX століття). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал.* Чернівці ; Сучава : БДМУ. № 2 (14). С. 50.

¹⁰³⁵ **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. С. 313.

діалектизми¹⁰³⁶. Водночас збереження української мови на повсякденному рівні становило виняткове цивілізаційне значення, адже підготувало необхідний ґрунт для інтелектуальної діяльності «будителів», не дало змогу українській ідентичності повністю розчинитися в конгломераті етнічних лояльностей¹⁰³⁷.

Важливим в історіографії є *повсякденний вимір життя української інтелігенції на тлі національного відродження*. У працях істориків висвітлено деякі аспекти повсякдення української інтелігенції другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Це наукові доробки О. Ганусин¹⁰³⁸, І. Гирича¹⁰³⁹, Н. Давидової¹⁰⁴⁰, Г. Касьянова¹⁰⁴¹, Л. Кожухар¹⁰⁴², І. Коляди¹⁰⁴³, С. Пахолківа¹⁰⁴⁴, О. Рубльова¹⁰⁴⁵, Ю. Телячого¹⁰⁴⁶, Н. Шип¹⁰⁴⁷ та інших. Мова йде про те, що саме інтелігенція стала основним джерелом популяризації української мови та творцем національного руху, взяла на себе зобов'язання залучити до українського руху якомога більшу частину населення. Водночас

¹⁰³⁶ *Реснит, О. & Жиленкова, І.* (2019). Українське національне відродження в ХІХ-ХХ ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Красзнавство*. № 1. С. 8.

¹⁰³⁷ *Семергей, Н. В.* (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття. *Історична пам'ять*. Вип. 1 (42). С. 74.

¹⁰³⁸ *Ганусин, О.* (2014). Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 8. С. 220–230.

¹⁰³⁹ *Гирич, І.* (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.

¹⁰⁴⁰ *Давидова, Н.* (2007). Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917-1920 рр. *Емінак*. № 1. С. 52–58.

¹⁰⁴¹ *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

¹⁰⁴² *Кожухар, Л.* (2013). Український інтелігент другої половини ХІХ – початку ХХ століття : крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 1. Ч. 1. С. 86–100.

¹⁰⁴³ *Коляда, І.* (2010). Повсякденне життя української освітянської інтелігенції : матеріально-побутовий аспект (друга половина ХІХ ст.). *Країзнавство*. № 3. С. 132–141.

¹⁰⁴⁴ *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.

¹⁰⁴⁵ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

¹⁰⁴⁶ *Телячий, Ю. В.* (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТЗОВ «Терно-граф». 600 с.

¹⁰⁴⁷ *Шип, Н. А.* (1991). Интеллигенция на Украине (ХІХ в.) : историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка. 230 с.

історики, не применшуючи значення національної, культурно-громадської та політичної діяльності інтелігенції, звертають увагу на те, що на повсякденному рівні національні гасла почасти було складно реалізувати. О. Ганусин дійшла висновку про те, що в повсякденній практиці «ідея служіння народові» складно поєднувалася з приватним та професійним життям інтелігенції. Дослідниця зазначала, що «[...] в місцевих реаліях життя галицького інтелігента, реалізація патріотизму ускладнювалася низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників: неоднозначністю національної ідентичності, подвійним лоялізмом щодо власного національного руху, з одного боку, та австрійської імперської й польської крайової влади, з іншого. Атмосфера україно-польського протистояння зумовлювала те, що чимало освічених осіб у повсякденних практиках просто не бажали демонструвати будь-які національні почування або виявляли їх у прихованій формі, хвилюючись за власне матеріальне благополуччя»¹⁰⁴⁸. Така ситуація не була сприятливою для розвитку національного відродження, ускладнювала поширення національної ідеології серед широких верств суспільства.

У той же час діяльність інтелігенції значно вплинула на піднесення національного руху. Н. Шип підкреслювала, що національно-патріотичні почуття інтелігенції завдяки її освіченості та ерудованості посилювалися. Негативним чинником для консолідації інтелігенції була її розрізненість та соціально-економічна нерівність на повсякденному рівні. Приміром, дворянська інтелігенція не порушувала таких масштабних політичних питань, які стосувалися вимоги незалежності України¹⁰⁴⁹.

Історики звертають увагу на матеріальне становище інтелігенції, яке в 1920-х роках значно погіршилося. Зокрема, О. Калястрок зазначала, що в середовищі інтелігенції значного поширення набували злидні, безгрошів'я,

¹⁰⁴⁸ *Ганусин, О.* (2014). Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX – на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія: книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 8. С. 226.

¹⁰⁴⁹ *Шип, Н.* (1991). Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 27.

голод¹⁰⁵⁰. Цілком зрозуміло, що в такій ситуації суспільна та політична активність інтелігенції була згорнута, адже головним питанням стала їжа та елементарні побутові умови. Відповідна політика більшовиків була спрямована на призупинення участі інтелігенції в суспільному житті, ліквідацію опозиційних і проукраїнських настроїв.

Окремої уваги заслуговує *повсякденний вимір освіти в контексті національного відродження*. В історіографії усталеною є думка про те, що саме рух за українізацію освіти став мейнстримом національного відродження. Саме вчителі, які мали проукраїнську орієнтацію, відігравали роль рушія національного відродження серед широких верств суспільства. Водночас історики звертають увагу на те, що офіційна імперська влада ретельно контролювала політичні настрої вчителів, за якими пильно стежили інспектори, священики, місцеві чиновники. Перевірка на політичну благонадійність була обов'язковою для усіх, хто мав намір зайняти вчительську посаду. Незважаючи на це, значна частина педагогів брала участь в антиімперських рухах. Так І. Коляда підкреслював, що впродовж 1860-1880-х років 142 народних учителі було позбавлено посад за участь у революційній діяльності¹⁰⁵¹.

Дослідники звертаються до аналізу впливу на розвиток національного руху повсякденного життя студентської молоді. Так Ю. Ярцун зазначала, що старанні в навчанні студенти другої половини XIX століття організовували музичні, літературні та наукові гуртки. На заходах виголошували твори українською мовою, молодь відвідувала театри, бали, брала активну участь в суспільному та громадському житті міст¹⁰⁵². У добу непу не зменшилася активність студентської молоді. О. Лаврут підкреслювала, що студенти брали

¹⁰⁵⁰ **Коляструк, О. А.** (2017). Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія* : зб. наук. пр. Вип. 12. С. 68.

¹⁰⁵¹ **Коляда, І.** (2010). Повсякденне життя української освітянської інтелігенції : матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.). *Країзнавство*. № 3. С. 138.

¹⁰⁵² **Ярцун, Ю. О.** (2018). Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Умань. С. 172–175; **Ярцун, Ю. О.** (2018). Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв. 19 с.

активну участь в академічному, суспільному, культурному та політичному житті великих міст. Дослідниця зауважувала, що скупчення значної кількості молоді в містах було позитивним явищем, адже відбувався обмін думками, поглядами, пошук нової інформації, організація та проведення дозвілля, інтенсивна мобільність. У той же час, така ситуація була позитивна і для влади, адже об'єднаною молоддю було легше керувати, контролювати та розповсюджувати необхідні ідеї¹⁰⁵³. Погоджуємося із думкою О. Лаврут про те, що студентську молодь 1920-х років не можна назвати «слухняною» й «витриманою». Вона не могла відмовитися від власних поглядів, переконань, активності. Влада намагалася стримувати молодь різними шляхами¹⁰⁵⁴.

У новітніх дослідженнях значно більше уваги надано вивченню матеріально-побутових умов життя тогочасних педагогічних кадрів. Дослідник О. Посвістак зауважував, що із приходом радянської влади становище освітян змінилося, відбувся докорінний злам у способі життя: «творчість допускалася лише в межах, визначених більшовиками, і до розумової праці в обов'язковому порядку додавалася фізична праця, характерна для селянина чи робітника»¹⁰⁵⁵. У той же час були й позитивні наслідки українізації, які передусім полягали в тому, що вчителі-українці отримали шанси для кар'єрного та професійного росту, хоча й за умови лояльного ставлення до політики влади. Відомо, що в дореволюційну добу між народним учителем і педагогом із гімназії існувала прірва, адже сільському вчителю був закритий шлях до кар'єри, тим паче – україномовному. В умовах українізації ситуація дещо змінилася: україномовний учитель, прийнявши ідеологію більшовиків, отримував можливість для кар'єрного та професійного зростання¹⁰⁵⁶.

Історики вказують на певну специфіку *повсякдення українського селянства в умовах національного відродження*. Проблематика матеріального

¹⁰⁵³ Лаврут, О. (2010). Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні. *Краєзнавство*. № 3. С. 67.

¹⁰⁵⁴ Там само. С. 69.

¹⁰⁵⁵ Посвістак, О. А. (2013). Деякі аспекти повсякдення подільської інтелігенції в 20-х роках ХХ ст. *Гуманітарний журнал*. № 3. С. 42.

¹⁰⁵⁶ Там само. С. 42.

становища та господарського укладу тогочасних селян у контексті національно-культурного життя знайшла відображення в працях Я. Грицака¹⁰⁵⁷, В. Марочка¹⁰⁵⁸, О. Михайлюка¹⁰⁵⁹, О. Оніщенка¹⁰⁶⁰, І. Петрової¹⁰⁶¹, Ю. Присяжнюка¹⁰⁶² та інших. Дослідники констатували, що повсякденні умови життя українського селянства не сприяли розвитку освіченості та покращенню культурного рівня селянства. Я. Грицак підкреслював, що через постійні злидні селян мало цікавило навчання, «[...] воно не стояла на першому місці в числі сімейних пріоритетів. Прибутків з малого господарства ледве вистачало на прожиття. Діти рано мусили йти працювати, щоб сяк-так поповнити сімейний бюджет. До того ж, злидні та пов'язані з ними погані санітарні умови провокували поширення серед дітей інфекційних хвороб»¹⁰⁶³. У той же час історики констатують, що для повсякденного життя селянства характерне прагнення до отримання освіти рідною мовою в школі. Кожне село хотіло мати власну українську школу, хоча не завжди були можливості задовольнити такі потреби населення. Крім того, навчання було платним, а деякі вчителі досить скептично ставилися до організації українських шкіл¹⁰⁶⁴.

На думку деяких істориків, у системі досить розмитої ідентичності українського селянства пріоритетне місце займали аграрні цінності. Практичне обожнення землі визначалося тривалими періодами малоземелля, імперського

¹⁰⁵⁷ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

¹⁰⁵⁸ **Марочко, В.** (2010). Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)*. № 1. С. 95–109.

¹⁰⁵⁹ **Михайлюк, О. В.** (2007). Селянство України в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси : монографія. Дніпропетровськ : Інновація. 456 с.

¹⁰⁶⁰ **Оніщенко, О. В.** (2015). Вплив Першої світової війни та революційних подій 1917 року на повсякденне життя населення українських губерній. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* : зб. наук. ст. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 11. С. 217–226.

¹⁰⁶¹ **Петрова, І.** (2010). Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. № 3. С. 123–131.

¹⁰⁶² **Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль. 638 с.

¹⁰⁶³ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 61.

¹⁰⁶⁴ **Філінюк, В. А.** (2014). Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради. *Гілея* : науковий вісник. Вип. 86. С. 40–41.

гніту, традиційними віруваннями та імперативами виживання¹⁰⁶⁵. Саме тому тогочасним «будителям» було проблематично активізувати селянство на національний рух. Матеріальне становище селян ускладнювало ситуацію. Це проявилось й під час Української національно-демократичної революції. Популістські та яскраві гасла більшовиків для частини населення виявилися більш прийнятними, ніж демократичні та державницькі стратегії тогочасної української влади¹⁰⁶⁶. Важливе місце в історіографії *повсякдення посідають мешканці міст*. Цій проблемі присвячені наукові студії О. Вільшанської¹⁰⁶⁷, Т. Водотики¹⁰⁶⁸, В. Попова¹⁰⁶⁹, О. Удода¹⁰⁷⁰, Д. Чорного¹⁰⁷¹ та інших. Процеси творення міст та урбанізації історики розглядають в контексті передумов для піднесення національно-культурного руху. Наголошено, що з'являється особливий соціокультурний простір, цінності якого інспіруються ідеалами свободи та демократії. Дослідники звертають увагу на такі питання: соціальне та етнічне обличчя міст, соціальні конфлікти, конфесійний склад, ієрархію соціальних відносин тощо. Спільною є думка істориків про те, що російськомовність переважної більшості міщан не сприяла українському

¹⁰⁶⁵ **Філінюк, В. А.** (2016). Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський. С. 11.

¹⁰⁶⁶ **Семергей, Н. В.** (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять*. Вип. 1 (42). С. 75.

¹⁰⁶⁷ **Вільшанська, О. Л.** (2009). Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст. : європейські впливи та українські національні особливості. Київ : Ін-т історії України НАН України. 172 с.

¹⁰⁶⁸ **Водотика, Т. С.** (2013). Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. № 5. С. 124–143.

¹⁰⁶⁹ **Попов, В. Ж.** (2014). Повсякденне життя мешканців промислово розвинутих регіонів України в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк. 38 с.

¹⁰⁷⁰ **Удод, О.** (2003). Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки XX ст.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України. № 8. С. 311–320.

¹⁰⁷¹ **Чорний, Д. М.** (2007). По лівий берег Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 304 с.; **Чорний, Д. М.** (2011). Повсякденне життя міст України на початку XX ст. : (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904-1910 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. № 982. Вип. 44. С. 114–120.

національному руху, обумовлювала поширення міської культури російського типу.

Не залишився поза увагою історіографії й *релігійний вимір повсякдення та його зв'язок з національним відродженням*. Йдеться про релігійну та календарну обрядовість, яка позитивно впливала на духовно-релігійне відродження і стала складником загального українського національного руху. Так І. Петрова, аналізуючи матеріали військово-топографічних описів XIX століття, зазначала, що вони містили свідчення про тісне переплетіння в українській обрядовості християнської й язичницької традиції. Українці поважали церковні свята (польові роботи припинялися на Пасху, Трійцю, святого Палія), а язичницькі інваріанти супроводжували родинну, календарну та аграрну обрядовість¹⁰⁷².

Деякі історики констатують, що на повсякденному рівні релігійність українського селянства другої половини XIX – початку XX століття була далеко не глибокою. Вона мала швидше обрядовий або формальний характер, у більшості випадків обмежувалася виконанням необхідних обрядів. Крім того, своєрідність народного православ'я полягала в збереженні всіляких забобонів, марновірства, дохристиянських звичаїв та обрядів¹⁰⁷³.

Як бачимо, сучасні історики стали приділяти більше уваги вивченню повсякденних практик українського суспільства в добу національно-культурного відродження. Основна проблематика досліджень – це питання специфіки реалізації етноментальної ідентичності українців у їхньому повсякденні; цивілізаційне значення збереження української мови в буденному спілкуванні українських селян і національно свідомої інтелігенції для піднесення національного руху; аграрний уклад традиційного життя українського селянина, його вплив на рівень розвитку національної свідомості селянства; проукраїнські повсякденні практики тогочасної інтелігенції;

---

¹⁰⁷² **Петрова, І.** (2010). Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. № 3. С. 129.

¹⁰⁷³ **Бондар, В.** (2010). Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : до історіографії питання. *Краєзнавство*. № 3. С. 16.

поширення українського шкільництва; життя й культура міського простору, його діалектичний (суперечливий) вплив на розвиток національного руху; повсякденна релігійність населення та її місце в розвитку українського суспільства тощо. Конвенціональним є висновок учених про те, що повсякденне життя українського суспільства другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття набагато більше, ніж публічний простір протистояло імперській шовіністичній та асиміляційній політиці. Завдяки цьому було сформовано необхідне підґрунтя для реалізації суспільно-політичних програм українських «будителів» та лідерів державно-політичної боротьби.

У новітній історіографії питання змісту національно-культурного відродження в досліджуваній період загалом представлені репрезентативно. Історичні наративи про місце і роль української культури в національному русі, в значній мірі доповнюються культурологічними, літературо- та мистецтвознавчими, історико-педагогічними синтезами. Історики спільні в думці про те, що поширення та збагачення української мови, розвиток літературної творчості, поява та зростання суспільного авторитету українського театру, плідна діяльність митців музичного, образотворчого та народного мистецтва, широкий рух за українізацію вітчизняної освіти – все це було покладено в основу інших складників національного відродження, передусім духовно-релігійного протистояння імперській політиці та етнічно-ментальних трансформацій української національної ідентичності.

Аналізуючи пріоритетні напрями розвитку тогочасного культурного простору, вітчизняні дослідники звертають увагу на виняткову значущість українського історичного наративу, який розпочав формуватися в середині ХІХ століття. Сучасні історики, осмислюючи науково-історичні надбання та ведучи умовний полілог зі своїми колегами імперської доби, наголошують на тому, що саме розвиток знань з історії України, який розпочався збиранням українських старожитностей, поклав початок усвідомленню широкими верствами українства власної ідентичності, відмінної від історичного шляху тогочасних імперій. Крім того, в сучасній історіографії поступово зосереджується увага й

на винятковому значенні національно орієнтованого повсякдення українців для розгортання національного руху. Все більше прихильників здобуває теза про те, що саме збереження народної культурної традиції в повсякденному житті українського селянина було необхідною основою піднесення культурного відродження на елітарному рівні, сприяло формуванню культурницької інтелігенції та духовно-культурних провідників.

Приділяючи значної уваги вивченню культурницького змісту національного руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття дослідники все ж мають простір для розширення відповідних студіювань. На нашу думку, у вітчизняній історіографії ще неповністю з'ясовані питання, що пов'язані із розвитком наукової думки в межах національного відродження. Більшої уваги, також, потребує проблематика впливу тогочасної європейської культури на розвиток української літератури, мистецтва, освіти, науки. Темою окремого дослідження може стати аналіз синергії усіх складників тогочасної культури в активізації національних трансформацій української ідентичності тощо.

Висновки до розділу 3

З'ясовано стан відображення у працях істориків соціокультурного підґрунтя українського національного відродження, визначено роль у його розвитку історичних знань та зростання інтересу до вивчення минулого, українізації освіти, літератури, мистецтва та повсякденних життєвих практик українців. Виявлено, що сучасні історики у розумінні розвитку українського національного відродження та формування історичної самосвідомості українців вагомого значення надають тогочасним історичним пошукам. Динаміку новітнього вивчення історичної думки й діяльності істориків в досліджуваній період умовно розподілено на кілька періодів: пропедевтично-емпіричний (1990-ті роки), під час якого науковці здійснили накопичення та концептуальний аналіз дослідницького матеріалу про зміст, специфіку та цивілізаційне значення української історичної думки імперської доби;

синтетично-концептуальний (2000-2015 роки), упродовж якого вчені, на основі новітньої цивілізаційної методології, всебічно та цілісно розглянули зміст, особливості розвитку, націєтворчий потенціал історичної думки другої половини XIX – першої третини XX століття, запропонували системне уявлення про місце і роль історичних досліджень у генезі українського національно-культурного відродження; етап інноваційної історіографії (2015 рік – т. ч.), упродовж якого історики звертаються до вивчення специфічності, локальності, мікроісторичності в розвитку історичної думки досліджуваного періоду. Учені аналізують субдисциплінарні напрями тогочасного історієписання, стилі історичного мислення, інтелектуальні, персоналістичні й інституційні виміри української історичної науки, її суспільні та політичні контексти тощо. У сучасній історичній науці проблематика місця й ролі історичних знань та істориків у піднесенні національного руху представлена репрезентативно.

Систематизація науково-історичного матеріалу з проблематики руху за українізацію освіти дала підстави виокремити три історіографічні блоки: перший – вивчення історії української освіти другої половини XIX – початку XX століття; другий – аналіз руху за інституційне оформлення української освіти в 1917-1921 роках; третій – висвітлення історії української освіти в період більшовицької політики «українізації». У новітній історіографії проблематика руху за українізацію освіти представлена досить розлого та репрезентативно. Історикам вдалося висвітлити більшість найважливіших характеристик розвитку тогочасного освітнього простору, зокрема: суспільно-політичні умови й асиміляційну політику імперії Романових і Габсбургів щодо шкільництва; сутність та особливості державної політики доби Української національно-демократичної революції 1917-1921 років у сфері освіти; місце і роль педагогічних кадрів у піднесенні національного руху за побудову української освіти; цілісно-світоглядні засади освітньої реформи, тогочасну педагогічну думку; діяльність організаторів освіти й лідерів руху за українізацію шкільництва; сутність змін у структурі, змісті, методичних та

організаційно-педагогічних засадах освіти й виховання дітей та молоді; історичне значення, здобутки й прорахунки в українізації тогочасного освітнього простору, його кон'юнктурний характер у більшовицькій політиці українізації 1920-х років тощо.

З'ясовано, що до ключових напрямів національно-культурного відродження дослідники відносять розвиток його літературно-мистецького сегмента. Вчені підкреслюють, що розвиток літератури власне дав поштовх національному відродженню, був як його джерелом, так і змістом. Літературна творчість тогочасних поетів і письменників забезпечила поширення й розвиток української мови на повсякденному рівні серед широких верств населення. Більше того, саме в досліджуваний період відбувалося становлення мовознавства, яке дало змогу не лише зберегти, але й теоретично вивчати українську мову, підготувало необхідне наукове підґрунтя для її легітимації в середовищі тогочасного суспільства. Засоби театрального, музичного й образотворчого мистецтва відіграли вагомую роль у популяризації української культури через образний вплив на особистість, дали змогу залучити якомога ширші прошарки суспільства до української культури, що багато в чому визначило майбутню політизацію національно-культурного руху, утвердження в українському суспільстві не лише уявлень про культурну окремішність і самобутність українства, але й появу вимог державно-політичної незалежності та суверенітету.

Виявлено, що позитивною тенденцією новітньої історіографії є звернення уваги на повсякденність різних верств населення під кутом зору формування національної свідомості на основі збереження й примноження українських народних традицій. Історики аналізують такі виміри тогочасного українського повсякдення: реалізація етноментальної ідентичності українців у їхньому повсякденні; цивілізаційне значення збереження української мови в буденному спілкуванні українських селян і національно свідомої інтелігенції для піднесення національного руху; аграрний уклад традиційного життя українського селянина, його вплив на рівень розвитку національної свідомості

селянства; проукраїнські повсякденні практики тогочасної інтелігенції; поширення українського шкільництва; життя й культура міського простору, його діалектичний (суперечливий) вплив на розвиток національного руху; повсякденна релігійність населення тощо. Цінними є наукові положення про те, що саме на рівні повсякденних життєвих практик поступово формувалося середовище й необхідне підґрунтя для розвитку української мови та традиційної культури. Повсякденний рівень свідомості значно менше реагував на заборони офіційною владою української мови, а відтак забезпечив накопичення необхідних мовних і культурних резервів для піднесення національно-культурного відродження.

РОЗДІЛ 4. ПОГЛЯДИ ІСТОРИКІВ НА ЕТНІЧНІ ТА МЕНТАЛЬНІ ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ ПІД ВПЛИВОМ НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

4.1. Національно-культурне відродження як чинник формування української модерної нації

Новітня історіографія розглядає українське суспільство як зберігача тих національних цінностей та смислів, які спроможні стати основою соборного та суверенного націє- та державотворення. Нагальна актуальність таких пошуків є свідченням динамічної фази українського націєтворення, модерну історію якого було започатковано українським національно-культурним відродженням в умовах перебування українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій. Саме тоді в середовищі інтелектуалів сформовано ідею національної держави, а їхня духовно-культурна, громадська, а згодом політична ініціатива заклали основи нового етапу державного будівництва.

У новітньому гранд-нарративі української історіографії важливе місце належить розвитку української національної ідентичності. Мова йде про ментально-етнічний вимір українського національного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, періоду, який став «[...] часом формування та початку поширення в масах української самосвідомості сучасного типу (або ідентичності нової України), себто уявлення індивідуумів про належність до багатомільйонного українського етносу на широких просторах держав Романових та Габсбургів»¹⁰⁷⁴. Наведене узагальнення вітчизняного історика В. Яремчука влучно та есенційно відображає ключові тези сучасної історіографії. У її науково-історичному ландшафті давно легітимовано концептуально-теоретичну тезу про становлення української модерної нації на межі ХІХ-ХХ століть.

Сутність глибинних трансформацій, які сьогодні переживає Україна, виявляється в їхньому національному та інноваційному спрямуванні, адже

---

¹⁰⁷⁴ Яремчук, В. П. (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». С. 59.

сукупність політичних, соціальних, економічних та культурно-релігійних змін орієнтована на розвиток політичної та громадянської нації. Її ідеал є чи не єдиним чинником та критерієм цивілізаційного поступу. Сучасна Україна опинилася перед викликами, відповіді на які вбачають в історико-культурній площині. Джерела складнощів новітніх державних, політичних та культурних перетворень варто шукати в довготривалому історичному процесі формування української модерної нації. Його осмислення сприятиме ухваленню виважених та історично верифікованих державних рішень. Незважаючи на дискусії між примордіалістами та модерністами про давність українського націєтворення або його головну фазу в модерний час, конвенціонально звучить думка істориків про те, що саме друга половина XIX століття стала визначальною для формування національного обличчя та ідентичності українців.

Як атрибутивну ознаку української історії доби імперій історики розглядають національно-культурне відродження. Його творці та учасники заклали сприятливі умови й інструментарій для прискорення націєтворчих процесів. Відтак цілком слушною вважаємо думку Г. Касьянова про те, що альтернативою терміну «національне відродження» є категорія «націєтворення», «[...] оскільки і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації»¹⁰⁷⁵. Отже, сьогодні формується гносеологічний запит на репрезентацію суспільству сучасного науково-дослідницького наративу про історичні основи українського націєтворення, зокрема в XIX – на початку XX століття. Мотивація таких історіографічних студій полягає в тому, що відповідний наратив повинен не лише виконати роль одного із аргументів правомірності розвитку політичної нації та окреслити її перспективи за принципом вже тривіального *historia magistra vitae est*, але й деконструювати низку шовіністичних, великоімперських та українофобських історичних мітів, які за минуле століття міцно осіли в свідомості українців.

---

¹⁰⁷⁵ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.

Новітні історичні дослідження з питань українського націєтворення в імперську добу частково вже розглядалися в низці історіографічних розвідок. Окреслюючи «історіографію історіографії» проблеми, слід передусім, назвати історіографічні огляди В. Бондара¹⁰⁷⁶, М. Гаухмана¹⁰⁷⁷, Я. Грицака¹⁰⁷⁸, А. Каппелера¹⁰⁷⁹, В. Кравченка¹⁰⁸⁰, А. Портнова¹⁰⁸¹, О. Субтельного¹⁰⁸² та інших. Досліджуючи власне українську модерну добу, автори зверталися до її історіографічних вимірів як в українському, так і зарубіжному історичному дискурсі. При цьому спостережено тенденцію висвітлення процесів націєтворення імперської доби на основі оновлення методології, міждисциплінарності, уточнення деяких фактичних даних подієвої історії. Зростання обсягів історичного наративу стосовно національно-культурного відродження та ментальних змін в українському етнічному середовищі диктує необхідність порівняльно-історіографічного зрізу проблеми.

Загалом, проблематика ментально-етнічних трансформацій української ідентичності в період перебування українських земель у складі Романівської та Габсбурзької імперій займає окреме місце у новітній історичній науці. З-поміж великої кількості праць українських істориків, присвячених дослідженню цих

¹⁰⁷⁶ **Бондар, В.** (2012). Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990-2000-х років. *Український історіографічний збірник*. Вип. 5. С. 317–330.

¹⁰⁷⁷ **Гаухман, М. В.** (2012). Сучасна історіографія українського націєтворення другої половини XIX – початку XX ст. *Українська політична нація : проблеми становлення : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського*. Київ : НІСД. С. 369–375.

¹⁰⁷⁸ **Грицак, Я.** (2005). Українська історіографія. 1991-2001 : десятиліття змін. *Україна Модерна / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун*. Київ ; Львів : Критика. Число 9. С. 43–68.

¹⁰⁷⁹ **Каппелер, А.** (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер*. Київ : К. І. С. С. 13–30.

¹⁰⁸⁰ **Кравченко, В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.

¹⁰⁸¹ **Портнов, А.** (2010). «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії : мовні зміни в епоху перекладів. *Україна Модерна*. № 5 (16). С. 153–182; **Портнов, А.** (2011). Сучасна історіографія українського націєтворення : кілька спостережень. *Україна. Процеси націєтворення : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер*. Київ : К. І. С. С. 39–47.

¹⁰⁸² **Субтельний, О.** (2011). Від советського до національного : тенденції в написанні історії України з 1991 року. *Україна. Процеси націєтворення : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер*. Київ : К. І. С. С. 31–38.

питань, найбільш вагомими є студії таких істориків, як В. Венгерська¹⁰⁸³, Я. Верменич¹⁰⁸⁴, Я. Грицак¹⁰⁸⁵, С. Єкельчик¹⁰⁸⁶, О. Казакевич¹⁰⁸⁷, Я. Калакура¹⁰⁸⁸, В. Кравченко¹⁰⁸⁹, В. Масненко¹⁰⁹⁰, О. Реєнт¹⁰⁹¹, М. Рябчук¹⁰⁹², Р. Шпорлюк¹⁰⁹³, В. Яремчук¹⁰⁹⁴ та інші. Учені з різних шкіл української історіографії (державно-національна, модерна, постмодерна), як традиціоналісти, так й ревізіоністи, у розумінні українського історичного поступу, у науковому діалозі та дискусії намагаються дати відповідь на питання про сутність українського націєтворчого процесу в модерну добу національно-культурного відродження. Крім того, значний інформаційно-аналітичний потенціал для висвітлення націєтворчих процесів в імперську добу мають такі

¹⁰⁸³ **Венгерська, В. О.** (2013). «Українські проекти» та націєтворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. 45 с.

¹⁰⁸⁴ **Верменич, Я. В.** (2016). Конструювання української ідентичності : національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії НАН України. 356 с.

¹⁰⁸⁵ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

¹⁰⁸⁶ **Єкельчик, С.** (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. 125 с.

¹⁰⁸⁷ **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 36 с.

¹⁰⁸⁸ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

¹⁰⁸⁹ **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. 376 с.

¹⁰⁹⁰ **Масненко, В.** (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс. 439 с.; **Масненко, В. В.** (2002). Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 42 с.

¹⁰⁹¹ **Реєнт, О. П.** (2012). Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» у модерну добу. *Інтелекція і влада*. Вип. 25. С. 83–84.

¹⁰⁹² **Рябчук, М.** (2000). Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика. 305 с.

¹⁰⁹³ **Шпорлюк, Р.** (1998). Комунізм і націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянова. Київ : Основи. 479 с.; **Його ж.** (2000). Імперія та нації : пер. з англ. Київ : Дух і Літера. 354 с.; **Його ж.** (2001). Україна : від імперської окраїни до незалежної держави : пер. з англ. *Схід-Захід : істор.-культурол. зб.* Харків : Новий вид. Вип. 4. С. 10–43; **Його ж.** (2013). Формування модерних націй : Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Дз. Матіяш, Х. Чушаак. Київ : Дух і Літера. 552 с.

¹⁰⁹⁴ **Яремчук, В. П.** (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 288 с.

фундаментальні видання та збірки: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.)»¹⁰⁹⁵, «Історія – ментальність – ідентичність»¹⁰⁹⁶, «Україна. Процеси націотворення»¹⁰⁹⁷, «Українська політична нація: проблеми становлення»¹⁰⁹⁸, «Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі»¹⁰⁹⁹, «Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера»¹¹⁰⁰, матеріали часопису «Україна модерна» тощо.

Як зазначає австрійський історик А. Каппелер «[...] формування української нації позначене численними перешкодами й кризами й до сьогодні не завершене. Воно відбувається у постійному відмежуванні від домінуючих російських і польських процесів націєтворення і досі різні проекти конкурують один з одним: чи українська нація повинна більше орієнтуватися на етнічні й мовні, чи на політичні чинники громадянської держави?»¹¹⁰¹. Саме тому аналіз українського націєтворення повинен мати синергетичний статус, він вимагає інтеграції міждисциплінарної науково-дослідницької парадигми.

У науковій проблематиці новітньої української історіографії, хронологію якої сьогодні визначають рубежем 80-90-х років XX століття¹¹⁰², вагома роль

¹⁰⁹⁵ *«Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): колективна наукова монографія* (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.

¹⁰⁹⁶ *Історія – ментальність – ідентичність* (2011). Вип. IV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національності свідомості в XIX – першій половині XX століття : колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів : ПАІС. 536 с.

¹⁰⁹⁷ *Україна. Процеси націєтворення* (2011) : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. 416 с.

¹⁰⁹⁸ *Українська політична нація : проблеми становлення* (2012) : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД. 384 с.

¹⁰⁹⁹ *Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі* (2011) : наук. кол. праця / упоряд. : В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси : Вертикаль. 181 с.

¹¹⁰⁰ *Націоналізм : Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія* (2006) / пер. Ю. Бадзьо [та ін.] ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип. 684 с.

¹¹⁰¹ *Каппелер, А.* (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 13.

¹¹⁰² *Калакура, Я. С.* (2016). *Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник*. Київ : ВПЦ «Київський університет». С. 86.

належить обґрунтуванню місця й значення «національного» у вітчизняному соціокультурному процесі. Цьому сприяли банкрутство партійно-класової системи та «інфляція» марксистсько-ленінської історіографічної парадигми, яка проблеми «національного» виносила на маргінес історичних студії, визнаючи так званий інтернаціоналізм історіографічною домінантою. Разом із суверенітетом, який здобула Україна, значно виграла й історична наука, отримавши академічний плюралізм і доступ до західної методології. Чимала когорта істориків звернулася до аналізу українського націєтворення, у якому доба українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття займає пріоритетне місце. Одним із ключових аспектів етнічного виміру української історії імперської доби є питання про співвідношення категорій «українське національне відродження» та «становлення української модерної нації»¹¹⁰³.

Відомо, що події, факти, явища української історії ХІХ – початку ХХ століття в сучасній історіографії розглянуто в парадигмі українського національного відродження, етос і характер якого детермінують усі сфери розвитку суспільства – політичну, суспільно-громадську, етнонаціональну, соціальну, економічну, культурну, духовно-релігійну. Водночас міра розвитку зазначених складників українського ренесансу була різною, а на авансцені тогочасної історії утвердилося національно-культурне відродження. Його діалектика виявилася в тому, що, маючи культурні та духовні акцентуації, український національний рух поступового набував не лише політичного характеру та синергетичної самоорганізації, але й став каталізатором етнічних та націєтворчих процесів, обумовив ментально-психологічні зміни та виформував зміст української ідентичності. Відтак цілком закономірним стало тематизування істориками українського національного відродження етнічної

---

¹¹⁰³ *Семергей, Н. В.* (2019). Національна ідентичність в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. *Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 49.

проблематики досліджень, виокремлення місця етнічного та ментального в умовах українського модерного ренесансу.

Більшість сучасних істориків дотримуються положення про те, що українське відродження було органічним складником широкого європейського національного ренесансу. Крім того, учені, ведучи мову про цивілізаційне значення та історичну роль українського національного руху, порушують питання розвитку української ідентичності й збагачення українського менталітету. У такому дискурсі актуальності набувають питання про сутність етнічного, його природність або створюваність, органічність чи штучність¹¹⁰⁴.

В історіографії відомі декілька теоретико-методологічних підходів до аналізу природи етнічного та національної ідентичності¹¹⁰⁵. Однією із перших виникла біологічна теорія етносу (М. Широкогоров¹¹⁰⁶ та інші), відповідно до якої життя етносу – це процес творення, розвитку й смерті таких етнічних елементів, як звичаї, побут, традиції тощо. Життя етносу – це пристосування до середовища за біологічними законами. Сам етнос є біологічним явищем, групою людей, які об'єднані біологічним зв'язком. Біологічна теорія етносу розглядала його як базову та універсальну форму об'єднань людей, яка відповідає біологічній та родовій сутності людини¹¹⁰⁷.

Співзвучною біологічній теорії етносу стала енергетична (Л. Гумільов та інші)¹¹⁰⁸, відповідно до якої етнос – це стійкий природно сформований колектив людей, які протиставляють себе іншим аналогічним колективам та характеризуються почуттям компліментарності й відрізняються стереотипністю

¹¹⁰⁴ Там само. С. 50.

¹¹⁰⁵ Сміт, Д. Е. (1994). Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Основи. 224 с.; Його ж. (2004). Націоналізм : теорія, ідеологія, історія. Київ : К. І. С. 170 с.; Його ж. (2006). Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр. 320 с.; Його ж. (2009). Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ : Темпора. 312 с.; Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. Київ : Таксон. 300 с.; Гелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ : Таксон. 300 с.

¹¹⁰⁶ Широкогоров, С. М. (2012). Этнос. Исследование основных принципов измерения этнических и этнографических явлений. Москва : Либроком. 138 с.

¹¹⁰⁷ Кузнецов, А. М. (2006). Теория этноса С. М. Широкогорова. *Этнографическое обозрение*. № 3. С. 60.

¹¹⁰⁸ Гумилев, Л. (2016). Этногенез и биосфера Земли. Москва : АСТ. 704 с.

поведінки. За цією теорією, етноси є географічними та біофізичними спільнотами, які упорядковані в соціальну обгортку. Компліментарність автори розуміють як відчуття взаємної симпатії, на основі якого відбувається об'єднання людей в етноси, поділ на своїх та чужих¹¹⁰⁹.

Крім названих підходів, у сучасному етнологічному та історичному дискурсах виокремлюють три основні теорії етнічності: примордіалізм, конструктивізм та інструменталізм. Гносеологія примордіалізму, джерела якого сягають філософії доби Романтизму, Просвітництва та позитивізму, ґрунована на визнанні етнічності як об'єктивної реальності, первинної властивості людини. Національну належність людини визначають у її генетичному коді, вважаючи вродженою здатністю індивіда до ідентифікації. Відтак нація – органічне, природне утворення, а її виникнення є біологічно обумовленим результатом розвитку етносу. Близькою до примордіалізму є дуалістична концепція етносу, у якій людські спільноти поділяють на етноси (етнічні характеристики) та етносоціальні групи (поєднання етнічних елементів із соціально-економічними та політичними умовами)¹¹¹⁰. Натомість конструктивісти заперечують природність та генетичну закованість етнічних ознак, не визнають націю як біосоціальний організм, стверджують її штучність і вигаданість. Національна ідентичність, на думку конструктивістів, є розумовою конструкцією, яка створена інтелектуалами. Вона є уявною та містичною категорією, продуктом зусиль інтелектуальної, політичної та державної еліти¹¹¹¹. Нарешті в межах інструменталізму (США), етнічність розглядають як сформоване за певних умов почуття солідарності груп людей, яке використовує політичний істеблішмент. Етнічність є виявом колективних устремлінь; це

¹¹⁰⁹ **Семергей, Н. В.** (2019). Національна ідентичність в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. *Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 50.

¹¹¹⁰ **Бромлей, Ю. В.** (1987). *Этносоциальные процессы : теория, история, современность*. Москва : Наука. С. 99.

¹¹¹¹ **Андерсон, Б.** (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика. С. 55.

своєрідний міт, який використовують еліти для досягнення політичних та плутократичних цілей¹¹¹².

Наукова дискусія щодо природи націєтворчого спрямування українського національно-культурного відродження обумовила формування двох нових напрямів української історіографії – традиційного та модерного. Традиційна історіографія (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, П. Радько та інші) закликає до усвідомлення важливості національного дискурсу. Історики стверджують, що національна історіографія не протистоїть постмодерній історіографії. Навпаки, її основна мета – запобігти розмиванню української національно-культурної ідентичності й виконати головне завдання історика, яке Г. Касьянов убачав у «[...] легітимації національно-державних змагань української нації історичними аргументами»¹¹¹³.

Натомість представники модернізму (Я. Грицак, В. Кравченко, Р. Шпорлюк та інші), методологічною орієнтацією яких стала здебільшого західна історіографічна парадигма, ведуть мову про творення української нації в модерний період вітчизняної історії.

Відповідно до такого методологічного ландшафту сучасної української історіографії сформувалися два основні підходи до розуміння співвідношення понять «українське національне відродження» та «українське націєтворення». Представники традиційної історіографії в розумінні етнічних процесів у добу національного відродження захищають позиції примордіалізму, який стверджує думку про одвічність існування нації. На думку вчених, українська нація сформувалася в добу Київської Русі, а найсміливіші представники напряду говорять про її витоки мало не з стародавніх часів. Відтак формується образ «сплячої нації», яку розбуджують або яка відроджується. У вітчизняній

---

¹¹¹² *Семергей, Н. В.* (2019). Національна ідентичність в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. *Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 51.

¹¹¹³ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. С. 288.

історіографії це оформлено в концепції «національного відродження»¹¹¹⁴. Примордіалісти стоять на позиціях континуїтету різних етапів як культурного, так й державного розвитку (відродження) української нації, наголошують на важливості мовних та етнічних кордонів для становлення української державності¹¹¹⁵.

Представники традиційної історіографії, легітимізуючи ідею споконвічного існування української нації, розглядають українське національно-культурне відродження модерної доби як один із ключових етапів націєтворення. Як зазначав один із відомих дослідників національно-визвольного руху В. Сарбей, в основі «українського ХІХ століття» – історична концепція національного відродження, у якій червоною лінією проходить думка про те, що «[...] національно-визвольний рух, [...] живився поширенням масової національної самосвідомості у процесі становлення й консолідації української нації»¹¹¹⁶.

Значних наукових зусиль для утвердження нового розуміння українського національного відродження як етапу творення нації доклали львівські історики Я. Ісаєвич та Я. Дашкевич. Учені звертали увагу на те, що свідченням зростання національної свідомості українців та їхнього руху до нації стала політизація національного відродження наприкінці ХІХ століття. На думку Я. Ісаєвича, слід у «великому відродженні» (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) виокремлювати декілька відмінних між собою менших «відроджень». Саме в останньому з них (середина ХІХ – початок ХХ століття) відбувся перехід до цілеспрямованої діяльності щодо будівництва нації. Свідченням

¹¹¹⁴ **Каппелер, А.** (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націотворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 15–16.

¹¹¹⁵ **Портнов, А.** (2011). Сучасна історіографія українського націєтворення : кілька спостережень. *Україна. Процеси націотворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 48.

¹¹¹⁶ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна кризь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. С. 26.

цього стало формування політичних маніфестів і проєктів, товариств, асоціацій на національній основі¹¹¹⁷.

Модерністське розуміння українського націєтворення в новий час одним із перших в українській історичній науці запропонував Я. Грицак. Його концепція ґрунтується на ідеї перетворення традиційного українського селянського народу в націю¹¹¹⁸. Дотримуючись пріоритетів конструктивізму, історик зазначав, що національне відродження було не чим іншим, як творенням нації. «[...] Національні «будителі», – підкреслював він, – рідко коли думали, що насправді вони не відроджують «стару» націю, а творять нову. Старі нації, як правило, ототожнювалися з елітою, чи так званим репрезентативним класом. Нові нації мали ширшу соціальну базу й повинні були включати усі суспільні верстви й класи місцевого населення»¹¹¹⁹. Унікальність українського відродження та національного руху історик убачав у тому, що українські національні будителі, розбудовуючи свою націю, руйнували відразу декілька старих¹¹²⁰. Мова йде про Російську та Австро-Угорську імперії.

Український історик націй та націоналізму Г. Касьянов у дусі конструктивізму розглядав процеси національного відродження імперської доби. Він стверджував, що для започаткування процесу національного відродження, який за своєю сутністю був часом творення нації, виняткове значення мав суб'єктивний чинник. «Нація, – зазначав Г. Касьянов, – мала виникнути спочатку в уяві діячів «національного відродження» як умоглядна конструкція, і лише згодом ця справді «уявлена» спільнота, цей проєкт були пов'язані в єдине ціле, узгоджені з «об'єктивними» соціально-політичними, культурними, геополітичними та іншими реаліями». При цьому, вчений вважав, що процес розвитку національної свідомості українців відбувався в формі

¹¹¹⁷ *Ісаєвич, Я.* (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 138.

¹¹¹⁸ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

¹¹¹⁹ *Там само.* С. 53.

¹¹²⁰ *Там само.* С. 55.

вертикальних зв'язків, тобто інтелектуальна еліта створювала та збагачувала ідеї національного відродження, які «будителі» поширювали серед широких верств населення. Більше того, горизонтальний вимір націєтворення визначався неоднаковими умовами, а відтак – різною динамікою національного руху на західноукраїнських землях та Наддніпрянщині¹¹²¹. Така позиція є досить аргументованою, адже виняткова роль еліти щодо творення модерної нації обумовлювалася як її інтелектуальними зусиллями, так й діяльнісною позицією.

Варті уваги погляди канадського історика, українця за походженням, П.-Р. Магочія про з'ясування ролі націоналізму в націєтворенні. На його думку, український націоналізм, який сприяв формуванню національної ідентичності, належав до інтелігентного типу. Завдання невеликих груп інтелектуалів полягало в тому, щоб переконати членів окремої групи, що вони належать до ширшої національності. Інтелігенція поширювала ці ідеї через газети, журнали, читальні, культурні організації, театр, а у разі сприятливого ставлення уряду – через систему освіти¹¹²². Про вагому роль культурницького складника в розвитку національної ідентичності в XIX століття говорив і Г. Касьянов. Він стверджував, що розбудова нації відбувалася переважно в шкільних класах, у редакціях газет і видавництвах, у вищих навчальних закладах і кабінетах учених, ніж на політичних трибунах чи коридорах влади¹¹²³.

Незважаючи на певні розбіжності поглядів істориків на природу національно-культурного відродження, вони солідарні в тому, що саме його ідейні та духовно-культурні інтенції відіграли ключову роль у перемозі українського націєтворення: як нового «українського проєкту» і як відродження «старої нації». Про такий консенсус метафорично розмірковував А. Каппелер. Він уважав, що архітекторів нації не можна просто винайти. Для того щоб вони з'явилися, необхідний запас культурних (етнічних) традицій і колективна

¹¹²¹ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. С. 311.

¹¹²² *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 342.

¹¹²³ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. С. 321.

історична пам'ять. Для нації необхідні як модерні архітектори, так і цегла (історія, колективні міти, архетипи, мова, релігія тощо)¹¹²⁴.

Вагомим внеском щодо пояснення природи, змісту та динаміки українських націєтворчих процесів в імперську добу стала колективна монографія «Ментальний вимір української цивілізації»¹¹²⁵. Її автори – Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій уперше у вітчизняній історичній науці намагалися системно, цілісно та послідовно простежити ментальні зміни українського народу від найдавніших часів до сьогодення. Беззаперечно методологічну цінність становить висновок істориків про те, що не варто протиставляти класичні концепції етнічності (примордіалізм) і некласичні (конструктивізм, інструменталізм) у розгляді українського націєтворення в ХІХ столітті, адже «[...] народність є продуктом середньовіччя, її характеризують такі ознаки, як спільність мови, території, господарства й культури, а також наявність певних рис характеру, господарських зв'язків, етнічна самосвідомість; у наступні часи ці ознаки кристалізуються і стають визначенішими, наповнюються ширшим якісним змістом»¹¹²⁶. Учені, як й переважна більшість українських істориків, переконані, що примордіалізм та конструктивізм у контексті українського націєгенезу є не антиподами та протилежними концепціями етнічності, а етапами становлення й розвитку української нації.

Історики вважають, що національно-культурне відродження стало визначальним чинником активізації націєтворчих процесів та ментальних трансформацій української ідентичності. «[...] Об'єднуючим чинником для українства обох імперій залишалися питомі ментальні якості, побудовані на християнських цінностях, козацько-лицарському дусі вільнолюбства, нескореності, національно-державницькій ідеї, які отримали потужний імпульс

¹¹²⁴ *Капелер, А.* (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націєтворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Капелер. Київ : К. І. С. С. 17–18.

¹¹²⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

¹¹²⁶ *Там само.* С. 283–284.

від творчості Тараса Шевченка»¹¹²⁷. Водночас цінною є думка авторів про нерівномірність та різну інтенсивність націєтворення в українців, які перебували під владою Росії та Австро-Угорщини. Перед Першою світовою війною галицькі українці завдяки широкій громадсько-політичній та культурній діяльності перетворилися на самосвідому національну спільноту, метою якої стало самостійне політичне й культурне життя. Натомість національна свідомість українців, що перебували у складі Російської імперії, була аморфною, адже давалося взнаки малоросійство, яке набуло форм пограничної ментальності¹¹²⁸.

Своє бачення змісту творення нації в підросійській Україні вчені окреслили декількома етапами: формування малоросійської ментальності й синдрому подвійної лояльності; історіософське обґрунтування Тарасом Шевченком самобутності України, утвердження парадигми україноцентризму й окремішності української ментальності; політизація національно-культурного життя в другій половині XIX століття як кристалізація в українській національній ідеї телеологічних пріоритетів державної автономії й самостійності України. Прослідковуючи подальші націєтворчі змагання, автори колективного дослідження зазначають, що в період Першої світової війни відбулася «зустріч» східних і західних українців у мундирах чужих держав, що стало прологом для реалізації ідеї соборності в 1919 році. Феномени українського відродження та націєтворення конституйовані в діалектиці соборності та завданнях вирівнювання ментального обличчя східних та західних українців. Історики вважають, що тогочасні інтелектуали запропонували, обґрунтували та окреслили механізми усвідомлення суспільством ідеї єдності та соборності, яка у свою чергу, була політично зреалізована в 1919 році¹¹²⁹.

---

¹¹²⁷ Там само. С. 281.

¹¹²⁸ Там само. С. 289, 297.

¹¹²⁹ Там само. С. 297–331.

Історики наголошують на винятковому значенні Української революції 1917-1921 років, яка максимально мобілізувала позитивні риси українського менталітету – тягу до свободи, організованості, самодисципліни, відповідальності, готовності до самопожертви, чесного служіння ідеалам Вітчизни, почуття соборності. Водночас революція нейтралізувала такі ознаки, як індивідуалізм, анархізм, пасивність, правовий нігілізм, комплекс малоросійства та меншовартості¹¹³⁰.

Значний інтерес для розуміння співвідношення українського національного відродження та процесів творення нації в модерний час становить дослідження В. Венгерської «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів: ідеї, концепції, практики»¹¹³¹. Аналізуючи національні, насамперед українські проекти, авторка послідовно обґрунтовує роль соціокультурних складників національного відродження в актуалізації ідей формування української нації. Зокрема мова йде про такі аспекти національного відродження: націєтворча місія інтелігенції, освіченої еліти, яка власне стала творцем та реалізатором «політичних» проектів, легітимізувала в суспільстві ідеї соціальної держави, елітаризму, європеїзму тощо; державницька позиція істориків, які забезпечували розвиток українського історичного національного канону, формувала відчуття колективної єдності та історичної справедливості; розбудова міст і розгляд націоналізму як суто «міського» феномену; формування українського національного міту, через ідеалізацію постаті Тараса Шевченка як будителя та пророка, а також пошук інших національних героїв; мова, релігія та освіта, як атрибути, що не були повністю задіяні для досягнення цілей національного відродження¹¹³².

Значну евристичну цінність для конструктивістського розуміння взаємозв'язку українського націєтворення та національно-культурного

¹¹³⁰ Там само. С. 332.

¹¹³¹ Венгерська, В. О. (2013). «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 – історія України. Київ. 45 с.

¹¹³² Там само. С. 23–27.

відродження становить запропонована В. Венгерською класифікація «українських проєктів», зокрема: «малоросійський» (орієнтація на збереження етнічно-культурної специфіки в межах Російської імперії, перебування українців у світі культурної домінації російської культури, імперсько-династійна лояльність, загальноруська єдність); «старорусинський» (повернення західноукраїнських русофілів до цивілізаційних підвалин «святої Русі», орієнтація на традиціоналізм та патріархальність); «автономістський» (згода на культурно-національну та політичну автономію в межах реформованої імперії, що побудована на принципах федералізму, орієнтація на консервативно-ліберальні та соціалістичні ідеї); «самостійницький» (популяризація й захист ідей державної самостійності України, їхнє історико-культурологічне й науково-філософське обґрунтування)¹¹³³.

Завершуючи історіографічний аналіз проблеми, необхідно звернути увагу на дослідження О. Казакевич «Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття)»¹¹³⁴. Авторка намагалася комплексно й цілісно осмислити місце української мови як основи національно-культурного відродження в ментально-етнічних процесах формування модерної української нації. Наукову цінність становлять запропоновані положення про те, що передумовою формування європейських націй у XIX столітті була наявність різних форм національної ідентичності, які функціонували на мовній та культурній основах. Так, мовна політика монархії Габсбургів була ґрунтована на рівноправ'ї народів та їхніх мов. Відтак прогресивне конституційне законодавство держави, яке закріпило за українською статус регіональної мови сприяло динаміці українського націєтворення. Протилежною була політика Російської імперії щодо української мови, а процеси русифікації набули прискорених темпів та нав'язливого характеру. Ставлення до української мови як до діалекту

¹¹³³ Там само. С. 6.

¹¹³⁴ Казакевич, О. М. (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 480 арк.

«загальноросійської», цензура, асиміляція, абсурдна та безпрецедентна жорстокість у перешкоджанні функціонування української мови – усі ці заходи російської політики гальмували, проте не змогли знищити мовний складник українського відродження¹¹³⁵. Досить переконливими є висновки О. Казакевич про соціально-демографічний вимір української мови. Учена зазначає, що до розвитку української мови причетна не лише інтелігенція, а й окремі підприємці, землевласники, яких залучали до процесів націєтворення через фінансування українознавчих наукових досліджень, видання книг, часописів і газет українською, підтримку просвітницької діяльності представників інтелігенції, культурно-мистецьких товариств та громадських організацій. Отже, як резюмувала дослідниця, на рубежі XIX-XX століть частка україномовного населення Російської та Австро-Угорської імперій складала понад 26 млн осіб, що засвідчило суттєвий демографічний та культурний потенціал носіїв української мови¹¹³⁶.

Про поступовість у культурних впливах національного відродження на розвиток українських етнічних процесів імперської доби говорив і П.-Р. Магочій. Історик уважав, що інтелігентський націоналізм пройшов три стадії: 1) стадія збирання культурної спадщини, яка була позначена зусиллями окремих осіб щодо збору та збереження лінгвістичних, фольклорних, літературних та історичних артефактів; 2) організаційна стадія, упродовж якої з'явилися культурницькі організації, освітні заклади, видання для поширення знань про зібрану культурну спадщину; 3) політична стадія, для якої характерна інтеграція «будителів» до участі в суспільно-політичному житті, еволюція політичних вимог від автономізму до повної державної самостійності¹¹³⁷.

¹¹³⁵ *Казакевич, О. М.* (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 01/ Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. С. 14–16, 18.

¹¹³⁶ *Там само.* С. 21–23.

¹¹³⁷ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 344.

Тож яка відповідь на визначене завдання цього параграфу? Аналіз української історіографії свідчить, що наукова дискусія між прихильниками концепцій примордіалізму та модернізму свідчить про спільні підходи істориків до трактування сутності українського націєтворення в XIX – на початку XX століття. У новітній історичній думці процеси українського національного відродження та націєтворення розглянуто в ідейно-гносеологічному зв'язку, що має вагоме методологічне та світоглядно-державотворче значення як у контексті історичної пам'яті, так і для наукового обґрунтування сучасного процесу творення політичної (громадянської) нації й розбудови національної держави. Спільною в історіографії є думка про визначальну роль тогочасного, спочатку культурницького, згодом – політизованого національного руху в творенні української нації. Відмінності в трактуванні українського відродження спостережено, передовсім щодо висвітлення етапів творення нації, адже для появи «будителів», які конструювали націю, необхідні були передумови та відповідне соціокультурне поле діяльності. Цивілізаційне значення історіографії українського націєтворення має камертонний ефект. Її положення задають тональність та закладають історичні підстави для протистояння гібридним викликам, які загострилися в умовах російської агресії проти України й загрожують соборності та цілісності української нації й держави. Історики разом із представниками інших наук покликані запропонувати дієві механізми протистояння загрозам українській національній ідентичності. Одним з таких засобів її захисту повинен стати відповідний історичний дискурс.

4.2. Історики про трансформацію традиційної ментальності українського народу на тлі національного відродження

Зміст, обсяг і масштабність цивілізаційних змін та історичних подій, які репрезентують український контекст європейської історії XIX – початку XX століття, багато в чому легітимізують гобсбаумівську трилогію про «довге століття», що отримало відповідну інтерпретацію в історіографії. Тогочасний

вітчизняний історичний процес визначали суперечливі за характером та історичними інтенціями події та явища. Українство зазнало серйозного тиску та обмежень з боку колонізаційних амбіцій Російської та Австрійської імперій, відчувши всю трагічність імперської політики «divide et impera» за умов штучного поділу етносу. Як зазначають дослідники, по мірі втягування українців до імперських соціокультурних спільнот відбувалося розмивання етнонаціональної, культурної та релігійної ідентичностей, поглиблювалися комплекси подвійної лояльності, синдром малоросійства та меншовартості. Це стало каталізатором негативних ментальних трансформацій українського народу¹¹³⁸. Водночас духовні сили й пасіонарність українства знайшли необхідні резерви для спротиву, захисту й розгортання широкого суспільного руху за національне визволення, який вилився в українське національно-культурне відродження. Усвідомлення ідеї соборності, національна консолідація, духовно-релігійне та культурне піднесення, зростання соціального престижу української мови, поява інтелігенції та українського громадянського істеблішменту, політизація державотворчих процесів – всі ці атрибути українського національного відродження, на думку вітчизняних істориків, відіграли роль ключового чинника формування української модерної нації й утвердження основ національної ідентичності¹¹³⁹. Українське національно-культурне відродження – широкий рух спротиву імперським амбіціям і різносторонній національно-визвольній процес консолідації й кристалізації української нації, – став основою ментальних трансформацій, набув статусу ключового «пруфа» піднесення українських націєтворчих процесів і перспектив національного державотворення в майбутньому.

Осмислення націєтворення та ментальних трансформацій української ідентичності в імперську добу – одна із магістральних тем новітнього українського історичного дискурсу. Народницька та державницька школи,

¹¹³⁸ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 281.

¹¹³⁹ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

еміграційна та діаспорна історіографії, модерні й постмодерні історіографічні концепції – це неповний перелік умовної класифікації наявних в українській історичній науці підходів до розуміння етноментального та націєтворчого складників українського національно-культурного відродження. Відтак завдання цього параграфу ми вбачаємо в аналізі історіографічних аспектів ментальних трансформацій української людності як одного з результатів суспільного розвитку й національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Поняття «менталітету» та «ментальності» належать до міждисциплінарних категорій гуманітаристики. Їх вживають на позначення тих явищ соціокультурного життя, які пов'язані із традиціями, свідомістю, мовою, моральними, духовними та ціннісними орієнтирами етносу. За спостереженнями дослідників, менталітет асоціюється із такими соціокультурними феноменами, як національна психологія, національний архетип, національна вдача, національний характер, національна ідея, національна пам'ять¹¹⁴⁰. Сучасна історіографія трактує менталітет як спосіб мислення й світосприйняття, історично укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичаї багатьох поколінь людей. Натомість категорія «ментальності» – це глибинна та відносно усталена сукупність найхарактерніших спільних рис колективної та індивідуальної свідомості українців, що визначають національний характер, традиції, суспільну психологію, вироблені культурно-духовні цінності, власний образ світу¹¹⁴¹.

Наявні праці істориків, філософів, етнологів, соціологів, представників інших галузей знань засвідчують, що сьогодні не існує уніфікованого розуміння

¹¹⁴⁰ **Бондаренко, О. В.** (2008). Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів : історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 32. С. 67.

¹¹⁴¹ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 8.

категорії «ментальності»¹¹⁴². Більшість учених виокремлюють її емоційний, вербальний та поведінковий складники. До емоційного належать психічні стани, колективні переживання, емоції. Вербальний компонент передбачає знання про об'єкти, явища та ситуації життєдіяльності. Він є результатом набуття колективного досвіду. Поведінковий складник слугує імпульсом актуалізації ціннісних орієнтацій етносу, виявляє особливості та зміст його життєдіяльності¹¹⁴³.

Дослідники справедливо наголошують, що на становлення національної ментальності українців визначальний вплив мали суспільно-політичні, соціальні та культурні чинники, зміст і спрямування яких у різні історичні періоди були неоднаковими. Особливу роль у становленні ментального образу українця відіграли історичні події другої половини XIX – першої третини XX століття. Саме в цей час відбулася кристалізація найголовніших складників української ментальності. Говорячи про ментальні трансформації українства, необхідно есенційно окреслити першопочаткові атрибути його психоповедінкового менталітету¹¹⁴⁴.

Відстежуючи генезу українського менталітету, автори виокремлюють найусталеніші риси українського характеру: заглибленість у любов до своєї землі, індивідуалізм, гуманність, працьовитість, охайність, ощадливість, гостинність, високий рівень статевої моралі, особливе прагнення до освіти, товарицькість, коректність, здібності до культури й творчості, любов до дітей, прагнення жити духовним життям, глибоку шану до предків, повагу до жінки-

---

¹¹⁴² **Власевич, Т.** (2011). Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету*. Серія : філософсько-політологічні студії. Вип. 1. С. 56–65; **Гнатенко, П. І.** (1997). Український національний характер. Київ : ДОК-Київ. 114 с.; **Соболь, В.** (1992). Дослідження витоків української ментальності. *Слово і час*. № 8. С. 42–45 та інші.

¹¹⁴³ **Власевич, Т.** (2011). Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету*. Серія : філософсько-політологічні студії. Вип. 1. С. 61.

¹¹⁴⁴ **Семергей, Н. В.** (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 30 (69). № 4. С. 162.

матері, лицарське ставлення до дівчини, гумористичність, ліризм, волелюбність, щирість, миролюбність¹¹⁴⁵.

Доцільно окремо акцентувати увагу на узагальнювальному дослідженні «Ментальний вимір української цивілізації», автори якого виокремлюють у структурі українського менталітету такі компоненти: індивідуалізм (автономність та самостійність особистості, поєднання споглядальності, квієтизму, заглибленості у власні переживання із активною та діяльнісною життєвою позицією, яка в критичні моменти змінюється егоцентризмом та анархічним індивідуалізмом); інтровертивність (рефлексивність, поміркованість, послідовна наполегливість, врівноваженість, розважливність); ексекютивність (концентрація на поточних інтересах та потребах, самодетермінація, рутинна праця); толерантність (повага до інших, а в негативному значенні – апатичність, почуття страху, психологічна маргінальність тощо)¹¹⁴⁶.

Переважною в новітній історіографії є думка про те, що незважаючи на негативні (колоніальні, шовіністичні, українофобські та імперські) умови розвитку українського суспільства означеної доби, зміст ментальних трансформацій мав позитивну динаміку. Сформована в першій половині XIX століття на теренах Наддніпрянщини малоросійська ідентичність поступово змінюється переконаністю в окремішності українського народу, а подальша політизація національного відродження забезпечує появу вимог української соборності та самостійності.

На думку сучасних істориків (Ю. Барабаш¹¹⁴⁷, В. Яременко¹¹⁴⁸), «драйвером» і першопочатком ментальних трансформацій українства в імперську добу стала творчість Т. Шевченка. Із поширенням у суспільстві

¹¹⁴⁵ *Обушний, М.* (2013). Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*. Вип. 11. С. 120.

¹¹⁴⁶ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 127–138.

¹¹⁴⁷ *Барабаш, Ю.* (2004). Тарас Шевченко : імператив України : історіо- й націософська парадигма. Київ : Києво-Могилянська академія. 181 с.

¹¹⁴⁸ *Яременко, В.* (2007). До проблеми історіософії Тараса Шевченка : методологічні підходи. *Слово і час*. № 3. С. 19–27.

антропософії Кобзаря значних змін зазнали всі складники українського менталітету. Історики відзначають, що Т. Шевченко запропонував новий погляд на буття українського народу, заснований на вірі в майбутнє української нації, невичерпні сили людини, мудрість, свободу, пробудження гідності. Із творчістю поета на зміну інтровертності поступово приходять екстравертність, уявлення про колективне «ми», яке стає основою самосвідомості українців¹¹⁴⁹.

Як було зазначено, у другій половині XIX століття українське національно-культурне відродження стає політизованим, громадськість виголошує низку політичних вимог щодо окремішності України. О. Удод та М. Юрій зазначали, що український націоналізм поступово починає заперечувати малоросійську ідентичність, яка здебільшого мирно співіснувала з загальноросійською та створює образ ідеальної Вітчизни. Українська ідея повертала собі не лише забрані Російською імперією частини українських земель, але й «Київ – матір міст руських»¹¹⁵⁰. Історики спільні в думці, що активізація суспільно-політичних рухів (громади, народовство тощо) зумовила формування основ громадянського суспільства, створила необхідні підстави для проголошення вимог самостійності та соборності Галичини та Наддніпрянщини (Народна Рада та інші).

Свою специфіку мали ментальні трансформації на підавстрійських землях України, які були зумовлені прискореними процесами національної консолідації населення. Тут політичний розвиток охопив різні рівні (місцевий, імперський, міжнародний), а головні вимоги зводилися до рівних прав української та польської мов у школах і громадському житті, створення українського університету, запровадження загального виборчого права. Як резюмував П.-Р. Магочій, незважаючи на численні проблеми, економічну нерівність, національні конфлікти між поляками та українцями, внутрішні суперечки різних угруповань української інтелігенції, в австрійській Галичині

¹¹⁴⁹ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 312.

¹¹⁵⁰ *Удод, О. А. & Юрій, М. Ф.* (2013). Модернізація і становлення української нації. *Сторінки історії*. Вип. 35. С. 432, 442.

кінця XIX століття було доведено, що українська національність існує й може розвиватися в модерних соціальних умовах¹¹⁵¹.

Активність ментальних трансформацій української людності Сходу і Заходу, започаткована в другій половині XIX століття, значно зросла за підсумками Першої світової війни. У новітній історіографії легітимовано положення про амбівалентний вплив Великої війни 1914-1918 років на розвиток української свідомості, а відтак і ментальності. В означений період українські землі опинилися в центрі протистояння країн Антанти та Четверного союзу, а українці були мобілізовані до складу країн, які ворогували. Історики зазначають, що в цей час поступово нейтралізуються такі негативні риси українського менталітету, як пасивність, анархізм, нігілізм, комплекси меншовартості, малоросійства. На думку істориків Я. Калакури, О. Рафальського, М. Юрія, Перша світова війна, як велика трагедія та катастрофа для українців, «[...] нагадала про старі кривди, завдані представниками російського та австро-угорського шовінізму, сприяла зростанню національної свідомості. У багатьох українців пробудилася пам'ять про звитягу предків княжих і козацьких часів, навіть заговорили про можливість відновлення козацьких полків, [...] активізувалася діяльність патріотичних товариств на західноукраїнських землях»¹¹⁵². Загалом історики зазначали, що війна справила глибокий вплив на розвиток української свідомості. Погоджуємося із думкою Я. Грицака, який підкреслював: «Якщо творення новітніх націй було результатом модернізаційних процесів, то саме війна виявилася найбільшим вторгненням модерного світу в традиційне селянське життя»¹¹⁵³.

¹¹⁵¹ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 344.

¹¹⁵² *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 334.

¹¹⁵³ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 105.

У новітній історіографії окреме місце має тема розвитку соборності українського етносу в добу Першої світової війни. Погоджуємося з думкою Я. Грицака про те, що війна забезпечила контакти між українцями обох фронтів, що прискорило кристалізацію національної ідеї¹¹⁵⁴. Перша світова війна стала зустріччю східних і західних українців у мундирах чужих держав¹¹⁵⁵. Безсумнівно сприймається теза про те, що саме війна сприяла визріванню національно-визвольної революції 1917-1921 років, здобутком якої стала суверенна та соборна українська держава.

Ряд дослідників наголошує, що обставини війни детермінували розвиток інших складників українського менталітету, зокрема таких одвічно властивих українцям якостей: взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Мова йде про активізацію волонтерського руху та інших форм доброчинності. Ці та інші аспекти в контексті історичного аналізу біженства Першої світової війни аналізувала сучасна дослідниця Л. Жванко. Вона зазначила, що біженство актуалізувало здатність українців до співчуття та взаємодопомоги, стало каталізатором розвитку доброчинності, виявило ментальну спрямованість українців до надання допомоги, притулку тисячам вигнанцям різного віку, статі та етнічності¹¹⁵⁶.

Закономірне поглиблення змін етнічно-ментального складника української ідентичності дослідники пов'язують із добою Української революції 1917-1921 років. Про зміст ментальних трансформацій окресленої доби ведуть мову такі історики: В. Верстюк, Я. Грицак, Я. Калакура, В. Литвин, М. Литвин, К. Науменко, Р. Пиріг, О. Реєнт, В. Смолій, В. Солдатенко та інші. Масштабність ментальних змін у добу Української революції 1917-1921 років історики пояснюють декількома аспектами: вона була спрямована на національне визволення та відновлення української державності, на прощання

¹¹⁵⁴ Там само. С. 102.

¹¹⁵⁵ Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф. (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 332.

¹¹⁵⁶ Жванко, Л. М. (2009). Біженство Першої світової війни в Україні : документи і матеріали (1914-1918) / наук. ред. О. О. Нестуля. Харків : ХНАМГ. С. 342.

українців з імперським світом, на досягнення соборності та утвердження демократичних цінностей; нові ментальні риси українства були зумовлені його національно-державницьким відродженням; охоплення ментальними змінами широких верств суспільства (українське дворянство, буржуазія, інтелігенція, свідоме селянство й робітництво, військові, студентська, учнівська молодь); революція й відновлення державності України істотно порушили ритми суспільного життя, норми поведінки людей і сприйняття дійсності¹¹⁵⁷. Одним із найголовніших досягнень революції в ментальному контексті стало те, що вона «[...] засвідчила вибух національного почуття серед раніше несвідомих селян та робітників»¹¹⁵⁸. Історики підкреслюють масштабність ментальних трансформацій у добу революції, адже найвищого піднесення набули такі її атрибути як самоорганізація, демократизм, свобода, почуття соборності, дисциплінованість.

У той же час, багатовимірність революційних подій 1917-1921-го років спричинила низку негативних змін у ціннісних орієнтаціях частини українців. Зокрема історики ведуть мову про те, що згубний вплив на соціально-політичну свідомість українців мала панівна на той час соціальна ідеологія. Утвердившись у свідомості інтелектуальних верств нації, вона захоплює частину інтелігенції. Соціалістичну ідею поширюють політичні партії, які фактично ще перебували на стадії формування. Відтак радикалізм соціалістичного складника значно послабив українську революцію. Більше того, соціалістична ідеологія, яку сповідували основні соціалістичні партії, призвела до пріоритетного утвердження автономістсько-федералістичних переконань у національній свідомості українців. Тому самостійницька концепція націєтворення не змогла глибоко проникнути в національно-визвольний рух і стати визначальною¹¹⁵⁹.

---

¹¹⁵⁷ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 346.

¹¹⁵⁸ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 164.

¹¹⁵⁹ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 255.

Сучасні дослідники українського національного відродження хронологічні межі його згортання окреслюють першою третиною ХХ століття, враховуючи розвиток започаткованих процесів національного руху в умовах політики українізації. Відомо, що після згасання Української революції розпочинається період російсько-більшовицької окупації України, яка призвела до глибоких деформацій українського менталітету, його маргіналізації й комунізації. Із тактичних міркувань більшовицький режим спочатку вдався до політичного маневру під гаслом коренізації, що у вітчизняному соціокультурному просторі поширилося як українізація¹¹⁶⁰.

Окремі аспекти етнічно-ментального виміру українізації представлено в наукових доробках таких учених, як В. Даниленко, С. Кульчицький, Я. Дашкевич, О. Войналович, І. Кліцаков, Ю. Шаповал та інших. Відомо, що одягнена в українську форму коренізація переслідувала політичні завдання укорінення влади більшовиків через незначні поступки українцям у культурно-освітній сфері. Щоб зміцнити основи радянської федерації, повернути на бік радянської влади широкі прошарки національної інтелігенції й селянства, центральна влада обіцяла надати народам Росії, інкорпорованим в одну, по-суті унітарну державу, свого роду «компенсацію» у вигляді «культурно-національної автономії», відкрити можливість розвивати свої національні культури й мови. Саме в такій площині комуністична партія розглядала вирішення національного питання. Про це мова йшла на XII з'їзді РКП(б), за декларацією якого передбачалось із революційною суворістю карати порушників національних прав, особливо прав національних меншин.

Історіографічний огляд стану вивчення проблеми взаємозв'язку політики українізації з трансформаціями ментальності 20-х років ХХ століття дає підстави стверджувати, що цей процес мав вагоме цивілізаційне значення для розвитку мовної ідентичності в підрадянській Україні. У наявних дослідженнях

¹¹⁶⁰ *Семергей, Н. В.* (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття: новітня історіографія. *Вчені записки Таверійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки.* Т. 30 (69). № 4. С. 164.

звернено увагу на те, що важливим складником українізації стало впровадження української мови в діяльність державних установ, навчальний процес, збільшення кількості учнів у навчальних закладах, видання україномовних підручників, посібників, що сприяло зростанню національної свідомості українців. Учені солідарні в думці про те, що, незважаючи на короткочасність проведення і ряд недоліків, українізація мала позитивний вплив на відродження й розвиток національної культури, освіти, формування кадрів української інтелігенції. Більше того, на думку деяких істориків, феномен українізації залишив слід в українському суспільстві, імітував ті державотворчі зрушення, що розпочалися ще в XIX столітті, засвідчив життєздатність і невичерпні можливості українського народу, його мови та культури. Безумовно, українізація попри її короткочасність та ідеологічну спрямованість сприяла піднесенню культурного життя українців та усвідомленню ними національної ідентичності.

У той же час поступове згортання українізації, політика войовничого атеїзму засвідчили справжні наміри більшовиків щодо перспектив розвитку української ідентичності й збереження традиційної ментальності. Скориставшись частковим послабленням українського руху спротиву, влада посилила насадження комуністичної ідеології, марксистсько-ленінського світогляду, інтернаціоналізму, советського патріотизму, колективного мислення, що мало забезпечити формування людини з радянською ментальністю¹¹⁶¹. Все це, як зазначають історики, призвело до поширення на ментальному рівні бездуховності, толерантності до ігнорування прав і свобод громадян, патерналізму, деградації особистості, кар'єризму, корупції тощо¹¹⁶².

Отже, аналіз українського історичного дискурсу, присвяченого етноментальним аспектам націєтворення, пошуку та збагачення національної ідентичності, демонструє, як певні досягнення, так і слабкі місця й прогалини

---

¹¹⁶¹ *Каганов, Ю.* (2019). Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М. 432 с.

¹¹⁶² *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 378.

в знаннях. Ментальні трансформації й становлення національної ідентичності українців вітчизняна історіографія розглядає як складний і суперечливий процес на тлі українського національно-культурного відродження. Він мав суттєве ціннісно-сміслове, соціокультурне й історичне значення для продовження державницьких змагань і духовно-культурної консолідації українців у новітній період цивілізаційного поступу. Більшість істориків зазначають, що розвиток української ментальності відбувався під впливом низки чинників, провідну роль з-поміж яких відігравали національна ідея соборності, політична консолідація та духовність. Водночас, становлення національної ідентичності не могло оминати негативні виклики того часу: імперську колоніальну систему, розпорошеність української етнічності, несприятливість політичних і суспільних умов, нарешті культурно-історичні й ментальні травми радянських часів. Спільною є думка істориків про те, що об'єднувальним чинником тогочасного українства залишалися ментальні якості, зокрема сукупність тих першообразів, які є основою українського архетипу: козацьке лицарство, любов до землі, хліборобська трудолюбивість, прагнення до самозбереження, відчуття відповідальності за майбутнє етносу, ідеали свободи, рівності, демократії, справедливості, соборності й захисного націоналізму.

4.3. Відображення в новітній історіографії місця й ролі архетипів української ментальності в національно-культурному русі

Дослідження ролі архетипів української ментальності в національно-культурному русі другої половини XIX – першої третини XX століття належать до актуальних і водночас недостатньо опрацьованих в історіографії проблем. Проте, у низці узагальнювальних праць, в окремих статтях учені-українознавці, аналізуючи сутність, природу, зміст і цивілізаційний вимір українського національного відродження, частково порушують питання про джерела «пасіонарності» тогочасного суспільства, витоки національної активності будителів і національних провідників. Мова йде про те, звідки в тогочасних

імперських, конфліктних, деструктивних і шовіністичних умовах українське суспільство здобувало наснагу для широкого розвитку національного руху.

У пошуку відповідей на ці питання дослідники звертаються до методології архетипу, яка дає змогу з'ясувати ідейні джерела національного відродження, намагаються пояснити, звідки в тогочасному суспільстві виникла певна національно спрямована телеологічна й аксіологічна система цілей і цінностей, а також осмислити витoki тих загальних концептів, константних ідей та універсалій, які є інваріантними складниками українського світогляду. У сучасній етнології та етнополітології архетипи розглядають як першопочаткові структури колективного несвідомого нації, які представлені загальними ідеями, переживаннями, почуттями, сюжетами, образами, що визначають соціокультурні й релігійні традиції етносу. Така гносеологічна й методологічна база дає змогу пояснити природу й етнічно-ментальні джерела українського національного руху¹¹⁶³.

Відомо, що поняття «архетип» було запропоновано у філософській спадщині К. Юнга. Сьогодні це поняття отримало статус міждисциплінарної категорії, хоча його теоретичні основи належать психологічному пізнанню¹¹⁶⁴. Не дивлячись на те, що українознавчому осмисленню концепту «архетип» у зв'язку з українською культурою та ментальністю імперської доби присвячено небагато досліджень, проте в них висвітлені важливі етнологічні, психологічні, історичні, соціологічні й філософські аспекти проблеми. Для новітньої історіографії характерні елементи інтеграції архетипної методології дослідження соціокультурного й духовного аспектів розвитку українського суспільства в імперську добу. Вони досить скромні з погляду виняткової пізнавальної цінності цієї проблеми в контексті взаємодії традиційних архетипів та ментальності. Відтак виникає потреба проаналізувати й

---

¹¹⁶³ *Семергей, Н. В.* (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 18.

¹¹⁶⁴ *Юнг, К. Г.* (1991). *Архетип и символ*. Москва : Ренессанс. 300 с.

узагальнити ці порівняно незначні напрацювання гуманітаріїв щодо ролі архетипів для розвитку української національної ідентичності в ХІХ столітті.

Загалом поняття «архетип» є масштабною методологічною й міждисциплінарною категорією. Вона дає змогу позначити й зрозуміти джерела «вихідних даних», основи національних образів, цінностей, ідентичності етносу. У сучасних вітчизняних дослідженнях прослідковано розуміння архетипу як структурного складника менталітету нації. У згаданому вище дослідженні «Ментальний вимір української цивілізації» вчені стверджують, що «[...] у структурі менталітету, як ключової ознаки цивілізації, важливе місце посідає колективне несвідоме, яке найчастіше пов'язують із архетипами, тобто первинними природними образами, з властивими людині ідеями, переживаннями, почуттями; архетип становить собою сукупність загальних рис, сюжетів, образів, що визначають соціокультурні і релігійні традиції»¹¹⁶⁵. Поняттям «архетип» прийнято називати «архаїчно-міфологічні» образи, екзистенціали буття народу, інваріанти, досвід минулих поколінь, у яких свідоме і несвідоме виступає в єдності. Архетип – це те колективне несвідоме, яке є основою формування сучасної духовної й матеріальної культури¹¹⁶⁶.

Науковці підкреслюють, що архетип лежить у площині менталітету нації. З-поміж його основних ознак називають: первинність, колективне несвідоме, універсальність, спадковість, образність, повторюваність, стійкість, символізм, апріорність, схематичність. Архетип – це те, що є передумовою майбутніх образів, їхньою схемою, а першообраз набуває реальних характеристик тоді, коли проникає у свідомість та наповнюється матеріалом усвідомленого досвіду. Історики наголошують, що архетип належить до етнічності, у якій займає місце інваріантного архетипічного ядра. Прикладом архетипу може бути уявлення

¹¹⁶⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 86–87.

¹¹⁶⁶ *Гордійчук, О. О.* (2010). Архетипи української ментальності : соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки.* Вип. 1 (84). С. 15–16.

людини про матір як первинне психологічне відчуття духовної єдності¹¹⁶⁷. Як бачимо, під архетипами розуміють колективно повторювані форми сприйняття й розуміння, що виконують роль організаційного принципу інтеграції колективного несвідомого у сферу соціальної свідомості. Структурно архетипи складаються із психічної першооснови, яка була властива певному етносу на початку його становлення й національного досвіду, певних подій, що чинили на етнос тривалий вплив, приміром сакральний або військовий¹¹⁶⁸.

Ряд дослідників наголошує, що архетип є біологічним феноменом, адже локалізує інстинктивну природу. Архетип вони пов'язують із пізнанням цілісної психіки суб'єкта. Архетип як вроджений інстинкт до чогось (цінності Матері, Свободи, Батьківщини тощо) забезпечує трансляцію національної культури, дає змогу зберегти її першообразність та історичність¹¹⁶⁹. Українські архетипи проявляються як символи в міфах, казках, прислів'ях, приказках, обрядах і традиціях.

Із погляду нашого дослідження, важливо звернути увагу на те, що структуру та зміст українського архетипу становить ідея цілісності, яка віддзеркалює єдність світу, діалектичний зв'язок тілесного й духовного, матеріального й ідеального¹¹⁷⁰. На думку одного з корифеїв інтеграції архетипної методології до аналізу українського історичного процесу С. Кримського, ідея цілісності як універсуму властива українській ментальності в тріаді: дім – поле – храм. Дім означає святе довкілля людини, її нішу в Універсумі. Поле – життєвий топос людини, поле життя, простір розвитку. Храм – сакральність, святині етносу, його єдність і цілісність у категоріях

¹¹⁶⁷ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 86–90.

¹¹⁶⁸ **Сагайдак, А. Н.** (2008). Архетипы колективного бессознательного в украинской культуре. *Вестник ОНУ имени И. И. Мечникова*. Вып. 5. С. 204.

¹¹⁶⁹ **Євтушенко, І. В.** (2018). Архетип як універсальна категорія. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. Vol. 3 (7). P. 10.

¹¹⁷⁰ **Мищенко, М. М.** (2014). Українські національні архетипи : від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філософія. Філософські перипетії*. № 1130. Вип. 51. С. 91.

земного та небесного¹¹⁷¹. Ця тріада відповідає ідеї соборності української нації, наукове та духовне обґрунтування якої запропонували інтелектуали українського національного відродження.

На думку сучасного вченого О. Гордійчука, серед суттєвих архетипів української ментальності пріоритетне місце займають такі, як архетип Землі (споконвічно високий рівень довіри до Землі, глибокий емоційний зв'язок із природою, антеїзм як відчуття спорідненості із Землею тощо); архетип особистої свободи (волелюбність духу нації, життя за принципом «у кожного своя доля і свій шлях широкий», власна ініціатива, неприйняття нав'язаного авторитету та сприйняття легітимізованої влади тощо); архетип Матері (визнання провідного місця жінки в родині, шанобливе ставлення до Матері, прагнення захищати Батьківщину, шанування свята Покрови); архетип долі (визнання долі як визначальної сили, ірраціонально-героїчні вчинки в екстремальних умовах і пасивність у повсякденні); архетип домінування минулого над майбутнім (надмірний романтизм, міфологізація й героїзація минулого) та інші¹¹⁷².

Аналізуючи роль архетипів у генезі національно-культурного відродження XIX століття, історики звертають увагу на те, що вони є фундаментом менталітету за схемою: архетип – культура – менталітет. Відтак архетип виконує роль першооснови духовного життя, формує константні моделі менталітету на рівні регіональної цивілізації, дедалі частіше впливає на суспільно-політичне життя та повсякдення нації. В українській ментальності вчені називають такі архетипи: героїзація минулого, його домінування над сучасним, ідеалізація старовини, відчуженість до влади, архетип долі, пошук справедливості й вічної правди. Підставою формування системи етнічних цінностей є історичний досвід колективної діяльності членів етносу

¹¹⁷¹ **Кримський, С. Б.** (2006). Архетипи української ментальності. Дім – Поле – Храм. *Проблеми теорії ментальності* / відп. ред. М. В. Попович. Київ : Наукова думка. С. 274.

¹¹⁷² **Гордійчук, О. О.** (2010). Архетипи української ментальності : соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Вип. 1 (84). С. 17.

(етнофорів). Мова йде про форми господарської діяльності, особливості сім'ї, правила поведінки, ведення справ, риси народної художньої культури тощо¹¹⁷³.

У сучасному українознавчому дискурсі обґрунтованим є положення про те, що для розвою та піднесення національного руху в добу модерного відродження, успішного протистояння шовіністичним конфліктам, які спіткали українство в XIX столітті, виняткове значення мав зміст і демократична природа українського архетипу. Історики й інші суспільствознавці розглядають структурні компоненти архетипу української ментальності як чинники й основу національного руху, українського відродження. Каскад його подій сучасний історик Г. Касьянов хронологічно визначає від кінця XVIII до 90-х років XX століття¹¹⁷⁴. Мова йде про те, що наявність у структурі архетипу таких складників, як прагнення до свободи, демократизм, героїчність відіграли позитивну роль у готовності українців до сприйняття ідеї національного відродження.

Крім того, історики наголошують на діалектичній взаємодії українського архетипу й розгортанні національного руху в імперську добу. Загостреність відчуття свободи, демократії та прагнення до незалежності в пасіонаріїв викликала до життя національне відродження. У той же час, популяризація та зростання масштабів українського руху дало змогу «активізувати» відповідні архетипи свободи й боротьби за вільну державу серед більшості населення. Завдяки цьому українське національно-культурне відродження здобуло широкий соціокультурний та ідейно-духовний контекст¹¹⁷⁵.

Водночас, варто зауважити, що державно-політичні й ідеологічні умови доби перебування українських земель у складі Романівської й Габсбурзької імперій також мали вплив на структуру українського архетипу. Це спричинило деякі зміни української ідентичності, появу т. зв. малоросійської ідентичності й

¹¹⁷³ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 94, 97.

¹¹⁷⁴ *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.

¹¹⁷⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 319.

синдрому подвійної лояльності. Українці в умовах негативної проєкції російської та австрійської (польської) культур, змушені були переймати та інтернаціоналізувати їхні культурні образи, зокрема комплекс неповноцінності (культурної, цивілізаційної, моральної). Найпоширенішою проєкцією з російського боку стали образи «хитрого малороса», простакуватого, неосвіченого й шахраюватого, а також образ «хохлацької галушки». Це значно змінювало структуру архетипу. Така ситуація паралізувала інтенціональність і породжувала терпимість до приниження¹¹⁷⁶.

Загалом у сучасній українській гуманітаристиці прослідковується дуалістична позиція щодо впливу українського архетипу на процес національного відродження й творення нації. Учені стверджують, що риси українського національного характеру (агрокультурність, індивідуалізм, толерантність, демократизм, волелюбність, миролюбність, нестабільність і суперечливість вдачі, нестача колективної волі й національної солідарності та інші) по-різному впливали на динаміку й характер націєтворчих процесів, відігравали роль як драйверів змін, так й мали деструктивний вплив на націєтворчі процеси в імперську добу. Водночас, історики вважають, що саме в XIX столітті остаточно сформовані такі першооснови української ідентичності, як архетип рідного краю (аграрно-виробничий, соціально-історичний, духовно-культурний), тріада української ментальності: дім-поле-храм, архетип соборності етносу тощо. Важливо підкреслити, що дослідження архетипів української ментальності дає змогу виявити ідейне джерело тих духовних, національних, соціокультурних цінностей і смислів, які стали основою національно-культурного відродження в імперську добу. Архетипна верифікація сучасної державної політики на предмет її кореляції національній духовно-культурній ідентичності українців є необхідною умовою успішності та ефективності новітнього державотворчого процесу¹¹⁷⁷.

¹¹⁷⁶ Там само. С. 132, 134, 281.

¹¹⁷⁷ Семергей, Н. В. (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 20.

Історіографічний огляд проблеми засвідчує дедалі більшу увагу дослідників до місця й ролі українського архетипу в формуванні національної ідентичності в імперську добу й подоланні світоглядних конфліктів. Українознавчий дискурс демонструє, що архетипи як колективне несвідоме, насамперед забезпечили наявність ідеї національного відродження, зумовили формування ідейної, смислової й ціннісної готовності українців до участі в національному русі за визволення, націє- та державотворення. Архетипи стали донорами ціннісно-сислової основи українського відродження, забезпечили легітимізацію в його завданнях ідей свободи («автономізм»), державності (політизація національного відродження), демократії (поліфонія культурного життя), соборності (консолідація й вирівнювання ментального обличчя східних і західних українців) тощо. Проте імперські умови, у яких розгортався національний рух, мали зворотній, інколи деструктивний вплив на структуру й зміст українського архетипу. Він поповнився такими складниками: схильністю до самоприниження, почуттям страху перед нищенням, психологічною маргінальністю тощо. Проте, спільною для вчених є думка про те, що саме український архетип забезпечив спрямованість і готовність, рішучість і волю українців у боротьбі проти імперського панування, яка знайшла вияв у започаткуванні широкого українського руху, націленого на національно-культурне відродження.

4.4. Вплив культурно-історичних і ментальних травм на розвиток української національної ідентичності

Розвиток новітньої української історіографії свідчить, що історики дедалі більше усвідомлюють об'єктивний характер антропологічного, соціокультурного й лінгвістичного поворотів, які якісно вплинули на зміст історичного пізнання з кінця ХХ століття. Значного поширення набувають інноваційні й інтердисциплінарні студії: cultural studies, gender studies, memory studies, утверджується нове розуміння принципу системного підходу й об'єктивної інтерпретації історичної дійсності, яку пов'язують із плюралізмом,

взаємною критикою, доповнюваністю, взаємним визнанням історичного нарративу¹¹⁷⁸. У такому методологічному мейнстрімі цілком закономірним є тематизування нових метафор «культурно-історичних та ментальних травм». Їх теоретичне підґрунтя належить західноєвропейській історіософії, а залучення відповідного інструментарію до осмислення трагічних подій українського минулого вже перейшло початковий етап. В інтеграції методології нового метанаративу про культурно-історичну травму до розгляду подій минулого істориків, очевидно, приваблює її здатність міждисциплінарно (історія, культурологія, соціологія, психоаналіз тощо), а відтак значно об'єктивніше та глибше висвітлити ті або ті аспекти національної історії.

За останнє десятиріччя нагромаджено значний евристичний, теоретико-методологічний масив знань із української історії другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, досягнутий шляхом осмислення культурно-історичних і ментальних травм, їх впливу на національно-культурне відродження. Це важливо для нашого історіографічного дискурсу, в якому національно-культурне відродження розглянуто з погляду впливу на нього досить істотного травмування персональної й соціальної (насамперед національної та політичної) ідентичності тогочасного українства. Хоча в новітній вітчизняній історіографії ця проблематика не є достатньо розробленою, автори частини історичних праць описують культурно-історичні й ментальні травми в контексті формування української ідентичності, а також у меморіально-історичній площині. Це дає підстави для того, щоб з погляду критично-прогностичної функції історіографії привернути увагу до цієї важливої проблеми.

Як ми зазначали, категорія «культурно-історична травма» була запроваджена в активну наукову лексику західною історіософією. Традиційно нею позначали катастрофічні, екстремальні, граничні й трагічні події минулого (як-от геноцид, етноцид, тероризм, невільництво, колоніалізм), які мають

---

¹¹⁷⁸ *Репина, Л. П.* (2010). Теоретические новации в современной историографии. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 10. С. 13.

негативний вплив на подальший розвиток суспільства¹¹⁷⁹. Учені наголошують на тому, що культурна травма є не так індивідуальним, скільки колективним феноменом. Більше того, американський соціолог К. Еріксон звернув увагу на те, що культурна травма – це «[...] удар по основним тканинам соціального життя, що послаблює почуття спільності та завдає шкоду зв'язкам, які єднують людей»¹¹⁸⁰. Як резюмує вітчизняна вчена Х. Рутар, травма – це криза, яка руйнує звичні рамки життя до тієї міри, що вони не підлягають відновленню. Культурна травма проявляється тоді, коли члени суспільства відчують, що їх примусили пережити якусь жахливу подію, що залишила негативний слід у колективній пам'яті¹¹⁸¹.

Важливо підкреслити, що більшість сучасних дослідників розглядають колективну травму в кількох аспектах: 1) травма змінює природу пам'яті, оскільки робить спогади особливо виразними, неконтрольованими, стійкими; 2) травма є результатом впливу на суб'єкт не стільки гостро-негативних подій, скільки тривалих негативних аномальних соціальних умов, вона має соціальні корені в системній дискримінації, переслідуванні, приниженні чи офіційній байдужості¹¹⁸².

У вітчизняній історіографії теоретичні аспекти культурно-історичної травми представлені в наукових працях таких учених: П. Горностай¹¹⁸³,

¹¹⁷⁹ **Усаценка, І.** (2018). Історична травма: соціально-культурне явище чи новий метанаратив? *Історичні і політологічні дослідження. Спецвипуск: Трансформації історичної пам'яті*. Вінниця: Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса. С. 90.

¹¹⁸⁰ **Erickson, K.** (1994). *A New Species of Trouble: The Human Experience of Modern Disasters*. NY: Norton. P. 243.

¹¹⁸¹ **Рутар, Х.** (2018). Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*: зб. наук. пр. / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород. Вип. 23. С. 295.

¹¹⁸² **Кісь, О.** (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС». С. 172–173.

¹¹⁸³ **Горностай, П. П.** (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т. 2: Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ. С. 89–95.

О. Кісь¹¹⁸⁴, Л. Найдьонова¹¹⁸⁵, В. Огієнко¹¹⁸⁶, Х. Рутар¹¹⁸⁷, О. Суший¹¹⁸⁸, І. Усатенко¹¹⁸⁹ та інших. Водночас говорити про побудову цілісної методології культурно-історичної травми необхідно в гносеологічній перспективі.

У подоланні культурно-історичних травм значне місце посідає вербалізація й наративізація. Ці завдання належить виконувати історичному пізнанню, яке забезпечує відтворення, осмислення, збереження й меморіалізацію інформації про колективні травми. У добу радянської історії можливість загоювати рани шляхом історичного дискурсу була втрачена через те, що травматичні сторінки українського минулого не тільки перебували в координатах офіційної цензури, страху, стереотипів і замовчувань, а продовжували діяти. Сьогодні говорити про травмовану українську історичну пам'ять XIX століття історикам дають змогу нові джерельні свідчення, суспільно-політичні й ціннісні обставини, демократизація пізнання, утвердження плюралістичної й рефлексивної історіографічної парадигми.

Звернення до еріксонівського розуміння травми як роз'єднувального удару по соціальних зв'язках колективу дало змогу історикам розглядати штучне розділення української нації між двома імперіями – Австро-Угорською та Російською монархіями як культурно-історичну травму. Учені

¹¹⁸⁴ **Кісь, О.** (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС». С. 171–191.

¹¹⁸⁵ **Найдьонова, Л. А.** (2012). Історична травма спільноти: як нащадкам пам'ятати трагічне. *Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. та освітньо-метод. журн. № 2*. С. 48–55.

¹¹⁸⁶ **Огієнко, В. І.** (2011). Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії: концепт та метод. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр.* Київ: СтилоС. Вип. 1. С. 148–161; **Огієнко, В. І.** (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 6. С. 145–156.

¹¹⁸⁷ **Рутар, Х.** (2018). Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. пр. / відп. ред. І. В. Сабадош*. Ужгород. Вип. 23. С. 294–298.

¹¹⁸⁸ **Суший, О.** (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 6 (74). С. 18–32.

¹¹⁸⁹ **Усатенко, І.** (2018). Історична травма: соціально-культурне явище чи новий метанаратив? *Історичні і політологічні дослідження. Спецвипуск: Трансформації історичної пам'яті*. Вінниця: Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса. С. 89–96.

(О. Субтельний, Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій та інші) звертають увагу на політичні, етнічно-ментальні, цивілізаційні виміри такої партикулярності. Мова йде насамперед про те, що, незважаючи на імперську, колоніальну та шовіністичну політику Австро-Угорщини та Росії щодо українців, їхній суспільний статус у межах державної системи був неоднаковим. Посилення російських великоімперських амбіцій щодо нищення української мови, відсутність на практиці жодних гарантій суспільної активності, шовіністична пропаганда – все це гальмувало розвиток української ідентичності. Натомість лібералізм і поміркованість Австрійської монархії щодо статусу української мови й культури забезпечували домірний динамізм соціокультурного та національного розвитку галицьких українців¹¹⁹⁰. Історики звертають увагу на негативні наслідки травми культурного поділу східних і західних українців у ХІХ столітті в контексті концепції С. Гантінгтона про «лінію розлому між східною й західною цивілізаціями, яка проходить по центру України»¹¹⁹¹, а також у мотиваціях формули «Схід VS Захід» Р. Кіплінга.

Аналізуючи такі історичні умови й обставини розвитку української свідомості в ХІХ столітті, деякі історики досить скептично оцінюють і сучасний рівень сформованості української нації. Так М. Рябчук зазначав: «[...] з одного боку, у західній, «польсько-австрійській» частині України сформувалася новочасна українська нація з цілком модерною національною самосвідомістю. А з іншого боку, у східній, «російсько-советській» частині України перетворення домодерного «малоросійського» етносу в українську націю так і не набуло масового характеру, внаслідок чого навіть наприкінці ХХ століття протоукраїнський етнічний субстрат має тут радше середньовічну «місцеву», ніж модерну національну ідентичність»¹¹⁹².

¹¹⁹⁰ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 320–331.

¹¹⁹¹ *Хантінгтон, С.* (2014). Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ. 571 с.

¹¹⁹² *Рябчук, М.* (2000). Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення. Київ : Критика. С. 7.

Перший аспект культурно-історичної травми українців ХІХ століття полягав у штучній роз'єднаності українського етнічного ландшафту, а зміст іншого лежав у ціннісно-етнічній площині. Мова йде про те, що в умовах домінування колоніальних культур відбувалися глибинні ментальні трансформації українства, розмивання його ідентичності, поглиблення комплексу меншовартості, формування синдрому малоросійства й подвійної лояльності¹¹⁹³. Особливо гостро травмування української ідентичності виявилось в Наддніпрянській Україні. Як зазначав П.-Р. Магочій, попри національне відродження та збирання українських старожитностей, їхню публікацію здійснювали переважно російською мовою. Відтак у суспільства не виникало сумнівів, що Україна, або Малоросія, була природною й невіддільною частиною російського імперського світу. Суспільство імпліцитно погоджувалося із існуванням кількох лояльностей або ідентичностей¹¹⁹⁴. Учений робить висновок про формування феномену множинних лояльностей. Малоросійська ідентичність стала прийнятним і навіть бажаним доповненням до національної ідеології Російської імперії. Це був нижчий ступінь соціокультурної системи, яка визнавала ієрархію різних і взаємодоповнюваних лояльностей й ідентичностей¹¹⁹⁵.

Феномен малоросійської ідентичності вчені розглядають у контексті пограничної лояльності як зону контактів кількох цивілізацій і ментальностей. Хоч малоросійство значною мірою спиралося на українську культуру, за своєю сутністю воно опонувало українському. Малоросійство було синонімом меншовартості. Це знайшло вияв у висміюванні народної української культури, анекдотизуванні її традицій, звичаїв¹¹⁹⁶. Важливо підкреслити, що формування малоросійської форми ідентичності – закономірний результат інтеграції

¹¹⁹³ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 281.

¹¹⁹⁴ *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 344.

¹¹⁹⁵ *Там само.* С. 348.

¹¹⁹⁶ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 304.

української культури в орбіту російського шовінізму. Українські «будителі» були позбавлені власних національних шкіл, національних організацій, видань тощо. Відтак вони творили свою культуру, використовуючи можливості, що знаходили серед панівної нації. Це неминуче вело до залучення чужих концепцій, які пристосовували до побудови власної національної ідентичності¹¹⁹⁷.

Значний крок у подоланні малоросійської ідентичності було зроблено під впливом Т. Шевченка, публікація творів якого засвідчила появу нової, альтернативної малоросійській української ідентичності¹¹⁹⁸. Як зазначили автори вище згаданого видання «Ментальний вимір української цивілізації», Кобзар «[...] зламав канон малоросійської культури, здійснена ним символічна «детронізація» «государя» і відповідне «розжалування» всієї імперії від системи соціальних інститутів аж до фізичного образу Головного Міста включно, [...] перевернула «малоросійський» космос із голови на ноги, забезпечивши йому власне підґрунтя. Із цих «руїн імперії» Малоросія вийшла Україною»¹¹⁹⁹. Внесок національної філософії Т. Шевченка в розвиток української ментальності винятковий. Саме він розпочав говорити про концепти «свій» і «чужий», остаточно утверджуючи думку про ментальну несхожість і відмінність українців від їхніх сусідів – росіян, поляків тощо. Образ слухняного малороса поступово замінює постань нескореного українця, борця за національне й соціальне визволення. Т. Шевченко закодував феномен Великого Українця, історіософія якого зумовлена особливостями його світовідчуття й світорозуміння¹²⁰⁰.

На добу національно-культурного відродження другої половини XIX – початку XX століття припадає й Велика війна 1914-1918 років. Обсяг і

¹¹⁹⁷ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 55.

¹¹⁹⁸ **Магочій, П.-Р.** (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 352.

¹¹⁹⁹ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 303.

¹²⁰⁰ **Там само.** С. 312–314.

масштабність її травматичних впливів на українське суспільство важко наративувати. Ментально-історичному та культурно-етнічному вимірах Першої світової війни в новітній українській історіографії присвячено чимало наукових розвідок. Це праці таких учених, як Т. Гунчак¹²⁰¹, В. Литвин¹²⁰², М. Попович¹²⁰³, О. Реєнт¹²⁰⁴, Б. Янишин¹²⁰⁵ та інших. Вагоме значення для розширення наукових уявлень про Першу світову війну мав вихід у світ фундаментального видання Інституту історії України НАН «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» (2013, 2015 роки)¹²⁰⁶.

Висвітлюючи трагізм Першої світової війни, історики акцентують увагу, насамперед, на її братовбивчості, оскільки українці опинилися по різні сторони фронту, воюючи на боці Австро-Угорської та Російської імперій. Внаслідок цього війна обернулася для українців небаченою трагедією. Вона вкрай негативно позначилася на світогляді, моралі, духовності українців, особливо селян зі Сходу та Заходу¹²⁰⁷. Відтак знову актуалізується еріксонівське розуміння культурно-історичної травми як «роз'єднуючого удару». До травматичності державно-політичного поділу українців було додано військово-агресивний складник. Українці змушені були воювати один проти одного, їх використали як інструмент культурно-цивілізаційного конфлікту. Все це позначилося на структурі української ідентичності. Як зазначав український діаспорний історик Т. Гунчак, «[...] українця мордували росіяни, намагаючись

¹²⁰¹ **Гунчак, Т.** (1993). Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь. 288 с.

¹²⁰² **Литвин, В.** (2003). Україна : доба війн і революцій (1914-1920). Київ : Альтернативи. 488 с.

¹²⁰³ **Попович, М. В.** (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.

¹²⁰⁴ **Реєнт, О. П.** (2002). Перша світова війна й Україна : історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* : зб. наук. пр. Київ. Вип. 4. С. 3–15; **Реєнт, О. П.** (2016). Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. № 1. С. 64–78.

¹²⁰⁵ **Реєнт, О. П. & Янишин, Б. М.** (2014). Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. № 3. С. 4–21.

¹²⁰⁶ **Велика війна 1914-1918 рр. і Україна** (2013) : у 2 кн. Київ : Кліо. Кн. 1. 784 с.

¹²⁰⁷ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 334.

вибити з нього почуття національної свідомості й самопошани [...], над ними знущалися й мадяри та австрійці, звинувачуючи у русофільстві»¹²⁰⁸.

Водночас, в історіографії панує думка про те, що на національному рівні трагізм Першої світової війни не був повністю усвідомлений в українській національній пам'яті. Так німецький історик Г. Гаусман зазначає, що в українській історичній пам'яті Велика війна не посідає належного місця. На його думку: «Жодна з воєнних битв не вкорінилася в історичній, особливо в національній пам'яті – ані так званий Брусиловський прорив 1916 року, ані героїчна оборона фортеці Перемишль»¹²⁰⁹. Таку ситуацію вчений пояснює відсутністю в тогочасних українців належного рівня самоідентифікації й залученість у воєнні дії маргіналізованих регіонів. «У Росії та між росіянами, – зазначає Г. Гаусман, – українців зазвичай називали малоросами, а в Габсбурзькій монархії – русинами. Навіть у внутрішньому вжитку назва «Україна», поширена з кінця XIX століття, не була загальноприйнятою. Як це часто трапляється в історії, маргінальні прикордонні регіони стали місцем бойових протистоянь великих держав»¹²¹⁰.

Для українців культурно-історична травма Першої світової війни також виявилася й в соціальному аспекті. Мова йде про практику насилля, примусу, трагічність біженства (праці Л. Жванко¹²¹¹ та інших). Перемоги та поразки позначилися на ментальності всіх верств населення, у середовищі яких з'явилися такі категорії людей, як військовополонені, безхатченки, інваліди, сироти¹²¹².

¹²⁰⁸ *Гунчак, Т.* (1993). Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь. С. 69.

¹²⁰⁹ *Гаусман, Г.* (2014). Культура поразки. Перша світова війна в українській пам'яті. URL : <https://m.krytyka.com/ua/articles/kultura-porazky-persha-svitova-viyna-v-ukrayinskiy-pamyati> (дата звернення: 01.12.2019).

¹²¹⁰ *Там само.*

¹²¹¹ *Жванко, Л. М.* (2009). Біженство Першої світової війни в Україні : документи і матеріали (1914-1918) / наук. ред. О. О. Нестуля. Харків : ХНАМГ. 360 с.

¹²¹² *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 345.

У той же час, історики звертають увагу й на суспільно-політичний вимір культурно-історичних травм Першої світової війни. Згадуваний вже Г. Гаухман зазначає, що суть війни, пережитого насилля та смертей для національної еліти й більшої частини цивільного населення полягала в формуванні нації та національної держави¹²¹³. Такий висновок має значну історіографічну релевантність.

Підсумовуючи розгляд новітньої історіографії про вплив культурно-історичних та ментальних травм на розвиток української національної ідентичності, варто зазначити, що вони не обмежуються лише Першою світовою війною, яка справді, з одного боку, нанесла глибокі рани, а з другого, призвела до зростання невдоволення монархічними режимами, до політизації національно-культурного відродження. Розширюючи хронологічні межі дослідження ментальних травм українства, варто було б відстежити наслідки карально-репресивних акцій щодо учасників українського руху проти царизму, починаючи з переслідування кирило-мефодіївців, зловісного валуєвського указу, столипінської реакції і закінчуючи знищенням УНР, більшовицькою окупацією України, насадженням репресивного режиму, голодомором, згортанням політики українізації.

4.5. Історики про соборницьку складову розвитку етноментальної ідентичності українців

Історіографія українського національно-культурного відродження невіддільна від історичних досліджень соборницької ідеї як складника формування етноментальної ідентичності українців Сходу і Заходу. Дослідники виходять із того, що українська соборність не може розглядатися лише як внутрішній атрибут нації. Із огляду на географічне розселення українців, етнічна територія проживання яких знаходиться на межі Східної та Західної

---

¹²¹³ *Гаухман, Г.* (2016). У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни (Пропозиції до дискусії). *Україна Модерна*. № 23. С. 14.

цивілізацій, проблема української соборності набуває геополітичного та міжнародного звучання. Українцям, окрім тривалого внутрішнього розбрату та штучного розділу в межах кількох інших держав, доводилося постійно боротися проти сил, які сіяли внутрішню ворожнечу, підігривали роз'єднаність етносу. А українським історикам і сьогодні доводиться полемізувати з різного роду інсинуаціям російської пропаганди про два народи в Україні – галичан і східняків, із деякими твердженнями західних дослідників, зокрема про протистояння в українському вимірі східної та західної цивілізацій (Р. Кіплінг), про лінію цивілізаційного поділу, що проходить центром країни (С. Гантінгтон), або ж намагатися редукувати цілком слушні застереження, які висловив І. Лисяк-Рудницький про силу-силенну забобонів, упереджень, образ та претензій, якими упродовж століть обросли відносини Східної та Західної України. Все це значно актуалізує історіографію ментального виміру української соборності, який, як стверджує новітня історіографія, є цивілізаційно набагато сильнішим за територіальний¹²¹⁴.

Статус цементувального ферменту нації, без сумніву, належить ідеї соборності, ціннісне обґрунтування, суспільна легітимація та інституційне оформлення якої є ключовим індикатором завершеності націєтворчих процесів усередині етносу. Українська соборність має тривалу історію, а постмодерні трансформації, які сьогодні переживає країна, раз у раз стають верифікацією міцності її політичних, духовно-культурних, соціальних, правових та інших підвалин. Виняткову роль в уречевленні та оприсутненні соборності відіграло українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Концептуально-теоретична цінність аналізу генези української соборності в цей період визначають її поетапною кристалізацією, від виголошення гасла до правової та політичної інституціалізації. У наші дні історичне осмислення проблематики соборності України актуалізовано зі

---

¹²¹⁴ *Семергей, Н. В.* (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття : новітня історіографія. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 197.

зрозумілих причин і пояснюється прагненням забезпечити інтелектуальний (науковий) захист територіальної цілісності, суверенітету, неподільності та непорушності кордонів України. Більше того, осмислення ментально-етнічного виміру генези української соборності дає змогу науково правильно розглядати питання ціннісної, етнопсихологічної та духовно-культурної єдності української модерної нації¹²¹⁵.

Тема української соборності є однією із центральних в новітньому українознавчому дискурсі. Складно знайти історика XIX-XX століть який би не намагався пояснити окремі аспекти історичних умов, сутності та значення реалізації одвічного прагнення українства до територіальної та ментальної єдності. У контексті нашої теми представляють інтерес передусім ті дослідження, у яких ідею соборності розглянуто через призму українського національно-культурного відродження означеного періоду.

Науково-історичне осмислення ідейно-сміслових, інституційних засад та цивілізаційного виміру української соборності як складника національної ідентичності в другій половині XIX – першій третині XX століття представлено в наукових надбаннях, зокрема таких учених, як Р. Бутенко¹²¹⁶, В. Верстюк¹²¹⁷, П. Гай-Нижник¹²¹⁸, Я. Грицак¹²¹⁹, І. Гошуляк¹²²⁰, М. Дорошко¹²²¹, І. Дробот¹²²²,

¹²¹⁵ *Ресит, О. & Жиленкова, І.* (2019). Українське національне відродження в XIX-XX ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 6.

¹²¹⁶ *Бутенко, Р. К.* (2006) Проблема соборності України у сучасній історіографії. Україна соборна : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 4. Т. 1. С. 47–49.

¹²¹⁷ *Верстюк, В. Ф.* (2009). Соборність – наріжний камінь української національної ідеї. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / Ін-т історії України НАН України та ін. Київ. С. 9–18.

¹²¹⁸ *Гай-Нижник, П. П.* (2010). УНР та ЗУНР : становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). Київ : Щек. 303 с.; *Гай-Нижник, П. П.* (2014). Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.). *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 91. С. 25–37.

¹²¹⁹ *Грицак, Я.* (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.

¹²²⁰ *Гошуляк, І.* (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 467 с.; *Його ж.* (2009). Проблема соборності України в добу Центральної Ради. *Тернистий шлях до соборності : (від ідеї до Акту Злуки)* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, Розд. 2. С. 117–274.

Я. Калакура¹²²³, І. Нагаєвський¹²²⁴, Т. Олесіюк¹²²⁵, О. Реєнт¹²²⁶,
В. Солдатенко¹²²⁷, М. Сеньків¹²²⁸, В. Сергійчук¹²²⁹, В. Смолій¹²³⁰,
В. Солдатенко¹²³¹, Р. Тимченко¹²³², З. Шпильківська¹²³³ та інших¹²³⁴. Це далеко
неповний ряд учених, які розглядали історичну генезу та зміст досить
сакрального для українців концепту «соборності».

Аналізуючи розвиток ідеї соборності в структурі української
етноментальної ідентичності й національно-культурного відродження
упродовж імперського періоду, історики звертають увагу на те, що вперше
однойменне гасло було вербалізовано на західноукраїнських землях Головною

¹²²¹ *Дорошко, М. С.* (2009). Проблема соборності українських земель у ХХ столітті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. Вип. 43. С. 207–217.

¹²²² *Дробот, І. І.* (2002). Трансформація української державно-соборницької ідеї (1920-1930-ті роки). Київ : ФАДА, ЛТД. 343 с.

¹²²³ *Калакура, Я. С.* (2009). Українська соборність як історіографічна проблема. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / Ін-т історії України НАН України та ін. Київ. С. 63–78; *Його ж.* (2015). Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. Вип. 33. С. 116–125.

¹²²⁴ *Нагаєвський, І.* (1993). Історія української державності двадцятого століття. Київ : Український письменник. 412 с.

¹²²⁵ *Олесіюк, Т.* (2004). Соборна Україна : наукові розвідки і спомини [доби української революції] / упоряд. та вступ. ст. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. Київ : Укр. Вид. Спілка. 638 с.

¹²²⁶ *Реєнт, О.* (2006). Україна соборна : наук. розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України). Київ. 131 с.

¹²²⁷ *Солдатенко, В. Ф.* (2014). Українська соборність : ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі. *Україна у світовій історії*. Київ. Вип. 1. С.104–122.

¹²²⁸ *Сеньків, М. В.* (1999). З історії соборності українських земель. 1917-1945. Дрогобич : Відродження. 162 с.

¹²²⁹ *Сергійчук, В.* (1999). Українська соборність : Відродження українства в 1917-1920 роках. Київ : Українська Видавнича Спілка. 412 с.

¹²³⁰ *Нариси історії української революції 1917-1921 років* (2011)/ В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка. Кн. 1. 390 с.; *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки)* (2009) : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ, 2009. 230 с.

¹²³¹ *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. 976 с.

¹²³² *Тимченко, Р.* (2009). Акт Злуки 22 січня 1919 року та проблеми його реалізації. *Український історичний збірник*. Вип. 12. С. 183–193.

¹²³³ *Шпильківська, З. В.* (2016). Національна ідея соборності України в роки Західно-Української Народної Республіки. *Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства* : зб. доп. Всеукр. наук.-практ. конф, 16 груд. 2015 р. / Нац. ун-т держ. податк. служби України [та ін.]. Вінниця. С. 386–390.

¹²³⁴ *Україна : від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.)* (2004). Київ. 285 с.

Руською Радою 1848 року¹²³⁵. Подальша політизація вимог національного руху, зростання національної свідомості західних і східних українців поступово формували необхідне підґрунтя для реалізації ідеї української соборності в 1919 році. Проголошення Акта Злуки набагато років заклало ментальний і духовно-культурний фундамент для оптимістичного змагання українців ХХ століття за утвердження новітньої незалежності.

У сучасній історіографії тематика досягнення української соборності в ХІХ-ХХ століттях є досить обширною. Історики зосереджуються, насамперед, на аналізі передумов, чинників, обставин, подій, цивілізаційного виміру ухвалення Акта Злуки, звертають увагу на історичні джерела та специфіку українського поступу соборності. У той же час ментальний вимір соборності, розгляд її як невід'ємного складника української етноментальної ідентичності скромно представлені в українській історіографії¹²³⁶.

З-поміж наукових доробків, які присвячені ментальним вимірам соборності України пріоритетне місце належить фундаментальним дослідженням «Ментальний вимір української цивілізації» (Я. Калакура, О. Рафальський, М. Юрій)¹²³⁷ та «Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акта Злуки)» (І. Гошуляк)¹²³⁸. Історики розглядають концепт «соборності» не лише в його територіальних, а й ментальних та духовно-культурних вимірах, наголошують на його винятковому значенні в контексті відторгнення України від Росії та Польщі.

Цінними є уточнення обсягу та змісту категорії «соборності», яку І. Гошуляк пропонує розглядати в кількох аспектах: 1) об'єднання в одне державне ціле усіх земель, які заселяє конкретна нація на своїй суцільній

¹²³⁵ *Литвин, В.* (2003). Україна: доба війн і революцій (1914-1920). Київ: Альтернативи. С. 305.

¹²³⁶ *Семергей, Н. В.* (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття: новітня історіографія. *Емінак: науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 197.

¹²³⁷ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ: Генеза. 560 с.

¹²³⁸ *Гошуляк, І.* (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 467 с.

етнічній території; 2) духовна консолідація населення країни, єдність усіх її громадян, незалежно від їхньої національності, віросповідання, соціального стану тощо; 3) досягнення суверенної, політично активної, суб'єктної та незалежної державності народу¹²³⁹.

Методологічно важливим для поглибленого розуміння феномену соборності, її розвитку в імперську добу та в перших десятиріччях ХХ століття є аналіз її структури. Зокрема, Я. Калакура виокремив сім вимірів соборності: природно-географічний ландшафт (території формування та самоствердження українського етносу, самодостатність української етнічної території для організації життя соціуму); людський чинник, український етнос (етнічна єдність східних і західних українців, спільність побуту, звичаїв, обрядів, соборна ідентичність за етнічними й громадянськими критеріями); соціокультурний, ідейний, духовно-культурний і ментальний чинники (спільність мови, історичної пам'яті, релігії, менталітету, культурно-історичних травм тощо); фінансово-господарська соборність та економічний суверенітет (збалансований економічний та фінансовий комплекси, цілісність економічної системи, консолідація ресурсів, економічне вирівнювання та поглиблення співпраці); державно-політичний чинник (неперервність хронології українського суспільно-політичного життя, палітра державних утворень Української революції 1917-1921 років, легітимація в суспільстві ідеї соборної державності); захист соборності (військово-оборонний та інформаційний сегмент соборності України, захист її території та цінностей); геополітичний фактор (міжнародні чинники, які по-різному впливали на процеси утвердження української ідентичності, етнічної консолідації, ворожість сусідів, їхнє прагнення ослабити, розділити й колонізувати Україну, боротьба проти антиукраїнських, сепаратистських, деструктивних і відцентрових сил)¹²⁴⁰.

---

¹²³⁹ Там само. С. 8.

¹²⁴⁰ Калакура, Я. С. (2015). Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. Вип. 33. С. 117–119.

Аналізуючи особливості становлення ідеї соборності України в другій половині XIX століття, історики наголошують на її динамічному розвитку. Так І. Гошуляк виокремлює такі аспекти репрезентації соборності: 1) поява максими П. Чубинського «Станем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону»; соборна діяльність Наддніпрянської України та Галичини в межах Наукового Товариства імені Шевченка; інтелектуальна й просвітницька діяльність М. Драгоманова, його висновки про мовну та етнічну гомогенність українського народу від Кубані до Закарпаття, а також обґрунтування етнічного (етнографічного) принципу визначення національної території українців; літературно-творча спадщина І. Франка, який найголовнішою проблемою уважав «[...] розчвертування нашої землі й нашого народу і цілковиту відірваність нашу від величезної маси братів наших за кордоном»; діяльність Братства тарасівців, завданням яких була побудова соборної, цілої та неподільної України від Сяну до Кубані, від Карпат до Кавказу; наукові та політологічні доробки Ю. Бачинського, М. Міхновського; політизація суспільного життя, соборницькі вимоги перших українських політичних партій; поява проекту Конституції соборної України 1905 року; маніфестація й наукове обґрунтування ідеї соборності України М. Грушевським¹²⁴¹.

У новітній історіографії звертають увагу на деякі негативні чинники розвитку соборницького складника етноментальної ідентичності українців напередодні Першої світової війни. Йдеться, зокрема, про фактичну обмеженість особистих контактів між населенням Галичини та Наддніпрянщини. Як стверджує О. Рубльов, епізодичність таких взаємин обумовлена галицьким консерватизмом, численними й свідомими паспортними перешкодами з боку австрійської й російської адміністрацій. Водночас історик наголошує, що особлива роль у взаємному пізнанні населення Сходу та Заходу відіграла інтелігенція. Галичани знали Наддніпрянську Україну значно менше, як наддніпрянці знали Галичину, бо цілий ряд найвидатніших наддніпрянських

---

¹²⁴¹ *Гошуляк, І.* (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. С. 44–61.

діячів (меценатів, письменників, політичних емігрантів) приїздили до Галичини та зберігали зі Львовом тісні відносини¹²⁴².

Політичні контексти Першої світової війни висвітлили низку перешкод у розвитку цінностей соборності як передумови утвердження української ідентичності. Українців насамперед розділяло ставлення до сторін, які воюють. Населення західних земель орієнтувалося на поразку імперіалістичних сил Росії, вірили, що її розпад відкрив би шанс для утворення самостійної незалежної держави. Водночас лідери українського руху Наддніпрянщини мали русофільські орієнтації, пов'язуючи майбутнє українських земель із пріоритетами автономізму¹²⁴³.

Водночас деякі дослідники (Я. Калакура, О. Реєнт та інші) розглядають Першу світову війну в більш конструктивній площині з погляду української соборності. Спільною є думка істориків про те, що попри трагічність Першої світової війни її фронт став зустріччю східних і західних українців, а контакти сприяли формуванню нових елементів ментальної ідентичності¹²⁴⁴. О. Рубльов зазначав, що внаслідок мілітаризованого протистояння відносини між східними й західними українцями перейшли в нову якість: «[...] фронтові колізії й політика поліетнічних Австро-Угорської й Російської імперій викликали потужні переміщення десятків, сотень тисяч людностей з західноукраїнських земель на територію підросійської України й на терени власне етнічної Росії, а згодом – у зворотньому напрямі. Інформація про «інших» (підавстрійських, підросійських) українців, усвідомлення власної відмінності/подібності до них із здобутку вузького кола заангажованих (національно свідомих) інтелектуалів

¹²⁴² Рубльов, О. С. (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 8.

¹²⁴³ Семергей, Н. В. (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття: новітня історіографія. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 201.

¹²⁴⁴ Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф. (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 334, 338.

ставала надбанням мас, вирішальним чином вплинувши на інтенсифікацію процесу формування загальноукраїнської політичної нації»¹²⁴⁵.

Якщо О. Рубльов звертав увагу на контакти в середовищі інтелігенції, то Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій наголошували на вагомому цивілізаційному значенні контактів східних і західних українців. Мова йде про те, що фронт Великої війни обумовив зближення українців Галичини й Наддніпрянщини. Необхідність героїзму й звитяги актуалізувала історичну пам'ять про козацькі часи, демократичне врядування, що значно сприяло усвідомленню соборності та самостійності як української перспективи¹²⁴⁶.

Ключову роль у реалізації ідеї соборності історики вбачають у проголошенні Акта Злуки 22 січня 1919 року. Слід підкреслити, що його науково-історичне осмислення не позбавлене безпідставної патетики й певних перебільшень. Водночас, історичне та цивілізаційно-ментальне значення документа виняткове. Попри складність його практичної реалізації у тогочасних умовах, Акт Злуки відіграв вагому роль у формуванні української модерної нації. Проголошення соборності було детерміновано історично та свідомісно. Акт Злуки спирався на однаковість східних і західних українців у головному – в їхній споконвічній відданості своїй землі, прагненні до єдності та відновлення незалежності, побудови соборної національної держави. Категорія соборності зароджувалася як стан душі, почуття, мрія, як форма всеукраїнської духовної єдності й мислення, яка мала підґрунтя у формі історичної пам'яті та поступово трансформувалася в реальний рух за об'єднання українських етнічних земель, пов'язаний із національним відродженням і боротьбою за відновлення державності¹²⁴⁷.

Критично осмислюючи соборницький процес, історики, наскільки це дозволяє доступна джерельна база, не оминають й слабкі та негативні наслідки

¹²⁴⁵ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 8.

¹²⁴⁶ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 334, 338.

¹²⁴⁷ *Там само.* С. 368–369.

«соборності на папері». Декларативність Акта Злуки виявилася не лише в тому, що держави (УНР та ЗУНР) продовжували окремо вести внутрішню та зовнішню політику, по-різному бачили пріоритети, по-своєму визначали майбутнє спільної держави, але й у неспроможності швидко відійти від різних ментальних акцентуацій, адже західні українці виростили в умовах впливу європейських традицій, а наддніпрянські – у системі самодержавства й відриву від Європи¹²⁴⁸.

Чинники практичної невдачі Акта Злуки історики теж оцінюють по-різному. Так І. Гошуляк основними причинами його декларативного статусу називає такі: агресія більшовицької Росії, Польщі та інших держав, білогвардійців, негативне ставлення до української справи держав Антанти; внутрішній стан українства, гостра міжпартійна й внутрішньопартійна боротьба, нав'язана більшовиками громадянська війна на теренах Наддніпрянщини, поділ на політичні табори, наявність суттєвих розбіжностей у питаннях стратегії та тактиці державотворення між провідниками УНР та ЗУНР; інертність і слабка амбіційність щодо соборності, адже тогочасні державники розглядали Акт Злуки винятково як вступний договір до об'єднання республік, а повне територіально-політичне об'єднання відкладалося до скликання всеукраїнського парламенту – Українських Установчих зборів, які повинні були ухвалити основні закони соборної України¹²⁴⁹. До вказаних причин невдач національної боротьби історики додають: політичну недосвідченість та відсутність сталого керівництва; цілковитий провал у співпраці між галичанами та наддніпрянцями; підкорення іноземними державами; опозиція до ідеї української соборності та незалежності з боку національних меншин¹²⁵⁰.

¹²⁴⁸ **Тимченко, Р.** (2008). Причини та передумови укладання Акту Злуки 22 січня 1919 р. *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 210–211.

¹²⁴⁹ **Гошуляк, І.** (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ: ШІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. С. 423–424.

¹²⁵⁰ **Магочій, П.-Р.** (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ.: Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; ред. укр. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка. С. 506.

Попри практичну «невдачу» Акта Злуки його значення для мобілізації демократичних сил і збагачення національних засад української ідентичності винятково вагоме. Проголошення об'єднання східних і західних українців не лише базувалося на міцних історичних основах, але й виявило «природний потяг українського етносу до національної єдності, справедливі прагнення широких народних мас як Сходу, так і Заходу України до об'єднання»¹²⁵¹. На вагому цивілізаційну роль змагань українців за соборність, їхній внесок у розвиток національної ідентичності вказував П.-Р. Магочій: «Можна лише дивуватися, – твердив історик, – чому так багато етнічних українців боролися й поклали своє життя за ідею незалежності. Несподівано після 1917 року стався справжній енергетичний вибух у політичній, соціальній, культурній та військовій сферах. І навіть коли всі ці зусилля не привели до жаданої незалежності, революційний досвід прищепив українцям міцне відчуття національної мети, яку досягнули, до речі, не після кількох поколінь мирної культурної розбудови, а менш, ніж за п'ятдесят років»¹²⁵².

Високо оцінює Акт Злуки історик О. Рубльов. Науковець зазначав, що документ став знаковою подією вітчизняної історії, адже «[...] відносно паралельне й незалежне існування до нього Східної України та України Західної, що розвивалися історично у сфері різних мовно-культурних та політичних впливів, і відмінності між якими набували значно більших масштабів й символічної ваги, ніж притаманні багатьом країнам звичайні міжрегіональні відмінності, відтоді дедалі більше синхронізується й поступово синтезується у процесі загальнонаціонального розвитку»¹²⁵³.

Натомість дещо скептично оцінює Акт Злуки 1919 року Я. Грицак, називаючи його ідейно-політичною декларацією соборності. Він вважає, що

¹²⁵¹ *Гошуляк, І.* (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ППІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. С. 450.

¹²⁵² *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. С. 506–507.

¹²⁵³ *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 561.

проголошення соборності, хоч і було великою історичною подією, проте воно мало декларативне значення¹²⁵⁴. Невдачі Української революції історик пов'язує із слабкістю національної бази українського руху, відсутністю соціальної структури української нації. На думку автора, українські лідери були змушені апелювати до політично недорозвиненого селянства¹²⁵⁵. До таких оцінок схильні й інші історики, зокрема М. Котляр, С. Кульчицький та інші.

Більш-менш спільною є оцінка в новітній історіографії ментального виміру соборності, який для України полягав у відмежуванні від Росії й Польщі, в усвідомленні соборності як ціннісного, духовно-політичного та закономірного явища в житті українців. За своєю природою, ментальність та ідентичність потребують символізму, який цілком і повністю був забезпечений Актом Злуки. Сам факт державного проголошення соборності українських земель на кілька десятиріч став ідеалом, невіленою мрією, символізуючи одвічне прагнення українців Сходу й Заходу до ментальної, духовно-культурної, територіальної єдності¹²⁵⁶.

У новітній історіографії звернено увагу й на те, що після згасання національно-визвольних змагань 1917-1921 років ідея української соборності та прагнення до її реалізації не були втрачені. Мова йде про рух за національне відродження 1920-х років, зокрема в умовах українізації. Як зауважував О. Рубльов, українізація стала потужним імпульсом активізації й усталення наукових і культурно-мистецьких контактів Східної й Західної України. Засобом такої інтеграції, зокрема, була діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії наук на чолі з М. Грушевським та Наукового Товариства імені Шевченка у Львові¹²⁵⁷.

¹²⁵⁴ **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX століття : навч. посіб. Київ : Генеза. С. 145.

¹²⁵⁵ **Там само.** С. 160.

¹²⁵⁶ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 372.

¹²⁵⁷ **Рубльов, О. С.** (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. С. 9.

Аналізуючи історичний та цивілізаційний виміри досягнення соборності українських земель у добу Революції, новітнього збирання територій і населення в єдиній суверенній державі, А. Філінюк зазначає, що етнонаціональна консолідація українців базувалася на таких принципах: історичне самоусвідомлення спільності, добровільне волевиявлення, ідеали свободи й незалежності, опора на власні політичні й матеріальні ресурси¹²⁵⁸.

Навіть стислий аналіз історіографії соборницького складника формування етноментальної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття свідчить про те, що історики виробили науково обґрунтовану оцінку соборності як природне тяжіння українців до національної єдності, передумови побудови соборницької держави. Основна тематика сучасних досліджень української соборності сконцентрована навколо висвітлення історичних (насамперед політичних) умов генези ідеї соборності в другій половині XIX століття, аналізу Першої світової війни з погляду змін української ментальності, реінтерпретації Акта Злуки й високій оцінці його цивілізаційного значення. Скрамніше в історіографії представлені дослідження щодо особливостей трансформації ідеї української соборності в добу «національного відродження» 1920-х років. Конвенціональним історіографічним положенням звучить думка про те, що концепт української соборності відіграв ключову роль у побудові модерної української ідентичності, актуалізувавши рух тих складників українського менталітету, які забезпечили міцний фундамент консолідації українського соціуму й здобуття новітньої незалежності. Разом з тим означена проблема в історіографічному вимірі має чимало прогалин і слабких місць¹²⁵⁹.

Отже, попри пильну увагу спільноти істориків до вивчення феномену української соборності загалом, осмислення розвитку її ментально-етнічних

¹²⁵⁸ **Філінюк, А.** (2019). 100 років братерства та соборності України (злуки УНР і ЗУНР). *100-річчя злуки УНР та ЗУНР: Збірник матеріалів наукового круглого столу*. Кам'янець-Подільський: К-ПНУ імені Івана Огієнка. С. 5–13.

¹²⁵⁹ **Семергей, Н. В.** (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. *Емінак: науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 203.

вимірів представлено недостатньо. Це пов'язано із тим, що ментально-етнічна, ціннісна, духовна тематика належить методологічному мейнстриму цивілізаційної історіографічної парадигми, яка починає завойовувати належне їй місце в новітньому українському історіографічному дискурсі. З поміж фундаментальних праць з цієї тематики найбільш вагомими є книга І. Гошуляка «Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акта Злуки)» і колективна монографія «Ментальний вимір української цивілізації», у якій безпосередньо запропоновано цілісне та всебічне осмислення місця й ролі соборницького складника в розвитку ідентичності українців.

Висновки до розділу 4

Простежено відображення в новітній історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження. Констатовано, що вагоме місце в науково-історичному осмисленні досліджуваного періоду займає з'ясування співвідношення концептів «українське національне відродження» та «формування модерної нації». З цього приводу в історіографії виформувалося дві парадигми: представники першої (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич, В. Сарбей та інші) тлумачать українське національно-культурне відродження на основі теорії примордіалізму та уявлень про одвічність націй. Вони формують образ «сплячої нації», яка зароджується в давні часи й середньовіччя, поступово формується, занепадає внаслідок колоніальної політики імперій і розгортає рух за відродження в другій половині XIX століття, зумовлений модерним етапом націєтворення. Представники іншої парадигми (Я. Грицак, В. Кравченко, Р. Шпорлюк та інші), на основі методологічних орієнтирів західної історіографії та принципів конструктивізму, трактують термін «українське відродження» як «уявний концепт» пасіонаріїв (інтелектуальної еліти) XIX століття для обґрунтування започаткованого ними процесу творення модерної нації. Водночас у новітній історичній думці процеси українського національного відродження й націєтворення розглядаються здебільшого в ідейно-гносеологічній єдності. Попри історіографічну дискусію про природу

національно-культурного відродження, історики солідаризуються в тому, що саме його ідейні та духовно-культурні інтенції відіграли ключову роль у перемозі українського націєтворення: чи як нового «українського проекту», або ж як відродження «старої нації». Така історіографічна інтерсуб'єктність становить вагоме методологічне та світоглядно-державотворче значення як у контексті історичної пам'яті, так й для наукового обґрунтування сучасного процесу творення політичної (громадянської) нації та побудови національної держави. Заслуговує уваги і третій підхід (Я. Калакура, М. Попович, О. Рафальський, М. Юрій та інші), за яким у процесі української націогенези примордіалізм і конструктивізм є аналізом різних взаємодоповнювальних чинників становлення й розвитку української нації, що супроводжувалося національно-культурним відродженням і ментальними трансформаціями української ідентичності.

Новітня історіографія відстежує процес взаємозумовленості українського національно-культурного відродження й розвитку традиційної ментальності, який супроводжувався подоланням малоросійської ідентичності та множинних (подвійних) лояльностей. Початок глибинних змін у цій сфері історики пов'язують із творчістю Т. Шевченка, з кристалізацією національної ідеї та україноцентризму. Ментальні трансформації української національної ідентичності відбувалися паралельно із політизацією національно-визвольного руху, його орієнтацією на державну самостійність і соборність України. Зустріч східних і західних українців на фронтах Великої війни по-новому актуалізувала ідею соборності України, а катастрофи й трагедії людських втрат детермінували розвиток таких одвічно властивих українському менталітету якостей як взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Пріоритетне місце в історіографії посів аналіз ментальних змін, зростання національної свідомості в умовах Української революції 1917-1921 років. За їх інерцією цей процес частково продовжувався в умовах політики українізації як тактичного маневру радянсько-більшовицького режиму.

Висвітлено погляди істориків на роль архетипів, культурно-історичних та ментальних травм у формуванні української соборності та етноментальної ідентичності. Констатовано, що інноваційним напрямом досліджень національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, який носить здебільшого міждисциплінарний характер, виступає з'ясування ролі архетипів української ментальності в цьому процесі. Сучасна історіографія розглядає архетипи, як першопочаткові структури колективного несвідомого нації, що представлені загальними ідеями, переживаннями, почуттями, сюжетами, образами та визначають її соціокультурні й релігійні традиції. Вітчизняні історики вивчають структурні компоненти архетипу української ментальності, як чинники та основу національного руху та українського відродження. Державно-політичні та соціокультурні умови часів перебування українських земель у складі Романівської та Габсбурзької імперій справляли негативний вплив на характер і структуру українського архетипу, що спричинило такі явища, як комплекс меншовартості, малоросійства та синдром подвійної лояльності. Історики виокремлюють формування таких першооснов української ідентичності: архетип рідного краю (аграрно-виробничий, соціально-історичний, духовно-культурний), триада української ментальності дім-поле-храм, архетип соборності етносу тощо. Критичне врахування історичного досвіду, практика архетипної верифікації державної політики, спрямованої на кореляцію духовно-культурної ідентичності українців, є необхідною умовою успішності й ефективності новітнього державотворчого процесу.

Чільне місце в новітньому історичному дискурсі, присвяченому національно-культурному відродженню, посідає аналіз впливу культурно-історичних та ментальних травм на становлення і розвиток української національної ідентичності, визначення міри персонального та соціального травмування ідентичності українства, насамперед етнонаціональної, культурної та політичної. З поміж культурних травм, які чинили негативний вплив на українську ментальність другої половини XIX – першої третини XX століття,

історики виокремлюють ідеологічну зашореність малоросійської ідентичності, синдром подвійної лояльності, штучне роз'єднання українства і його розчарування в ідейних стратегіях різних політичних сил у Великій війні та в умовах Української революції 1917-1921 років, відтак російсько-більшовицька експансія, згортання «національного відродження» і тотальні репресії проти його провідників з кінця 1920-х років.

Проблемно-концептуальний та порівняльно-історіографічний підхід до історіографічного нарративу соборницького складника формування етноментальної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття дозволяє з'ясувати місце і роль ідеї соборності щодо ідентифікації та консолідації української нації в територіальному й ментальному вимірах. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває подальше дослідження структури соборності, таких її складників, як природно-географічний ландшафт, людський, державно-політичний, геополітичний, соціокультурний, світоглядний, ідейний, духовний та ментальний чинники, фінансово-господарська цілісність та економічний суверенітет, захист соборності, її військово-оборонний та інформаційний сегменти. Наукове осмислення розвитку ментально-етнічних вимірів українського соборництва з позицій цивілізаційної парадигми історичного процесу залишається актуальним завданням істориків і представників інших галузей гуманітаристики.

РОЗДІЛ 5. ІСТОРИОГРАФІЯ ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

5.1. Особливості взаємодії та взаємовпливів церкви та українського національно-культурного пробудження

Сакральне й секулярне, церква й держава, духовність і культура, віра й раціональність – це ті системні характеристики, що супроводжують розвиток українців усі періоди їхнього історичного поступу й знаходять відображення в працях істориків. Наявні праці з означеної проблематики засвідчують, що обсяг та масштаби взаємовпливів церкви та національно-культурного відродження особливо зростали в перехідні та кризові періоди вітчизняної історії. Мова йде про бездержавницькі відрізки національного поступу: підросійський, підавстрійський і радянський етапи визвольних змагань українців за власну державність та національну культуру. Саме так було в добу українського національного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Водночас автори наголошують, що церква, духовність і національна релігієзнавча думка відігравали вагомий роль у формуванні культурно-національного ландшафту українського відродження, створювали культурно-цивілізаційну основу, були складниками етногенезу, націєтворення й боротьби за державність. Саме в цей період вибудовуються необхідні ціннісно-сміслові підвалини, які стають основою для подальшої боротьби українців за національну церкву й помісність Українського Православ'я. Правильне розуміння зазначених історико-культурних тенденцій, безперечно, залежить від їхньої репрезентації та інтерпретації в історіографії, завдання якої, насамперед, полягає в тому, щоб на основі джерел створити адекватний тогочасній історичній дійсності історіографічний образ церковно-релігійного чинника українського модерного відродження.

Історичний досвід, узагальнений у наукових працях істориків, філософів, культурологів, релігієзнавців, свідчить: релігійний чинник – один з головних у консолідації української нації. Саме духовність, релігія, церква були основою культурного піднесення у т. зв. бездержавні періоди національного поступу:

ранній Новий час (відновлення православної ієрархії, діяльність Петра Могили, книговидавнича справа тощо) та добу національно-культурного-відродження XIX століття – першої третини XX століття (церковна архітектура як зовнішня форма духовності суспільства, релігієзнавче обґрунтування самостійності українського православ'я, боротьба за автокефальну церкву тощо). Помітно зріс інтерес науковців до релігійної проблематики на сучасному етапі української незалежності. Духовно-релігійна інтенційність суспільного діалогу набуває статусу вагомого складника розбудови демократичного суспільства, є його необхідною основою. Активізація сучасних церковно-релігійних практик ґрунтована зокрема на релігієзнавчому осмисленні історіо-, соціо- та культурософських проблем, науковій концептуалізації церковних і міжконфесійних питань¹²⁶⁰.

Духовно-релігійні, релігієзнавчі, церковно-інституційні виміри доби українського національно-культурного відродження у вітчизняній історіографії представлені загалом репрезентативно. Загальним аспектам релігійно-церковного виміру національного відродження присвячені наукові дослідження таких учених: В. Бодак¹²⁶¹, В. Борщевич¹²⁶², А. Зінченко¹²⁶³, В. Іванишин¹²⁶⁴, В. Калач¹²⁶⁵, М. Кирюшко¹²⁶⁶, Л. Кондратик¹²⁶⁷, М. Попович¹²⁶⁸, В. Сарбей¹²⁶⁹ та

¹²⁶⁰ *Semerhei, N.* (2019). The Evolution of a Church and Religious role in the Ukrainian National and Cultural Renaissance in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century : the Modern Historiography. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 6 (164). С. 102.

¹²⁶¹ *Бодак, В. А.* (2005). Релігія і культура : взаємодія та взаємовплив. Київ ; Дрогобич : КОЛО. 305 с.

¹²⁶² *Борщевич, В. Т.* (2000). Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. XX ст.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 254 с.

¹²⁶³ *Церква і національне відродження* (1993) / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України. 408 с.; *Зінченко, А. Л.* (2017). Життя і служіння митрополита Василя Липківського / НДІ українознавства. Київ : Дуліби. 336 с.

¹²⁶⁴ *Іванишин, В.* (1990). Українська церква і процес національного відродження. 2-е вид. Дрогобич : Відродження, 1990. 96 с.

¹²⁶⁵ *Калач, В.* (2010). Релігія та українське націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Серія : Українознавство. № 14. С. 54–56.

¹²⁶⁶ *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Кирюшко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ : Асоціація «Україно». 208 с.

інші. Значний інформаційно-аналітичний потенціал для вивчення конкретно-історичних вимірів духовно-релігійного складника національного відродження в другій половині XIX – першій третині XX століття також представлено в таких колективних монографіях і збірниках наукових праць: «Академічне релігієзнавство»¹²⁷⁰, «Історія релігій в Україні»¹²⁷¹, «Культурне відродження в Україні»¹²⁷², «Ментальний вимір української цивілізації»¹²⁷³, «Релігійна традиція в духовному відродженні України»¹²⁷⁴, «Українська культура: цивілізаційний вимір»¹²⁷⁵, «Церква і національне відродження»¹²⁷⁶ та інших.

Аналіз історіографії взаємовпливів релігійного та національно-культурного відродження в модерну добу вимагає залучення адекватної методології. У її основу покладено не лише принципи науковості, об'єктивності, історизму, пізнаваності, системності, контекстуальної інтерпретації, але й конфесійної нейтральності, світоглядного плюралізму, історіографічної традиції та історіографічного діалогу. Ось чому для висвітлення порушеної теми дослідження вагоме науково-теоретичне значення мають теоретико-методологічні положення про взаємодію, з одного боку, новітнього українського релігієзнавства, історії релігій, церков,

¹²⁶⁷ **Кондратик, Л. Й.** (2002). Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського : монографія. Луцьк : Надстир'я. 260 с.; **Кондратик, Л.** (2004). Українське релігієзнавство доби національного відродження. Луцьк : Надстир'я. 314 с.; **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку XX століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

¹²⁶⁸ **Попович, М. В.** (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.

¹²⁶⁹ **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.

¹²⁷⁰ **Академічне релігієзнавство** (2000) / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Світ знань. 862 с.

¹²⁷¹ **Історія релігій в Україні** (2017) : науковий щорічник / за заг. ред. М. Капраля, О. Киричук, І. Орлевич. Львів : Логос. Вип. 27. 716 с. та інші.

¹²⁷² **Культурне відродження в Україні** (1993) / за ред. Т. О. Сілаєвої. Львів : Астериск. 222 с.

¹²⁷³ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

¹²⁷⁴ **Релігійна традиція в духовному відродженні України** (1992) : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол. : В. Е. Лобурець, В. О. Пашенко, Я. Г. Вовк. Полтава. 179 с.

¹²⁷⁵ **Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.** (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.

¹²⁷⁶ **Церква і національне відродження** (1993) / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України. 408 с.

міжконфесійних, державно-церковних відносин та соціокультурних і націєтворчих процесів, з другого. Вони представлені у наукових працях таких учених, як А. Колодний¹²⁷⁷, А. Киридон¹²⁷⁸, В. Ульяновський¹²⁷⁹, Л. Филипович¹²⁸⁰ та інших.

Осмислюючи особливості впливу релігії й церкви на національне відродження, історики підкреслювали суттєву залежність їхнього розвитку від тогочасних державно-політичних умов. Як зазначено вище, українські землі в другій половині ХІХ століття були розділені як політично (між Російською та Австрійською імперіями), так й конфесійно. Русифікація й окатоличення суспільства гальмували розвиток національного підґрунтя церковно-релігійного життя, детермінували релігійну байдужість, спричиняли прояви ігнорування населенням церковно-сакрального культу. Утім релігійна ситуація на Наддніпрянщині й західноукраїнських землях була неоднаковою. Аналізуючи її, тогочасний державний діяч, історик М. Грушевський, у науковому доробку якого питання релігії та церкви займали осібне місце, підкреслював: «Тож саме в тім часі, як в Галичині українська уніятська церква націоналізувалася і зв'язувалася з народним життям, з інтелігенцією і народними масами різnorodними зв'язками: не тільки релігійними, але й національними, культурними, політичними, – завдяки тому, що духовенство під впливами ідей національного відродження потягло до народу, до активнішої участі в його політичнім та національнім руху, – в Україні Східній якраз помічається

¹²⁷⁷ *Релігієзнавство України* (2013) : в 2 кн. Кн. 1 : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. 439 с.

¹²⁷⁸ *Киридон, А.* (2017). Релігійний ландшафт початку ХХІ століття : сутнісні характеристики. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 617–628.

¹²⁷⁹ *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. 320 с.; *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.

¹²⁸⁰ *Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.* (1996). Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан. Львів : Логос. 184 с.; *Филипович, Л. О.* (2000). Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення. Київ : Світ знань. 333 с.

сильний рух від офіційної православної церкви і шукання задоволення релігійного почуття поза церквою»¹²⁸¹.

Історики зазначали, що церковно-релігійне життя українців у другій половині XIX століття не було надто різнобарвним. Воно характеризувалося деякими індиферентними настроями західних українців і малоросійськими мотиваціями східних. В історіографічній традиції це пояснювалося, насамперед, зросійщенням церковних інституцій і посиленням впливу російської церкви. М. Грушевський підкреслював, що «[...] на місце ентузіазму і охоти боротись, страждати за свою народну «батьківську» віру, мусіло прийти знеохочення до всієї тої казньщини та мертвеччини, котрою віру підмінювано. Але й се треба сказати, що серед української інтелігентської верстви не було й людей, які б мали охоту, настільки були б заінтересовані релігійною справою, аби за неї наражатись на адміністраційні переслідування, процеси, заслання, що по російським законам загрожували всякій пропаганді, зверненій проти офіційної церкви»¹²⁸². В історіографії солідарно звучала думка, що будь-який інтерес інтелігенції до релігійного життя й церковного реформування наштовхувався на утопічність цієї ідеї в умовах російсько-імперської моделі державності. Тому цілком природним є той факт, що історіографічна традиція, через тогочасний релігійний «абсентізм» та церковну «безподійність», не містила ґрунтовного, а тим паче, вичерпного опису й аналізу подій релігійно-церковного життя на центрально-українських землях другої половини XIX століття.

Історики зверталися насамперед до огляду політичного та соціокультурного підґрунтя тогочасного релігійно-церковного життя. Відповідні наукові узагальнення щодо детермінації релігії та її репрезентанта – церкви державно-політичними чинниками, знаходимо в колективній монографії «Національне відродження і релігія» (1995 рік). Учені справедливо зазначали: «[...] релігійно-національне відродження – це не лише відновлення духовних

¹²⁸¹ *Грушевський, М.* (1992). З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта. С. 155.

¹²⁸² *Там само.* С. 154, 156.

процесів етносу, які відображаються у релігії, культурі, мові, побуті, обрядах, не лише реанімація забутих релігійно-етичних норм. У традиціях минулого, залежно від історичного досвіду поколінь, набутих знань, соціальних, географічних, матеріальних умов життя, є як позитивні тенденції, так і негативні. В історичному плані релігія відіграла неоднакову роль у розвитку та утвердженні української національної ідеї, у становленні українського етносу та державності. Це проявлялося передусім у тому, що церква в певні історичні періоди стояла на боці української державності, боронила її суверенітет, а в часи втрати Україною державності виконувала негативні функції»¹²⁸³.

Історики зазначали, що вплив релігійного складника на піднесення національного руху на українських землях відрізнявся залежно від конфесій. Так відомо, що вагому роль у національно-культурному житті західноукраїнських земель досліджуваного періоду відіграла Українська греко-католицька церква. Сучасні дослідження дають змогу по-новому, без ідеологічних штампів, кліше й стереотипів описати її роль у суспільному житті українців, виявити її значення для формування української національно-культурної ідентичності та збереження традиційної ментальності. Цікавою є думка сучасного історика церкви О. Турія про те, що саме Українська греко-католицька церква була вагомим націєтворчим і консолідувальним чинником, адже полонізації протиставляла грецько-православну обрядовість, а русифікації – римо-католицьку юрисдикцію¹²⁸⁴.

В останній чверті XIX століття, у зв'язку з певною лібералізацією політичного життя на західноукраїнських землях змінилося співвідношення впливовості на суспільні процеси духовенства та світської інтелігенції. Якщо в першій половині XIX століття священники домінували в середовищі

¹²⁸³ *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Кирюшко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ : Асоціація «Україно». С. 3–4.

¹²⁸⁴ *Турій, О.* (2003). Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег : науковий збірник із церковної історії*. Ч. 4 : Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів : Вид-во Українського католицького університету. С. 67.

інтелектуальної еліти, то після 1850-х років посилилася роль світської інтелігенції. Вона намагалася очолити керівництво політичним, економічним і культурним життям народу, відтісняючи духовенство на другий план боротьби за релігійне й культурне відродження¹²⁸⁵. Авторитет церковного кліру падав. Сучасна дослідниця Н. Мисак, аналізуючи епістолярну спадщину А. Шептицького, говорила про чинники його дезінтеграції, з-поміж яких називала такі: випадки протистояння між духовною й світською інтелігенцією, внутрішні чвари між духовенством, відсутність у їхньому середовищі однастайності й солідарності, певне дистанціювання церковнослужителів від парафіян, їхнє прагнення до збагачення, надмірне захоплення політикою тощо¹²⁸⁶. Водночас дослідниця підкреслювала, що, незважаючи на ескалацію кризових явищ, греко-католицьке духовенство відіграло вагомую роль у національно-культурному житті західноукраїнського регіону. Священники розпочали орієнтуватися на соціальну платформу духовно-пастирського служіння. Нові реалії кінця XIX століття змусили духовенство започаткувати якісно новий підхід до виконання своїх обов'язків. Священник покликаний не лише забезпечити духовно-моральні й релігійні потреби населення, він – активний представник інтелектуальної еліти, організатор економічного й культурного життя народу¹²⁸⁷.

Значний пласт досліджень із історії взаємодії церковно-релігійного й національно-культурного життя українських земель другої половини XIX століття охоплюють питання діяльності греко-католицьких орденів. Попри їхню латинську юрисдикцію, чернечі згромадження відігравали помітну роль у культурному та освітньому житті західноукраїнських земель. Так, А. Біскуп зазначав, що після реформи василіан, яку було проведено в 1882 році (глава

¹²⁸⁵ **Семергей, Н. В.** (2017). Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно-культурного відродження другої половини XIX століття: інтертекст історіографій. *Історична пам'ять*: наук. зб. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. 37. С. 112.

¹²⁸⁶ **Мисак, Н.** (2017). Митрополит Андрей Шептицький про роль українського духовенства у громадсько-політичному житті Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття. *Історія релігій в Україні*: науковий щорічник. Львів: Логос. Вип. 27. С. 333–335.

¹²⁸⁷ **Там само.** С. 337–338.

чину василіан звільнявся від залежності митрополита й переходив під безпосередню владу Понтифіка), цей орден відновив авторитет у суспільстві й розпочав активну діяльність. У 1892 році було засновано жіночий монастир Сестер-Служебниць Пренепорочної Діви Марії, а 1895 року – друкарню в м. Жовкві під Львовом. Сфера діяльності василіан наприкінці ХІХ століття охоплювала виховання дітей у власних дошкільних закладах, приготування страв у духовних семінаріях, виготовлення риз та інших предметів культу, проведення місій, хресних ходів, спів у церковних хорах тощо¹²⁸⁸.

Подібні соціальні мотиви духовно-культурної діяльності усвідомлювала й частина духовенства українських земель, які перебували під владою Російської імперії. Священники зосередилися, зокрема, на освітніх та просвітницьких ініціативах. Про розвиток церковнопарафіяльних шкіл мова йде в наукових дослідженнях таких учених: О. Булига¹²⁸⁹, О. Драч¹²⁹⁰, Г. Степаненко¹²⁹¹, В. Перерва¹²⁹², І. Петренко¹²⁹³. Як зазначала І. Петренко, освітні заходи церкви були характерними для багатьох європейських країн. Ця тенденція не оминула й тогочасні українські землі. Важливим було те, що в церковнопарафіяльних школах була реалізована важлива педагогічна домінанта – єдність навчального

¹²⁸⁸ **Біскуп, А. В.** (1993). Діяльність греко-католицьких орденів і об'єднань у Галичині. *Церква і національне відродження* / редколег.: І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ: Ін-т нац. відносин і політології АН України. С. 128–129.

¹²⁸⁹ **Булига, О.** (2017). Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки ХІХ ст. – початок 20-х років ХХ ст.). *Історія релігій в Україні*: науковий щорічник. Львів: Логос. Вип. 27. С. 279–288.

¹²⁹⁰ **Драч, О. О.** (2001). Розвиток початкової освіти в Україні (1861-1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків. 280 арк.

¹²⁹¹ **Степаненко, Г. В.** (2002). Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ. 225 арк.; **Степаненко, Г. В.** (2002). Освітня діяльність православного духовенства в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 23 с.

¹²⁹² **Перерва, В. С.** (2014). Церковні школи в Україні (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.): забутий світ. Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В. Т. 1: Загальна частина. 576 с.

¹²⁹³ **Петренко, І. М.** (2008). Церковно-парафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). Полтава: РВЦ ПУСКУ. 161 с.

й виховного процесів, де викладання усіх предметів було пронизано ідеєю духовно-морального вдосконалення особистості¹²⁹⁴.

Дослідники підкреслювали вагоме значення для поширення освітніх ініціатив православної церкви на західноукраїнських землях духовно-педагогічної діяльності Почаївської лаври, яка належала юрисдикції православної церкви московської патріархії. Як зазначає О. Булига, у середині XIX століття в Почаївській обителі відкрито училище. Його завданням стало покращення морального стану учнів, навчання ремеслам тощо. Серед предметів, які викладали учням, дослідник називав буквар, часослов, псалтир, скорочений катехізис, коротку священну історію тощо. Важливим було те, що, враховуючи багатонаціональний склад населення Волині, у 1897 році при Почаївській лаврі було засновано народну школу для дітей різних віросповідань¹²⁹⁵.

Істотним складником релігійного життя в другій половині XIX століття була діяльність православних братств, яка в історіографії теж стала предметом низки досліджень. Так, дослідженню історії й діяльності Житомирського Володимиро-Василівського братства присвятили студії О. Альошина, С. Гаврилук, О. Сажок, І. Тимочко, В. Шеретюк та інші¹²⁹⁶. Відомо, що Житомирське православне братство засновано 1888 року для просвітницької та культурно-охоронної діяльності щодо захисту православної віри. Воно займалося видавничою справою, придбанням і поширенням книг релігійного змісту, організацією та проведенням релігійно-моральних читань. Учасники

---

¹²⁹⁴ **Петренко, І. М.** (2017). Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 266–267.

¹²⁹⁵ **Булига, О.** (2017). Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 281, 283.

¹²⁹⁶ **Альошина, О.** (2017). Діяльність Житомирського Володимиро-Василівського братства у Волинській губернії у другій половині XIX століття. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 230–237.

братства виступали активними організаторами педагогічної справи – засновували церковно-парафіяльні школи та бібліотеки¹²⁹⁷.

На думку багатьох дослідників, інституційним репрезентантом тогочасного релігійного життя стали не лише православні та греко-католицькій конфесії, але й протестантські, діяльність яких також знайшла відображення в новітній історіографії. М. Грушевський у праці «З історії релігійної думки на Україні» зазначав, що причини появи протестантизму на українських землях варто шукати в загальному невдоволенні тодішньою офіційною церквою. Тоді мова йшла про появу німецьких протестантів, євангелістів, баптистів. Ця інтеграція на українські землі визначалася активним прозелітизмом (прагненням до навернення нових вірян), чому значно сприяли соціально-економічні чинники¹²⁹⁸.

Вагоме значення для висвітлення тогочасного релігійного життя мають студії з історичної регіоналістики. Зокрема, в масиві такого нарративу з історії релігії та церкви в сучасній Україні важливе місце належить осмисленню релігійно-церковного життя в українському Карпато-Дністровському регіоні – території компактного проживання русинів. Відомо, що широкий за площею та етнічною строкатістю український Карпато-Дністровський регіон вже понад тисячоліття населяє велика етнічна спільнота східнослов'янського цивілізаційного субстрату – русини. «Русини», як свідчать першоджерела, є етнонімом, тобто самоназвою, яка відома в Київській державі з IX-X століть. Історичний шлях русинів – Галицько-Волинське Князівство, Польща, Литва, Золота Орда, Угорське Королівство, Молдавське князівство, Річ Посполита, Австро-Угорська та Російська імперії, СРСР, незалежна Україна. Попри строкатість історичного поступу русинів, їм вдалося зберегти специфічну духовно-релігійну культуру й конфесійну традицію, етнокультурну специфіку, мову¹²⁹⁹.

---

¹²⁹⁷ Там само. С. 231, 236.

¹²⁹⁸ Грушевський, М. (1992). З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта. 192 с.

¹²⁹⁹ Суляк, С. (2005). Русини : етапы истории (часть 1). Русин. № 1 (1). С. 49.

Відомо, що після поділів Польщі Австрія отримала Східну та Західну Галичину, а русини були включені до нової адміністративної одиниці «Королівства Галичини і Лодомерії». В Австрії русини не мали власної адміністративної одиниці, а їхня інкорпорація до складу імперії поставила під загрозу етнокультурну ідентичність русинів. Це мало відповідний вплив на релігійно-церковне життя. Русини були на межі повної втрати свого етнічного обличчя, а русинське населення становили «хлоп да поп». Більша частина духовенства була на низькому культурному рівні, зазнавала значного ополячення, румунізації та мадяризації¹³⁰⁰.

Історики зазначають, що на початку XIX століття на території проживання української етнографічної групи русинів царизм підтримував поширення впливів російської церкви, що пов'язано також із встановленням контролю церкви над молдово-влахійською митрополією. В управлінні церквою відбулися значні зміни: було створено духовні семінарії й школи при монастирях, типографії; розпочалося будівництво нових храмів, духовенство звільнилося від сплати податків; було введено обов'язкову освіту духовенства¹³⁰¹. У той же час, XIX століття відіграло вагомий роль у розвитку релігійного відродження в регіоні. Як зауважує Ю. Данилець, відродження православного руху на Закарпатті на початку XX століття необхідно пов'язувати із стародавніми християнськими традиціями, а також винятковою ідеологічною підготовкою діячів другої половини XIX століття, появою значної кількості православних книг, поширенням прощ до православних святинь, прив'язаністю закарпатських русинів до церковних обрядів¹³⁰².

У культурному відродженні Закарпаття в модерну добу виняткове значення належало духовно-релігійній, культурно-освітній і місіонерсько-просвітницькій діяльності Мукачівського монастиря. Відомо, що він належав

¹³⁰⁰ Там само. С. 56.

¹³⁰¹ Флоринский, Н. (2005). Влияние Русской православной церкви на молдо-влахийские митрополии начала XIX века. *Русин.* № 2 (2). С. 148–149.

¹³⁰² Данилець, Ю. (2009). «История Мукачевской епархии» архимандрита Василия (Пронина). *Русин.* № 3 (17). С. 146.

до ордену василіан, і в XVII-XIX століттях розгорнув активну видавничу та просвітницьку роботу, ченці займалися живописом (іконопис), наукою, значної уваги приділяли організації новіціату – монастирської школи, у якій готували майбутніх ченців. На початок XIX століття в Мукачівській єпархії греко-католицької церкви діяли сім монастирів Чину Святого Василія Великого, що свідчило про завершення інституційного оформлення ордену¹³⁰³. Як зазначає В. Кічера, найбільшою в регіоні була мукачівська бібліотека на Чернечій горі. Станом на 1877 рік її фонди налічували манускрипти (67 од.), книги із філософії (67 од.), історії (122 од.), лінгвістики (93 од.), юриспруденції (52 од.), літератури (80 од.), інших наук (81 од.). Важливим було те, що культурно-освітня діяльність василіан мала старослов'янське (руське) спрямування. Учені це пояснюють кількома аспектами: по-перше, василіани стояли за збереження церковнослов'янського обряду греко-католицької церкви на Закарпатті; по-друге, із середовища ченців-василіан вийшли такі відомі постаті Карпатської Русі як А. Коцак, Й. Базилович, А. Кралицький; по-третє, саме василіани забезпечували культурно-цивілізаційні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями (Галичина, Волинь); по-четверте, при монастирі василіан існували школи, великі бібліотеки, приміщення для іконопису, наукової та просвітницької діяльності¹³⁰⁴.

Історики зазначають, що релігійно-церковне життя другої половини XIX – початку XX століття чинило значний вплив на духовно-культурні й ментальні сторони життя українства. Так, у колективній монографії «Ментальний вимір української цивілізації» зазначено, що духовність і християнсько-гуманістичні цінності, незважаючи на слабкість інституційно-інфраструктурного життя української церкви в другій половині XIX століття, були неспростовним свідченням життєлюбства українського етносу,

¹³⁰³ **Кічера, В.** (2008). Інституційна розбудова провінції Чину Василіан на Закарпатті у період правління Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773-1809). *Русин.* № 3-4 (13-14). С. 82.

¹³⁰⁴ **Кічера, В.** (2009). Культурно-освітня діяльність монахів Мукачівського монастиря на Закарпатті. *Русин.* № 3 (17). С. 93–94.

іманентності його ментальності, цінностей духовності, добра й справедливості¹³⁰⁵.

Питання помісності української православної церкви не втратило актуальності й гостроти сьогодні. Після отримання Томосу впевнено звучить громадянська вимога надання ПЦУ реального повноправного статусу в родині світового православ'я. Такі процеси цілком закономірні, адже сучасне суспільство усвідомлює той факт, що релігія й церква є необхідним складником побудови держави й громадянських інститутів, відіграє роль ціннісно-сміслового фундаменту духовно-культурного й національного життя. Для правильного розуміння сучасних державно-церковних взаємин важливе значення становить наукове осмислення їхніх історичних витоків, історико-культурний аналіз та методологічно адекватна оцінка ролі церковно-релігійного чинника в історії державного будівництва України. Питання щодо побудови національної церкви стало важливим чинником національного й релігійного відродження в умовах Української національно-демократичної революції.

Вивчення релігійно-церковного виміру зазначеної доби в сучасній історичній науці представлено достатньо широко. З-поміж великого масиву наукових праць, виокремлюємо дослідження Б. Андрусишина¹³⁰⁶, Л. Бабенко¹³⁰⁷, О. Ігнатуші¹³⁰⁸, А. Киридон¹³⁰⁹, А. Колодного¹³¹⁰,

¹³⁰⁵ *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. С. 287.

¹³⁰⁶ *Андрусишин, Б. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. 176 с.

¹³⁰⁷ *Бабенко, Л.* (2017). Мотиви політичних переслідувань та репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви в Радянській Україні (1920-і рр.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 384–394.

¹³⁰⁸ *Ігнатуша, О. М.* (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.

¹³⁰⁹ *Киридон, А. М.* (2005). Час випробувань : держава, церква, суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники. 384 с.; *Киридон, А. М.* (2013). Релігійно-церковне життя в період Гетьманату : проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. С. 252–259; *Киридон, А. М.* (2017). Церква в умовах революційного зламу 1917 року. *Українська національна революція 1917-1921 років крізь призму сучасності (до 100-річчя події)* : зб. наук. ст., матеріалів, тез учасників наук.-метод. сем., 2 березня 2017 р. / упоряд. : Л. Л. Бабенко, І. О. Міщенко. Полтава. С. 24–35.

Л. Кондратика¹³¹¹, О. Красільнікової¹³¹², В. Марчук¹³¹³, В. Пащенко¹³¹⁴, І. Преловської¹³¹⁵, О. Реєнт¹³¹⁶, В. Ульяновського¹³¹⁷, П. Яроцького¹³¹⁸ та інших. Наукові праці з урахуванням тематичного доробку вчених-істориків можна поділити на три групи досліджень. У них запропоновано розв'язання тих чи інших питань релігійно-церковного виміру українського національно-культурного відродження досліджуваного періоду.

У першій групі зосереджені наукові студії, у яких синтетично розглянуто зміст української церковно-релігійної історії 1917-1921 років. Їхні автори зазначають, що в програмах державотворення, які запропоновані всіма державними інститутами доби Української національно-демократичної революції 1917-1921 років (Українська Центральна Рада, Українська Держава Павла Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР), особлива увага зверталася на вирішення питання «національної церкви» та облаштування державно-

¹³¹⁰ *Релігієзнавство України* (2013) : в 2 кн. Кн. 1 : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. 439 с.

¹³¹¹ *Кондратик, Л. Й.* (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

¹³¹² *Красільнікова, О. В.* (2016). Деякі аспекти розгортання українського церковно-православного руху 1917–1921 рр. *Треті Череванівські читання* : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф. (17–18 берез. 2016 р.) / Полтав. нац. пед.ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. С. 66–76; *Її ж.* (2018). Діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради зі скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 р. *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 135. С. 32–37.

¹³¹³ *Марчук, В. В.* (2003). Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 13. Ч. 1. С. 215–220.

¹³¹⁴ *Пащенко, В. О. & Киридон, А. М.* (2004). Більшовицька влада і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. Полтава : АСМІ. 335 с.

¹³¹⁵ *Преловська, І.* (2015). Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної 1920-их рр. *Труди Київської Духовної Академії*. № 15. С. 335–345.

¹³¹⁶ *Реєнт, О. П. & Лисенко, О. Є.* (2017). Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті Української революції (1917–1921). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. № 5/6. С. 254–283.

¹³¹⁷ *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. 320 с.; *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.

¹³¹⁸ *Історія релігій в Україні* (1999) : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін.] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання. 736 с.

церковних відносин. У цьому виявилася тяглість і безперервність релігійного змісту українського національно-культурного відродження, що розпочалося в другій половині XIX століття. Так, ставлення Української Центральної Ради до вирішення всього спектру церковно-релігійних проблем було засвідчено у виданому нею Третьюму Універсалові, у якому містилися положення щодо церковної інституціоналізації, а також у скликанні Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Релігійна політика Гетьманату Павла Скоропадського виявилася в утворенні Міністерства ісповідань (очільники – В. Зінківський, О. Лотоцький, І. Огієнко) та в продовженні роботи Всеукраїнського Православного Собору. Натомість основні заходи Директорії УНР щодо вирішення справ релігійного питання полягали в ухваленні «Закону про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві», проведенні Всеукраїнського Церковного Собору, утворенні УАПЦ на чолі з В. Липківським. Усі ці та багато інших аспектів українського церковно-релігійного життя знайшли відображення в численних студіях із історії церкви й релігії в Україні.

Вагоме значення для висвітлення церковно-релігійної історії становить тритомний видавничий проект «Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.», автори якого запропонували багатий історичний фактаж, розставили необхідні акценти та системно розглянули зміст українського церковного відродження за доби Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського (В. Ульяновський)¹³¹⁹ та Директорії УНР (Б. Андрусишин)¹³²⁰. Цінними вважаємо висновки відомого історика церкви В. Ульяновського, який, цілісно проаналізувавши сутність релігійної політики Української Центральної Ради та Гетьманату Скоропадського зазначав, що українські державні утворення приділяли церковній сфері винятково важливу увагу. Учений підкреслював, що

¹³¹⁹ **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): навч. посіб. Київ: Либідь. 320 с.; **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): навч. посіб. Київ: Либідь. 198 с.

¹³²⁰ **Андрусишин, Б. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): навч. посіб. Київ: Либідь. 176 с.

держава ставилася до церкви як до впливової інституції, а питання статусу церкви та її юрисдикційної самодостатності перебували серед державних пріоритетів¹³²¹.

Суттєве значення для розуміння особливостей релігійно-церковного й національно-культурного життя досліджуваного періоду має системний підхід В. Ульяновського до висвітлення церковної історії. Учений ретельно й скрупульозно проаналізував діяльність Всеукраїнського Церковного Собору, запропонував історичну оцінку питань, що були порушені під час його сесій, вивчив ідеї та принципи діяльності Міністерства ісповідань, що функціонувало в державному апараті Гетьманату Павла Скоропадського, проаналізував його політику не лише щодо православної церкви, але й по відношенню до римо-католицької, греко-католицької, протестантської конфесій¹³²².

Релігійна політика Директорії УНР стала предметом ґрунтовних досліджень Б. Андрусишина. Учений проаналізував структуру, основні напрями діяльності Міністерства ісповідань, звернув увагу на проблему українізації церкви, духовної освіти, охорону пам'яток церковної старовини тощо. Особливий інтерес становлять висновки дослідника щодо міжнародного визнання проголошеної Директорією УНР автокефалії Української православної церкви. Б. Андрусишин докладно висвітлив місію О. Лотоцького до Константинополя, виокремив і проаналізував причини її невдачі, звернув увагу на її історичне значення та позитивний міжнародний резонанс¹³²³.

Пізнавальний інтерес також становлять наукові положення В. Ульяновського та Б. Андрусишина щодо ставлення УЦР, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії до церкви як чинника національного державного будівництва, з'ясування рівня послідовності їхньої релігійної політики, а також визначення причин невдач щодо вирішення українського

¹³²¹ *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. С. 315–316.

¹³²² *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.

¹³²³ *Андрусишин, Б. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. С. 52–62.

релігійного питання в революційну добу. На думку вчених, УЦР не приділяла належної уваги для визначення правового статусу церкви та її інституційної організації, що зумовлено нерозумінням тогочасного керівництва справжньої ролі релігійно-церковного чинника для консолідації суспільства. Натомість Гетьманат і Директорія УНР зосередилися на організаційно-інституційному облаштуванні релігійної сфери. Вони мали намір досягнути визначеності в статусі української православної церкви й докладали зусиль для підтримки її діяльності¹³²⁴.

Зміст релігійної політики тогочасних державних утворень також розглядали В. Ганзуленко, М. Горяча, Б. Гудзяк, С. Телуха, О. Турій, А. Колодний, О. Ігнатуша та інші¹³²⁵. Предметом їхніх наукових зацікавлень були ціннісні виміри релігійної політики, рівень релігійності населення та його ставлення до «національної церкви», організаційні, інституційні засади діяльності релігійних організацій, напрями політики УЦР, Гетьманату та Директорії щодо вирішення церковно-релігійних проблем.

Значний інтерес щодо аналізу еволюції релігійно-церковної політики становлять висновки сучасної вченої В. Ганзуленко. Компаративно вивчаючи діяльність УЦР, Гетьманату та Директорії історик констатувала: «Цілеспрямовану політику щодо церковного питання, порівняно з Центральною Радою та Гетьманатом Скоропадського, проводила Директорія. Прагнення Директорії до реалізації курсу на цілковиту незалежність України максимально сприяло розвитку національно-церковного руху в Україні. Упровадження цієї церковної стратегії відбувалося завдяки діяльності таких провідних діячів

¹³²⁴ **Семергей, Н. В.** (2018). Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917-1921 років: концептуалізація наративу сучасної історіографії. *Грані : науково-теоретичний альманах*. № 7. Т. 21. С. 65.

¹³²⁵ **Ганзуленко, В. П.** (2007). Українська Держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXI. С. 165–167; **Горяча, М.** (2001). Релігія в політиці українських урядів 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія). *Ковчег : наук. зб. із церков. історії / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т іст. дослідж., Ін-т історії Церкви*. Львів. Ч. 3. С. 334–346; **Телуха, С. С.** (2014). Погляди Павла Скоропадського та митрополита Антонія (Храповицького) на актуальні питання церковного будівництва в Україні (квітень-червень 1917 р.). *Вісник НТУ «ХПИ»*. № 25 (1068). С. 137–144.

Директорії, як Симон Петлюра (випускник духовної семінарії), Іван Огієнко (очолював Міністерство ісповідань) та інших. Правове та законодавче закріплення статусу церкви в державі відбувалося через прийняття спеціальних законодавчих постанов, так і завдяки окремим положенням у конституційних актах. Згадані норми характеризувалися прагненням гармонізувати стосунки між світською владою та церквою. При цьому, маючи особливі взаємини з православною церквою як із традиційною, держава завжди декларувала свободу віросповідання, намагалася не допускати утисків прав інших релігій»¹³²⁶.

Істотне значення для висвітлення еволюції церковних інституцій у добу національно-культурного відродження становлять дослідження з історії міжконфесійних відносин. «Відомо, – підкреслювали автори праці «Національне відродження і релігія», – що один із загальногуманістичних принципів звучить так: практично будь-який плюралізм і багатоголосся в суспільстві є благом. Однак у житті все набагато складніше. У всякому разі багатоконфесійність у культурі українців відіграє в ній неоднозначну, часто суперечливу роль. Останнє зумовлено тим, що різні конфесії в Україні не співіснували мирно. Між ними майже завжди точилася боротьба, в якій гинули люди, храми, ідеї, школи, мистецтво. І причини цих конфліктів були власне не релігійні. Конфесії найчастіше відбивали політичні, економічні, ідеологічні, культурні інтереси різних соціальних груп або сусідніх народів, які боролися за панування над Україною»¹³²⁷.

Природно, що історію міжконфесійних відносин учені розглядають у тісному зв'язку з питанням «національної церкви», вирішення якого дає змогу інструменталізувати релігію в націє- та державотворчих процесах, залучити релігійний чинник у конструювання нації. У новітньому дослідженні

¹³²⁶ *Ганзуленко, В. П.* (2007). Українська Держава 1917-1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXI. С. 167.

¹³²⁷ *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Кирюшко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ: Асоціація «Україно». С. 3–4.

«Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» підкреслено, що в сучасних конотаціях категорії «національна церква» присутніми є УАПЦ, УПЦ КП, УГКЦ, а також УПЦ¹³²⁸. В історіографії зазначено, що таке співвідношення сил переважно визначене саме в добу українського відродження на початку ХХ століття, коли прагнення регламентувати статус православної церкви призвело до початку розколу в церковному середовищі українського православ'я.

Академічні інтереси істориків зосереджувалися навколо питань державно-церковних відносин 1917-1921 років. Ці студії виокремлено до *другої групи* наукових праць, яку представляють такі автори, як Л. Бабенко, В. Єленський, А. Киридон, В. Пащенко, О. Саган, Л. Филипович, М. Щербань, П. Яроцький та інші. Беззаперечний пріоритет у висвітленні питань, що пов'язані з історією державно-церковних відносин, належить А. Киридон. Особливістю методології вченої щодо аналізу складної взаємодії церкви й держави у 1917-1921 роках стало структурування дослідження за трьома рівнями: правовим, інституційним і морально-ціннісним¹³²⁹. Учена насамперед досліджувала регламентованість релігійно-церковного життя, з'ясовувала статус церкви в законодавчих актах Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР. У цьому контексті цінними стали висновки А. Киридон про те, що відстороненість владних структур чи певний вакуум, який створився навколо церкви на початок діяльності Української Центральної Ради, активізував рух за оновлення релігійно-церковного життя й пошук шляхів власного виживання церкви. Священники повинні були вирішувати низку нагальних проблем організаційного, інституційного та діяльнісного характеру. Революційний злам 1917 року призвів до необхідності реструктурування трьох основних форм активності ортодоксальної церкви – політичної, суспільної та

¹³²⁸ *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України* (2012). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. С. 52.

¹³²⁹ *Киридон, А. М.* (2013). Релігійно-церковне життя в період Гетьманату: проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. С. 252–259.

внутрішньо-організаційної¹³³⁰. Правове закріплення статусу церкви відбувалося через ухвалення конституційних актів і спеціальних законодавчих постанов¹³³¹.

Цінними є наукові узагальнення А. Киридон щодо сутності інституційного складника державно-церковних відносин – системи органів влади, що регулювали розв'язання релігійних питань. Вона підкреслила, що основна установа – Міністерство ісповідань, мало ефективну структуру: департамент загальних справ, департамент православної церкви, департамент інослав'я та іновір'я, департамент духовної освіти¹³³². За спостереженням В. Гонзуленко, під час усіх форм організації влади, упродовж 1917-1921 років існував окремий державний орган, хоча з різною назвою. Цей орган займався релігійними питаннями: Департамент ісповідань, Міністерство ісповідань, Міністерство культів¹³³³.

Аналізуючи зміст державно-церковних відносин у революційну добу, А. Киридон звернула увагу на їх морально-ціннісний аспект, який, на думку вченої полягав в особистому ставленні керівників тогочасних державних установ до віри та релігії. Так, приміром, вона зазначала, що П. Скоропадський був глибоко віруючою людиною та православним християнином, а відтак намагався гармонізувати відносини держави та церкви¹³³⁴.

Значний пласт історичних досліджень державно-церковних відносин 1920-х років присвячений висвітленню специфіки взаємин більшовиків і

¹³³⁰ **Киридон, А. М.** (2017). Церква в умовах революційного зламу 1917 року. *Українська національна революція 1917-1921 років крізь призму сучасності (до 100-річчя події)* : зб. наук. ст., матеріалів, тез учасників наук.-метод. сем., 2 березня 2017 р. / упоряд. : Л. Л. Бабенко, І. О. Міщенко. Полтава. С. 28, 35.

¹³³¹ **Ганзуленко, В. П.** (2007). Українська Держава 1917-1920 рр. : проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXI. С. 167.

¹³³² **Киридон, А. М.** (2013). Релігійно-церковне життя в період Гетьманату : проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. С. 254–255.

¹³³³ **Ганзуленко, В. П.** (2007). Українська Держава 1917-1920 рр. : проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXI. С. 167.

¹³³⁴ **Киридон, А. М.** (2013). Релігійно-церковне життя в період Гетьманату : проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. С. 254–255.

християнських конфесій. Йдеться, передусім, про праці Л. Бабенко¹³³⁵, О. Ігнатуші¹³³⁶, А. Киридон¹³³⁷, В. Пащенко¹³³⁸, М. Щербаня¹³³⁹ та інших. Учені на основі аналізу розсекречених архівних першоджерел розлого проаналізували методи і стиль атеїстичної політики радянської влади доби «воєнного комунізму», звернули увагу на те, що релігійна політика більшовиків в Україні активно використовувала тоталітарні методи антицерковної боротьби. Звичними для них були адміністративний тиск на духовенство, репресивно-каральні методи, антирелігійна пропаганда, дискредитація церкви, знищення її матеріальної основи тощо¹³⁴⁰. Суттєвий фактичний матеріал щодо змісту антирелігійної політики більшовиків оприлюднено в працях Л. Бабенко. Авторка зазначала, що з-поміж технологій антирелігійної боротьби більшовики активно використовували дискредитацію УАПЦ, організацію внутрішніх розколів, вербування агентури з числа церковної ієрархії та духовенства, звинувачення в контрреволюційній діяльності, навішування ярликів «петлюрівців», залякування й арешти. Учена обґрунтувала висновок про формування силової моделі державно-церковних відносин, основним завданням якої стала боротьба з автокефалією української православної церкви. Цінними є звернення уваги Л. Бабенко на формальні й неформальні мотиви переслідувань духовенства й вірян. Усі вони були об'єднані загальним неформальним

¹³³⁵ **Бабенко, Л.** (2017). Мотиви політичних переслідувань та репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви в Радянській Україні (1920-і рр.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 384–394.

¹³³⁶ **Ігнатуша, О. М.** (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.

¹³³⁷ **Киридон, А.** (2004). Державно-церковні відносини в Радянській Україні 1920-х – 1930-х років : соціальний вимір. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 12. С. 234–256; **Киридон, А. М.** (2005). Час випробувань : держава, церква, суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники. 384 с.

¹³³⁸ **Пащенко, В. О. & Киридон, А. М.** (2004). Більшовицька влада і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. Полтава : АСМІ. 335 с.

¹³³⁹ **Щербань, М. В.** (2015). Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці. 268 арк.

¹³⁴⁰ **Там само.** С. 190–192.

мотивом – вірою, а формально звучали як підтримка українського буржуазного націоналізму¹³⁴¹.

До *третьої* групи наукових досліджень взаємодії релігійного й культурного чинників суспільного життя належать персоналістичні дослідження, у яких учені проаналізували внесок тогочасних релігійних і державних діячів щодо побудови національної церкви, духовного та релігійного відродження України. Мова йде про церковно-релігійну діяльність митрополита Київського Антонія (Храповицького), митрополита УАПЦ Василя Липківського, міністрів ісповідань О. Лотоцького, В. Зіньківського, І. Огієнка. Так, релігієзнавчим ідеям О. Лотоцького (1870-1939 роки) – історика церкви, ученого, громадсько-політичного діяча, міністра ісповідань у часи Гетьманату Павла Скоропадського – присвячені праці В. Ульяновського¹³⁴², В. Швидкого¹³⁴³, Л. Кондратика¹³⁴⁴ та інших. Окреме місце в наукових пошуках сучасних учених належить релігієзнавчій спадщині активного українського історика, суспільно-політичного діяча доби Гетьманату В. Липинського (1882-1931 роки). Аналіз його релігієзнавства був предметом досліджень таких учених, як Л. Кондратик¹³⁴⁵, С. Кагамлик¹³⁴⁶, Ю. Марченко¹³⁴⁷ та інших. Автори зазначають, що релігієзнавчі пошуки В. Липинського були тісно пов'язані із містицизмом. Релігія, на думку мислителя, є формою містицизму,

¹³⁴¹ **Бабенко, Л.** (2017). Мотиви політичних переслідувань та репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви в Радянській Україні (1920-і рр.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 384–394.

¹³⁴² **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.

¹³⁴³ **Швидкий, В.** (2000). Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблеми Української церкви (1917-1919 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 4. С. 65–70.

¹³⁴⁴ **Кондратик, Л.** (2003). Олександр Лотоцький про народ як активний чинник церковного життя. *Філософські обрії*. № 10. С. 138–141.

¹³⁴⁵ **Кондратик, Л. Й.** (2002). Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського : монографія. Луцьк : Надстир'я. 260 с.

¹³⁴⁶ **Кагамлик, С.** (2008). Релігійний чинник інтеграції українського суспільства в оцінці В. Липинського та сучасних дослідників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 12. С. 36–38.

¹³⁴⁷ **Марченко, Ю.** (2008). Релігія і церква в історії України : погляд В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія : *Історія, економіка, філософія*. Вип. 14 : Український консерватизм і гетьманський рух : історія, ідеологія, політика. Київ. С. 193–197.

іраціональною вірою в Бога. У той же час релігія уможлиблює досконалі форми соціального й морального життя, є чинником активізації людської діяльності.

Пріоритетне місце в сучасному історичному дискурсі посідають соціокультурні й релігієзнавчі ідеї та практики І. Огієнка (1882-1972 роки) – ученого, церковного, державного, громадського діяча, літературознавця, ректора, православного митрополита, історика української церкви. Його постаті присвячені праці таких дослідників, як І. Тюрменко¹³⁴⁸, М. Тимошик¹³⁴⁹, З. Тіменик¹³⁵⁰, А. Марушкевич¹³⁵¹, І. Преловська¹³⁵² та інші. У центрі їхньої уваги – релігієзнавча думка І. Огієнка, його наукові підходи до дослідження історії української церкви, розуміння релігії в контексті христоцентризму й апології православ'я. Учені підкреслюють, що відповідно до концепції І. Огієнка, церква має бути національною за змістом і характером своєї діяльності, а народ виступає провідною силою церковного життя.

Також до цієї групи належать наукові праці, у яких висвітлено релігієзнавчі погляди визначних державних, громадських і культурних діячів доби української національно-демократичної революції, зокрема О. Бочковського, В. Винниченка, М. Грушевського, С. Петлюри,

¹³⁴⁸ **Тюрменко, І. І.** (2002). Іван Огієнка (Митрополит Іларіон). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 12. С. 458–508.

¹³⁴⁹ **Тимошик, М.** (2001). Митрополит Іларіон (Іван Огієнка) і Українське Відродження. URL : <http://national.org.ua/library/ohijenko.html> (дата звернення: 01.12.2019).

¹³⁵⁰ **Тіменик, З.** (1997). Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ. 20 с.; **Тіменик, З. І.** (2016). Взаємозв'язок філософсько-релігійних ідей в інтерпретації митрополита Іларіона (Огієнка) і його сучасників : історико-культурний контекст. *Іван Огієнка і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Вип. XIII. С. 336–338.

¹³⁵¹ **Марушкевич, А. А.** (2004). Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 402 арк.; **Марушкевич, А. А.** (2004). Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні: автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 40 с.

¹³⁵² **Преловська, І. М.** (2008). Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка. *Іван Огієнка і сучасна наука та освіта*: наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т. С. 167–177.

П. Скоропадського, А. Річинського, М. Шаповала та інших. Про це буде йти мова в наступному параграфі. Історики зазначають, що релігієзнавча спадщина початку ХХ століття була органічним складником українського національно-культурного відродження, відіграла вагому роль щодо підготовки широкого релігійного підґрунтя формування української державності.

Істотне значення для висвітлення українського церковно-релігійного та культурного життя 1917-1921 років становлять студії, що присвячені аналізу регіональних аспектів функціонування церкви, а також характеристиці церковно-релігійного і культурного повсякдення¹³⁵³. Такі дослідження дають змогу визначити рівень і характер тогочасної церковної організації в регіонах, з'ясувати ставлення населення до релігії, ступінь легітимації церковно-релігійної парадигми серед українства, роль церкви в піднесенні культурного й освітнього рівня населення.

Водночас, як зазначає В. Ганзуленко «[...] відсутність чіткої релігійної політики стосовно взаємодії Української держави з конфесіями, що не мали загальнодержавного значення, сприяла з одного боку непорозумінню серед релігійних громад (інколи навіть відверто ворожому ставленню між ними), а з іншого – було втрачено можливість об'єднання різного за віросповіданням населення заради розбудови самостійної української держави»¹³⁵⁴.

Звернення українських істориків до висвітлення взаємовпливів релігійно-церковного, національно-культурного й державно-політичного чинників революційних подій 1917-1921 років свідчить про утвердження в історичній науці цивілізаційного розуміння українського історичного процесу. У новітній історіографії обґрунтовано положення про те, що вплив згаданих чинників на тогочасні суспільно-політичні процеси в добу національно-демократичної революції був винятково важливий і відіграв вагому роль у консолідації та

¹³⁵³ **Сніда, Є. О.** (2012). Культурно-національний вектор діяльності православного духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917-1918). *Наддніпряньська Україна : історичні процеси, події, постаті*. Вип. 10. С. 259–267.

¹³⁵⁴ **Ганзуленко, В. П.** (2007). Українська Держава 1917-1920 рр. : проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. XXI. С. 167.

соборницькій ідентифікації українського суспільства. Тогочасний досвід має важливе значення і для сучасного етапу побудови української національної церкви, підвищення її ролі в духовному житті і соціокультурних процесах загалом. Тематичний ландшафт сучасних історичних досліджень, маркований темами релігійної політики Української Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, проводу ЗУНР щодо державно-церковних відносин, пов'язаний з висвітленням взаємодії ідейних і ціннісно-сміслових аспектів релігійного життя, діяльності релігійних і церковних лідерів православних, римо- та греко-католицьких, а також протестантських церков із соціокультурними процесами. Значна увага в новітніх релігієзнавчих і культурологічних студіях приділена з'ясуванню питань української автокефалії, вивченню заходів тогочасних державних утворень щодо визнання української національної церкви на міжнародній церковній і політичній арені. Спільною позицією більшості дослідників є думка про те, що належне ставлення до церковно-релігійного життя з боку українських державних інституцій 1917-1921 років відіграло вагомую роль у розвитку концепту «національна церква» та духовно-культурному збагаченні української національної ідентичності.

У той же час аналіз дослідницьких практик досвіду церковно-релігійного виміру українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття засвідчує, що порушена проблема, особливо з погляду взаємовпливів церковно-релігійного і національно-культурного життя, не вичерпана. Перспективними для подальшого вивчення є історіографічні сюжети щодо спільної діяльності церковних, наукових, освітніх та культурних установ в умовах національного державотворення, владної підтримки ініціатив лідерів релігійно-церковних і культурних організацій, спрямованих на підвищення духовності населення, його освітнього та культурного рівня. Багато необхідно зробити для вивчення специфіки релігійного й культурного життя в різних регіонах України.

5.2. Історіографія релігієзнавчої думки діячів українського національно-культурного відродження

Тезаурусні рефлексії сучасного соціокультурного простору засвідчують експоненційне зростання кількості вживання засобами масової інформації, громадським середовищем, політичним істеблішментом, представниками культури, науки й аналітичним сектором низки конфесійних концептів: «церква», «томос», «помісність», «митрополія», «автокефалія» тощо. Такий стан суспільного дискурсу об'єктивно демонструє інтерес до питань, які пов'язані з релігійно-конфесійною тематикою, активно інтегрується у державо- та націєтворчу площину. Духовно-релігійна інтенційність суспільного діалогу набуває статусу вагомого складника, необхідної умови розбудови демократичного суспільства з цивілізаційним виміром. Більше того, у сучасному світі поступово знижується градус щодо дискусії про співвідношення релігійного (клерикального) та світського (секулярного) чинників соціокультурного й державно-політичного розвитку. Людство дедалі частіше усвідомлює важливість і впливовість релігії та церкви щодо розв'язання як глобальних, так і регіональних проблем. Особливо справедливим таке твердження буде щодо націй, в історії становлення ідентичності яких релігія відіграла помітну роль. Це стосується зокрема й українського історичного поступу, у якому християнська, передусім, православна традиція, була і залишається невід'ємним складником націє- та державотворення¹³⁵⁵.

Активізація сучасних церковно-релігійних досліджень підготовлена попереднім культурологічним і релігієзнавчим осмисленням історіо-, соціо- та культурософських проблем, науковою концептуалізацією релігійно-церковних і міжконфесійних питань. Показово, що історики звертають увагу на таку особливість українського національно-культурницького відродження, як

¹³⁵⁵ *Семергей, Н. В.* (2018). Релігієзнавча думка українського національно-культурного відродження початку ХХ ст.: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка.* Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. Вип. 1. Ч. 2. С. 157.

безпосередню участь його провідників у розвитку й модернізації релігієзнавчої думки. Це дозволило вченим утверджувати думку, що значний масив релігієзнавчого наративу представлений у творчій спадщині діячів українського національно-культурного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. Розвиток тогочасної релігієзнавчої думки сприяв формуванню важливих ідейно-теоретичних і світоглядно-філософських засад національно-культурного відродження, запропонував ідейно-релігійне обґрунтування державотворчих змагань Української революції 1917-1921 років. Вплив релігієзнавчих ідей, візій і поглядів мислителів того часу відчутно й сьогодні. Необхідність їх сучасної інтерпретації зумовлена гостротою питання щодо долі та перспектив розвитку українського релігійного життя на тлі соціокультурного простору.

У новітньому історіографічному пізнанні історія релігієзнавчої думки поступово набуває статусу повноцінного предмета дослідження. Це, насамперед, пов'язано із новою історіографічною ситуацією, сформованою в умовах незалежності України, із демократизацією історичного дискурсу, осучасненням методології української історичної науки на основі цивілізаційного та соціокультурного інструментаріїв, а також із подоланням радянської атеїстичної методології щодо відтворення змісту української національної історії. Розширення функцій сучасної історіографії дозволило дослідникам зосередитись на систематизації й осмисленні наявного наукового доробку щодо церковно-релігійного життя України, що значно сприятиме актуалізації та реабілітації сутнісної ролі релігії й церкви в сучасних соціокультурних, громадсько-політичних і зовнішньо-інтеграційних стратегіях держави.

На думку більшості дослідників, інтелектуальна й духовно-культурна праця української інтелігенції в імперську добу всупереч політиці влади сприяла процесу становлення й утвердження української ідентичності. В інтелектуальній творчості тогочасних суспільних лідерів, діячів культури та науки питання релігії та церкви займали важливе місце. Інтелігенція розуміла

наскільки важливою є релігійна й духовна основа розвитку просвітницького й культурного руху, її роль для національної мобілізації українського народу¹³⁵⁶. Цілком закономірно, що в сучасному соціогуманітарному пізнанні систематизація, наукове осмислення релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження окреслили окремий напрям історичних студій.

Історики зазначають, що зміст українського національно-культурного відродження був багатограним, а одним із його найважливіших проявів стала активізація духовного й культурно-релігійного життя. Український національний рух характеризувався культурним і духовним відродженням суспільства, яке заклало підвалини організаційної консолідації українських сил для боротьби за державно-національне відродження¹³⁵⁷. До невід'ємних складників духовно-культурного відродження українства дослідники відносять розвиток релігієзнавчої думки. Коло питань, що цікавили тогочасних суспільних діячів було надзвичайно широким: поняття, природа, сутність, основні характеристики релігії; зміст християнських і нехристиянських релігійних учень; співвідношення релігії із соціальним, культурним і політичним життям; уявлення про церкву як форму релігійної організації; феномен та державотворча роль національної церкви; обґрунтування права українського православ'я на автокефалію й помісність; співвідношення теїстичних та атеїстичних першооснов тощо.

Українська релігієзнавча спадщина другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття представлена як іменами державно-політичних, громадських і церковних лідерів, так і безпосередніх діячів науки й культури. З-поміж них історики називають такі імена, як М. Боголюбов, О. Бочковський, В. Винниченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, В. Липинський, О. Лотоцький, І. Огієнко, М. Постнов, О. Потебня, А. Річинський, І. Франко,

¹³⁵⁶ *Калач, В.* (2010). Релігія та українське націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Українознавство. № 14. С. 55.

¹³⁵⁷ *Історія України* (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. С. 157, 180.

М. Шаповал, Т. Шевченко та інші. У новітній історичній науці й історичному релігієзнавстві аналіз й осмислення їхніх релігійних поглядів та інтерпретацій представлені загалом репрезентативно. Відтворення змісту релігієзнавчих ідей та уявлень тогочасних мислителів на сьогодні набуло наукового оформлення в чималому масиві історичних, релігієзнавчих, філософських і культурологічних синтез. Це дає підстави виокремити кілька *історіографічних рівнів* вивчення української релігієзнавчої думки досліджуваного періоду.

Перший рівень – *теоретико-епістемологічний*, представники якого запропонували обґрунтування низки нових наукових підходів та методологічних стратегій осмислення релігієзнавчої спадщини діячів українського національно-культурного відродження. Це студії таких учених, як О. Бучма, І. Гирич, Є. Дулуман, В. Єленський, І. Ісіченко, Я. Калакура, А. Киридон, А. Колодний, Л. Кондратик, П. Кралюк, В. Любащенко, В. Пащенко, О. Саган, О. Сарбей, Л. Тимошенко, О. Турій, В. Ульяновський, Л. Филипович, П. Яроцький та інших¹³⁵⁸. Науковці підкреслюють важливість дотримання принципів об'єктивності, всебічності, системності, позаконфесійності, світоглядного плюралізму, звертають увагу на те, що дослідження релігієзнавчої спадщини дає підстави для висновку про безперервність українського академічного релігієзнавства, теоретичні основи якого були закладені в другій половині XIX століття творчими рефлексіями М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, Т. Шевченка, М. Драгоманова, О. Потебні, І. Франка та інших.

Другий історіографічний рівень – *антолого-синтетичний*. У наукових працях, що об'єднані на цьому рівні, репрезентовано цілісний, системний і компаративний аналіз релігієзнавчої думки українського національного

¹³⁵⁸ *Бучма, О.* (2007). Становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 36. С. 82–90; *Дулуман, Є.* (2014). Релігія як складова універсуму культури : український контекст. Чернівці : Рута. 156 с.; *Єленський, В.* (2013). Велике повернення : релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів : Вид-во УКУ. 504 с.; *Ісіченко, І.* (2003). Історія Христової Церкви в Україні : курс лекцій для вищих духовних шкіл. Харків : Акта. 472 с.

відродження досліджуваного періоду, представлено та обґрунтовано уявлення про її специфічний і самобутній зміст, окреслено її місце в історії розвитку вчення про релігію в Україні. Антолого-синтетичний рівень представлений науковим доробком таких учених: Л. Кондратик¹³⁵⁹, О. Марченко¹³⁶⁰, Л. Рабаданова¹³⁶¹, В. Балух¹³⁶² та інших. Дослідники зазначають, що виокремлення творчої спадщини чільних представників українського руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття в окремий етап історії релігієзнавства, зумовлений системним баченням тогочасними мислителями змісту та шляхів розв’язання основних релігієзнавчих проблем, з-поміж яких – релігієзнавчі теорії, взаємозв’язок релігії та буття, концепція українського християнства (М. Грушевський), обґрунтування поняття «Українського Православ’я» (А. Річинський) тощо.

Серед значного масиву праць, що присвячені різним аспектам еволюції релігієзнавчої думки в добу українського національно-культурного відродження, окремо необхідно назвати синтетичні дослідження Л. Кондратика – одного з фундаторів наукової школи «Релігія як фактор особистісних і соціальних трансформацій» в Київському НУ ім. Т. Шевченка, який запропонував своє бачення філософсько-соціологічного виміру концептуальних положень тогочасних учених і мислителів про сутність і функціональність релігії, її взаємодію з такими сферами суспільного буття як соціальне життя, культура, політика, а також націєтворчими процесами. Л. Кондратик підкреслював, що релігієзнавча спадщина тогочасних українських державних і громадських діячів, представників культури щодо релігійної сфери постала як

¹³⁵⁹ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

¹³⁶⁰ **Марченко, О.** (2004). Богошукання як шлях людського самоздійснення : аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції : монографія. Черкаси : Брама, вид. Вовчок. 264 с.

¹³⁶¹ **Рабаданова, Л. В.** (2014). Релігієзнавчі ідеї в філософсько-освітній спадщині мислителів Київської Духовної Академії (другої половини ХІХ – початку ХХ століття) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 16 с.

¹³⁶² **Філософсько-богословська спадщина мислителів ХVІІ-ХХ ст.** (2013) : колект. монографія / за наук. ред. В. О. Балуха. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. 312 с.

самостійне явище, особність якого полягала в такому обґрунтуванні суспільно-функціональної природи релігії, яка найперше впливає на характер соціального життя і культурогенез етносу, а також у розкритті дієвості церковного чинника в тій площині, якій вона відповідає потребам суспільного і національного поступу. Пріоритет Л. Кондратика у вивченні еволюції релігієзнавчої думки виявився й у тому, що він досить повно розкрив зміст концептуальних положень представників українського національно-культурного відродження щодо феномену релігії та церкви. Учений скрупульозно висвітлив сутність релігієзнавчих концепцій М. Шаповала, В. Липинського, М. Грушевського, О. Лотоцького та інших, запропонував їхній власний аналіз та історико-релігієзнавчу оцінку¹³⁶³.

Відтворенню релігійних візій та релігієзнавчих інтерпретацій тогочасних громадсько-політичних лідерів і діячів культури присвячені наукові студії, що об'єднані на *персоналістичному* рівні історіографічного дискурсу. Мова йде про новітні праці стосовно релігієзнавчих студій М. Грушевського, М. Драгоманова, Лесі Українки, В. Липинського, О. Лотоцького, І. Огієнка, А. Річинського, І. Франка, М. Шаповала, Т. Шевченка та інших.

Релігієзнавчі рефлексії другої половини ХІХ століття відкриває літературно-філософська спадщина Т. Шевченка (1814-1861 роки). Осмисленню його поглядів на релігію присвячені наукові студії таких учених, як А. Банера¹³⁶⁴, Д. Бучинський¹³⁶⁵, Д. Гурська¹³⁶⁶, В. Гусар¹³⁶⁷,

¹³⁶³ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. С. 5, 34.

¹³⁶⁴ **Банера, А.** (2014). Шевченкова віра. *Волинь філологічна : текст і контекст*. Вип. 18. С. 101–109.

¹³⁶⁵ **Бучинський, Д.** (1962). Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. Мадрид ; Лондон : Союз українців у Великій Британії. 256 с.

¹³⁶⁶ **Гурська, Д. В.** (2013). Релігійний дискурс в українській літературній мові : від вічного слова Т. Г. Шевченка до сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 10. С. 29–32.

¹³⁶⁷ **Гусар, В.** (2014). Сакральне та божественне у творчості Т. Г. Шевченка. *Українська академія мистецтва*. Вип. 22. С. 43–53.

М. Даниленко¹³⁶⁸, І. Дзюба¹³⁶⁹, Є. Дулуман¹³⁷⁰, І. Захара¹³⁷¹, А. Колодний¹³⁷², М. Павлюк¹³⁷³, С. Росовецький¹³⁷⁴, Є. Сверстюк¹³⁷⁵, А. Скоць¹³⁷⁶, Д. Степовик¹³⁷⁷, Д. Чуб¹³⁷⁸, Ю. Щербяк¹³⁷⁹, Л. Юдіна¹³⁸⁰ та інші. Учені спільні в думці, що літературна спадщина Кобзаря містить вагомий релігієзнавчий складник. Твори Т. Шевченка переповнені сакральною лексикою, він повсякчас звертається до Святого Письма. Як есенційно підкреслював А. Колодний, червоною стрічкою в творах Кобзаря звучав заклик до Бога зглянутися на злидні та нещастя українського народу; він ладен був навіть «проклясти» Бога

¹³⁶⁸ **Даниленко, М.** (2013). Ментальні підвалини релігійного світобачення Т. Шевченка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія.* Вип. 13. С. 109–113.

¹³⁶⁹ **Дзюба, І.** (2005). Тарас Шевченко. Київ : Альтернативи. 702 с.

¹³⁷⁰ **Дулуман, Є.** (2017). Світогляд Т. Г. Шевченка : релігія і атеїзм. URL : <http://www.ateism.ru/duluman/shevchenko.htm> (дата звернення: 01.12.2019).

¹³⁷¹ **Захара, І.** (2014). Т. Г. Шевченко і християнські конфесії в Україні. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство.* Вип. 9. С. 59–66.

¹³⁷² **Колодний, А.** (2005). Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполом. 336 с.

¹³⁷³ **Павлюк, М. М.** (1996). Біблійний компонент у поетичній творчості Т. Г. Шевченка. *Jews and Slavs. Jerusalem.* V. 5. P. 115–122; **Павлюк, М. М.** (1997). Інтерпретація Псалтиря в поезії Т. Шевченка. *Українська література в системі літератур Європи і Америки (XIX – XX ст.).* Київ : Заповіт. С. 63–94.

¹³⁷⁴ **Росовецький, С.** (2008). Агіографія християнства в літературній творчості Шевченка. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка /* Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. Київ : Наук. думка. С. 321–343; **Росовецький, С.** (2008). Біблійні мотиви у творчості Т. Шевченка. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка /* Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. Київ : Наук. думка. С. 344–372.

¹³⁷⁵ **Сверстюк, Є. О.** (2011). Шевченко понад часом. Есеї. Луцьк ; Київ : ВМА «Терен» ; ТВО «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 280 с.

¹³⁷⁶ **Скоць, А. І.** (2013). «Щоб слово пламенем взялось» : Поетичний світ Тараса Шевченка. Львів : ЛДУ імені Івана Франка. 257 с.

¹³⁷⁷ **Степовик, Д.** (2013). Наслідуючи Христа : Віруючий у Бога Тарас Шевченко. Київ : Вид-во імені Олени Теліги. 480 с.; **Степовик, Д.** (2014). Віра Шевченка : деякі контрверсії. *Слово і час.* № 6. С. 6–14.

¹³⁷⁸ **Чуб, Д.** (2013). Живий Шевченко : Невигадані історії. Київ : Ярославів вал. 272 с.

¹³⁷⁹ **Щербяк, Ю.** (2014). Релігійний світогляд Тараса Шевченка : соціокультурний вимір. *Психологія і суспільство.* № 1. С. 39–43.

¹³⁸⁰ **Юдіна, Л. М.** (2004). Формування релігійного світогляду великого поета-провидця Т. Г. Шевченка. *Шевченкіана на початку XXI століття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 березня 2004 р.* Харків : ХДНБ. С. 7–17.

за бездіяльність й очікування¹³⁸¹. Цінними для розуміння внеску релігієзнавчої спадщини Т. Шевченка в розвиток національного відродження вважаємо висновки Д. Степовика про ставлення Кобзаря до різних конфесій. Учений зазначав, що віра Т. Шевченка була близькою до літери в дусі Євангелія. Він бачив згубність міжконфесійних протистоянь, які роздирають церковні організми й суспільства в багатьох країнах і мав своє позитивне й водночас критичне ставлення до кожної з них¹³⁸². Значний масив історичних досліджень присвячено осмисленню релігійних поглядів І. Франка (1856-1916 роки). Вивченню його бачення місця й ролі релігії та церкви в національному й соціальному житті присвятили дослідження І. Волошин¹³⁸³, Н. Горбач¹³⁸⁴, Я. Грицак¹³⁸⁵, Т. Гундорова¹³⁸⁶, М. Зубрицький¹³⁸⁷, П. Іванишин¹³⁸⁸, С. Капран¹³⁸⁹, А. Колодний¹³⁹⁰, Л. Кондратик¹³⁹¹, В. Мазепа¹³⁹², В. Масненко¹³⁹³,

¹³⁸¹ *Релігієзнавство України* (2013) : в 2 кн. Кн. 1 : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. С. 22.

¹³⁸² *Степовик, Д.* (2014). Віра Шевченка : деякі контрверсії. *Слово і час*. № 6. С. 6–14.

¹³⁸³ *Волошин, І. В.* (2009). Науково-теоретичні засади релігієзнавчого аналізу філософсько-літературної спадщини Івана Франка. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філософія*. Вип. 170. С. 160–166.

¹³⁸⁴ *Горбач, Н.* (2006). Філософські переконання Івана Франка. Львів : Каменяр. 112 с.

¹³⁸⁵ *Грицак, Я.* (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.

¹³⁸⁶ *Гундорова, Т.* (2006). Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. Київ : Критика. 352 с.

¹³⁸⁷ *Зубрицький, М.* (2012). Релігія у творчості Івана Франка. *Молодь і ринок*. № 3 (86). С. 134–138.

¹³⁸⁸ *Іванишин, П.* (2006). Печать духу : національно-екзистенціальна Франкіана. Дрогобич : Відродження. 96 с.

¹³⁸⁹ *Капран, С.* (2004). Біблія у творчості І. Франка. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Кн. 2. С. 261–266.

¹³⁹⁰ *Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.* (1996). Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан. Львів : Логос. 184 с.

¹³⁹¹ *Кондратик, Л.* (2004). Українське релігієзнавство доби національного відродження. Луцьк : Надтир'я. 314 с.

¹³⁹² *Мазепа, В.* (2004). Культуроцентризм світогляду Івана Франка. Київ : Видавець ПАРАПАН. 232 с.

¹³⁹³ *Масненко, В.* (2007). Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань). *Франківські читання* : зб. ст. Черкаси : Вид-во ЧНУ. С. 154–158.

А. Наконечний¹³⁹⁴, В. Стеценко¹³⁹⁵ та інші. Учені зазначають, що в релігійній філософії І. Франка прослідковувалося прагнення підпорядкувати релігію культурному розвитку українства¹³⁹⁶. Він прагнув зробити духовність та релігію дієвими, інтегрувати до національного будівництва. Науковці підкреслюють, що співвідношення сцієнтистського й клерикального в творчій спадщині мислителя було особливим. Його репрезентують такі слова І. Франка: «Чим економічні й політичні обставини тяжчі, боротьба за існування трудніша, тим наука слабша, а віра дужча – народи, знеможені матеріально й духовно вертаються назад, до часів анімізму й фетишизму. І навідріть, чим ліпше ускладнюються економічні і політичні обставини, чим більша сума політичної волі і економічного добробуту в суспільності, тим сильніше і пряміше розвивається наука, тим більше блідне і слабне віра, релігія»¹³⁹⁷.

Набув відображення в сучасній історіографії релігієзнавчий доробок М. Драгоманова (1841-1895 роки). Він був предметом наукових зацікавлень В. Волковського¹³⁹⁸, С. Йосипенко¹³⁹⁹, А. Колодного¹⁴⁰⁰, Л. Филипович та інших. Цінними вважаємо висновки вчених про те, що в основі релігієзнавчих міркувань М. Драгоманова була ідея поліконфесійності українського народу, він заперечував наявність в Україні однієї національної релігії, яка б мала виняткове право й особливий статус у політичному та духовному житті. Крім

¹³⁹⁴ **Наконечний, А. & Наконечний, Р.** (2003). Проблеми релігійності українців у творчості Івана Франка. *Історія релігій в Україні* : праці XIII Міжнар. наук. конф., Львів, 20-21 травня 2003 р. Львів : Логос. Кн. II. С. 372–377.

¹³⁹⁵ **Стеценко, В. & Галуйко, Р.** (2017). Філософське релігієзнавство Івана Франка. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 521–529.

¹³⁹⁶ **Релігієзнавство України** (2013) : в 2 кн. Кн. 1 : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. С. 22.

¹³⁹⁷ **Зубрицький, М.** (2012). Релігія у творчості Івана Франка. *Молодь і ринок*. № 3 (86). С. 136.

¹³⁹⁸ **Волковський, В.** (2017). Михайло Драгоманов та Іван Франко : міркування про секулярність у перспективі історії української релігієзнавчої думки. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 530–541.

¹³⁹⁹ **Йосипенко, С. Л.** (2015). До проблем національної ідентичності в історико-філософському українознавстві. *Мандрівець*. № 6. С. 11–15.

¹⁴⁰⁰ **Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.** (1993). Проблема національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова. *Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова*. Київ. С. 88–93.

того, значний інтерес становить аналіз драгоманівського розуміння сутності релігії, у якому сучасні релігієзнавці виокремлюють чотири аспекти: по-перше, як явище духовної культури, продукт культурно-історичного процесу; по-друге, як історичний феномен, що виник у певний період історії внаслідок здійснених людьми пошуків «пояснення причин життєвих явищ», перед якими вони були безсилі; по-третє, релігія, на думку мислителя, – це перша «думка громадська, яка впорядковувалася», тобто перша відносно самостійна форма суспільної свідомості; по-четверте, – це комплекс думок, який шкодив чи посував поступ, бо одні «придавлювали в людях повагу до себе, особливо до свого розуму, а другі – збільшували її»¹⁴⁰¹.

Однією із найбільш дослідженою є релігієзнавча спадщина М. Грушевського (1866-1934 роки), яка представляє феномен у науковому набутку та суспільно-політичній діяльності видатного історика і громадського діяча. Його погляди на релігію та церкву відображені в працях «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці», «З історії релігійної думки на Україні» та інших. На це вказують В. Будз¹⁴⁰², І. Гирич¹⁴⁰³, О. Домбровський¹⁴⁰⁴, І. Паславський¹⁴⁰⁵, А. Колодний¹⁴⁰⁶, О. Кондратик¹⁴⁰⁷, Л. Кондратик¹⁴⁰⁸, В. Ластовський¹⁴⁰⁹, В. Ульяновський та інші.

¹⁴⁰¹ *Релігієзнавство України* (2010). Кн. 2 : Релігієзнавча наука років незалежності / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Українська Асоціація релігієзнавців. С. 23.

¹⁴⁰² *Будз, В.* (2003). Соціально-філософські погляди М. Грушевського : футурологічний аспект : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ. 160 с.

¹⁴⁰³ *Гирич, І. & Ульяновський, В.* (1994). Релігія та церква в житті та творчості Михайла Грушевського. *М. Грушевський. Духовна Україна (Збірка творів)* / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. Київ : Либідь. С. 521–544.

¹⁴⁰⁴ *Домбровський, О.* (2002). Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського. *Український історик*. № 1-4 (152-155). С. 257–265.

¹⁴⁰⁵ *Паславський, І.* (1994). Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський* : зб. наук. пр. і мат. Львів. С. 167–175.

¹⁴⁰⁶ *Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.* (1996). Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан. Львів : Логос. 184 с.

¹⁴⁰⁷ *Кондратик, О. В.* (1999). Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 21 с.

Вагомий внесок в актуалізацію та розкриття змісту релігієзнавчих ідей М. Грушевського належить О. Кондратик, яка підготувала дисертаційне дослідження «Феномен реалії у філософії історії М. С. Грушевського». Авторка зазначила, що лідер Української Центральної Ради запропонував таку концепцію українського християнства, яка інтегрувала елементи магічно-натуралістичної, християнської й нехристиянської релігій¹⁴¹⁰. На особливості змісту грушевськівської концепції українського християнства звертав увагу і Л. Кондратик, наголошуючи, що на думку М. Грушевського, християнство відіграло позитивну роль у державотворчих процесах, адже утверджувало універсальні цінності, як основу вищих культурних проявів людства. За М. Грушевським, народ постає соціальною опорою церкви, утворює «православну суспільність» і «православне громадянство», від яких залежить характер та способи організації церкви¹⁴¹¹.

Цінними для нового розуміння релігієзнавчої спадщини М. Грушевського стали студії І. Гирича та В. Ульяновського. Автори підкреслили, що проблеми релігії, церкви та їхнього впливу на національне і державне життя народу займали осібне місце в історіософських і суспільствозначних рефлексіях М. Грушевського¹⁴¹². Аналізуючи його погляди на релігію, В. Ластовський звернув увагу на їхній політичний контекст, оскільки під час з'ясування місця

¹⁴⁰⁸ **Кондратик, Л.** (2017). Михайло Грушевський і В'ячеслав Липинський про вплив реформаційних ідей на українську суспільність та організаційні форми релігійного життя. *Релігія та Соціум* : міжнар. часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. № 2 (26). С. 69–75.

¹⁴⁰⁹ **Ластовський, В.** (2004). Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. *Український історик*. С. 34–24.

¹⁴¹⁰ **Кондратик, О. В.** (1999). Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. С. 7.

¹⁴¹¹ **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку ХХ століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. С. 24–27.

¹⁴¹² **Гирич, І. & Ульяновський, В.** (1994). Релігія та церква в житті та творчості Михайла Грушевського. *М. Грушевський. Духовна Україна (Збірка творів)* / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. Київ : Либідь. С. 521–544.

релігії та церкви в житті українського суспільства історик виходив із розуміння церкви як засобу державницької або антидержавницької політики¹⁴¹³.

У новітній історіографії окремий масив досліджень цілком виправдано присвячено релігієзнавчим ідеям О. Лотоцького (1870-1939 роки) – історика церкви, вченого, громадсько-політичного діяча, міністра ісповідань Гетьманату Павла Скоропадського. До аналізу його поглядів на релігію та церкву зверталися В. Ульяновський¹⁴¹⁴, В. Швидкий¹⁴¹⁵, Л. Кондратик¹⁴¹⁶ та інші. Дослідники розглянули запропоновану О. Лотоцьким модель взаємин держави й церкви, яка полягала у зближенні державно-церковних інтересів шляхом включення проблем церкви у сферу державної політики. Як відомо, релігієзнавчі міркування О. Лотоцького були відтворені в «Законі про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві» (1 січня 1919 року), положення якого закладали основи автокефалії Української православної церкви¹⁴¹⁷. Л. Кондратик підкреслює, що О. Лотоцький у своїх богословських догматично-канонічних рефлексіях вагомому значення надавав народу – зовнішній опорі церкви¹⁴¹⁸, а В. Ульяновський наголошував на обґрунтуванні ним положення про тісне переплетіння церковних, державних, громадянських і національних інтересів¹⁴¹⁹.

Новітня історіографія не оминула релігієзнавчий спадок А. Річинського (1892-1956 роки) та М. Шаповала (1882-1932 роки). Ідейно-релігійну спадщину першого розглянуто в контексті обґрунтування поняття «Українське

¹⁴¹³ **Ластовський, В.** (2004). Михайло Грушевський про православну церкву в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. *Український історик*. № 3-4. С. 24.

¹⁴¹⁴ **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. 320 с.

¹⁴¹⁵ **Швидкий, В.** (2000). Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблеми Української церкви (1917-1919 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 4. С. 65–70.

¹⁴¹⁶ **Кондратик, Л.** (2003). Олександр Лотоцький про народ як активний чинник церковного життя. *Філософські обрії*. № 10. С. 138–141.

¹⁴¹⁷ **Швидкий, В.** (2000). Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблеми Української церкви (1917-1919 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 4. С. 65–70.

¹⁴¹⁸ **Кондратик, Л.** (2003). Олександр Лотоцький про народ як активний чинник церковного життя. *Філософські обрії*. № 10. С. 140.

¹⁴¹⁹ **Ульяновський, В. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. С. 36.

православ'я», визначення його культурно-історичних і духовно-релігійних характеристик¹⁴²⁰. Натомість творчий спадок М. Шаповала проаналізовано в координатах раціонально-матеріалістичного підходу, адже він, на думку Л. Кондратика, вважав, що із зростанням впливу науки та культури, значення церкви елімінується¹⁴²¹.

На четвертому історіографічному рівні – *концептуально-узагальнюючому*, ми об'єднали історичні синтети, у яких представлено науковий зріз, здійснено систематизацію й запропоновано оцінку релігієзнавчого спадку діячів українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Концептуально-узагальнювальний рівень засвідчено працями Л. Алексієвець, Я. Калакури, О. Рафальського, О. Удода, М. Юрія¹⁴²², В. Іванишина¹⁴²³, А. Колодного¹⁴²⁴, М. Поповича¹⁴²⁵, М. Рибачука¹⁴²⁶, П. Радька¹⁴²⁷ та інших. Учені експлікують есенційні характеристики поглядів українських діячів досліджуваного періоду на релігію, особливості її функціонування, місце й значення в житті народу, націє- та державотворчих процесах.

П'ятий рівень сучасних історичних досліджень української релігієзнавчої спадщини початку ХХ століття – *екстраполяційно-інтерпретаційний дискурс*, у

¹⁴²⁰ *Кондратик, Л.* (2004). Українське релігієзнавство доби національного відродження. Луцьк : Надтир'я. 314 с.

¹⁴²¹ *Кондратик, Л.* (2004). Релігія у спадщині Микити Шаповала. *Українське релігієзнавство*. №1 (29) С. 112.

¹⁴²² *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.; *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.

¹⁴²³ *Іванишин, В.* (1990). Українська церква і процес національного відродження. 2-е вид. Дрогобич : Відродження. 96 с.

¹⁴²⁴ *Релігієзнавство України* (2013) : в 2 кн. Кн. І : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. 439 с.

¹⁴²⁵ *Попович, М. В.* (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.

¹⁴²⁶ *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Кирюшко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ : Асоціація «Україно». 208 с.

¹⁴²⁷ *Радько, П. Г.* (2011). Історична роль християнської віри та православної церкви в розбудові та консолідації українського суспільства (історіографічний аспект). *Актуальні проблеми релігієзнавства* : зб. наук. ст. і матеріалів учасників Всеукр. конф. пам'яті акад. В. О. Пащенко, Полтава, 20 жовтня 2010 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. С. 67–77.

якому аналіз релігієзнавчого теоретизування представників українського національного відродження здійснено в контексті сучасних викликів цивілізаційного, релігійного й церковного змісту. Науково-історичний наратив у такому дискурсі сформовано висновками, що запропоновані у вище проаналізованих історичних студіях. Учені підкреслюють, що релігієзнавчі пошуки другої половини XIX – першої третини XX століття містять відповіді на ті питання інституціювання українського православ'я, що сьогодні набувають особливої ваги, подекуди загострюються та спричиняють суспільну дезінтеграцію¹⁴²⁸.

Підсумовуючи надбання новітнього історіографічного дискурсу щодо духовної складової українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, можна стверджувати про певний поворот українських дослідників до вивчення історії розвитку релігієзнавчої думки. Проведений історіографічний аналіз дав змогу констатувати, що тогочасні мислителі, церковні та громадські діячі запропонували деякі нові підходи до вирішення релігієзнавчих проблем. З-поміж них – обґрунтування необхідності посилення культурно-історичного змісту українського православ'я, висвітлення генези народного християнства, розгляд соціальних, культурних, політичних і громадянських аспектів функціонування та оприсутнення релігії тощо. Дослідники загалом єдині в думці про те, що релігієзнавчі рефлексії органічно пов'язувались із українським національно-культурним відродженням і відіграли вагому роль у підготовці релігійного підґрунтя формування української державності в революційну добу 1917-1921 років.

---

¹⁴²⁸ *Академічне релігієзнавство* (2000) / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Світ знань. 862 с.; *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення : досвід сучасної України* (2012). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 272 с.; *Киридон, А.* (2017). Релігійний ландшафт початку XXI століття : сутнісні характеристики. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 617–628.

5.3. Культурно-просвітницька діяльність і соціальна роль духовенства в розвитку українського національного руху

Історіографія свідчить, що кожен період національної історії, явище чи подія має своїх творців та істориків. Їх називають по-різному – пасіонарії, «будителі», лідери, провідники, інтелектуали, літописці. Українська історія підкреслює факт, що рушіями суспільного прогресу в органічній єдності була політична еліта та інтелігенція, які в різні періоди виконували історично обумовлену місію лідерства. Так відбувалося в імперську добу українського національно-культурного відродження, коли поряд із продовженням політичної боротьби за державну самостійність і соборність широкого розвою набув культурницький рух, провідниками якого стала літературна, наукова, мистецька, педагогічна інтелігенція. Виняткового значення у плеяді тогочасних культурних і національних «будителів» відіграло духовенство, насамперед, греко-католицьких, меншою мірою – православних та протестантських конфесій, релігійна та суспільна позиція якого сприяла піднесенню національного руху та викликала до життя нові форми релігійно-церковного життя українців.

У новітній історичній науці питанням функціонування конфесій та діяльності духовенства на підросійських і підавстрійських землях України означеного періоду присвячено значний масив досліджень. Його поява обумовлена насамперед демократизацією суспільного життя й нової наукової парадигми стосовно релігії та церкви, що відкрило перед ученими широкий і недостатньо досліджений пласт національної історії – її релігійно-церковний вимір.

Характерними особливостями сучасної історіографії з дослідження поступу церковно-релігійної, передусім християнської традиції в Україні, є формування нових історіографічних шкіл, які умовно можна пов'язати з вивченням православних, греко-католицької та протестантських церков. Для багатьох їхніх представників характерною є легітимація конфесійної методології, яка обумовлює дещо ангажоване висвітлення історичних подій,

виявляє прагнення авторів визнати ту або ту конфесію головним духовно-інституційним репрезентантом українського народу¹⁴²⁹. У той же час, переважна більшість істориків релігії й церкви дотримується раціоналістичного підходу, вибудовує наукові положення на пріоритетах новітньої методології історичної науки.

З-поміж великого масиву публікацій теоретико-методологічне значення для висвітлення місця й ролі християнського кліру в національному русі становлять дослідницькі проекти «Історія релігій в Україні» (А. Колодний, П. Яроцький та інші)¹⁴³⁰ та «Історія церкви та релігійної думки в Україні» (О. Крижанівський, С. Плохій)¹⁴³¹. Учені, на основі комплексу різноманітних джерел, висвітлюють не лише суспільний, конфесійний і правовий статус духовенства, але й розглядають його діяльність у широкій палітрі міжконфесійних відносин, виокремлюють освітню, просвітницьку, наукову (богословську) діяльність священників. Образ духовенства постає в сукупності тогочасних релігійно-церковних і суспільно-політичних суперечностей. У той же час більшість досліджень, які присвячені аналізу суспільного статусу, напрямів діяльності та значення тогочасного священства в розвитку національного життя українців, спеціалізуються за трьома основними християнськими конфесіями. Саме тому, на нашу думку, наявні дослідження слід систематизувати за трьома групами, які, відповідно до специфіки теми, назовемо «історіографічними катедрами». У них буде об'єднано студії з історії

¹⁴²⁹ **Меша, В. Г.** (2008). Розвиток православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. (післяреволюційна історіографія). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : зб. наук. пр. Вип. XV. С. 234.

¹⁴³⁰ **Історія релігій в Україні** (2001) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Світ знань. Т. 4 : Католицизм / ред. П. Яроцький. 598 с.; **Історія релігій в Україні** (1999) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 3 : Православ'я в Україні / ред. А. Колодний, В. Климов. 559 с.; **Історія релігій в Україні** (1997) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 2 : Українське православ'я / ред. П. Яроцький. 373 с.; **Історія релігій в Україні** (2002) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 5 : Протестантизм / ред. А. Колодний, П. Яроцький. 424 с.

¹⁴³¹ **Крижанівський, О. П. & Плохій, С. М.** (1994). Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ : Либідь. Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття. 335 с.

православного, греко-католицького й протестантського духовенства досліджуваного періоду відповідно.

На першій «історіографічній катедрі» представлено наукові праці, у яких проаналізовано місце і роль православного духовенства в українських суспільних та національних процесах другої половини XIX – першої третини XX століття. З-поміж багатой когорти вчених пріоритет у вивченні цієї теми належить таким історикам, як Б. Андрусишин¹⁴³², О. Артеменко¹⁴³³, М. Баюк¹⁴³⁴, В. Боєчко¹⁴³⁵, А. Бойко¹⁴³⁶, Б. Бойко¹⁴³⁷, В. Борщевич¹⁴³⁸, С. Гладкий¹⁴³⁹, Т. Євсєєва¹⁴⁴⁰, О. Єгрешій¹⁴⁴¹, С. Жилюк¹⁴⁴², А. Зінченко¹⁴⁴³,

¹⁴³² **Андрусишин, Б. І.** (2004). Директорія УНР і автокефалія Української Православної Церкви. *Пам'ять століть*. № 5. С. 4–23.

¹⁴³³ **Артеменко, О. О.** (2013). Духовно-культурне життя українського села за умов становлення радянської влади в Україні (1920–1921 рр.). *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького [та ін.]. Черкаси. Вип. 6. С. 229–230; **Його ж.** (2014). Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917-1920 рр. *Український селянин* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. Вип. 14. С. 132–137.

¹⁴³⁴ **Баюк, М. І.** (2009). Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 14. С. 335–346; **Його ж.** (2010). Духовні процеси на Поділлі як важливий чинник національно-культурного відродження регіону у 1917-1919 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 15. С. 370–381.

¹⁴³⁵ **Боєчко, В. Ф.** (2003). Церковні рухи 20-30 років XX століття та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні. *Український селянин*. Вип. 7. С. 50–53.

¹⁴³⁶ **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. : тематика і проблематика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ : НБУВ. 31 с.; **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. : тематика і проблематика : дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.

¹⁴³⁷ **Жилюк, С. І.** (2004). Релігійне реформаторство і церковний традиціоналізм (1917-1918 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. *Філософія*. Чернівці : Золоті литаври. Вип. 203-204. С. 65–70; **Жилюк, С. & Бойко, Б.** (2010). Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 228 с.

¹⁴³⁸ **Борщевич, В.** (2008). Православне духовенство Волині у міжвоєнний період : етапи формування, тенденції розвитку. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. С. 249–256.

¹⁴³⁹ **Гладкий, С. О.** (1997). Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку XX ст. Запоріжжя : ЗДУ. 50 с.

¹⁴⁴⁰ **Євсєєва, Т. М.** (2001). Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспект). *Український історичний журнал*. № 1. С. 107–121; **Її ж.** (2002). Російська православна церква в

О. Ігнатуша¹⁴⁴⁴, А. Киридон¹⁴⁴⁵, А. Колодний¹⁴⁴⁶, К. Крайній¹⁴⁴⁷,
О. Крижановська¹⁴⁴⁸, В. Меша¹⁴⁴⁹, Г. Надтока¹⁴⁵⁰, А. Опря¹⁴⁵¹, В. Пащенко¹⁴⁵²,

суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 247 арк.; *Ї ж.* (2002). Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 19 с.; *Ї ж.* (2005). Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр. : конфлікт національних ідентичностей у православному полі / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 362 с.

¹⁴⁴¹ *Єгреший, О.* (2009). Греко-католицьке духівництво в умовах ЗУНР : роль у формуванні органів влади, творенні українського війська. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. Вип. 18. С. 199–208.

¹⁴⁴² *Жилюк, С. І.* (2002). Обновленська церква в Україні (1922-1928) : монографія. Рівне : Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. 384 с.; *Жилюк, С. І.* (2005). Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 31 с.

¹⁴⁴³ *Зинченко, А. Л.* (2011). Українізація церковного життя на Сіверщині й Середньому Подніпров'ї : (за матеріалами історій парафій УАПЦ 1917–1925 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. Вип. 5. С. 343–358; *Його ж.* (2016). Кирило-Мефодіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі. *Українознавство*. № 4. С. 97–102.

¹⁴⁴⁴ *Ігнатуша, О. М.* (1991). Національний рух за реформування православної церкви на Україні напередодні Жовтневої революції. *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму* : матеріали респуб. наук.-теор. конф., 8-10 січня 1991 р., м. Запоріжжя. Київ ; Запоріжжя. С. 39–41; *Його ж.* (2002). Національна модернізація православної церкви за часів української революції 1914–1920 рр. : відгук на кризу чи крок до розколу? Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин. Вип. 21. С. 150–159; *Його ж.* (2004). Православна церква за умов державного атеїзму: перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні, 1918–1920 рр. *Література та культура Полісся* : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин. Вип. 21. С. 150–159; *Його ж.* (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.; *Його ж.* (2015). Українське церковне питання в умовах російської інтервенції на Півдні України (1919–1920 рр.). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами V Всеукр. наук. конф., (19–20 листоп. 2015 р., Полтава) / Полтав. нац. ун-т ім. В. Г. Короленка [та ін.]. Полтава. С. 7–13; *Його ж.* (2016). Джерела історичних реконструкцій державно-церковних відносин в Україні 20-30-х рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 46. С. 151–157.

¹⁴⁴⁵ *Киридон, А.* (2005). Духовенство в Радянській Україні 1920-1930-х років. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 14. С. 301–328; *Ї ж.* (2005). Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української Православної Церкви. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. [Серія]: Історія. Київ. Вип. 77/79. С. 79–82; *Ї ж.* (2007). Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у радянській Україні (1917–1939 рр.). *Слов'янський вісник. Серія : Історичні науки* / Рівн. держ. гуманітар. ун-т [та ін.]. Рівне, Вип. 6. С. 31–40; *Ї ж.* (2010). Соціоісторичний аналіз державно-церковних відносин у Радянській Україні 1917–1930-х років : історіографічний дискурс. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. / Рівн. держ. гуманітар. ун-т. Рівне. Вип. 18. С. 243–269.

В. Перерва¹⁴⁵³, Н. Полонська-Василенко¹⁴⁵⁴, А. Рацілевич¹⁴⁵⁵, В. Рожко¹⁴⁵⁶,
О. Саган¹⁴⁵⁷, В. Силантьєв¹⁴⁵⁸, П. Слободянюк¹⁴⁵⁹, Є. Сніда¹⁴⁶⁰,

¹⁴⁴⁶ *Історія релігії в Україні* (1999) : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання. 736 с.

¹⁴⁴⁷ *Крайній, К. К.* (2000). Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX ст. Київ : Пульсари. 240 с.

¹⁴⁴⁸ *Крижановська, О. О.* (2001). Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст. Київ : [Б. в.]. 98 с.

¹⁴⁴⁹ *Меша, В. Г.* (2008). Розвиток православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. (післяреволюційна історіографія). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : зб. наук. пр. Вип. XV. С. 233–241.

¹⁴⁵⁰ *Надтока, Г. М.* (1998). Православна церква в Україні : соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). Київ : Знання. 271 с.

¹⁴⁵¹ *Опря, А. В.* (2011). Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома. 160 с.

¹⁴⁵² *Пащенко, В. О.* (1993). Держава і православ'я в Україні : 20-30-ті роки XX ст. Київ : [Б. в.]. 188 с.; *Пащенко, В. О.* (1994). Свобода совісті в Україні : міфи і факти 20-30-х років. Київ : [Б. в.]. 249 с.

¹⁴⁵³ *Перерва, В. С.* (2002). Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. XVIII – XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 17 с.; *Перерва, В. С.* (2002). Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. XVIII – XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 211 арк.

¹⁴⁵⁴ *Полонська-Василенко, Н.* (1995). Історія України : в 2 т. Київ : Либідь. Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. 608 с.

¹⁴⁵⁵ *Рацілевич, А.* (2005). Православна церква і національне відродження на Волині на початку XX ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія.* Київ : Вид. центр КНЛУ. Вип. 10. С. 27–33.

¹⁴⁵⁶ *Рожко, В.* (2001). Нарис історії української православної церкви на Волині : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа. 672 с.; *Рожко, В.* (2007). Відродження Української Православної Церкви на Волині 1917-2006 рр. : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Волинська книга. 346 с.

¹⁴⁵⁷ *Саган, О.* (2001). Національні прояви православ'я : український аспект. Київ : Світ знань. 255 с.; *Його ж.* (2004). Вселенське православ'я : суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань. 912 с.

¹⁴⁵⁸ *Силантьєв, В. І.* (2005). Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків. 38 с.; *Його ж.* (2005). Влада і Православна церква в Україні (1917-1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». Харків. 461 арк.

¹⁴⁵⁹ *Слободянюк, П.* (2000). Українська церква : історія руїн і відродження. Хмельницький : Держ. архів Хмельницької обл. 266 с.

¹⁴⁶⁰ *Сніда, Є. О.* (2012). Культурно-національний вектор діяльності православного духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917-1918). *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті.* Вип. 10. С. 259–267; *Сніда, Є. О.* (2016). Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро. 208 арк.

І. Старовойтенко¹⁴⁶¹, А. Стародуб¹⁴⁶², Н. Стоколос¹⁴⁶³, Ю. Хитровська¹⁴⁶⁴, Н. Шип¹⁴⁶⁵, В. Шнира¹⁴⁶⁶, П. Яроцький¹⁴⁶⁷ та інші. Для більшості істориків, які займаються вивченням діяльності православної церкви, характерним є визнання участі православного духовенства щодо розвитку українського національно-культурного руху XIX – початку XX століття. Так, у дослідженнях П. Слободянюка та В. Меші підкреслено, що в добу національного відродження в середовищі кліру українських епархій поширюються українофільські тенденції, зростає його опір русифікації. Це впливає на модернізацію освітньої, просвітницької й культурної діяльності церкви¹⁴⁶⁸. Ілюструючи відповідні тези

¹⁴⁶¹ **Старовойтенко, І. М.** (2003). Ідеї відродження Української православної церкви в національному руслі на єпархіальних з'їздах, 1917–1918 рр. *Історія релігій в Україні* : пр. XIII-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22 трав. 2003 р.) / Ін-т релігієзнавства [та ін.]. Львів. Кн. 1. С. 538–544.

¹⁴⁶² **Стародуб, А.** (2010). Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914-1918 роки). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 194–222.

¹⁴⁶³ **Стоколос, Н. Г.** (1998). Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20-30 рр. XX століття) / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слов'янського ун-ту. Київ : Міжнародна фінансова агенція. 52 с.; **Його ж.** (2003). Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М». 480 с.

¹⁴⁶⁴ **Хитровська, Ю. В.** (2001). Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 20 с.; **Йї ж.** (2001). Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 20 с.

¹⁴⁶⁵ **Шип, Н. А.** (1995). Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). Київ : [Б. в.]. 66 с.; **Йї ж.** (1997). Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки). Київ : [Б. в.]. 17 с.

¹⁴⁶⁶ **Шнира, В. В.** (2002). Православна церква в українському селі (1917–1925 рр.). *Український селянин* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. Вип. 5. С. 273–276; **Йї ж.** (2005). Рух за автокефалію у православній церкві в Україні і завершення організаційного оформлення УАПЦ в 1921 році. *Україна соборна* : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 321–330.

¹⁴⁶⁷ *Історія релігій в Україні* (1999) : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін.] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання. 736 с.

¹⁴⁶⁸ **Меша, В.** (2007). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. Донецьк : Норд-Прес. 298 с.; **Його ж.** (2009). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. Донецьк. 35 с.

на прикладі діяльності волинського православного духовенства, О. Рибко стверджував, що на зборах єпархії 1917 року священники підтримали автономію України, ухвалили введення в духовних школах вивчення української мови та етнографії рідного краю¹⁴⁶⁹. Наголошуючи на участі представників духовенства православної церкви в суспільно-політичних подіях, їх орієнтації на українізацію та демократизацію церковної сфери, історики звертають увагу на чинники, які гальмували суспільні ініціативи національно свідомих священників: протистояння консервативного крила духовенства, нерозуміння кінцевої соціальної мети, дестабілізація господарського життя тощо¹⁴⁷⁰.

Історики підкреслюють, що православ'я на українських землях в імперську добу розвивалося у форваторі російської церкви. Саме тому в історичних синтезах окреме місце посіло осмислення відмінностей ментальності українського та російського духовенства, які почали діяти наприкінці XIX століття. Про це, зокрема, веде мову О. Саган, який серед рис українського православ'я називає орієнтацію священників на ідеї соборності та відсутність ригоризованої цезаропапистської традиції, мирність міжконфесійного життя, інтеграцію національних обрядів у церковний церемоніал тощо¹⁴⁷¹.

Важливе значення для розуміння еволюції ролі православного духовенства в суспільно-культурних процесах останньої чверті XIX століття становить монографія В. Меші «Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років»¹⁴⁷². Учений, на основі багатого

Слободянюк, П. (2000). Українська церква: історія руїн і відродження. Хмельницький: Держ. архів Хмельницької обл. 266 с.

¹⁴⁶⁹ *Рибко, О. С.* (2013). Православна церква на Волині в процесі суспільних перетворень початкового етапу Української революції (1917 рік). *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Вип. 8. С. 136.

¹⁴⁷⁰ *Там само*. С. 139.

¹⁴⁷¹ *Саган, О.* (2001). Національні прояви православ'я: український аспект. Київ: Світ знань. С. 82–172.

¹⁴⁷² *Меша, В.* (2007). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. Донецьк: Норд-Прес. 298 с.

масиву першоджерел, запропонував узагальнений портрет тогочасного духовенства. З-поміж його ознак він називав високу освіченість, орієнтацію на демократизм, соборність у церковному управлінні, що виявилось у виборності священників, небажанні загострювати міжконфесійні взаємини. Цікавим є й припущення історика про те, що незначна популярність серед духовенства чернечої аскези була обумовлена ментальними характеристиками українців, їхнім культурно-історичним розвитком і гібридним складом населення. В. Меша, як й деякі інші дослідники, переконливо доводить, що православне духовенство брало активну участь у суспільному, національному та міжконфесійному житті та, незважаючи на російську юрисдикцію, мало вагомий авторитет та ідейну впливовість серед українців.

Історики зазначають, що суспільний статус священника в дореволюційну добу визначався його функціями. Він був учителем віри, виконавцем треб, очільником парафії, зберігачем коштовностей та церковних будівель. Окрім того, священникові доручалися численні обов'язки світського характеру, у тому числі – нотаріальні функції – ведення метричних книг тощо¹⁴⁷³.

Помітним атрибутом новітньої історіографії є розгляд діяльності православного духовенства в контексті соціально-культурного портрету тогочасної інтелігенції¹⁴⁷⁴. За ціннісно-ідеологічним складом тогочасний клір не був однорідний. На це вказує С. Даниленко: «З одного боку посилювалась частина українського духовенства, яка, пройшовши російську школу і відірвавшись від народної маси, ставала дуже подібною до російського духовенства, віддалялася від народу, вірно служила царю, а з іншого – зростала та частина українського духовенства, яка не втратила своїх національних коренів, ознак національно-релігійного менталітету, виявляла інтерес до

¹⁴⁷³ **Киридон, А.** (2005). Духовенство в Радянській Україні 1920-1930-х років. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 14. С. 320.

¹⁴⁷⁴ **Даниленко, С.** (2013). Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 16. С. 119–130; **Касьянов, Г. В.** (1993). Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.

народного життя, прагнення сприяти національно-культурному відродженню»¹⁴⁷⁵.

Крім того, учений підкреслив, що яскравим свідченням національно-культурницького потенціалу православного духовенства був той факт, що немало відомих у ті часи політиків, діячів освіти, науки й культури були або вихідцями із священницьких родин, або самі пройшли етап духовної освіти. Серед них: В. Доманицький, П. Филипович, Є. Борисов, С. Петлюра, В. Блакитний, В. Голубович, В. Садовський, Е. Терлецький, О. Саліковський, С. Єфремов, О. Лотоцький, В. Дурдуківський та багато інших. Дітям духовенства через можливості батьків був відкритий шлях до освіти, а українська стихія сільського життя сприяла формуванню національної самосвідомості, власного національного «я»¹⁴⁷⁶.

Аналізуючи діяльність православного священства, історики зазначили, що одним з найважливіших її векторів було поширення друкованих періодичних видань. Мова йшла насамперед про єпархіальну періодику: «Киевские епархиальные ведомости», «Черниговские епархиальные ие звестия», «Полтавские епархиальные ведомости» та інші. Вивченню їхнього інформаційного пакету, автури й змісту розміщених матеріалів присвятили наукові студії такі вчені: А. Бойко¹⁴⁷⁷, Л. Дениско¹⁴⁷⁸, О. Чиркова¹⁴⁷⁹. Особливу інформативну цінність становить укладений Л. Дениско системний каталог релігійних православних періодичних видань ХІХ – початку ХХ століття, які

¹⁴⁷⁵ *Даниленко, С.* (2013). Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 16. С. 128.

¹⁴⁷⁶ *Там само*. С. 128.

¹⁴⁷⁷ *Бойко, А. А.* (2002). Преса православної церкви в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. : тематика і проблематика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ : НБУВ. 31 с.

¹⁴⁷⁸ *Дениско, Л. І.* (2001). Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах НБУ ім. В. І. Вернадського : каталог. Київ. 200 с.

¹⁴⁷⁹ *Чиркова, О. А.* (1998). Православна церква в Україні кін. ХVІІІ – ХІХ ст. (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавських епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных известий») : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ. 18 с.; *Чиркова, О. А.* (1998). Православна церква в Україні кін. ХVІІІ – ХІХ ст. (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавських епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных известий») : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 199 арк.

доступні досліднику у фондах НБУ ім. В. І. Вернадського¹⁴⁸⁰. Учені підкреслили, що зміст тогочасної преси православної церкви переважно підпорядковувався ідеологічній лінії Російської імперії, а національні особливості православ'я ігнорувалися й замовчувалися.

У новітній історіографії розглянуто питання матеріального забезпечення духовенства. Так І. Шугальова відзначала, що наприкінці ХІХ століття становище як сільського, так і міського парафіяльного духовенства було скрутним і залежало від пожертв прихожан. Священники мали три джерела прибутку: церковна земля, плата за треби та казенне утримання. Проте надходження з них не завжди забезпечували священника та його родину¹⁴⁸¹. Цікавим вважаємо портрет типового парафіяльного священника, який запропонувала Г. Степаненко: «[...] не має твердої матеріальної бази, перебуває в постійній турботі про хліб насущний для своєї, здебільшого великої, родини, пригноблюється державною владою та єпархіальними архієреями, зневажається ліберальним суспільством»¹⁴⁸². Священники взаємодіяли переважно з селянством. Як зазначає В. Меша, селянська верства, як основний носій православної віри та наймасовіший учасник усіх соціальних процесів, стала основним об'єктом опіки з боку православного кліру. Ця взаємодія була складна й суперечлива як за формою, так і за наслідками. Пастирі були причетні до охоронної й миротворчої діяльності в середовищі землеробів, а також до прямої підтримки однієї із сторін у соціальних конфліктах, що послаблювало авторитет церкви¹⁴⁸³.

¹⁴⁸⁰ *Дениско, Л. І.* (2001). Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах НБУ ім. В. І. Вернадського : каталог. Київ. 200 с.

¹⁴⁸¹ *Шугальова, І. М.* (2011). Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів*. Вип. 6. С. 69.

¹⁴⁸² *Степаненко, Г.* (2004). Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. № 5. С. 47.

¹⁴⁸³ *Меша, В. Г.* (2008). Православна церква і селянство в Україні останньої чверті ХІХ століття. *Український селянин*. Вип. 11. С. 175.

Становище православного парафіяльного духовенства на українських землях у Російській імперії особливо ускладнилося в роки Першої світової війни, коли священники, нарівні з паствою, відчували весь тягар лихоліття. Проте вони не покидали просвіту народу, поширювали християнське вчення та проповідували православну мораль. Так, «Епархиальные ведомости» всіх єпархій (було 9) друкували проповіді релігійно-патріотичного змісту, закликали населення допомогти державі у війні. Священники виступали й своєрідними психологами, опікувалися лазаретами, проводили духовно-виховну та роз'яснювально-агітаційну роботу¹⁴⁸⁴.

Не обішли історики й період національно-визвольних змагань 1917-1921 років, які хоча істотно вплинули на соціально-політичний статус духовенства, але мало сприяли справі поліпшення матеріального становища духовенства. Натомість більшовицька влада мала наміри ліквідувати інститут церкви, розпочавши справу з реквізиції церковного майна¹⁴⁸⁵.

Особливостям діяльності духовенства («служителів культу») у радянську добу 1920-1930-х років присвячено розлоге дослідження А. Киридон¹⁴⁸⁶. Авторка ґрунтовно проаналізувала зміни в кадровому та соціальному складі духовенства, розглянула питання його освіти й професійної підготовки, звернула увагу на фіскальну систему більшовиків, яка обкладала священнослужителів непомірними податками, як у грошовій, так і в натуральній формах. Дослідниця наголосила, що маргіналізоване становище священників було обумовлене офіційним атеїстичним курсом держави: «Саме духовенство в умовах радянської дійсності 20-30-х років минулого сторіччя опинилося перед необхідністю вирішувати складні завдання, зокрема, стосовно визначення місця в соціальній структурі, забезпечення функціонування

¹⁴⁸⁴ **Степаненко, Г.** (2004). Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. № 5. С. 49–50.

¹⁴⁸⁵ **Шугальова, І. М.** (2011). Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів*. Вип. 6. С. 71.

¹⁴⁸⁶ **Киридон, А.** (2005). Духовенство в Радянській Україні 1920-1930-х років. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 14. С. 301–328.

парафій, боротьби за маси в протистоянні з комуністичною ідеологією, позиції щодо перебігу внутрішньо церковної боротьби, забезпечення елементарного фізичного існування тощо»¹⁴⁸⁷.

Загалом культурно-просвітницька діяльність православного духовенства доби українського національного відродження широко відображена в новітній історіографії. Історики, не піддаючи сумніву вагомий внесок православного кліру в духовно-релігійний та культурний розвиток тогочасних українців, все ж підкреслюють значний вплив російського православ'я, яке елімінувало розвиток національного складника в українському православному середовищі. Учені наголошують на тому, що православне духовенство доклало значних зусиль до поширення в суспільстві біблійних істин і морально-етичних принципів буття особистості. Результатом цього була значна релігійність тогочасного населення.

Якщо в сегменті історіографії соціокультурна діяльність православного духовенства з погляду національних інтенцій не набула широкого відображення, то по-іншому історики оцінюють тогочасні ініціативи греко-католицької кліру західноукраїнських земель, який завоював статус «будителів» національного відродження. Відтак на другій «історіографічній катедрі» доцільно об'єднати наукові студії, що репрезентують суспільний статус і культурно-просвітницьку діяльність греко-католицького духовенства досліджуваного періоду. Це судії таких учених: Я. Білас¹⁴⁸⁸, В. Вітвіцький¹⁴⁸⁹,

¹⁴⁸⁷ Там само. С. 320.

¹⁴⁸⁸ Білас, Я. (2002). Боротьба митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 2. С. 106–113.

¹⁴⁸⁹ Вітвіцький, О. (2004). Участь духовенства Української Греко-Католицької Церкви в державотворчих процесах на Західноукраїнських землях у 1918–1921 роках. *Визвольний шлях*. Річник 57. Кн. 11. С. 74–88.

Р. Делятинський¹⁴⁹⁰, А. Заярнюк¹⁴⁹¹, Н. Колб¹⁴⁹², Р. Лехнюк¹⁴⁹³, І. Пилипів¹⁴⁹⁴, В. Расевич¹⁴⁹⁵, О. Турій¹⁴⁹⁶, І.-П. Химка¹⁴⁹⁷ та інших. У полі їх зору – дослідження особливостей суспільного статусу греко-католицького духовенства, його суспільно-громадської, просвітницької і культурної діяльності, специфіки духовної еклезіології й громадянської ідентичності тощо.

¹⁴⁹⁰ *Делятинський, Р. І.* (2003). Становище та діяльність духовенства Станіславівської єпархії УГКЦ в 1919–1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Історія.* Івано-Франківськ. Вип. 7. С. 69–77; *Його ж.* (2005). Регулювання правового статусу греко-католицької церкви в контексті подій радянсько-польської війни у 1920–1921 рр. : (на прикладі Станіславівської єпархії). *Україна соборна : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України.* Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 309–320; *Його ж.* (2006). До питання про ставлення греко-католицького духовенства до освітньої реформи в ЗУНР (1918–1919 рр.). *Обрії : наук.-пед. журн.* Івано-Франківськ. № 1. С. 49–52; *Його ж.* (2007). До питання про діяльність греко-католицького духовенства Станіславівської єпархії і в час Листопадової революції 1918 року в Східній Галичині : основні уроки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* Тернопіль. Вип. 1. С. 81–87; *Його ж.* (2017). Станіславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / ДВНЗ «Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ. 390 арк.

¹⁴⁹¹ *Заярнюк, А. & Расевич, В.* (2012). Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні : політичні, культурні та соціальні аспекти. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії.* Львів : Вид-во УКУ. Число 6 : Насилля влади проти свободи сумління. С. 160–191.

¹⁴⁹² *Колб, Н.* (2010). Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальняному русі в Галичині (кінець ХІХ ст.). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність.* № 19. С. 329–335; *Колб, Н.* (2013). Суспільно-політична діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 23. С. 283–300.

¹⁴⁹³ *Лехнюк, Р.* (2017). Суспільно-політичні дилеми греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині на початку ХХ століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія.* Вип. 2 (1). С. 74–81.

¹⁴⁹⁴ *Пилипів, І. В.* (2011). Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) : монографія. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ. 428 с.

¹⁴⁹⁵ *Заярнюк, А. & Расевич, В.* (2012). Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні : політичні, культурні та соціальні аспекти. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії.* Львів : Вид-во УКУ. Число 6 : Насилля влади проти свободи сумління. С. 160–191.

¹⁴⁹⁶ *Турій, О.* (1994). Греко-католицький священик в Австрійській монархії середини ХІХ ст. : службовець чи душпастир? *Матеріали ІІ Міжнар. конгресу українців : історія.* Львів. С. 56–62; *Турій, О.* (1994). Національні та політичні орієнтації греко-католицького духовенства в 1848-1859 рр. (до генези москвофільства). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.).* Львів. С. 50–53; *Турій, О.* (2000). Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії.* Львів. Число 2. С. 115–116; *Турій, О.* (2001). «Попи і хлопи» : соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії.* Львів. Ч. 3. С. 296–321.

¹⁴⁹⁷ *Химка, І.-П.* (1993). Греко-католицька Церква і національне відродження у Галичині, 1772-1918. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії.* Львів. С. 74–80.

Історики насамперед звертають увагу на те, що примітною особливістю статусу греко-католицького духовенства була його інтеграція до активного суспільно-громадського й культурно-просвітницького життя краю. Одним із яскравих ілюстрацій світського контексту роботи священників була їхня діяльність у читальнях, освітніх закладах, участь у громадських заходах. Н. Колб зазначає, що отці стали засновниками та очільниками читалень, брали активну участь в обговоренні суспільно-політичних і громадсько-економічних проблем. У читальнях священники опікувалися як громадсько-політичним, так і культурно-мистецьким вихованням населення. Вони розвивали почуття патріотизму, поглиблювали духовність населення, пояснювали важливість історичних і культурно-мистецьких цінностей. Крім того, душпастирі організовували бібліотеки, поетичні, театральні, музичні вечори¹⁴⁹⁸.

Однією із ключових тез історіографії діяльності духовенства греко-католицької церкви є положення про те, що воно відіграло виняткову роль у формуванні української національності свідомості й стало каталізатором розвитку українського національного руху на західноукраїнських землях у другій половині ХІХ століття. Про це, зокрема, веде мову О. Турій. Він звертає увагу на історичні витоки та формальні ознаки УГКЦ: «[...] різна церковно-обрядова приналежність в умовах нерозвиненої національної свідомості була тим формальним бар'єром, який позначав межі українця – греко-католика від поляка – римо-католика. І цей чинник у повсякденному житті пересічного галичанина мав набагато важливіше значення і «практичну реалізацію», аніж якісь догматичні постулати чи юрисдикційні пов'язання»¹⁴⁹⁹.

Історики звертають увагу на особливий статус Унійної Церкви в Галичині, який обумовив виняткову місію греко-католицьких священників у

¹⁴⁹⁸ **Колб, Н.** (2010). Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальняному русі в Галичині (кінець ХІХ ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 19. С. 330–331.

¹⁴⁹⁹ **Турій, О.** (2003). Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег: науковий збірник із церковної історії*. Ч. 4: Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Вид-во Українського католицького університету. С. 68–69.

розвитку національного відродження. Вони виконали обов'язки «будителів», активізували громадське життя, залучили населення до культурно-просвітницької й національно-політичної діяльності¹⁵⁰⁰. Місце й роль греко-католицької ієрархії упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ століття змінювалися: від культурно-просвітницьких ініціатив до активної участі в суспільно-політичному житті Галичини.

Так, дослідниця Н. Колб зазначала, що з 90-х років ХХ століття парафіяльне духовенство успішно інтегрувалося до різних сфер життя тогочасних галичан, з-поміж яких учена виокремила такі: політична (участь священників в організації виборчих кампаній, що вважалося не лише громадянським, але й душпастирським обов'язком; підтримка різних політичних сил і громадських рухів, що містила значні іміджеві й репутаційні ризики для духовенства); суспільно-господарська (священники були засновниками економічних осередків, господарських складів, церковних крамниць, організували видання часопису «Господар», були учасниками товариства «Дністер», допомагали населенню в питаннях збереження та придбання майна, опікувалися долею емігрантів тощо); культурно-просвітницька (відстоювання рівноправного становища української мови, організація правописних дискусій, агітація за видання релігійних книг для народу українською мовою, викладання основ релігії в школах, патріотичне виховання молоді, робота в читальнях «Просвіти», створення при парафіях хорових колективів, підготовка книг духовно-релігійного змісту тощо). Підсумком такої діяльності, як резюмує Н. Колб, стало те, що «[...] греко-католицьке парафіяльне духовенство творило чисельну і важливу складову української галицької інтелігенції, зберігало за собою впливові суспільні позиції. Таке становище душпастирів зумовлювало те, що, крім опіки духовно-релігійним життям вірян, на них покладалося завдання бути лідером – активним

---

¹⁵⁰⁰ Турій, О. (2000). Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег* : наук. зб. із церковної історії. Львів. Число 2. С. 115.

учасником національного та громадсько-політичного руху на місцях. Це поєднання забезпечувало духовенству високий авторитет і неабиякий вплив на суспільні процеси, однак ставило його в умови особливо високих очікувань, прискіпливого й жорсткого оцінювання з боку як політично активної частини суспільства, так і пересічного громадянина. Саме суспільно-політична, а не душпастирська діяльність пресвітера часто ставала головним мірилом його впливу й авторитету в громаді, визначала позиції духовенства в суспільстві»¹⁵⁰¹.

Окремим предметом дослідження істориків є формування духовної та національної ідентичності греко-католицького духовенства. Учені звертають увагу на її подвійність та амбівалентність. Коли йшлося про духовність, священники виступали в двох іпостасях. Вони могли як актуалізувати своє православне походження, так і апелювати до своєї католицької приналежності. Іншою була позиція, якщо справа торкалася національно-політичних проблем. Унійні отці акцентували на особливостях православної церковної традиції. Така ситуація позитивно впливала на розвиток української ідентичності, відіграла роль превентивного механізму асиміляційним процесам. О. Турій зазначав, що тяжіння до латинської юрисдикції (ризик златинщення та ополячення) був урівноважений возвеличенням східної традиції, якій, у той же час, загрожували ризики русифікації. Саме таке межове положення та амбівалентність дозволяли священству не піддатися ні на пропольські, ні на проросійські заклики, а відтак вибудувати та поширювати серед населення власну українську духовно-культурну національну ідентичність¹⁵⁰².

Порівнюючи рівень участі в суспільному житті українців православного та унійного духовенства, вчені вказують як на схожості, так й відмінності. З-поміж спільних ознак названо такі: усвідомлення важливості релігійного чинника в процесі національного відродження, пріоритет духовно-єклезіальних

¹⁵⁰¹ **Колб, Н.** (2013). Суспільно-політична діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині у 90-х роках ХІХ століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. С. 283–299.

¹⁵⁰² **Турій, О.** (2003). Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег: науковий збірник із церковної історії*. Ч. 4: Єклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів: Вид-во УКУ. С. 75–76.

вимірів над політичними й національними. Натомість серед відмінностей виокремлено рівень участі в суспільному житті, масштаби культурної та просвітницької діяльності, рівень усвідомлення національної ідентичності й власної місії духовенства в піднесенні національного руху.

У контексті міжконфесійних відносин історики розглядають і становище греко-католицького духовенства на українських землях, що перебували у складі Росії, приміром на Волині. Цій темі присвячені наукові праці І. Баляс¹⁵⁰³, Б. Бойко¹⁵⁰⁴, С. Жилюк¹⁵⁰⁵, Н. Стоколос¹⁵⁰⁶ та інших. Учені зазначають, що після Польського повстання 1830-1831 років, у причетності до якого російський уряд звинуватив уніатських священників, було запущено процес ліквідації греко-католицької церкви на Волині. Він здійснювався поетапно – від знищення ордену василіан і зміни обрядовості греко-католиків до скасування самої унії у 1839 році¹⁵⁰⁷.

Отже, у новітній історіографічній традиції нагромаджено значний матеріал, який загалом дає повне уявлення про духовно-культурну місію греко-католицького духовенства в розвитку й піднесенні українського національного руху на західноукраїнських землях. Історики обґрунтували висновок про те, що саме греко-католицьке духовенство виконало історичну місію «будителів» українського суспільства, а його соціокультурна діяльність була центром духовного, культурного, освітньо-просвітницького й суспільно-громадського життя регіону.

У *третьій «історіографічній катедрі»* об'єднано історичні дослідження, що присвячені тогочасній діяльності протестантських пасторів та духовенства інших релігійних течій, наприклад старообрядців. Незважаючи на те, що

¹⁵⁰³ **Баляс, І.** (2013). Вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волинської губернії в другій третині XIX століття. *Краєзнавство*. № 4. С. 139–142.

¹⁵⁰⁴ **Жилюк, С. & Бойко, Б.** (2010). Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 228 с.

¹⁵⁰⁵ **Там само.** С. 133.

¹⁵⁰⁶ **Стоколос, Н. Г.** (2003). Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М». 480 с.

¹⁵⁰⁷ **Баляс, І.** (2013). Вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волинської губернії в другій третині XIX століття. *Краєзнавство*. № 4. С. 141–142.

протестантизм не набув значного поширення в українському суспільстві імперської доби, історичних студій з цього питання багато. На сьогодні склалося декілька наукових шкіл дослідження українського протестантизму, провідними з яких є Київська та Полтавська. Вони представлені історичними розвідками таких учених, як О. Безносова¹⁵⁰⁸, Ю. Вільховий, В. Войналович, В. Єленський, О. Ігнатуша, А. Колодний¹⁵⁰⁹, П. Кравченко¹⁵¹⁰, В. Любашенко¹⁵¹¹, Г. Надтока¹⁵¹², В. Пащенко¹⁵¹³, Р. Сітарчук¹⁵¹⁴, Н. Стоколос¹⁵¹⁵, О. Уткін, П. Яроцький¹⁵¹⁶ та інші. Історики розглядають поширення та розвиток протестантизму в Україні в широкому контексті їхнього просвітництва й культури, наукової, літературної та суспільної діяльності. Учені зазначають, що в другій половині XIX століття в Україні набувають широкого поширення пізньопротестантські рухи – п'ятдесятництво, адвентизм, Свідки Єгови, які поряд з баптизмом посідали помітне місце в тогочасному

¹⁵⁰⁸ **Безносова, О. В.** (1998). Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпропетровськ. 17 с.

¹⁵⁰⁹ **Історія релігії в Україні** (2002) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 5 : Протестантизм / ред. А. Колодний, П. Яроцький. 424 с.

¹⁵¹⁰ **Кравченко, П. А. & Сітарчук, Р. А.** (2005). Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків : 20-30-і роки XX ст. Полтава : АСМІ. 211 с.

¹⁵¹¹ **Любашенко, В. І.** (1996). Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс. 350 с.

¹⁵¹² **Надтока, Г. М.** (1998). Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 5. С. 86–99.

¹⁵¹³ **Пащенко, В. О.** (1994). Свобода совісті в Україні : міфи і факти 20-30-х років. Київ : [Б. в.]. 249 с.

¹⁵¹⁴ **Сітарчук, Р. А.** (2001). Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 222 арк.; **Його ж.** (2001). Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 18 с.; **Його ж.** (2009). Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії : історико-політичний аспект (друга половина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 32 с.

¹⁵¹⁵ **Стоколос, Н. Г.** (2003). Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М». 480 с.

¹⁵¹⁶ **Історія релігії в Україні** (2008) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 6 : Пізній протестантизм в Україні (П'ятидесятники, Адвентисти, Свідки Єгови) / ред. П. Яроцький. Київ ; Дрогобич : Сурма Г. 632 с.

соціокультурному житті. Дослідники констатують вороже ставлення тогочасної православної церкви до діяльності протестантських пасторів. Як підкреслював Р. Сітарчук, «[...] православно-адвентистські відносини відзначалися напруженістю і взаємним протистоянням. Російська православна церква вбачала в русі адвентистів загрозу чинному політичному режимові, неофіційним складником якого вона була, тому ініціювала боротьбу з новою релігійною течією. При цьому РПЦ застосовувала превентивні релігійно-просвітницькі заходи та апелювала до уряду з проханням про застосування адміністративного впливу щодо своїх конкурентів на релігійному просторі»¹⁵¹⁷.

Наймасовішу хвилю протестантського місіонерства становили менноніти. Одна з провідних дослідниць історії українського протестантизму В. Любашенко зазначила, що протестантська етика праці відповідала тогочасним українським реаліям завершення промислового перевороту. Великі досягнення менноніти мали в раціоналізації виробництва та інтенсифікації розвитку сільського господарства. Їхні переконливі успіхи забезпечували зростання популярності серед населення, були найкращим засобом поширення протестантського віровчення¹⁵¹⁸.

Цінною для нагромадження та осмислення історичних знань про феномен українського старообрядництва є монографія П. Єремєєва «Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.)», що побачила світ 2018 року¹⁵¹⁹. Автор у регіональному контексті розглянув специфіку історичного шляху розвитку старообрядницьких общин, виявив особливості їхньої локалізації, конфесійний статус, розглянув специфіку їхнього сприйняття як розкольників в очах православного духовенства. Історик підкреслив, що попри нечисельну кількість тогочасних українських старовірів,

¹⁵¹⁷ *Сітарчук, Р. А.* (2009). Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії : історико-політичний аспект (друга половина XIX ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. С. 8.

¹⁵¹⁸ *Любашенко, В. І.* (1996). Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс. 350 с.

¹⁵¹⁹ *Єремєєв, П.* (2018). Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.). Харків : Раритети України. 272 с.

їхнє духовенство відіграло помітний вплив на релігійне й культурне життя регіону, про що свідчать описані вченим значні масштаби приховування віри старообрядцями Харківської губернії.

Важливим складником сучасної історіографії є вивчення та осмислення статусу, діяльності та суспільного значення духовенства різних конфесій періоду національно-культурного відродження. Історики, аналізуючи місце і роль культурно-освітньої діяльності священства в другій половині XIX – першій третині XX століття, звертають увагу на його інтеграцію в широкий український національний рух. Поліфонічно звучить теза, що в підсумку національного відродження духовенство здобуло власну національну та громадсько-політичну ідентифікацію. Учені, відходячи від радянського скептичного та атеїстичного невизнання церкви як чинника суспільного буття, засвідчують, що духовенство було одним із творців українського національно-культурного (релігійного) відродження та відіграло помітну роль в богословсько-ідеологічній та ціннісній підготовці майбутньої боротьби, насамперед, за українське православ'я. Проте для досліджуваного історіографічного дискурсу характерним є поділ дослідників на істориків церкви, які орієнтуються переважно на раціоналістичні концептуально-дослідницькі пріоритети її суспільної діяльності, та церковних істориків, яким при вивченні історії тих чи інших конфесій не завжди вдається уникати конфесійної ангажованості та ортодоксії. В той же час можна припустити, що позитивний ефект такої ситуації лежить у площині синергетики та взаємодії, адже маючи більший доступ до церковних архівів історики з числа духовенства консолідують значний фактологічний матеріал, оприлюднення якого відкриває перед світськими істориками церков нові контексти дослідження.

Висновки до розділу 5

Проаналізовано історіографію духовно-релігійного складника українського національно-культурного відродження, розглянуто трактування різними істориками особливостей впливу церкви, духовенства, релігієзнавчої думки на

посилення духовно-культурного спротиву імперській експансії та шовінізму. З'ясовано, що більшість дослідників одностайні у визнанні вагомого впливу духовно-релігійного чинника для розвитку національного руху. Водночас історики підкреслюють, що в другій половині XIX століття, у зв'язку з тим, що українські землі були розділені як політично, так і конфесійно, церковно-релігійне життя українців перебувало в системі імперських церковно-релігійних координат. Така ситуація звужувала можливості впливу релігії на процеси національного піднесення, спричиняла в національно свідомого населення сакральну індиферентність і «релігійний абсентеїзм». Через це в історіографічному осмисленні ролі релігії й церкви другої половини XIX століття, цілком природно, має місце певна оглядовість та епізодичність. З-поміж історіографічних проблем, що цікавили істориків, можна виокремити культурно-просвітницьку й освітньо-педагогічну діяльність греко-католицької та православної церков, еклезиастичні й оборонні заходи православних братств, оцінку впливів греко-католицької й російської православної церков на тогочасне національне і культурне життя, особливості інтеграції церковно-релігійного питання до вирішення суспільно-політичних питань і державотворчих процесів. Особливу увагу сучасні історики звертають на діяльність церковно-парафіяльних шкіл, аналізують зміст, соціальний і національний ефекти їхньої педагогічної діяльності. Дослідники схиляються до думки, що попри інституційну слабкість церковно-релігійного життя на українських землях у другій половині XIX століття, все ж віра й релігія, як есенційні риси української ментальності, збереглися, а відтак відігравали помітну роль у духовно-культурному розвитку українства, закладали міцну основу подальших державотворчих змагань.

З'ясовано, що історики наголошують на зміні статусу та дієвості релігійно-церковного чинника в умовах Української революції 1917-1921 років. Дослідники констатують, що релігія та національна церква стали невід'ємними складниками державотворчих змагань. Відповідна тематика значно ширше представлена в новітньому історіографічному дискурсі, адже вирішенню церковного питання було відведено окреме місце у внутрішній політиці усіх українських державних

утворень 1917-1921 років. Тогочасний суспільно-політичний і соціокультурний контекст цілком закономірно переміщував релігію та її інституційних репрезентантів із периферії до центру, а національні вимоги справедливо містили завдання розбудови «національної церкви» як ціннісної основи державо- та націєтворення. Історики зазначають, що саме в період 1917-1920-х років закладалися основи новітньої історії української церкви, які багато в чому визначають траєкторію релігійного життя й церковний ландшафт сучасної України.

Можемо констатувати, що сучасні історики розглядають церковно-релігійний вимір українського національно-культурного відродження в чотирьох площинах: перша – висвітлення структури, змісту та особливостей функціонування церковних інституцій з акцентом на історію православної та греко-католицької церков; історики зазначають, що український контекст церковної еволюції в другій половині XIX – першій третині XX століття мав позитивну динаміку, особливо у світлі Української революції 1917-1921 років, яка порушила питання про національну церкву, як релігійний репрезентант української духовно-культурної ідентичності; друга – аналіз релігієзнавчої думки, з'ясування змісту, розвитку та значення запропонованих тогочасними діячами політики, культури й релігії релігієзнавчих теорій, концепцій і поглядів; історики спільні в думці, що тогочасні діячі культури й політики розглядали релігію, як невід'ємну основу розвитку української ментальності та засіб протидії імперським амбіціям; третя – культурно-просвітницька діяльність та соціальна роль духовенства в розвитку українського національного руху; четверта – історіографія духовно-релігійного та церковно-інституційного спротиву імперській експансії та шовінізму. У новітніх дослідженнях зазначається, що еволюція ролі релігійно-церковного чинника в національному відродженні полягала в тому, що розвиток релігієзнавчої думки, рецепції мислителів щодо християнства та національної церкви підготували необхідні умови для заходів з розбудови українського церковного життя на початку XX століття.

ВИСНОВКИ

У дослідженні простежено процес нарощування знань у новітній історіографії про українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, проаналізовано основні надбання істориків із цієї проблеми. Узагальнення результатів дослідження засвідчило досягнення мети, виконання визначених завдань і дало змогу дійти таких науково-теоретичних висновків:

1. Вивчено стан дослідженості теми дисертації та з'ясовано, що історіографія українського національно-культурного відродження в хронологічних межах другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття не була предметом окремого, системного та цілісного дослідження. Значний масив виявлених наукових студій, у яких розглядалися окремі історіографічні сюжети наукового осмислення феномену українського відродження, об'єднано в чотири блоки, а саме: узагальнювальні історіографічні синтези, у яких історіографія досліджуваної проблеми розглядалася побіжно в межах викладу історіографії історії України; наукові дослідження, які безпосередньо присвячені історіографії основних етапів українського національно-культурного відродження або ж його розвитку в тих чи інших українських регіонах; наукові розвідки, у яких відображена історіографія окремих складників національно-культурного відродження; узагальнювальні концептуальні матеріали, що представлені в рецензіях на наукові праці, які присвячені загальним та особливим аспектам національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Незважаючи на те, що провідною тенденцією сучасного розвитку знань є активна інтеграція історіографії українського національного відродження до системи фундаментальних досліджень історіографії історії України загалом, означеній проблематиці присвячено порівняно менше історіографічних досліджень, ніж питанням національно-політичного відродження в межах українського національного

руху. З'ясовані повнота й рівень дослідженості теми дисертації засвідчили гносеологічну актуальність і необхідність її наукового вивчення.

Систематизовано та класифіковано джерельний комплекс дослідження. Всі його джерела об'єднано в чотири групи: перша – узагальнювальні наукові праці, що присвячені розробленню концепції українського національно-культурного відродження; друга – спеціальні наукові праці (монографії, дисертації, статті), що присвячені тій чи іншій окремій проблемі українського національно-культурного відродження; третя – довідкова, енциклопедична та навчальна література; четверта – документи особового походження (автобіографії, щоденники, мемуари, спогади істориків, усні історичні джерела, приватне листування дослідників, їхні інтерв'ю тощо). Зібрані, систематизовані та атрибутовані джерела виявилися достатніми для дослідницького виконання завдань дисертації.

Окреслено теоретико-методологічний інструментарій дисертації, який впорядковано в п'яти дослідницьких векторах: перший – концептуально-історіософський – забезпечив наукове обґрунтування провідної ідеї та концепції дослідження, історіософське розуміння українського національно-культурного відродження та його історіографії; у другому – методологічному – представлено систему методологічних підходів і принципів історіографічного дослідження, пріоритетне місце серед яких посідає цивілізаційна методологія та принципи історизму, наступності, спадкоємності, цілісності та об'єктивності історіографічного аналізу; у третьому – теоретичному – представлено наукові положення сучасного історіографічного дискурсу щодо проведення дослідження, новітні уявлення про вимоги, шляхи та технології історіографічного пізнання; у четвертому – методичному – визначено методику дослідження, представлено опис застосованих загальнотеоретичних, емпіричних і спеціальних методів історіографічного пошуку; у п'ятому – науково-організаційному – охарактеризовано цілеспрямованість і послідовність проведення історіографічного дослідження, окреслено зміст пропедевтично-

організаційного, проблемно-концептуального та інтегрально-узагальнюючого етапів його реалізації.

2. Розглянуто історіографію підходів сучасних дослідників до осмислення категорії «українське національно-культурне відродження», виокремлено її історичні, змістові, історіософські, хронологічні та територіальні виміри. На цій основі запропоновано порівняно нове розуміння концепту «історіографія українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття» як цілісної системи знань про широкий, динамічний, цілісний національний і культурний рух українства, змістом якого був розвиток соціокультурного, ментально-етнічного та духовно-релігійного життя, а його результатом стало відновлення української державності та формування української ідентичності. Серед наведених ознак національно-культурного руху пріоритетними вважаємо такі: широкий (завдяки культурницькому змісту в процес національно-культурного відродження було залучено широкі верстви населення); динамічний (національне відродження розвивалося від культурницького піднесення до політизації та національно-державного розвитку); цілісний (у хронологічному вимірі – це безперервний та спрямований рух за національний розвиток українства, завершальною стадією якого стала «українізація» 20-х років XX століття; у територіальному вимірі – це просторово єдиний, спочатку суміжний, а згодом – соборний рух українців Наддніпрянщини та Західної України за власний культурний та державний суверенітет); національний (в основі філософії тогочасного культурницького піднесення було покладено українську національну ідею, кінцевою метою якої була побудова української держави та політичної нації).

3. Проаналізовано процес висвітлення в історичних студіях передумов, суспільно-політичного контексту й чинників піднесення українського національного руху в другій половині XIX століття. Дослідники наголошують, що поряд із загальноукраїнським масштабом національного відродження його передумови, суспільно-політична специфіка та динаміка на західноукраїнських

землях і Наддніпрянщині були різними. Для розвитку нової фази національного руху в Галичині вагоме значення мала Революція 1848 року й зумовлені нею зміни в соціальному й суспільно-політичному житті регіону, а також тривала традиція першого етапу національно-культурного відродження (кінець XVIII – перша половина XIX століття). Крім того, з-поміж передумов національного піднесення на західноукраїнських землях історики називають більшу інтегрованість регіону в європейські суспільні трансформації, винятковий авторитет і духовно-культурну роль греко-католицького духовенства, інтенсивність і радикальність соціально-економічних змін, активізацію національних рухів поляків, угорців, чехів, словаків тощо. Водночас у дослідженнях підкреслено, що динаміка розвитку другого етапу національного відродження на західноукраїнських теренах була більш інтенсивною, ніж на підросійських. Українці західних земель першими розгорнули політизацію національного відродження, його вихід на нові рівні самоорганізації. Аналізуючи передумови розвитку нового етапу національного руху на Наддніпрянщині, дослідники передусім називають інтенсивність першої фази національного відродження кінця XVIII – першої половини XIX століття, ідейну підготовку національного руху творчістю Т. Шевченка, діяльністю Кирило-Мефодіївського братства, результатами соціально-економічних та адміністративно-політичних перетворень доби «Великих реформ».

На основі аналізу нагромаджених історичних знань виокремлено кілька умовних груп чинників національно-культурного відродження. Насамперед історики звертають увагу на внутрішньо-, зовнішньо- та геополітичні фактори, до яких відносять імперський і колоніальний статуси українських земель, вплив польського, російського та інших національних рухів, Українську національно-демократичну революцію 1917–1921 років. Дослідники підкреслюють діалектичний взаємозв'язок політичного становища українського населення та національного відродження: з одного боку, антиукраїнська політика становила загрозу для соціокультурного життя, з іншого – саме такі умови «стресу» викликали до життя вагомі духовно-культурні резерви спротиву, актуалізували

пасіонарні ресурси української ментальності. Не менш важливим був і чинник історичності українського соціокультурного й державного розвитку та людського капіталу. Усталеним в історіографії є положення про те, що без попередньої культурної традиції національне піднесення було б неможливим.

Окреслено провідні тенденції нарощування знань про зародження і розвиток української періодики, як вагомого чинника національно-культурних процесів другої половини XIX – першої третини XX століття. Історики звертають увагу на те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого зростання накладів української періодики, її поширення набуло статусу впливового чинника національно-культурного руху, сприяло не лише піднесенню української мови й літератури, а й політизації національного руху, його переходу в державотворчий етап. Розвиток періодичних видань доби Української національної революції 1917–1921 років науковці розглядають як необхідний складник державотворення, основний механізм національного просвітництва, соціальної комунікації із населенням.

4. Розкрито історіографію змісту і форм самоорганізації суспільно-громадянського, національно-політичного та духовно-культурного життя українського народу означеного періоду. Демократизація суспільства, створення нової історіографічної ситуації та оновлення методологічного інструментарію в умовах незалежності України дали змогу історикам розглядати суспільне життя на основі синергетичної методології про самоорганізацію соціальних систем. Легітимізованою серед учених є історіографічна думка про динаміку суспільної самоорганізації українців від культурницького життя до інституціонування політичних партій. У сучасній історіографії процеси самоорганізації українського суспільства розглянуті в трьох конкретно-історичних площинах – суспільно-громадянській, національно-політичній і духовно-культурній, співвідношення між якими подекуди було як послідовним, так і синхронним. Розвиток кожної з них свідчив про появу нових для XIX століття організаційних форм суспільної самоорганізації та інституціалізації окремих елементів громадянського

суспільства та політичної системи в Україні. Вивчаючи як теоретико-методологічні, так і конкретно-історичні виміри українського національного руху, дослідники одностайні в тому, що культурно-просвітницький зміст національного відродження під впливом об'єктивних обставин еволюціонував до політичного. Динаміка суспільної організації визначила політизацію національного руху, що дозволяє вченим вести мову про національно-політичну самоорганізацію. Концепт «самоорганізація» виявляє сутність тогочасних суспільно-політичних і соціокультурних процесів, адже українці створювали культурно-просвітницькі товариства, громадські організації й політичні партії всупереч імперській та антиукраїнській політиці Росії та Австро-Угорщини. Духовно-культурні аспекти самоорганізації ілюстровані діяльністю українських культурно-просвітницьких товариств, розвитком української періодики, відзначенням ювілейних дат українських письменників і митців тощо.

5. З'ясовано стан відображення у працях істориків соціокультурного підґрунтя українського національного відродження, визначено роль у його розвитку історичних знань і зростання інтересу до вивчення минулого, українізації освіти, літератури, мистецтва та повсякденних життєвих практик. Зазначено, що сучасні дослідники українського національного відродження тісніше пов'язують його із формуванням історичної самосвідомості українців, із розвитком і поширенням історичних знань. Динаміку новітнього вивчення історичної думки й діяльності істориків у досліджуваній період умовно розподілено на кілька періодів: пропедевтично-емпіричний (1990-ті роки); синтетично-концептуальний (2000–2015 роки); етап інноваційної історіографії (після 2015 року).

Систематизація науково-історичного матеріалу з проблематики руху за українізацію освіти дала підстави виокремити три історіографічні блоки: перший – вивчення історії української освіти другої половини XIX – початку XX століття; другий – аналіз руху за інституційне оформлення української освіти в 1917–1921 роках; третій – висвітлення історії української освіти в

період більшовицької політики «українізації». У новітній історіографії проблематика руху за українізацію освіти представлена досить розлого та репрезентативно. Історикам вдалося висвітлити більшість найважливіших явищ у розвитку тогочасного освітнього простору, зокрема суспільно-політичні умови й асиміляційну політику імперії Романових і Габсбургів щодо шкільництва; сутність та особливості державної політики доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 років у сфері освіти; місце й роль педагогічних кадрів у піднесенні національного руху за побудову української освіти; цілісно-світоглядні засади освітньої реформи, тогочасну педагогічну думку; діяльність організаторів освіти й лідерів руху за українізацію шкільництва; сутність змін у структурі, змісті, методичних і організаційно-педагогічних засадах освіти й виховання дітей та молоді; історичне значення, здобутки й прорахунки в українізації освітнього простору, його кон'юнктурний характер у більшовицькій політиці «українізації» середини і другої половини 1920-х років тощо.

Виявлено, що з-поміж ключових напрямів національно-культурного відродження дослідники виокремлюють його літературно-мистецький сегмент, підкреслюючи, що саме розвиток літератури дав поштовх національному відродженню, був як його джерелом, так і змістом. Літературна творчість тогочасних поетів і письменників забезпечила поширення й збагачення української мови на повсякденному рівні серед широких верств населення. До того ж, саме в означений період відбувалося становлення мовознавства, яке дало змогу не лише зберегти, але й теоретично вивчати українську мову, підготувало необхідне наукове підґрунтя для її легітимації в інтелектуальному середовищі. Дещо менше уваги історики приділили аналізу розвитку театрального, музичного й образотворчого мистецтва, осмисленню їхньої ролі в популяризації української культури через образний вплив на особистість, у гуманізації національно-культурного руху, в утвердженні в суспільній свідомості культурної окремішності та самобутності українства.

6. Виявлено зміст поглядів істориків на місце і роль повсякденних практик українців у піднесенні національно-культурного життя. Означено як позитивну тенденцію новітньої історіографії актуалізацію проблем повсякдення різних верств населення під кутом зору формування національної свідомості на основі збереження й примноження українських народних традицій. Історики аналізують такі виміри тогочасного українського повсякдення, як утвердження етноментальної ідентичності у повсякденні українців; цивілізаційне значення збереження української мови в буденному спілкуванні українських селян і національно свідомої інтелігенції для піднесення національного руху; аграрний уклад традиційного життя більшості українського населення, його вплив на рівень розвитку національної свідомості; проукраїнські повсякденні практики тогочасної інтелігенції; поширення українського шкільництва; життя й культура міського простору, його суперечливий вплив на розвиток національного руху; повсякденна релігійність населення, її місце в розвитку українського суспільства тощо. Цінними для історіографії є обґрунтування положень про те, що саме на рівні повсякденних життєвих практик поступово формувалися середовище й необхідне підґрунтя для розвитку української мови та традиційної культури, зростала національна свідомість.

7. Простежено відображення в новітній історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження. Констатовано, що вагоме місце в науково-історичному осмисленні окресленого періоду посідає з'ясування взаємозв'язку концептів «українське національне відродження» та «формування модерної нації». Виявлено, що в новітній історичній думці процеси українського національного відродження й націєтворення розглядаються здебільшого в ідейно-гносеологічній єдності. Попри певні дискусії щодо природи національно-культурного відродження, історики одностайні в тому, що саме його ідейні та духовно-культурні інтенції відіграли ключову роль у прискоренні українського націєтворення як шляхом нового «українського проєкту», так і відродження «старої нації». Така історіографічна інтерсуб'єктність має вагоме методологічне та світоглядно-державотворче

значення в контексті збереження історичної пам'яті та наукового осмислення сучасного процесу творення політичної (громадянської) нації й побудови національної держави.

Новітня історіографія активізувала дослідження процесу взаємозумовленості українського національно-культурного відродження й розвитку традиційної ментальності, який супроводжувався подоланням малоросійської ідентичності та множиної (подвійної) лояльності. Початок глибинних змін у цій сфері історики пов'язують із творчістю Т. Шевченка, з кристалізацією національної ідеї та україноцентризму. Ментальні трансформації української національної ідентичності відбувалися паралельно із політизацією національно-визвольного руху, його орієнтацією на державну самостійність і соборність України. Зустріч східних і західних українців на фронтах Великої війни легітимізувала ідею соборності України, а катастрофи й трагедії людських втрат детермінували розвиток таких одвічно властивих українському менталітету якостей, як взаємодопомога, милосердя, здатність до співчуття. Важливе місце в новітній історіографії посідає аналіз ментальних змін, зростання національної свідомості українців в умовах Української революції 1917–1921 років. На думку дослідників, цей процес частково продовжувався за інерцією в умовах політики українізації як тактичного маневру радянсько-більшовицького режиму.

8. Прослідковано розвиток поглядів істориків на роль культурно-історичних архетипів у формуванні української соборності та етнонаціональної ідентичності. Констатовано, що інноваційним напрямом досліджень національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, який має здебільшого міждисциплінарний характер, є з'ясування ролі архетипів української ментальності в цьому процесі. Зріс інтерес істориків до вивчення структурних компонентів архетипу української ментальності як чинників національного руху й українського відродження. З'ясовано, що перебування українських земель у складі Романівської та Габсбурзької імперій негативно вплинуло на характер і структуру українського архетипу,

спричинило такі явища, як комплекси меншовартості, малоросійства та австрофільства, синдром подвійної лояльності. Історики виокремлюють формування низки першооснов української ідентичності, зокрема таких, як архетип рідного краю (аграрно-виробничий, соціально-історичний, духовно-культурний), тріада української ментальності «дім – поле – храм», архетип соборності етносу тощо.

Встановлено на основі порівняльно-історіографічного та проблемно-концептуального підходів до історіографічного нарративу соборницького складника формування етноментальної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття тенденцію до зростання мобілізуючої ролі ідеї соборності в ідентифікації та консолідації української нації в територіальному й ментальному вимірах. У цьому зв'язку особливої актуальності набуває подальше дослідження таких складників соборності, як людський, природно-географічний ландшафт, державно-політичний, геополітичний, соціокультурний, світоглядний, ідейний, духовний і ментальний, економічний суверенітет, захист соборності та цілісності України, зміцнення її військово-оборонного та інформаційного потенціалів.

9. Проаналізовано історіографію духовно-релігійного сегмента українського національно-культурного відродження, розглянуто трактування різними істориками особливостей впливу церкви, духовенства, релігієзнавчої думки на посилення духовно-культурного спротиву імперській експансії та шовінізму. З'ясовано, що більшість дослідників майже одностайні у визнанні вагомого впливу духовно-релігійного чинника для розвитку національного руху. Водночас історики підкреслюють, що в другій половині XIX століття у зв'язку з тим, що українські землі були розділені як політично, так і конфесійно, церковно-релігійне життя українців перебувало в системі імперських церковно-релігійних координат. Така ситуація звужувала можливості впливу релігії на процеси національного піднесення, спричиняла в національно свідомого населення сакральну індиферентність і «релігійний абсентеїзм». Через це в історіографічному осмисленні ролі релігії та церкви

другої половини XIX століття, що цілком природно, є певна оглядовість і епізодичність. З-поміж історіографічних проблем, що цікавили істориків, виокремлено культурно-просвітницьку й освітньо-педагогічну діяльність греко-католицької та православної церков, еклезіастичні й оборонні заходи православних братств, оцінку впливів греко-католицької й російської православної церков на тогочасне національне й культурне життя, особливості інтеграції церковно-релігійного чинника до вирішення суспільно-політичних питань і державотворчих процесів.

Констатовано, що сучасні історики розглядають церковно-релігійний вимір українського національно-культурного відродження в чотирьох площинах: перша – висвітлення структури, змісту та особливостей функціонування церковних інституцій із акцентом на історію православної та греко-католицької церков; український контекст церковної еволюції в другій половині XIX – першій третині XX століття мав суперечливу динаміку: з одного боку, піднесення на тлі Української революції 1917–1921 років, спроба створення національної церкви як релігійного репрезентанта української духовно-культурної ідентичності, а з іншого – згортання релігійного життя в контексті більшовицької політики войовничого атеїзму; друга – відстеження розвитку релігієзнавчої думки, з'ясування змісту та значення тогочасних теорій, концепцій і поглядів; діячі культури й політики розглядали релігію як традиційну основу розвитку української ментальності та духовності; третя – культурно-просвітницька діяльність і соціальна роль духовенства в розвитку українського національного руху; четверта – історіографія духовно-релігійного та церковно-інституційного спротиву імперській експансії та шовінізму. У новітніх дослідженнях зазначається, що еволюція ролі релігійно-церковного чинника в національному відродженні полягала в тому, що розвиток релігієзнавчої думки, рецепції мислителів щодо християнства та національної церкви підготували необхідні умови для заходів з упорядкування та розбудови українського церковного життя на початку XX століття.

10. Узагальнено історіографічні уроки та обґрунтовано перспективи дослідження українського національно-культурного відродження в контексті викликів сучасного національного, державного та соціального розвитку України. Належно оцінюючи вагому і продуктивну науково-пізнавальну роботу сучасних істориків у дослідженні українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, звернено увагу й на деякі аспекти, які на сьогодні ще залишаються за межами академічної зацікавленості, хоча є важливими для цілісного осягнення означеної проблеми. З огляду на це запропоновано низку пропозицій і рекомендацій. Мова йде про необхідність подальшого теоретико-методологічного осмислення українського руху другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття та його уроків у загальноєвропейському контексті, посилення уваги до аналізу взаємодії ключових складників національно-культурного відродження – культурного, соціального, політичного, етнічно-ментального та духовно-релігійного. З-поміж прогалин історіографії досліджуваної проблеми помітною є відсутність компаративістських студій щодо особливостей культурного відродження на Сході та Заході України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Монографії, історичні нариси, брошури

1. *Агафонова, Н. В.* (2002). Становлення національної системи освіти в Україні : 1917-1920 рр. Одеса : Принт Мастер. 206 с.
2. *Адамський, В., Кришук, Б. & Телячий, Ю.* (2016). «Просвіти» Поділля в добу Директорії УНР (1918–1920) : дослідження, документи, матеріали / Хмельниц. гуманітар.-пед. акад. [та ін.]. Хмельницький : ФОП Цюпак А. А. 428 с.
3. *Андерсон, Б.* (2001). Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / пер. з англ. В. Морозова. Київ : Критика. 272 с.
4. *Андрусишин, Б. І.* (1995). У пошуках соціальної рівноваги : нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. Київ : ФПУ. 192 с.
5. *Антонович, Є. А. & Удріс, І. М.* (2007). Українське мистецтвознавство кінця XIX – початку XX століття : національне образотворче мистецтво в працях учених київської школи : монографія. Київ : Альтерпрес. 272 с.
6. *Аркас, М. М.* (1912). Історія України-Русі. Краків : Накладом Ольги Аркасової. 424 с.
7. *Багалій, Д. І.* (1991). Історія Слобідської України. Харків : Основа. 256 с.
8. *Барабаш, Ю.* (2004). Тарас Шевченко : імператив України : історіо- й націософська парадигма. Київ : Києво-Могилянська академія. 181 с.
9. *Барг, М. Л.* (1987). Эпохи и идеи : Становление историзма. Москва : Мысль. 354 с.
10. *Бегей, І.* (2001). Юліан Бачинський : соціал-демократ і державник. Київ : Основні цінності. 256 с.
11. *Березівська, Л. Д.* (2008). Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія. Київ : Богданова А. М. 406 с.
12. *Богуславський, О. В.* (2003). Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів, 1917-1920 рр. / Гуманітар. ун-т «Запоріж. ін-т держ. та муніципал. Управління». Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ». 236 с.

13. **Богущий, Ю. П., Андрущенко, В. П., Безверщук, Ж. Б. & Новохатько, Л. М.** (2007). Українська культура в європейському контексті. Київ : Знання. 679 с.
14. **Бодак, В. А.** (2005). Релігія і культура : взаємодія та взаємовплив. Київ ; Дрогобич : КОЛО. 305 с.
15. **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні 1900-1917 рр. : культура, суспільство, мораль : монографія. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту. 308 с.
16. **Боровик, А.** (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів : Чернігівські обереги. 368 с.
17. **Боровик, А. М.** (2003). Українізація загальноосвітньої школи : перші кроки (1917-1920 рр.) /; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів : Чернігів. обереги. 270 с.
18. **Боровик, А. М.** (2008). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.). Чернігів : Чернігів. Обереги. 368 с.
19. **Борщевич, В. Т.** (2000). Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. 254 с.
20. **Бромлей, Ю. В.** (1987). Этносоциальные процессы : теория, история, современность. Москва : Наука. 333 с.
21. **Будз, В.** (2003). Соціально-філософські погляди М. Грушевського : футурологічний аспект : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ. 160 с.
22. **Бучинський, Д.** (1962). Християнсько-філософська думка Т. Г. Шевченка. Мадрид ; Лондон : Союз українців у Великій Британії. 256 с.
23. **Васильчук, Г. М.** (2008). Радянська Україна 20-30-х рр. ХХ ст. : сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя : ЗНУ. 314 с.
24. **Васькович, Г.** (1996). Шкільництво в Україні (1905-1920 рр.). Київ : Мандрівець. 359 с.

25. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна* (2013) : у 2 кн. Київ : Кліо. Кн. 1. 784 с.
26. *Великочий, В. С.* (2019). Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр. : монографія. Івано-Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. 812 с.
27. *Венгерська, В. О.* (2013). Українські проекти та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець XVIII – початок XX століття) : [монографія]. Житомир : Євенок О. О. 445 с.
28. *Верига, В.* (2005). Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. : у 2 т. / 2-е вид. Львів : ВАТ «Рівнен. друк». Т. 2. 494 с.
29. *Верига, В.* (2005). Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. : у 2 т. / 2-е вид. Львів : ВАТ «Рівнен. друк». Т. 1. 471 с.
30. *Верменич, Я. В.* (1997). Початки національної історичної науки : київські центри регіональних досліджень у 50-70 рр. XIX ст. Київ : [Б. в.]. 44 с.
31. *Верменич, Я. В.* (2016). Конструювання української ідентичності : національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії НАН України. 356 с.
32. *Верстюк, В. Ф.* (1997). Українська Центральна Рада. Київ : Заповіт. 340 с.
33. *Вєнцева, Н. О.* (2014). Розвиток вищої історичної педагогічної освіти в Україні в 1917-1920 рр. : [монографія] / заг. ред. К. Баханов. Бердянськ : Ткачук О. В. 144 с.
34. *Вєтров, Р. І. & Донченко, С. П.* (2001). Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900-1925 рр.). Дніпродзержинськ : Поліграфіст. 245 с.
35. *Винниченко, В. К.* (2008). Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : Кн. Роду. 800 с.
36. *Висоцький, О. Ю.* (2004). Українські соціал-демократи та есери : досвід перемог і поразок. Київ : Основні цінності. 272 с.

37. **Вільшанська, О. Л.** (2009). Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст. : європейські впливи та українські національні особливості. Київ : Ін-т історії України НАН України. 172 с.
38. **Войналович, О.** (1992). Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні : 20-30 рр. Київ ; Полтава : Рідний край. 213 с.
39. **Гай-Нижник, П. П.** (2010). УНР та ЗУНР : становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.). Київ : Щек. 303 с.
40. **Гандзюк, В. О.** (2009). Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.) : монографія. Вінниця : Данилюк В. Г. 368 с.
41. **Гелнер, Е.** (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм. Київ : Таксон. 300 с.
42. **Гирич, І.** (2016). Михайло Грушевський – конструктор української модерної нації. Київ : Смолоскип. 839 с.
43. **Гирич, І.** (2014). Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник. 496 с.
44. **Гладкий, С. О.** (1997). Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних епархій України на початку XX ст. Запоріжжя : ЗДУ. 50 с.
45. **Гнатенко, П. І.** (1997). Український національний характер. Київ : ДОК-Київ. 114 с.
46. **Голобуцький, О. & Кулик, В.** (1996). Український політичний рух на Наддніпрянщині : кін. XIX – поч. XX ст. Київ : Смолоскип. 124 с.
47. **Горбач, Н.** (2006). Філософські переконання Івана Франка. Львів : Каменяр. 112 с.
48. **Гоцуляк, В. М.** (2013). У боротьбі за соборну Україну : державотворча діяльність Симона Петлюри : монографія / Хмельниц. нац. ун-т. Хмельницький. 202 с.
49. **Гоцуляк, В. М.** (2013). У боротьбі за соборну Україну : державотворча діяльність Симона Петлюри. Хмельницький : ХНУ. 202 с.

50. *Гошуляк, І.* (2009). Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 467 с.
51. *Грицак, Я.* (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.
52. *Гриценко, А.* (1996). Політичні сили у боротьбі за владу в Україні. Рік 1919. Київ : Ін-т історії України НАН України. 81 с.
53. *Грушевский, М.* (1914). Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2 т. СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза». Т. 1. 360 с.
54. *Грушевський, М.* (1992). З історії релігійної думки на Україні. Київ : Освіта. 192 с.
55. *Грушевський, М. С.* (1994). Духовна Україна (Збірка творів) / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. Київ : Либідь. 540 с.
56. *Губа, П. І.* (2002). Українське відродження : Спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917-1920 рр. / Черкаський держ. технологічний ун-т. Черкаси : Видавництво ЧДТУ. 263 с.
57. *Губерський, Л., Андрущенко, В. & Михальченко, М.* (2002). Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть : проблеми визначення. Київ : Знання. 600 с.
58. *Гумилев, Л.* (2016). Этногенез и биосфера Земли. Москва : АСТ. 704 с.
59. *Гундорова, Т.* (2006). Франко не Каменяр. Франко і Каменяр. Київ : Критика. 352 с.
60. *Гунчак, Т.* (1993). Україна. Перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. Київ : Либідь. 288 с.
61. *Гупан, Н. М.* (2002). Українська історіографія історії педагогіки. Київ : «А.П.Н.». 224 с.
62. *Гуревич, А. Я.* (1993). Исторический синтез и школа «Анналов». Москва : Индрик. 327 с.
63. *Гутковський, В., Крупський, І. & Федоришин, П.* (2001). Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. – 1920 р.) : генезис, проблематика виступів, державотворча функція. Львів : ЛА Піраміда. 196 с.

64. *Гелнер, Е.* (2003). Нації та націоналізм. Націоналізм : пер. з англ. Київ : Таксон. 300 с.
65. *Данилевська, О. М.* (2009). Мова в революції та революція в мові : мовна політика Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ. 176 с.
66. *Данилюк, Д. Д.* (1999). Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). Ужгород : Патент. 352 с.
67. *Данилюк, Д. Д.* (2009). Історична думка на Закарпатті епохи національного відродження (кінець XVIII – середина XIX ст.) : монографія / ДВНЗ «Ужгород. нац. ун-т», Каф. історії України. Ужгород : Інформ.-вид. центр ЗІППО. 397 с.
68. *Дашкевич, Я.* (1993). Україна вчора і нині : Нариси, виступи, есе / АН України ; Ін-т укр. археографії. Київ. 192 с.
69. *Дашкевич, Я.* (2007). Постаті : Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. Львів : Літературна агенція «Піраміда». 808 с.
70. *Дашкевич, Я.* (2011). «Учи неложними устами сказати правду» : історична есеїстка. Київ : Темпора. 828 с.
71. *Дзюба, І.* (2005). Тарас Шевченко. Київ : Альтернативи. 702 с.
72. *Дзюба, І.* (2008). Тарас Шевченко. Життя і творчість / вид. 2-е. Київ : ВД «КМА». 718 с.
73. *Добржанський, О. В.* (1999). Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври. 574 с.
74. *Донік, О. М.* (2011). Україна : у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.). Київ : Кріон. 248 с.
75. *Донченко, О. & Романенко, Ю.* (2001). Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь. 334 с.
76. *Донченко, С. П.* (2004). Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). Дніпродзержинськ : Вид. відділ ДДГУ. 379 с.

77. *Дорошенко, Д. І.* (1992). Нарис історії України : в 2 т. Київ : Глобус. Т. 2. Від половини XVII століття. 349 с.
78. *Дробот, І.* (2002). Буковинські українці в боротьбі за соборну державність (1920-1930-ті рр.). Київ : Вид-во Ін-ту історії України НАН України. 67 с.
79. *Дробот, І. І.* (2002). Трансформація української державно-соборницької ідеї (1920-1930-ті роки). Київ : ФАДА, ЛТД. 343 с.
80. *Дровозюк, С. І.* (2005). Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX століття : історіографічний нарис. Вінниця : О.Власюк. 364 с.
81. *Дулуман, Є.* (2014). Релігія як складова універсуму культури : український контекст. Чернівці : Рута. 156 с.
82. *Євсєєва, Т. М.* (2005). Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр. : конфлікт національних ідентичностей у православному полі / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 362 с.
83. *Єкельчик, С.* (1994). Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. Мельбурн : Університет імені Монаша. 125 с.
84. *Єкельчик, С.* (2010). Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : К. І. С. 272 с.
85. *Єленський, В.* (2013). Велике повернення : релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI століття. Львів : Вид-во УКУ. 504 с.
86. *Єленський, В. Є.* (1991). Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). Київ : Знання. 72 с.
87. *Єремєєв, П.* (2018). Старообрядництво Харківської губернії : соціальні структури та статистика (1825-1917 рр.). Харків : Раритети України. 272 с.
88. *Жванко, Л. М.* Соціальні виміри Української Держави (квітень – грудень 1918р.). Харків : Прапор. 224 с.

89. **Жванко, Л. М.** (2009). Біженство Першої світової війни в Україні : документи і матеріали (1914-1918) / наук. ред. О. О. Нестуля. Харків : ХНАМГ. 360 с.
90. **Жерноклеєв, О.** (2006). Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890-1918 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Вид. дизайн. Відділ ЦІТ. 535 с.
91. **Животко, А. П.** (1999). Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ : Наша культура і наука. 368 с.
92. **Жилюк, С. & Бойко, Б.** (2010). Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 228 с.
93. **Жилюк, С. І.** (2002). Обновленська церква в Україні (1922-1928) : монографія. Рівне : Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. 384 с.
94. **Завальнюк О. М.** (2005). Українська еліта і творення національної університетської освіти : фундатори і будівничі (1917–1920 рр.). Київ : Абетка-Нова. 496 с.
95. **Завальнюк, О. М. & Телячий, Ю. В.** (2001). Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : іст. нарис. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА. 211 с.
96. **Завальнюк, О. М.** (2017). Подільська інтелігенція у реформуванні загальноосвітньої школи в добу Української революції 1917-1921 рр. : іст. нарис / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. 62 с.
97. **Завальнюк, О. М.** (2011). Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксіома. 652 с.
98. **Зайченко, І. В.** (2002). Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. Львів : Львівська обласна книжкова друкарня. 344 с.
99. **Закарпаття в етнополітичному вимірі** (2008). Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. 682 с.

100. *Зінченко, А. Л.* (2017). Життя і служіння митрополита Василя Липківського / НДІ українознавства. Київ : Дуліби. 336 с.
101. *Іваненко, В. В., Голуб, А. І. & Удод, О. А.* (1997). Очищення правдою : відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя. Київ : Генеза. 206 с.
102. *Іванишин, В.* (1990). Українська церква і процес національного відродження. 2-е вид. Дрогобич : Відродження. 96 с.
103. *Іванишин, П.* (2006). Печать духу : національно-екзистенціальна Франкіана. Дрогобич : Відродження. 96 с.
104. *Іванко, А. В.* (2001). Історики України ХІХ-ХХ ст. (Нариси української історіографії). Кіровоград : Центрально-Українське вид-во. 382 с.
105. *Ігнатуша, О. М.* (2004). Інституційний розкол православної церкви в Україні : генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.). Запоріжжя : Поліграф. 438 с.
106. *Ісаєвич, Я.* (1996). Україна давня і нова : народ, релігія, культура. Львів : [Б. в.]. 336 с.
107. *Ісіченко, І.* (2003). Історія Христової Церкви в Україні : курс лекцій для вищих духовних шкіл. Харків : Акта. 472 с.
108. *Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі* (2011) : наук. кол. праця / упоряд. : В. В. Масненко, Ю. П. Присяжнюк. Черкаси : Вертикаль. 181 с.
109. *Історія – ментальність – ідентичність* (2011). Вип. ІV : Історична пам'ять українців і поляків у період формування національності свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття : колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. Львів : ПАІС. 536 с.
110. *Каганов, Ю.* (2019). Конструювання «радянської людини» (1953-1991) : українська версія. Запоріжжя : Інтер-М. 432 с.
111. *Калакура, Я. С., Алексієвець, Л. М., Удод, О. А. & Юрій, М. Ф.* (2012). Україна ХІХ – початку ХХІ ст. : цивілізаційний контекст пізнання. Тернопіль : Астон. Кн. ІІ. 696 с.

112. *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2015). Українська культура : цивілізаційний вибір. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 496 с.
113. *Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф.* (2017). Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза. 560 с.
114. *Капелюшний, В. П.* (2003). Здобута і втрачена незалежність. Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.). Київ : Олан. 608 с.
115. *Капелюшний, В. П. & Коваль, В. В.* (2018). Незламна і нескорена : національна еліта в Українській революції 1917–1921 років : історіографічний нарис : монографія. Київ : Інтерсервіс. 479 с.
116. *Касьянов, Г.* (1999). Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь. 352 с.
117. *Касьянов, Г. В.* (1993). Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь. 176 с.
118. *Киридон, А. М.* (2005). Час випробувань : держава, церква, суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х років. Тернопіль : Підручники і посібники. 384 с.
119. *Киричук, О. & Орлевич, І.* (2018). Львівський Ставропігійський інститут (1788-1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини. Львів : Логос. 288 с.
120. *Ківшар, Т. І.* (1996). Український книжковий рух як історичне явище (1917-1923 рр.). Київ : Логос. 344 с.
121. *Кліцаков, І. О.* (1997). Педагогічні кадри України (1917-1937). Донецьк : Юго-Восток. 310 с.
122. *Ковальченко, И. Д.* (2003). Методи исторического исследования / 2-е изд., доп. Москва : Наука. 486 с.
123. *Когут, З.* (1996). Російський централізм і українська автономія. Київ : Основи. 317 с.

124. **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2019). Українські політичні партії в Австро-Угорській та Російській імперіях : історіографія. Київ ; Ніжин : Вид. Лисенко М. М. 248 с.
125. **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2005). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття. Київ : ВПЦ «Київський університет». 244 с.
126. **Колесник, В. Ф. & Надтока, О. М.** (2002). Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Хрещатик. 180 с.
127. **Колесник, В. Ф.** (2015). Коренізація національних меншин УСРР у 1920-1930-ті рр. : історіографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк». 172 с.
128. **Колесник, В. Ф., Рафальський, О. О. & Тимошенко, О. П.** (1998). Шляхом національного відродження : національне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини. 1900-1907. Київ : Стилос. 226 с.
129. **Колесник, І.** (2013). Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України. 566 с.
130. **Колесник, І.** (2016). Інститут історії України : нове українське Відродження / відпов. ред. В. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ін-т історії України. 273 с.
131. **Колінгвуд, Р. Дж.** (1996). Ідея історії / упоряд., та передм. Я. ван дер Дуссена ; пер. О. Мокровольський. Київ : Основи. 615 с.
132. **Колодій, А.** (2008). Національний вимір суспільного буття. Львів : Астролябія. 368 с.
133. **Колодний, А.** (2005). Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів : Сполом. 336 с.
134. **Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.** (1996). Релігійна духовність українців : вияви, постаті, стан. Львів : Логос. 184 с.

135. **Коляструк, О.** (2008). Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження : історіографічний і методологічний аспекти. Харків : Курсор. 122 с.
136. **Кондратик, Л.** (2004). Українське релігієзнавство доби національного відродження. Луцьк : Надстир'я. 314 с.
137. **Кондратик, Л. Й.** (2002). Релігієзнавча концепція В'ячеслава Липинського : монографія. Луцьк : Надстир'я. 260 с.
138. **Кондратюк, К.** (2002). Українська історіографія XIX – початку XX ст. : основні напрями і концепції. Львів : ВЦ ЛНУ ім. Івана Франка. 242 с.
139. **Кондратюк, К. К.** (1993). Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття. Тернопіль : [Б. в.]. 98 с.
140. **Коцур, В.** (1998). Історичні дослідження : упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні і політичні процеси в Україні 1920-х – 1930-х рр. : історіографія). Київ : Наукова думка. 506 с.
141. **Кравець, М. М.** (1971). Іван Франко – історик України. Львів : Вид-во Львів. ун-ту. 202 с.
142. **Кравченко, Б.** (1997). Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. Київ : Основи. 423 с.
143. **Кравченко, В.** (2011). Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика. 544 с.
144. **Кравченко, В. В.** (1996). Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа. 376 с.
145. **Кравченко, О. О.** (2017). Всеукраїнський пролеткульт : освітньо-просвітницька та культуротворча діяльність (1917–1932) : монографія / Уманський держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини [та ін.]. Умань : Вид. Сочінський М. М. 320 с.
146. **Кравченко, П. А. & Сітарчук, Р. А.** (2005). Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків : 20-30-і роки XX ст. Полтава : АСМІ. 211 с.

147. **Крайній, К. К.** (2000). Історики Києво-Печерської Лаври XIX – початку XX ст. Київ : Пульсари. 240 с.
148. **Кресіна, І.** (1998). Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси : етнополітичний аналіз : монографія. Київ : Вища школа. 391 с.
149. **Крижановська, О. О.** (2001). Києво-Флорівський (Вознесенський) жіночий монастир в документах та матеріалах XVI – початку XX ст. Київ : [Б. в.]. 98 с.
150. **Крупський, І. В.** (1995). Національно-патріотична журналістика України (друга половина XIX – перша чверть XX ст.). Львів : Світ. 184 с.
151. **Кугутяк, М.** (1993). Галичина. Сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939). Івано-Франківськ. 200 с.
152. **Кугутяк, М.** (2002). Історія української націонал-демократії (1918-1929) : в 2 т. Київ : Івано-Франківськ : Плай ; Нова Зоря, 2002-2004. Т. 1. Плай. 536 с.
153. **Кугутяк, М.** (2004). Історія української націонал-демократії (1918-1929) : в 2 т. Київ : Івано-Франківськ : Плай ; Нова Зоря, 2002-2004. Т. 2. Нова Зоря. 704 с.
154. **Кудлай, О. Б.** (2019). Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України. 160 с.
155. **Кузьменко, М. М.** (2004). Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-30-х років : соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. Донецьк : Норд-Прес. 456 с.
156. **Кульчицький, С. В.** (1999). Україна між двома війнами (1921-1939 рр.). *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 11 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.
157. **Купрійчук, В. М.** (2014). Гуманітарна політика українських урядів у добу національної революції (1917–1920 рр.) : монографія / Нац. акад. держ. упр. При Президентові України. Київ : Вид-во Європ. ун-ту. 377 с.
158. **Курас, І. & Солдатенко, В.** (2001). Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917-1920). Київ : [Б. в.]. 246 с.

159. *Курило, В. С.* (2000). Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ : ЛДПУ. 460 с.
160. *Лавріненко, Ю.* (2003). Розстріляне відродження : антологія 1917-1933 : поезія, проза, есей / Ю. Лавріненко ; післямова Є. Сверстюка. 2-ге вид. Київ : Смолоскип. 984 с.
161. *Лазарович, М. В.* (2003). «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). Тернопіль : Економічна думка. 35 с.
162. *Лисяк-Рудницький, І.* (1994). Історичні есе : 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицак, А. Дешиця, Г. Киван, Е. Панкеева. Київ : Основи. 554 с.
163. *Литвин, В.* (2003). Україна : доба війн і революцій (1914-1920). Київ : Альтернативи. 488 с.
164. *Литвин, М. Р. & Науменко, К. Є.* (1995). Історія ЗУНР. Львів : Опір. 362 с.
165. *Лікарчук, І. Л.* (2002). Міністри освіти України : монографія : в 2 т. Київ : Видавець Ешке О. М. Т. 1 : 1917-1943 рр. 328 с.
166. *Магочій, П.-Р.* (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. 794 с.
167. *Мазена, В.* (2004). Культуроцентризм світогляду Івана Франка. Київ : Видавець ПАРАПАН. 232 с.
168. *Мазена, І. П.* (2003). Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. Київ : Темпора. 608 с.
169. *Майборода, В. К.* (1992). Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917-1985 рр.). Київ : Либідь. 196 с.
170. *Майборода, С. В.* (2000). Державне управління вищою освітою в Україні : структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) : монографія / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : УАДУ. 305 с.
171. *Малик, Я. Й.* (2011). Михайло Грушевський : війна, революція, еміграція : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ. 172 с.

172. *Малюта, О.* (2008). «Просвіти» і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX століття). Київ : Вид. центр «Просвіта». 840 с.
173. *Марченко, О.* (2004). Богошукання як шлях людського самоздійснення : аналіз вітчизняної релігійно-філософської традиції : монографія. Черкаси : Брама, вид. Вовчок. 264 с.
174. *Марчук, М. В.* (2002). Освітні процеси в Україні в період національно-культурного відродження 1917–1920-х років. Коломия : Вік. 61 с.
175. *Маслійчук, В.* (2007). Провінція на перехресті культур : дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. Харків : Харківський приватний музей міської садиби. 400 с.
176. *Масненко, В.* (2001). Історична думка та націєтворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ ; Черкаси : Відлуння-Плюс. 439 с.
177. *Мацейків, Т. І.* (2012). Українське відродження в першій третині XX століття. Київ : Педагогічна думка. 127 с.
178. *Меша, В.* (2007). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років. Донецьк : Норд-Прес. 298 с.
179. *Меша, В. Г.* (2004). Українське національне відродження 1905-1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина. 157 с.
180. *Михайлюк, О. В.* (2007). Селянство України в перші десятиліття XX ст. : соціокультурні процеси : монографія. Дніпропетровськ : Інновація. 456 с.
181. *Нагаєвський, І.* (1993). Історія української державності двадцятого століття. Київ : Український письменник. 412 с.
182. *Нагорна, Л. П.* (2005). Політична мова і мовна політика : діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд. 315 с.
183. *Надтока, Г. М.* (1996). Православна церква і процес українського національного відродження 1900-1917 років / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : [Б. в.]. 110 с.
184. *Надтока, Г. М.* (1998). Православна церква в Україні : соціально-релігійний контекст (1900-1917 рр.). Київ : Знання. 271 с.

185. *Нариси з історії українського національного руху* (1994) : колект. монограф. / відп. ред. В. Г. Сарбей. Київ : Ін-т історії України НАН України. 189 с.
186. *Нариси з соціокультурної історії українського історієписання : субдисциплінарні напрями – 2* (2019) : колект. монограф. / О. Удод та ін. ; упоряд. Н. Пазюра ; за заг. ред. В. Смолія. Київ : Генеза. 288 с.
187. *Нариси історії Української революції 1917–1921 років* (2011) : у 2 кн. / ред. колег. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. Ф. Верстюк, С. В. Кульчицький, В. М. Литвин, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, В. Ф. Солдатенко, Ю. І. Терещенко. Київ. Кн. 1. 390 с.
188. *Нариси історії української революції 1917-1921 років* (2011) / В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка. Кн. 1. 390 с.
189. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.)* (2010) : колективна монографія : в 2 ч. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Ін-т історії України НАН України. Ч. 2. 382 с.
190. *Наумов, С. О.* (2006). Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.). Харків : ХНУ. 344 с.
191. *Опря, А. В.* (2011). Єпархіальні з'їзди православного духовенства та мирян України в 1917 р. Кам'янець-Подільський : Аксіома. 160 с.
192. *Освіта в Україні XIX – початку XX століття* (2011) : монографія / авт. кол. : Д. С. Мазоха, Н. В. Борисова, І. І. Доброскок [та ін.] ; наук. ред. Д. С. Мазоха. Київ : Міленіум. 320 с.
193. *Особливості становлення української державності в добу національно-демократичного відродження (1917-1920 рр.)* (2007) / М. І. Бушин [та ін.]. Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ. 203 с.
194. *Павко, А. І.* (2002). Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби. Київ : Плеяди. 552 с.
195. *Павленко, Ю. & Храмов, Ю.* (1995). Українська державність у 1917-1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ : Манускрипт. 263 с.

196. *Палієнко, М.* (2006). «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Темпора. 384 с.
197. *Пахолків, С.* (2014). Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда». 612 с.
198. *Пащенко, В. О. & Киридон, А. М.* (2004). Більшовицька влада і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки. Полтава : АСМІ. 335 с.
199. *Пащенко, В. О.* (1993). Держава і православ'я в Україні : 20-30-ті роки XX ст. Київ : [Б. в.]. 188 с.
200. *Пащенко, В. О.* (1994). Свобода совісті в Україні : міфи і факти 20-30-х років. Київ : [Б. в.]. 249 с.
201. *Передерій, І. Г.* (2009). Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради : історичний аспект : [монографія]. Полтава : Вид-во ПолтНТУ. 160 с.
202. *Перерва, В. С.* (2014). Церковні школи в Україні (кінець XVIII – поч. XX ст.) : забутий світ. Біла Церква : Видавець Пшонківський О. В. Т. 1 : Загальна частина. 576 с.
203. *Петренко, І. М.* (2008). Церковно-парафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.). Полтава : РВЦ ПУСКУ. 161 с.
204. *Пилипів, І. В.* (2011). Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) : монографія. Тернопіль : Екон. думка ТНЕУ. 428 с.
205. *Пиріг, Р. Я.* (2011). Українська гетьманська держава 1918 року. Київ : ПУ НАН України. 336 с.
206. *Пиріг, Я.* (1993). Життя Михайла Грушевського : останнє десятиліття (1924-1934). Київ. 198 с.
207. *Півторак, Г. П.* (2004). Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів зі «спільної колиски». Київ. 180 с.
208. *Плохій, С.* (2013). Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus. 440 с.

209. **Побірченко, Н. С.** (2002). Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ : Науковий світ. 331 с.
210. **Погрібний, А. Г.** (2003). Світовий мовний досвід та українські реалії. Київ : Інститут відкритої політики. 73 с.
211. **Політичний терор і тероризм в Україні XIX-XX ст. : історичні нариси** (2002) / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка. 952 с.
212. **Попович, М. В.** (1998). Нарис історії української культури. Київ : Арт-Ек. 728 с.
213. **Присяжнюк, Ю.** (2007). Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси : Вертикаль. 638 с.
214. **Радченко, Л.** (1996). Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 років. Харків : Око. 120 с.
215. **Радько, П.** (1999). Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі XIX-XX ст. : концепції, ідеї, реалії / відп. ред. П. С. Сохань. Київ. 387 с.
216. **Революція в культурі (Формування державної гуманітарної політики під час Української революції 1917-1921 рр.)** (2012) : у 2 т. Київ. Т. 1. 440 с.
217. **Реснт, О.** (2016). Українські визвольні змагання 1917-1921 років. Київ : Арій. 280 с.
218. **Реснт, О.** (2003). Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України. 340 с.
219. **Реснт, О.** (2006). Україна соборна : наук. розвідки і рецензії (до 15-річчя незалежності України). Київ. 131 с.
220. **Реснт, О. П. & Рекрут, В. П.** (2017). Нариси життя Літинщини, 1917-1921 рр. : революційні події та повсякденність / наук. ред. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. 298 с.
221. **Реснт, О. П.** (1996). Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр. Київ : Поліграфкнига. 265 с.

222. *Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення : досвід сучасної України* (2012). Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. 272 с.
223. *Рибачук, М. Ф., Уткін, О. І. & Кирюшко, М. І.* (1995). Національне відродження і релігія. Київ : Асоціація «Україно». 208 с.
224. *Рожко, В.* (2001). Нарис історії української православної церкви на Волині : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Медіа. 672 с.
225. *Рожко, В.* (2007). Відродження Української Православної Церкви на Волині 1917-2006 рр. : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Волинська книга. 346 с.
226. *Розовик, Д. Ф.* (2002). Українське культурне відродження в роки національно- демократичної революції (1917–1920) : монографія / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Київ. ун-т. 310 с.
227. *Розовик, Д. Ф.* (2011). Культурне будівництво в Україні у 1917–1920 рр. : монографія / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Аквілон-плюс. 543 с.
228. *Розовик, Д. Ф.* (2002). Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : монографія. Київ : Київський університет. 311 с.
229. *Розовик, Д. Ф.* (2011). Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ : Аквілон-Плюс. 544 с.
230. *Романюк, М. М.* (2000). Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.). Львів : Фенікс. 588 с.
231. *Рубльов, О. С. & Реєнт, О. П.* (1999). Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 10 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 320 с.
232. *Рубльов, О. С.* (2004). Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). Київ : Інститут історії України НАН України. 648 с.

233. **Рудий, Г. Я.** (2005). Преса України 1917–1920 рр. як об’єкт дослідження української культури : джерелознавчий і методологічний аспекти / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 503 с.
234. **Рябчук, М.** (2000). Від Малоросії до України : парадокси запізненого націєтворення. Київ : Критика. 305 с.
235. **Саган, О.** (2001). Національні прояви православ’я : український аспект. Київ : Світ знань. 255 с.
236. **Саган, О. Н.** (2004). Вселенське православ’я : суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань. 912 с.
237. **Сарбей, В. Г.** (1999). Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смоля ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи. 336 с.
238. **Сверстюк, Є. О.** (2011). Шевченко понад часом. Есеї. Луцьк ; Київ : ВМА «Терен» ; ТВО «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 280 с.
239. **Семергей, Н.** (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття : дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ. 440 с.
240. **Сеньків, М. В.** (1999). З історії соборності українських земель. 1917-1945. Дрогобич : Відродження. 162 с.
241. **Сергійчук, В. І.** (1992). Українці в імперії. Київ : Фотовідеосервіс. 92 с.
242. **Сергійчук, В. І.** (1999). Українська соборність : Відродження українства в 1917-1920 роках. Київ : Українська Видавнича Спілка. 412 с.
243. **Скоць, А. І.** (2013). «Щоб слово пламенем взялось» : Поетичний світ Тараса Шевченка. Львів : ЛДУ імені Івана Франка. 257 с.
244. **Слободянюк, П.** (2000). Українська церква : історія руїн і відродження. Хмельницький : Держ. архів Хмельницької обл. 266 с.
245. **Сміт, Д. Е.** (2004). Націоналізм : теорія, ідеологія, історія. Київ : К. І. С. 170 с.
246. **Сміт, Д. Е.** (2006). Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ : Ніка-Центр. 320 с.

247. *Сміт, Д. Е.* (1994). Національна ідентичність / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Основи. 224 с.
248. *Сміт, Д. Е.* (2009). Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ : Темпора. 312 с.
249. *Смолій, В. & Ясь, О.* (2019). Суспільні ідеали та уявні проєкції українського майбутнього у репрезентації «діючих» генерацій інтелектуалів ХХ – початку ХХІ ст. / за ред. В. Смолія ; упоряд. бібліограф., імен. і предмет. показ. С. Блащук. Київ : Інститут історії України. 302 с.
250. *Смолій, В. А. & Гуржій, О. І.* (1991). Як і коли почала формуватися українська нація. Київ : Наукова думка. 112 с.
251. *Смолій, В. А.* (2003). «Українізація» 1920-30-х років : передумови, здобутки, уроки / відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : В. М. Даниленко (кер. авт. кол.), Я. В. Верменич (заст. кер. авт. кол.), П. М. Бондарчук, Л. В. Гриневич, О. О. Ковальчук, В. В. Масненко, В. М. Чумак. Київ : Інститут історії України. 392 с.
252. *Солдатенко, В. Ф.* (1999). Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь. 976 с.
253. *Солдатенко, В. Ф.* (2017). Деміурги революції : нарис партійної історії України 1917-1920. Київ : Наукова думка. 748 с.
254. *Солдатенко, В. Ф.* (1997). Українська революція. Концепція та історіографія. Київ : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України» : Просвіта. 411 с.
255. *Сохань, П., Ульяновський, В. & Кіржаєв, С.* (1993). М. С. Грушевський і Academia. Київ. 321 с.
256. *Стамбол, І. І.* (2017). Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець : монографія / наук. ред. і вступ. ст. В. М. Хмарського ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, [Ін-т біоістор. дослідж.], Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса ; Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. 295 с.

257. **Стельмах, С.** (1997). Історична наука в Україні XIX – початку XX століття. Київ : [Б. в.]. 175 с.
258. **Стельмах, С. П.** (2005). Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX століття) : монографія. Київ : Київ. ун-т. 377 с.
259. **Степовик, Д.** (2013). Наслідуючи Христа : Віруючий у Бога Тарас Шевченко. Київ : Вид-во імені Олени Теліги. 480 с.
260. **Стоколос, Н. Г.** (1998). Українізація православ'я (з історії Православної церкви у 20-30 рр. XX століття) / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слов'янського ун-ту. Київ : Міжнародна фінансова агенція. 52 с.
261. **Стоколос, Н. Г.** (2003). Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія. Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М». 480 с.
262. **Стрелець, В. В.** (2002). Українська радикально-демократична партія : витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) : монографія. Київ : ВПЦ «Київський ун-т». 361 с.
263. **Ступарик, Б.** (1994). Шкільництво Галичини (1772-1939 рр.). Івано-Франківськ : [Б. в.]. 143 с.
264. **Сухий, О.** (1998). Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець XIX – початок XX ст.). Львів : Каменяр. 131 с.
265. **Телячий, Ю. В.** (2014). Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917-1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф». 600 с.
266. **Тельвак, В. & Педич, В.** (2016). Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів : Світ. 424 с.
267. **Тимошик, М. С.** (2000). «Лишусь навіки з чужиною...» : митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження. Київ ; Вініпег : Укр. православний Собор Св. Покрови ; Науково-видавничий центр «Наша культура і наука. 545 с.

268. *У кігтях двоголавих орлів : Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів* (2016) / А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, В. Масненко, І. Монолатій, Ю. Присяжнюк, С. Шамара, В. Шандра. Харків. 352 с.
269. *Удод, О. А.* (2001). Історія : осягнення духовності. Київ : Генеза. 192 с.
270. *Удод, О. А.* (2000). Історія в дзеркалі аксіології : Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Київ : Генеза. 292 с.
271. *Україна. Процеси націотворення* (2011) : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. 416 с.
272. *Українська ідея. Перші речники* (1994) / колект. авт. Київ : Т-во «Знання» України. 180 с.
273. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* (2004) : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. 405 с.
274. *«Українізація» 1920-30-х років : передумови, здобутки, уроки* (2003) / В. М. Даниленко [та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій ; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : [Б. в.]. 392 с.
275. *«Українське питання» в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)* : колективна наукова монографія (1999) : в 3 ч. / НАН України ; Інститут історії України ; В. Г. Сарбей (ред.). Київ. Ч. 1. 203 с.
276. *Устименко, В. М.* (2010). Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917–1920 рр.) / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 141 с.
277. *Филипович, Л. О.* (2000). Етнологія релігії. Теоретичні проблеми. Вітчизняна традиція осмислення. Київ : Світ знань. 333 с.
278. *Філософсько-богословська спадщина мислителів ХVІІ-ХХ ст.* (2013) : колект. монографія / за наук. ред. В. О. Балуха. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. 312 с.
279. *Хантингтон, С.* (2014). Столкновение цивилизаций. Москва : АСТ. 571 с.

280. *Хобсбаум, Э.* (1999). Век Империи. 1875-1914 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 512 с.
281. *Хобсбаум, Э.* (1999). Век Капитала. 1848-1875 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 480 с.
282. *Хобсбаум, Э.* (1999). Век Революции. Европа 1789-1848 : пер. с англ. Ростов-на-Дону : Феникс. 480 с.
283. *Цвілюк, С. А.* (2004). Українізація України : тернистий шлях національно-культурного відродження доби сталінізму. Одеса : Маяк, 200 с.
284. *Чернов, Б. О.* (2016). Розвиток національної освіти в добу Української національно- демократичної революції початку ХХ ст. (1917–1920) / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди [та ін.]. Київ : Міленіум. 54 с.
285. *Чорний, Д. М.* (2007). По лівий берег Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 304 с.
286. *Чуб, Д.* (2013). Живий Шевченко : Невигадані історії. Київ : Ярославів вал. 272 с.
287. *Шановал, Ю.* (1994). Людина і система : штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ : Ін-т нац. відносин і політології НАН України. 270 с.
288. *Шейко, В. М.* (2011). Культура України в глобалізаційно-цивілізаційному вимірі (історико-методологічні аспекти). Київ : ІК НАМУ. 624 с.
289. *Шип, Н.* (1997). Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення Української Народної Республіки). Київ : [Б. в.]. 17 с.
290. *Шип, Н. А.* (1991). Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка. 230 с.
291. *Шип, Н. А.* (1995). Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). Київ : [Б. в.]. 66 с.

292. **Широкогоров, С. М.** (2012). Этнос. Исследование основных принципов измерения этнических и этнографических явлений. Москва : Либроком. 138 с.
293. **Шологон, Л. І.** (2015). Джерела з історії національно-культурного руху Українців Галичини (1848–1914 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія-форте. 460 с.
294. **Шпорлюк, Р.** (2000). Імперія та нації : пер. з англ. Київ : Дух і Літера. 354 с.
295. **Шпорлюк, Р.** (1998). Комунізм і націоналізм / пер. з англ. Г. Касьянова. Київ : Основи. 479 с.
296. **Шпорлюк, Р.** (2013). Формування модерних націй : Україна – Росія – Польща / пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Дз. Матіяш, Х. Чушаак. Київ : Дух і Літера. 552 с.
297. **Юнг, К. Г.** (1991). Архетип и символ. Москва : Ренессанс. 300 с.
298. **Юрій, М. Ф.** (2008). Соціокультурний світ України. Київ : Кондор. 736 с.
299. **Яблонський, В.** (2001). Від влади п'ятьох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. Київ : Альтерпрес. 160 с.
300. **Яковенко, Н.** (2007). Вступ до історії. Київ : Критика. 376 с.
301. **Янишин, Б. М.** (2008). Українська міська політична еліта в Галичині та народовський рух останньої третини ХІХ ст. : становлення та інституційний розвиток. Київ. 320 с.
302. **Яновський, Д.** (2003). Політичні системи України 1917-1920 років : спроби творення і причини поразки : монографія. Київ : Дух і літера. 768 с.
303. **Яремчук, В. Д.** (2012). Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України : монографія. Київ : ІПЕНД. 503 с.
304. **Ясь, О.** (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 1. 587 с.
305. **Ясь, О.** (2014). Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.) : монографія : у

- 2 ч. / за ред. В. А. Смолія. Київ : НАН України ; Ін-т історії України. Ч. 2. 650 с.
306. **Erickson, K.** (1994). *A New Species of Trouble : The Human Experience of Modern Disasters*. New York : Norton. 264 p.
307. **Jenkins, K.** (1999). *On «What is History?»: From Carr and Elton to Rorty and White*. London ; New York. 290 p.
308. **Plokhy, S.** (2005). *Unmaking Imperial Russia : Mykhaylo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. Toronto ; Buffalo ; London : University of Toronto Press. 614 p.
309. **Tucker, A.** (2004). *Our Knowledge of the Past : A Philosophy of Historiography*. Cambridge : Cambridge University Press. 302 p.

**Статті, матеріали конференцій і семінарів,
рецензії та бібліографічні огляди**

310. **Адамський, В. Р.** (2013). Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в національному освітньому просторі (1918-1920 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія : Історичні науки*. Вип. 6. С. 435–446.
311. **Адамський, В. Р.** (2015). Богословська література у бібліотечних фондах Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Історичне релігієзнавство. Острог. Вип. 12. С. 3–15.
312. **Адамський, В. Р.** (2015). Богословський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету в історіографії (1918-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський*. Т. 22. С. 330–347.
313. **Адамський, В. Р.** (2016). «Просвіти» Поділля доби Директорії УНР в історіографічних студіях. *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський*. Т. 23. С. 302–322.

314. **Адамський, В. Р.** (2016). Просвітницькі товариства Поділля на сторінках газети «Село» (листопад – грудень 1918 р.). *Хмельницькі краєзнавчі студії* : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 7. С. 14–27.
315. **Адамський, В. Р.** (2017). Заснування та відновлення діяльності просвітницьких товариств на Поділлі у грудні 1918 р. – квітні 1919 р. *Хмельницькі краєзнавчі студії* : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 11. С. 36–57.
316. **Адамський, В. Р.** (2017). Музична діяльність просвітницьких товариств Поділля в добу Директорії УНР. *Хмельницькі краєзнавчі студії* : наук.-краєзнав. зб. / НАН України, Ін-т історії України, Центр дослідж. історії Поділля. Хмельницький. Вип. 10. С. 24–33.
317. **Альошина, О.** (2017). Діяльність Житомирського Володимиро-Василівського братства у Волинській губернії у другій половині ХІХ століття. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 230–237.
318. **Андрійчук, М. Т.** (2010). Дискурс з національного питання на сторінках часописів «Праця», «Слово» та «Дзвін». *Поліграфія і видавнича справа*. № 52. С. 36–50.
319. **Андрусишин, Б. І.** (2004). Директорія УНР і автокефалія Української Православної Церкви. *Пам'ять століть*. № 5. С. 4–23.
320. **Антонишин, А. П.** (2007). Діяльність Товариства «Просвіта» на Поділлі за добу Гетьманату П. Скоропадського. *Лінгвістика та лінгводидактика у сучасному інформаційному суспільстві* : матеріали наук.-практ. конф. (4–6 квіт. 2006 р.) / Київ. нац. лінгвістич. ун-т. Київ. С. 392–394.
321. **Аркуша, О.** (2001). Галицький сейм у висвітленні сучасної польської історіографії. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 9. С. 339–369.

322. **Артеменко, О. О.** (2013). Духовно-культурне життя українського села за умов становлення радянської влади в Україні (1920–1921 рр.). *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького [та ін.]. Черкаси. Вип. 6. С. 229–230.
323. **Артеменко, О. О.** (2014). Українське селянство і національний православно-церковний рух у період революції 1917-1920 рр. *Український селянин* : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. Вип. 14. С. 132–137.
324. **Бабенко, Л.** (2017). Мотиви політичних переслідувань та репресивних заходів щодо Української автокефальної православної церкви в Радянській Україні (1920-і рр.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 384–394.
325. **Баженев, Л. В. & Кучеров, Г. Г.** (2009). Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906-1923 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 13. С. 83–91.
326. **Баляс, І.** (2013). Вплив греко-католицького духовенства на суспільно-політичне життя Волинської губернії в другій третині ХІХ століття. *Краєзнавство*. № 4. С. 139–142.
327. **Банера, А.** (2014). Шевченкова віра. *Волинь філологічна : текст і контекст*. Вип. 18. С. 101–109.
328. **Барабаш, У. П.** (2008). Стан видавничої справи на Західній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. (на основі діяльності Наукового Товариства імені Шевченка). *Поліграфія і видавнича справа*. № 48. С. 3–10.
329. **Баяк, М. І.** (2009). Місце церковно-релігійної політики у процесах національно-культурного відродження Поділля в період УНР. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 14. С. 335–346.

330. **Баюк, М. І.** (2010). Духовні процеси на Поділлі як важливий чинник національно-культурного відродження регіону у 1917-1919 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 15. С. 370–381.
331. **Баюк, М. І.** (2010). Періодична преса, видавнича та бібліотечна справи на Поділлі у 1917-1920 рр. *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 16. С. 116–131.
332. **Березівська, Л. Д.** (2018). Реформування шкільної освіти в добу Української революції (1917-1921) : історіографія та джерела дослідження. *Історико-педагогічний альманах* / Нац. акад. пед. наук України [та ін.]. Умань. Вип. 1. С. 34–42.
333. **Березовський, О.** (2010). Сучасна вітчизняна історіографія про пресу українських політичних партій в Російській імперії початку ХХ ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 529–541.
334. **Білавич, Г.** (2001). Українське педагогічне товариство «Рідна школа» : етапи становлення та розвитку. *Товариство «Рідна школа» : історія і сучасність* : науковий альманах. Львів. С. 16–17.
335. **Білас, Я.** (2002). Боротьба митрополита Андрея Шептицького за утвердження ЗУНР (1918–1923 рр.). *Українське релігієзнавство*. № 2. С. 106–113.
336. **Білоцерківський, В. Я. & Головченко, В. І.** (1997). Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження. *Український історичний журнал*. № 6. С. 77–83.
337. **Біскуп, А. В.** (1993). Діяльність греко-католицьких орденів і об'єднань у Галичині. *Церква і національне відродження* / редколег. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України. С. 122–130.

338. **Боєчко, В. Ф.** (2003). Церковні рухи 20-30 років ХХ століття та боротьба за відродження духовності і національної ідеї в Україні. *Український селянин*. Вип. 7. С. 50–53.
339. **Бойко, О. Д.** (2009). Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. *Український історичний журнал*. № 6. С. 35–47.
340. **Болебрух, А. Г.** (2012). Мораль в структурі історической науки. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 11. С. 6–16.
341. **Бондар, В.** (2012). Сучасна історіографія націєтворення в Україні 1990-2000-х років. *Український історіографічний збірник*. Вип. 5. С. 317–330.
342. **Бондар, В.** (2010). Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: до історіографії питання. *Краєзнавство*. № 3. С. 10–18.
343. **Бондар, В.** (2014). Сучасна українська історіографія : підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 25. С. 95–115.
344. **Бондаренко, О. В.** (2008). Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів : історико-культурний аспект. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. Вип. 32. С. 66–78.
345. **Борисов, В. Л.** (1999). Українізація та розвиток загальноосвітньої школи в 1921-1932 рр. *Український історичний журнал*. № 2. С. 76–80.
346. **Боровик, А. М.** (2004). Створення перших українських вищих навчальних закладів та підготовка в них педагогічних працівників у період національно-демократичної революції. *Сіверянський літопис*. № 1. С. 3–10.
347. **Борщевич, В.** (2008). Православне духовенство Волині у міжвоєнний період : етапи формування, тенденції розвитку. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. С. 249–256.

348. **Босак, О. І.** (2004). Висвітлення діяльності УСДП на сторінках галицької преси кінця XIX – початку XX ст. *Поліграфія і видавнича справа*. № 41. С. 152–159.
349. **Булига, О.** (2017). Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 279–288.
350. **Бутенко, Р. К.** (2006) Проблема соборності України у сучасній історіографії. *Україна соборна* : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 4. Т. 1. С. 47–49.
351. **Бучма, О.** (2007). Становлення політології релігії як галузі академічного релігієзнавства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 36. С. 82–90.
352. **Васильєв, В.** (2004). Про Україну в імперську добу (Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Урядовий кур'єр*. 13 лютого, № 28. С. 10.
353. **Веденєєв, Д.** (1998). Дипломатична служба УНР доби Директорії. *Пам'ять століть*. №1. С. 73–86.
354. **Верстюк, В. Ф.** (2009). Соборність – наріжний камінь української національної ідеї. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / Ін-т історії України НАН України та ін. Київ. С. 9–18.
355. **Винник, В.** (2015). Українські політичні партії Східної Галичини та український визвольний рух в кінці XIX – на початку XX ст. в сучасній українській історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Спец. вип. 2. С. 11–17.
356. **Вінцовський, Т. С.** (2015). Відновлення «Просвіт» в Одесі та повіті у період Української національної революції 1917–1921 рр. : (за матеріалами преси). *Музейний вісник* : щорічник / Запоріж. обл. держадмін. [та ін.]. Запоріжжя. № 15/2. С. 77–83.

357. **Вітвіцький, О.** (2004). Участь духовенства Української Греко-Католицької Церкви в державотворчих процесах на Західноукраїнських землях у 1918–1921 роках. *Визвольний шлях*. Річник 57. Кн. 11. С. 74–88.
358. **Власевич, Т.** (2011). Ментальність як вихідний вимір народного світобачення. *Вісник Львівського університету*. Серія: філософсько-політологічні студії. Вип. 1. С. 56–65.
359. **Вовк, І. О.** (2012). Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922-1930 рр.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 60. С. 3–12.
360. **Водотика, Т. С.** (2013). Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. № 5. С. 124–143.
361. **Волковський, В.** (2017). Михайло Драгоманов та Іван Франко: міркування про секулярність у перспективі історії української релігієзнавчої думки. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Логос. Вип. 27. С. 530–541.
362. **Волошин, І. В.** (2009). Науково-теоретичні засади релігієзнавчого аналізу філософсько-літературної спадщини Івана Франка. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філософія. Вип. 170. С. 160–166.
363. **Гай-Нижник, П. П.** (2003). Становлення українського театального мистецтва і питання його оподаткування за Гетьманату 1918 року. *Український театр*. № 5/6. С. 10–12.
364. **Гай-Нижник, П. П.** (2014). Ідея Соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.). *Гілея: наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]*. Київ. Вип. 91. С. 25–37.
365. **Гандзюк, В. О.** (2007). Театральне мистецтво у провінційній пресі Поділля 1917 року. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський*. Т. 10. С. 334–345.
366. **Ганзуленко, В. П.** (2007). Українська держава 1917–1920 рр.: проблема вирішення релігійного питання. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя. Вип. 21. С. 165–167.

367. **Ганусин, О.** (2014). Повсякденне життя української інтелігенції Галичини у другій половині XIX – на початку XX століть у світлі джерел та історіографічних інтерпретацій. *Вісник Львівського університету. Серія : книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 8. С. 220–230.
368. **Гаусман, Г.** (2016). У який спосіб можна написати сьогодні історію Першої світової війни? Про українську перспективу в європейській історії Першої світової війни (Пропозиції до дискусії). *Україна Модерна*. № 23. С. 9–15.
369. **Гаухман, М. В.** (2010). Концепція «національних проєктів» у дослідженні національної політики на Правобережній Україні (1905-1914 рр.). *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 23 (210). С. 190–201.
370. **Гаухман, М. В.** (2012). Сучасна історіографія українського націєтворення другої половини XIX – початку XX ст. *Українська політична нація : проблеми становлення* : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД. С. 369–375.
371. **Гелей, С. Д.** (2015). Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. № 13. С. 30–50.
372. **Гирич, І. & Ульяновський, В.** (1994). Релігія та церква в житті та творчості Михайла Грушевського. *М. Грушевський. Духовна Україна (Збірка творів) / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського*. Київ : Либідь. С. 521–544.
373. **Год, Б. В. & Єрмак, О. П.** (2010). Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 роках. *Історична пам'ять* : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. № 2. С. 104–118.
374. **Головко, В.** (2007). «Риба та м'ясо» історії повсякденності : теоретичні засади напрому. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 17. С. 125–178.

375. **Гонюкова, Л. В.** (1999). Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. № 5. С. 133–138.
376. **Горак, В.** (1993). Директорія: потенціал і можливості політичного виживання. *Україна ХХ століття. Проблеми національного відродження*: зб. наук. пр. Київ. С. 62–84.
377. **Гордійчук, О. О.** (2010). Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. Вип. 1 (84). С. 15–19.
378. **Горішна, Н.** (2014). Політика українізації в УСРР – засіб етнонаціональної мобілізації. *Наукові записки Тернопільського НПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Вип. 1. С. 49–55.
379. **Горностай, П. П.** (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т. 2: Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ. С. 89–95.
380. **Городяненко, В. Г.** (2018). Историографические подходы и способы познания социологической науки. *Грані: науково-теоретичний альманах*. Т. 21. № 10. С. 69–75.
381. **Горяча, М.** (2001). Релігія в політиці українських урядів 1917–1920 років (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія). *Ковчег*: наук. зб. із церков. історії / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т іст. дослідж., Ін-т історії Церкви. Львів. Ч. 3. С. 334–346.
382. **Гошуляк, І. Л.** (2009). Проблема соборності України в добу Центральної Ради. *Тернистий шлях до соборності: (від ідеї до Акту Злуки)* / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ, Розд. 2. С. 117–274.
383. **Грицак, Я.** (1999). Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації. *Україна модерна*. Львів. Число 2/3. С. 254–269.

384. **Грицак, Я.** (2005). Українська історіографія. 1991-2001 : десятиліття змін. *Україна Модерна* / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. Київ ; Львів : Критика. Число 9. С. 43–68.
385. **Грушевський, М.** (2005). О любви к отечеству и народной гордости. Грушевський, Михайло Сергійович. *Твори* : у 50 т. / редкол. : П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів : Світ. Т. 2. С. 20–37.
386. **Гуржій, О.** (2002). Дослідження про Україну в складі імперій (Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.). *Воєнна історія*. № 5-6. С. 13–16.
387. **Гурська, Д. В.** (2013). Релігійний дискурс в українській літературній мові : від вічного слова Т. Г. Шевченка до сучасності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 10. С. 29–32.
388. **Гусар, В.** (2014). Сакральне та божественне у творчості Т. Г. Шевченка. *Українська академія мистецтва*. Вип. 22. С. 43–53.
389. **Давидова, Н.** (2007). Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917-1920 рр. *Емінак*. № 1. С. 52–58.
390. **Даниленко, В. М.** (1992). Українізація : здобутки і втрати (20-30-ті рр.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Київ. Вип. 2. С. 79–91.
391. **Даниленко, М.** (2013). Ментальні підвалини релігійного світобачення Т. Шевченка. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Філософія. Вип. 13. С. 109–113.
392. **Даниленко, С.** (2013). Українська інтелігенція в русі за національно-культурне відродження (др. пол. XIX – поч. XX ст.). *Український історичний збірник*. Вип. 16. С. 119–130.
393. **Данилець, Ю.** (2009). «История Мукачевской епархии» архимандрита Василя (Пронина). *Русин*. № 3 (17). С. 143–146.

394. *Дашкевич, Я. Р.* (1990). Українізація : причини і наслідки. *Слово і час*. № 8. С. 55–64.
395. *Десятинський, Р. І.* (2005). Релігійна політика ЗУНР (листопад 1918 – липень 1919 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія*. – Івано-Франківськ. Вип. 9. С. 28–41.
396. *Десятинський, Р. І.* (2003). Становище та діяльність духовенства Станіславівської єпархії УГКЦ в 1919–1920 рр. *Вісник Прикарпатського університету. Серія : Історія*. Івано-Франківськ. Вип. 7. С. 69–77.
397. *Десятинський, Р. І.* (2005). Регулювання правового статусу греко-католицької церкви в контексті подій радянсько-польської війни у 1920–1921 рр. : (на прикладі Станіславівської єпархії). *Україна соборна : зб. наук. ст.* / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 309–320.
398. *Десятинський, Р. І.* (2006). До питання про ставлення греко-католицького духовенства до освітньої реформи в ЗУНР (1918–1919 рр.). *Обрії : наук.-пед. журн.* Івано-Франківськ. № 1. С. 49–52.
399. *Десятинський, Р. І.* (2007). До питання про діяльність греко-католицького духовенства Станіславівської єпархії і в час Листопадової революції 1918 року в Східній Галичині : основні уроки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль. Вип. 1. С. 81–87.
400. *Дзюба, І.* (2004). Донбас – край українського слова. *Схід*. Вересень. Спецвипуск. С. 3.
401. *Домбровський, О.* (2002). Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського. *Український історик*. № 1-4 (152-155). С. 257–265.
402. *Дорошко, М. С.* (2009). Проблема соборності українських земель у ХХ столітті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. Вип. 43. С. 207–217.
403. *Євсєєва, Т. М.* (2001). Зародження християнської демократії в структурі Російської православної Церкви в 1917–1921 рр. (загальний та український аспект). *Український історичний журнал*. № 1. С. 107–121.

404. **Євтушенко, І. В.** (2018). Архетип як універсальна категорія. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. Vol. 3 (7). P. 9–13.
405. **Єгреший, О.** (2009). Греко-католицьке духівництво в умовах ЗУНР : роль у формуванні органів влади, творенні українського війська. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. Вип. 18. С. 199–208.
406. **Єкельчик, С.** (2007). [Рец. на кн. : Грицак, Я. (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.]. *Ab Imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. № 3 : Суд Истории. С. 449–452.
407. **Єрмак, Ю. І.** (2016). Реорганізація освітньої системи України 1917–1920 рр. : (план єдиної національної школи). *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ. Вип. 1. С.88–94.
408. **Жилук, С. І.** (2004). Релігійне реформаторство і церковний традиціоналізм (1917-1918 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. Філософія*. Чернівці : Золоті литаври. Вип. 203-204. С. 65–70.
409. **Заболотна, Т.** (2010). Історія повсякденності – «панацея від хвороб» чи пастка для історика? *Історія повсякденності теорія та практика : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / упоряд. О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. Переяслав-Хмельницький. С. 38–43.*
410. **Завальнюк, О. М.** (2001). Університети і національне відродження України в добу Центральної Ради. *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії : матеріали Всеукр. наук. конф. (Луганськ, 8–9 лют. 2001 р.) / Східноукр. нац. ун-т. Луганськ. С. 152–154.*
411. **Завальнюк, О. М.** (2010). Кам'янець-Подільський університет – осередок і опора національного відродження України у 1918–1920 роках. *Пам'ять століть*. № 3. С. 198–209.

412. **Завальнюк, О. М.** (2002). М. О. Драй-Хмара – приват-доцент Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 6. С. 172–179.
413. **Завальнюк, О. М.** (2005). Ідея соборності в практичній діяльності українських університетів (1917–1920 рр.). *Україна соборна* : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 282–293.
414. **Завальнюк, О. М.** (2008). Національно-патріотичне виховання студентів Кам'янець-Подільського державного Українського університету : історичний аспект (1918-1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. – Кам'янець-Подільський/ Т. 11 : Матеріали сьомого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі : присвячено 90-річчю утворення Кам'янець-Подільського національного університету». С. 3–19.
415. **Завальнюк, О. М.** (2001). Міста України – центри національної університетської освіти (1917-1920 рр.). *Історія України : маловідомі імена, події, факти* : зб. ст. / НАН України, Ін-т історії України. Київ ; Донецьк. Вип. 15. С. 45–52.
416. **Завальнюк, О. М.** (2005). Генеральний секретар народної освіти І. Стешенко : курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 рр.). *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України. № 8.* С. 11–15.
417. **Захара, І.** (2014). Т. Г. Шевченко і християнські конфесії в Україні. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія : Історичне релігієзнавство.* Вип. 9. С. 59–66.
418. **Зашкільняк, Л. О.** (2004). Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. С. 51–52.

419. **Заярнюк, А. & Расевич, В.** (2012). Галицьке греко-католицьке духовенство у Першій світовій війні : політичні, культурні та соціальні аспекти. *Ковчег* : наук. зб. із церковної історії. Львів : Вид-во УКУ. Число 6 : Насилля влади проти свободи сумління. С. 160–191.
420. **Зелінська, Н. В. & Благовірна, Н. Б.** (2000). «Мова вирішила долю українського відродження» (Українознавчий світогляд як основний чинник формування нової української наукової літератури в ХІХ – на початку ХХ ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 36. С. 150–156.
421. **Зінченко, А. Л.** (2011). Українізація церковного життя на Сіверщині й Середньому Подніпров'ї : (за матеріалами історій парафій УАПЦ 1917–1925 рр.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. Вип. 5. С. 343–358.
422. **Зінченко, А. Л.** (2016). Кирило-Мефодіївське братство 1918–1920 рр. в українському церковному русі. *Українознавство*. № 4. С. 97–102.
423. **Зубрицький, М.** (2012). Релігія у творчості Івана Франка. *Молодь і ринок*. № 3 (86). С. 134–138.
424. **Йосипенко, С. Л.** (2014). Михайло Драгоманов та європейська ліберальна культура. *Мандрівець*. № 6. С. 79–84.
425. **Йосипенко, С. Л.** (2015). До проблем національної ідентичності в історико-філософському українознавстві. *Мандрівець*. № 6. С. 11–15.
426. **Исаев, Д. П.** (2019). «Историографический источник» : 50 лет осмысления понятия. *Актуальные проблемы источниковедения* : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. к 110-летию Витебской ученой архивной комиссии, Витебск, 25-27 апреля 2019 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол. : А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева (отв. ред.) [и др.]. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова. С. 51–53.
427. **Ігнатуша, О. М.** (2002). Національна модернізація православної церкви за часів української революції 1914–1920 рр. : відгук на кризу чи крок до розколу? Література та культура Полісся : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин. Вип. 21. С. 150–159.

428. **Ігнатуша, О. М.** (2004). Православна церква за умов державного атеїзму: перший досвід співіснування в Запорізькому регіоні, 1918–1920 рр. *Література та культура Полісся* : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. Ніжин. Вип. 21. С. 150–159.
429. **Ігнатуша, О. М.** (2015). Українське церковне питання в умовах російської інтервенції на Півдні України (1919–1920 рр.). *Держава і церква в новітній історії України* : зб. наук. ст. за матеріалами V Всеукр. наук. конф., (19–20 листоп. 2015 р., Полтава) / Полтав. нац. ун-т ім. В. Г. Короленка [та ін.]. Полтава. С. 7–13.
430. **Ігнатуша, О. М.** (1991). Національний рух за реформування православної церкви на Україні напередодні Жовтневої революції. *Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму* : матеріали респуб. наук.-теор. конф., 8-10 січня 1991 р., м. Запоріжжя. Київ ; Запоріжжя. С. 39–41.
431. **Ігнатуша, О. М.** (2016). Джерела історичних реконструкцій державно-церковних відносин в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 46. С. 151–157.
432. **Ісаєвич, Я.** (1998). Наші три відродження – не лише здобутки, а й втрати. *Сучасність*. № 12 (452), грудень. С. 136–143.
433. **Кагамлик, С.** (2008). Релігійний чинник інтеграції українського суспільства в оцінці В. Липинського та сучасних дослідників. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 12. С. 36–38.
434. **Козакевич, О.** (2008). Основні чинники українського національного відродження ХІХ ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ : НПУ. Вип. 5 : До 175-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. С. 178–184.
435. **Козакевич, О.** (2017). Мова у повсякденному спілкуванні української інтелігенції (друга половина ХІХ століття). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал*. Чернівці ; Сучава : БДМУ. № 2 (14). С. 47–52.

436. **Калакура, Я. & Алексієвець, Л.** (2014). Цивілізаційні засади української історіографії. *Україна – Європа – Світ* : міжнар. зб. наук. пр. Серія : Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. С. 233–245.
437. **Калакура, Я.** (2014). Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 24. С. 23–37.
438. **Калакура, Я.** (2014). Рідний край в історіософії Тараса Шевченка. *Краєзнавча Шевченкіана України*. Черкаси. С. 17–23.
439. **Калакура, Я. С.** (2009). Українська соборність як історіографічна проблема. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки)* : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / Ін-т історії України НАН України та ін. Київ. С. 63–78.
440. **Калакура, Я. С.** (2015). Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. Вип. 33. С. 116–125.
441. **Калач, В.** (2010). Релігія та українське націєтворення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія : Українознавство. № 14. С. 54–56.
442. **Каппелер, А.** (1992). Національний рух українців у Росії та Галичині : спроба порівняння. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Київ : Наукова думка. Вип. 1. С. 104–119.
443. **Каппелер, А.** (2011). Громадянська чи етнічна нація? Зауваги з теорії та історіографії. *Україна. Процеси націотворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 13–30.
444. **Капран, С.** (2004). Біблія у творчості І. Франка. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Кн. 2. С. 261–266.
445. **Караульна, О. М.** (2007). Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця XIX-XX ст. *Наукові праці* : наук.-метод. журн. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101–106.

446. **Киридон, А.** (2004). Державно-церковні відносини в Радянській Україні 1920-х – 1930-х років : соціальний вимір. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. Вип. 12. С. 234–256.
447. **Киридон, А.** (2005). Духовенство в Радянській Україні 1920-1930-х років. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 14. С. 301–328.
448. **Киридон, А.** (2017). Релігійний ландшафт початку ХХІ століття : сутнісні характеристики. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Логос. Вип. 27. С. 617–628.
449. **Киридон, А. М.** (2005). Парфеній Левицький і рух за автокефалію Української Православної Церкви. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. [Серія]: Історія. Київ. Вип. 77/79. С. 79–82.
450. **Киридон, А. М.** (2007). Утвердження більшовицької моделі державно-церковних відносин у радянській Україні (1917–1939 рр.). *Слов'янський вісник. Серія : Історичні науки* / Рівн. держ. гуманітар. ун-т [та ін.]. Рівне, Вип. 6. С. 31–40.
451. **Киридон, А. М.** (2010). Соціоісторичний аналіз державно-церковних відносин у Радянській Україні 1917–1930-х років : історіографічний дискурс. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. / Рівн. держ. гуманітар. ун-т. Рівне. Вип. 18. С. 243–269.
452. **Киридон, А. М.** (2013). Релігійно-церковне життя в період Гетьманату : проблемне поле взаємодії. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 7. С. 252–259.
453. **Киридон, А. М.** (2017). Церква в умовах революційного зламу 1917 року. *Українська національна революція 1917-1921 років крізь призму сучасності (до 100-річчя події)* : зб. наук. ст., матеріалів, тез учасників наук.-метод. сем., 2 березня 2017 р. / упоряд. : Л. Л. Бабенко, І. О. Міщенко. Полтава. С. 24–35.
454. **Киян, О. І.** (1999). [Рец. на кн. : Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ –

- середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.]. *Український історичний журнал*. № 1. С. 145–148.
455. **Кісь, О.** (2010). Колективна пам'ять та історична травма : теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу : Усна історія як теорія, метод та джерело*. Харків : ТОРГСІН ПЛЮС. С. 171–191.
456. **Кічера, В.** (2008). Інституційна розбудова провінції Чину Василіан на Закарпатті у період правління Мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773-1809). *Русин*. № 3-4 (13-14). С. 76–83.
457. **Кічера, В.** (2009). Культурно-освітня діяльність монахів Мукачівського монастиря на Закарпатті. *Русин*. № 3 (17). С. 90–95.
458. **Коваленко, Є.** (2000). Софія Русова : педагог-просвітитель, державний діяч, вчений. *Рідна школа*. № 8. С. 35–38.
459. **Коваль, В. В.** (2006). Участь подільського учительства у державотворчих, політичних і освітніх процесах (1917–1920 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський*. Т. 8. С. 23–34.
460. **Ковальчук, І. А.** (1992). Історіографія становлення та діяльності українських політичних партій початку століття. *Наукові праці з питань політичної історії*. Київ. Вип. 172. С. 105–114.
461. **Кожухар, Л.** (2013). Український інтелігент другої половини XIX – початку XX століття : крізь призму приватного життя. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 1. Ч. 1. С. 86–100.
462. **Колб, Н.** (2010). Греко-католицьке парафіяльне духовенство у читальняному русі в Галичині (кінець XIX ст.). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 19. С. 329–335.
463. **Колб, Н.** (2013). Суспільно-політична діяльність греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині у 90-х роках XIX століття. *Україна :*

- культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. С. 283–300.
464. **Колесник, І.** (2001). *Методологія історії чи історія методології : метафори історіографічного дискурсу*. Рец. на : Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО, 1996. 96 с. ; Зашкільняк Л. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка, 1999. 228 с. *Український гуманітарний огляд*. Київ. Вип. 5. С. 55–85.
465. **Колесник, І.** (2005). *Історіографічний дискурс в Україні : реалії та прогнози. Сучасна українська історіографія : проблеми методології та термінології : матеріали Всеукр. наук.-методолог. сем., Київ, 17 червня 2004 р.* Київ : Ін-т історії України НАН України. С. 22–35.
466. **Колесник, І. І.** (1995). *Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 1. С. 21–33.
467. **Колодний, А. М. & Филипович, Л. О.** (1993). *Проблема національного і релігійного в науковій спадщині М. Драгоманова. Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова*. Київ. С. 88–93.
468. **Коляда, І.** (2010). *Повсякденне життя української освітянської інтелігенції : матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.)*. *Країзнавство*. № 3. С. 132–141.
469. **Коляструк, О.** (2012). *Історія повсякденності в сучасній українській історіографії. Україна XX століття : культура, ідеологія, політика : зб. ст.* Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 17. С. 5–9.
470. **Коляструк, О. А.** (2017). *Реалії повсякденного життя інтелігенції України на початку 1920-х років. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр.* Вип. 12. С. 65–70.
471. **Кондратик, Л.** (2017). *Михайло Грушевський і В'ячеслав Липинський про вплив реформаційних ідей на українську суспільність та організаційні*

- форми релігійного життя. *Релігія та Соціум* : міжнар. часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. № 2 (26). С. 69–75.
472. **Кондратик, Л.** (2003). Олександр Лотоцький про народ як активний чинник церковного життя. *Філософські обрії*. № 10. С. 138–141.
473. **Кондратик, Л.** (2004). Релігія у спадщині Микити Шаповала. *Українське релігієзнавство*. №1 (29) С. 103–113.
474. **Кондратик, Л.** (2015). Внесок В'ячеслава Липинського у скарбницю українського релігієзнавства. *Релігія та Соціум* : міжнар. часопис. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т. № 3 (19). С. 49–55.
475. **Кондратюк, К. & Мандзяк, В.** (2001). Українське національне відродження в Галичині ХІХ – початку ХХ ст. у міжвоєнній західноукраїнській історіографії. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів. Вип. 9. С. 566–573.
476. **Корецька, А. І.** (2009). Освіта України в ідеях Івана Стешенка. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. XXVI. С. 169–175.
477. **Коробка, М. Л.** (2014). Роль «Просвіт» у формуванні національної свідомості українського народу в 1917–1920 роках. *Наукові записки з української історії* : зб. наук. ст. / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. Вип. 34. С. 152–157.
478. **Король, А. І.** (2010). Дослідження В. Сарбеєм українського національного відродження. *Історичний архів*. Вип. 4. С. 20–23.
479. **Королько, А.** (2013). Радикальні народні віча на Покутті першої половини 1890-х рр. *Вісник Прикарпатського ун-ту. Історія*. Івано-Франківськ. Вип. 23-24. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. С. 47–64.
480. **Костилєва, С.** (2000). Створення та діяльність наукових центрів вивчення історії української преси, 90-ті рр. ХХ ст. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. № 5. С. 351–359.

481. **Коцур, А. П.** (2011). Дефініції «національне відродження України», «українське національне відродження» в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету* : зб. наук. пр. Ізмаїл. Вип. 30. С. 80–93.
482. **Кравченко, А. А.** (2001). Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917-1920 рр.). *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 74–82.
483. **Кравченко, О. О.** (2016). Освітньо-просвітницька діяльність Пролеткульту (1917–1932 рр.). Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини. Умань, 2016. Вип. 2. С. 175–183.
484. **Красільнікова, О. В.** (2016). Деякі аспекти розгортання українського церковно- православного руху 1917–1921 рр. *Треті Череванівські читання* : зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф. (17–18 берез. 2016 р.) / Полтав. нац. пед.ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. С. 66–76.
485. **Красільнікова, О. В.** (2018). Діяльність Всеукраїнської Православної Церковної Ради зі скликання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 р. *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 135. С. 32–37.
486. **Крик, Н. В.** (2013). Роль місцевих органів самоврядування та громадських організацій у забезпеченні української школи підручниками та посібниками в добу Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Т. 20. С. 419–426.
487. **Крик, Н. В.** (2015). Українізація школи та проблема її забезпечення навчально-методичною літературою з суспільно-гуманітарних дисциплін (квітень – грудень 1918 р.). *Проблеми дидактики історії* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. держ. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський. Вип. 6. С. 139–149.

488. **Крик, Н. В.** (2015). Українізація школи та проблема навчальної літератури в період Гетьманату П. Скоропадського. *Гілея* : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. Київ. Вип. 92. С. 33–37.
489. **Кримський, С. Б.** (2006). Архетипи української ментальності. Дім – Поле – Храм. *Проблеми теорії ментальності* / відп. ред. М. В. Попович. Київ : Наукова думка. С. 273–299.
490. **Крупський, І.** (2006). Українська преса Наддніпрянщини 1905–1914 рр. : формування мережі, еволюція, висвітлення суспільно-політичної тематики. *МАГІСТЕРІУМ*. Вип. 22 : Журналістика. С. 57–61.
491. **Кугутяк, М. & Монолатій, І.** (2003). Вагомий внесок в історіографію історії України нової доби [Рец. : Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с.]. *Історія Галичини*. № 9. С. 198–202.
492. **Кудряшов, Г. О.** (2011). Видавничий репертуар товариств «Просвіта» Лівобережної України (початок XX ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. № 53. С. 111–115.
493. **Кузнецов, А. М.** (2006). Теория этноса С. М. Широкогорова. *Этнографическое обозрение*. № 3. С. 57–71.
494. **Кузьміна, Н. А.** (2008). Товариство «Просвіта» в національному відродженні на Поділлі (1918 р.). *Видатні діячі визвольних змагань українського народу (1917–1921 рр.)* : матеріали Всеукр. наук. конф. Хмельницький. С. 47–54.
495. **Куліш, Т.** (2010). Українізація шкільної освіти в період національного відродження 20-х років XX ст. : причини, проблеми, шляхи реалізації. *Історико-педагогічний альманах*. Вип. 2. С. 64–67.
496. **Кульчицький, С.** (2005). Національна політика більшовиків в Україні під час створення комуністичного ладу. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. матеріалів наук. пр. Вип. 13. С. 3–56.
497. **Кульчицький, С.** (2007). Утворення СРСР : нові погляди. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. С. 684–699.

498. **Купрійчук, В. М.** (2012). Проблеми формування мовної політики в сфері освіти в Україні у добу національної революції (1917–1920 років). *Самоорганізація й динаміка культури та їх особливості в Україні* : зб. наук. пр. / Акад. мистецтв України, Ін-т культурології. Київ. Вип. 2. С. 34–45.
499. **Курас, І.** (1999). Ідея соборності України : історія і сьогодення. *Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919р.)* : [збірник] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. Київ. С. 4–11.
500. **Курило, В. М. & Лисенко, О. Є.** (1996). [Рец. на кн. : Реєнт О. П. Українська революція і робітництво. Соціально-політичні та економічні зміни 1917–1920 рр. Київ : Поліграфкнига, 1996. 265 с.]. *Український історичний журнал*. № 6. С. 137–140.
501. **Куц, О.** (2006). Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20-30-х рр. ХХ століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень*. Київ : ІПіЕНД. Вип. 32. С. 224–232.
502. **Кучеров, Г. Г.** (2005). Робота сільських «Просвіт» Подільської губернії щодо забезпечення населення літературою (1917–1923 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі* : зб. наук. пр. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка [та ін.]. Кам'янець-Подільський. Т. 5. С. 33–43.
503. **Кучеров, Г. Г. & Жезицький, В. Й.** (2015). Роль сільських «Просвіт» Подільської губернії у розвитку театрального мистецтва (1917–1918 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка*. Серія: Історичні науки. Кам'янець-Подільський. Вип. 8. С. 419–430.
504. **Лаврут, О.** (2010). Політична поведінка студентської молоді в непівській Україні. *Краєзнавство*. № 3. С. 64–71.
505. **Лаврут, О. О.** (2011). Українська школа Донбасу радянського періоду : сучасна історіографія проблеми. *Чорноморський літопис*. Вип. 3. С. 109–116.

506. **Лейберов, О.** (2008). Оцінки «трудового принципу» Директорії УНР у сучасній вітчизняній історіографії. *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 383–389.
507. **Лехнюк, Р.** (2017). Суспільно-політичні дилеми греко-католицького парафіяльного духовенства в Галичині на початку ХХ століття. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 2 (1). С. 74–81.
508. **Лозицький, В.** (1989). Політика українізації в 20-х – 30-х роках : історія, проблеми, уроки. *Український історичний журнал*. № 3. С. 46–55.
509. **Лозовий, В.** (2000). Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. *Український історичний журнал*. № 5. С. 32–37.
510. **Лопата, О.** (2013). Становлення та розповсюдження української преси (XVIII – початок ХХ століття). *Вісник Книжкової палати України*. № 9. С. 1–7.
511. **Магочій, П.-Р.** (1991). Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. № 3. С. 97–107.
512. **Мазуренок, М. В.** (2013). Впровадження «українізації» у систему вищої освіти УСРР в 1920-х рр. *Педагогічний дискурс*. Вип. 14. С. 289–293.
513. **Макарчук, О. Г.** (2018). Епістолярний дискурс Лесі України як джерело до вивчення часопису «Народ» (1890-1895). *Поліграфія і видавнича справа*. № 75. С. 166–173.
514. **Макарчук, С.** (2001). Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х роках ХІХ ст. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, держава*. Львів. Вип. 9. С. 437–447.
515. **Маловичко, С. И.** (2019). Позиционирование видов историографических источников в современных учебных книгах по истории национальной истории. *Актуальные проблемы источниковедения : материалы V Междунар. науч.-практ. конф. к 110-летию Витебской ученой архивной*

- комиссии, Витебск, 25-27 апреля 2019 г. / Витеб. гос. ун-т; редкол. : А. Н. Дулов, М. Ф. Румянцева (отв. ред.) [и др.]. Витебск : ВГУ имени П. М. Машерова. С. 53–56.
516. **Маньківська, Т. О.** (2011). Учителство Харківщини в період Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). *Збірник наукових праць. Серія : Історія та географія /* Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. Вип. 41. С. 140–143.
517. **Маньківська, Т. О.** (2012). Українізація шкіл і вчителство на Слобожанщині у 1917-1918 роках. *Наука. Релігія. Суспільство.* № 4. С. 41–45.
518. **Марочко, В.** (2010). Теоретико-методологічні аспекти селянського повсякдення. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.).* № 1. С. 95–109.
519. **Марченко, Ю.** (2008). Релігія і церква в історії України : погляд В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія.* Вип. 14 : Український консерватизм і гетьманський рух : історія, ідеологія, політика. Київ. С. 193–197.
520. **Марчук, В. В.** (2003). Церковно-релігійне життя в Західноукраїнській Народній Республіці (1918–1919 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. /* НАН України, Ін-т історії України. Київ. Вип. 13. Ч. 1. С. 215–220.
521. **Масненко, В.** (2007). Іван Франко як історична постать у сучасній українській історіографії (огляд ювілейних видань). *Франківські читання : зб. ст.* Черкаси : Вид-во ЧНУ. С. 154–158.
522. **Маїталір, А. І.** (2013). «Просвіти» і національне відродження українців у добу Гетьманату (квітень – грудень 1918 р.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Серія: Історичні науки.* Кам'янець-Подільський. Вип. 6. С. 351–359.
523. **Мельничук, О. А.** (2013). [Рец. на кн. : Венгерська В. О. Українські проекти та процеси націотворення в імперіях Романових та Габсбургів (кінець

- XVIII – початок XX ст.). Житомир : Вид-во ПП Євенок О. О., 2013. 456 с.]. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр. Вінниця. Вип. 21. С. 296–298.*
524. **Меша, В. Г.** (2008). Православна церква і селянство в Україні останньої чверті XIX століття. *Український селянин*. Вип. 11. С. 170–176.
525. **Меша, В. Г.** (2008). Розвиток православної церкви в Україні останньої чверті XIX ст. (післяреволюційна історіографія). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* : зб. наук. пр. Вип. XV. С. 233–241.
526. **Мисак, Н.** (2017). Митрополит Андрей Шептицький про роль українського духовенства у громадсько-політичному житті Галичини наприкінці XIX – на початку XX століття. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Логос. Вип. 27. С. 330–340.
527. **Міщенко, М. М.** (2014). Українські національні архетипи : від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності (до актуальності методології архетипічного аналізу). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Філософія. Філософські перипетії*. № 1130. Вип. 51. С. 90–94.
528. **Мудрий, М.** (2002). Національно-політичні орієнтації в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія : Історична*. Вип. 37. Ч. 1. С. 465–500.
529. **Надтока, Г. М.** (1998). Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. № 5. С. 86–99.
530. **Найдьонова, Л. А.** (2012). Історична травма спільноти : як нащадкам пам'ятати трагічне. *Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журн.* № 2. С. 48–55.
531. **Наконечний, А. & Наконечний, Р.** (2003). Проблеми релігійності українців у творчості Івана Франка. *Історія релігій в Україні : праці XIII Міжнар. наук. конф., Львів, 20-21 травня 2003 р.* Львів : Логос. Кн. II. С. 372–377.

532. **Обушний, М.** (2013). Менталітет українців у цивілізаційному вимірі. *Українознавчий альманах*. Вип. 11. С. 119–122.
533. **Огієнко, В. І.** (2011). Культурна травма у сучасній зарубіжній історіографії : концепт та метод. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять* : зб. наук. пр. Київ : Стилос. Вип. 1. С. 148–161.
534. **Огієнко, В. І.** (2013). Історична травма Голодомору : проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*. Вип. 6. С. 145–156.
535. **Оніщенко, О. В.** (2015). Вплив Першої світової війни та революційних подій 1917 року на повсякденне життя населення українських губерній. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.* : зб. наук. ст. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 11. С. 217–226.
536. **Осіян, О.** (2013). [Рец. на кн. : Плохій, С. (2013). *Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій* / авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ : Laurus. 440 с.]. *Український історичний журнал*. Вип. 4 (№ 511). С. 193–199.
537. **Осташко, Т. С.** (1999). Український національно-освітній рух у 1917 р. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія*. Київ : Вид. центр КДЛУ. Вип. 83. С. 85–107.
538. **Павлишин, О.** (2004). Історіографія української революції 1917-1921 років. *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка. С. 168–183.
539. **Павлюк, М. М.** (1996). Біблійний компонент у поетичній творчості Т. Г. Шевченка. *Jews and Slavs. Jerusalem*. V. 5. P. 115–122.
540. **Панафідін, І.** (2017). Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Вип. 2. С. 9–17.

541. **Пархоменко, В.** (2012). Директорія УНР в останні місяці свого існування (за матеріалами мемуаристики). *Наукові записки КДПУ. Історичні науки*. Вип. 17. С. 252–258.
542. **Паславський, І.** (1994). Реформація та її впливи на українське духовне життя в історіософії Михайла Грушевського. *Михайло Грушевський : зб. наук. пр. і мат.* Львів. С. 167–175.
543. **Петренко, І. М.** (2017). Шкільні програми для церковнопарафіяльних шкіл Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні : науковий щорічник*. Львів : Логос. Вип. 27. С. 259–268.
544. **Петрова, І.** (2010). Повсякденне життя українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. *Краєзнавство*. № 3. С. 123–131.
545. **Плахотнюк, С. С.** (2001). Політика українізації освіти в Україні в 20-30-х роках. *Наукові записки ВДПУ ім. Коцюбинського. Серія : Історія*. Вип. III. С. 95–98.
546. **Портнов, А.** (2010). «Західні» категорії в українській пострадянській історіографії : мовні зміни в епоху перекладів. *Україна Модерна*. № 5 (16). С. 153–182.
547. **Портнов, А.** (2011). Сучасна історіографія українського націєтворення : кілька спостережень. *Україна. Процеси націєтворення : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер*. Київ : К. І. С. С. 39–47.
548. **Посвістак, О. А.** (2013). Деякі аспекти повсякдення подільської інтелігенції в 20-х роках XX ст. *Гуманітарний журнал*. № 3. С. 41–48.
549. **Посохов, С.** (2017). «Історіографічний переворот» та Інститут історії України НАНУ : роздуми над новою книгою. Рец. на кн. : Колесник І. Інститут історії України : нове українське Відродження / відп. ред. В. Смолій ; Ін-т історії України НАН України. Київ : Ін-т історії України, 2016. 273 с. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 16. С. 300–304.

550. **Преловська, І.** (2015). Проблеми українізації церковного життя в документах Української Автокефальної Православної 1920-их рр. *Труди Київської Духовної Академії*. № 15. С. 335–345.
551. **Преловська, І. М.** (2008). Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т. С. 167–177.
552. **Радько, П. Г.** (2017). Цивілізаційні виклики України ХХІ століття : національно-культурні рефлексії державницької школи українського історіософського дискурсу. Рецензія на колективне монографічне дослідження : Калакура Я. С. Українська культура : цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук ; голов. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 116 (1). С. 339–341.
553. **Радько, П. Г.** (2011). Історична роль християнської віри та православної церкви в розбудові та консолідації українського суспільства (історіографічний аспект). *Актуальні проблеми релігієзнавства* : зб. наук. ст. і матеріалів учасників Всеукр. конф. пам'яті акад. В. О. Пашенка, Полтава, 20 жовтня 2010 р. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. С. 67–77.
554. **Рацілевич, А.** (2005). Православна церква і національне відродження на Волині на початку ХХ ст. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія*. Київ : Вид. центр КНЛУ. Вип. 10. С. 27–33.
555. **Реснт, О. П.** (2002). Перша світова війна й Україна : історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* : зб. наук. пр. Київ. Вип. 4. С. 3–15.
556. **Реснт, О. & Жиленкова, І.** (2019). Українське національне відродження в ХІХ-ХХ ст. : від територіальної суміжності до соборності в незалежній державі. *Краєзнавство*. № 1. С. 5–22.

557. **Реєнт, О.** (1999). Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. № 3. С. 3–22.
558. **Реєнт, О.** (2005). Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки. *Перечитуючи написане*. Київ: Ін-т історії України НАН України. С. 80–119.
559. **Реєнт, О. П. & Лисенко, О. Є.** (2017). Проблеми організації духовно-релігійного життя в контексті Української революції (1917–1921). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса*. Київ. № 5/6. С. 254–283.
560. **Реєнт, О. П. & Янишин, Б. М.** (2014). Велика війна 1914-1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. № 3. С. 4–21.
561. **Реєнт, О. П.** (2000). Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. № 2. С. 3–26.
562. **Реєнт, О. П.** (2002). Перша світова війна й Україна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.*: зб. наук. пр. Київ. Вип. 4. С. 3–15.
563. **Реєнт, О. П.** (2012). Український національний рух у Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» у модерну добу. *Інтелекція і влада*. Вип. 25. С. 83–84.
564. **Реєнт, О. П.** (2016). Перша світова війна та її наслідки для України. *Проблеми всесвітньої історії*. № 1. С. 64–78.
565. **Репина, Л. П.** (2010). Теоретические новации в современной историографии. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 10. С. 10–40.
566. **Рибко, О. С.** (2013). Православна Церква на Волині в процесі суспільних перетворень початкового етапу Української революції (1917 рік). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог. Вип. 8. С. 132–140.

567. **Розовик, Д. Ф.** (2001). Патріотичне виховання українського народу в процесі культурного будівництва у 1917–1920 роках. *Етнічна історія народів Європи* : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ. Вип. 10. С. 75–79.
568. **Розовик, Д. Ф.** (2001). Підготовка педагогічних кадрів для національної школи та працівників культурно-освітніх закладів України (1917–1920 рр.). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. [Серія] : Історія*. Київ. Вип. 57. С. 34–37.
569. **Розовик, Д. Ф.** (2004). Освітня політика урядів України щодо національних меншин в роки національно-демократичної революції. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки. Кам'янець-Подільський. Т. 13. С. 176–183.
570. **Романюк, М.** (2010). Сімнадцять років творчого поступу і наукових здобутків. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника* : зб. наук. пр. Львів. Вип. 2 (18). С. 107–120.
571. **Романюк, М. М.** (2002). Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна : до постановки проблеми. *Поліграфія і видавнича справа*. № 39. С. 9–19.
572. **Росовецький, С.** (2008). Біблійні мотиви у творчості Т. Шевченка. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка* / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. Київ : Наук. думка. С. 344–372.
573. **Росовецький, С.** (2008). Агіографія християнства в літературній творчості Шевченка. *Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка* / Ю. Барабаш, О. Боронь, І. Дзюба [та ін.]. Київ : Наук. думка. С. 321–343.
574. **Ротар, Н. Ю.** (1996). Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні в 1917-1920 роках. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту*. Чернівці : ЧДУ. Вип. 6-7 : Історія. С. 147–162.
575. **Рубльов, О. С.** (2005). Інтелігенція українська. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 3 : Е-Й. С. 511–514.

576. **Рутар, Х.** (2018). Травмована чи міфологізована пам'ять? (на матеріалі роману «Танго смерті» Юрія Винничука). *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства* : зб. наук. пр. / відп. ред. І. В. Сабадош. Ужгород. Вип. 23. С. 294–298.
577. **Рябченко, О.** (1998). З історії «українізації» вищої школи України у 1920-х роках. *Самостійна Україна*. Вип. 2. С. 35–41.
578. **Сагайдак, А. Н.** (2008). Архетипи колективного бессознательного в українській культурі. *Вестник ОНУ імені І. І. Мечникова*. Вип. 5. С. 204–207.
579. **Салата, О.** (2017). Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії. *Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії* : монографія / за наук. ред. О. О. Салати. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка. С. 9–20.
580. **Сарбей, В. Г.** (1993). Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. № 7-8. С. 3–16.
581. **Сарбей, В. Г.** (1998). Місце і роль Харківського університету у започаткуванні процесу українського національного відродження XIX – початку XX ст. (причинки до історії та історіографії проблеми). *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. Вип. 3. С. 84–98.
582. **Сарбей, В. Г.** (1997). Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVII – початку XX ст. *Дніпропетровський історико-археологічний збірник*. Вип. 1. С. 357–361.
583. **Семергей, Н. В.** (2020). Церковно-релігійний чинник в Українській національно-демократичній революції 1917-1921 років: кластери новітньої історіографії. *Літопис історії України : новітня доба* : зб. матеріали Всеукр. наук-практ. конф., Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2019 р. / редкол. : П. Я. Степенькіна (відп. ред.) та ін. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С. С. 6–11.

584. **Семергей, Н. В.** (2017). Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно-культурного відродження другої половини XIX століття: інтертекст історіографій. *Історична пам'ять* : наук. зб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. 37. С. 110–116.
585. **Семергей, Н. В.** (2019). Парадигма національного відродження VS концепція модерних націй: дискусії в новітній українській історіографії. *«Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы : исследования по Новой и Новейшей истории* : сб. науч. тр. Вып. 3. Минск : РИВШ. С. 153–161.
586. **Семергей, Н. В.** (2020). Історія та історики у піднесенні українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття : новітня історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія : зб. наук. пр. Вінниця : ТВОРИ. Вип. 32. С. 114–126.
587. **Семергей, Н. В. & Радько, П. Г.** (2019). Синергетичні та аксіологічні стратегії розвитку сучасного дискурсивного простору національної історіографії України. Рецензія на видання : Калакура Я. С. *Методологія історіографічного дослідження* : наук.-метод. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 247–249.
588. **Семергей, Н. В.** (2017). Українська ментальність та національно-культурна ідентичність в історіософських рецепціях сучасного українознавчого дискурсу. Рецензія на монографію : Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ : Генеза, 2017. 560 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 127 (12). С. 414–415.
589. **Семергей, Н. В.** (2018). Концепт «державна самостійність» в українській історіо- та політософській думці кінця XIX – першої третини XX століття: історіографічний аспект. *Аркасівські читання : історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки* : матеріали VIII Міжнар.

- наук.-практ. конф., Миколаїв, 27-28 квітня 2018 р. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського. С. 104–105.
590. **Семергей, Н. В.** (2018). Національно-культурне відродження в історіо- та політософії Михайла Драгоманова: історіографічний контекст. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 128 (1). С. 53–56.
591. **Семергей, Н. В.** (2018). Новітні українознавчі студії про державотворчу ідентичність суспільно-політичних поглядів Миколи Міхновського. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 1. С. 113–118.
592. **Семергей, Н. В.** (2018). Причини поразки політизації національно-культурного відродження у добу Директорії УНР: інтерпретації української історіографії. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 123–127.
593. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігієзнавча думка українського національно-культурного відродження початку ХХ ст.: історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. Вип. 1. Ч. 2. С. 156–161.
594. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917-1921 років: концептуалізація наративу сучасної історіографії. *Грані : науково-теоретичний альманах*. № 7. Т. 21. С. 63–69.
595. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігія та церква в українському національно-культурному відродженні початку ХХ століття: історіографічні актуалітети. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах* : матеріали ІІІ Всеукр. наук. конф., Дніпро, 30-31 березня 2018 р. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро : Охотнік. Ч. І. С. 197–198.
596. **Семергей, Н. В.** (2019). Архетипи української нації та розвиток ідеї цілісної освіти. *Київські філософські студії* : матеріали наук. конф., Київ, 16-17

- травня 2019 р. / за заг. ред. Р. О. Додонова. Київ : Київ. ун-т імені Бориса Грінченка. С. 323–325.
597. **Семергей, Н. В.** (2019). Вітчизняна історіографія українського національно-культурного відродження: стан дослідженості проблеми або «історіографія історіографії». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 30 (69). № 3. С. 192–197.
598. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 17–21.
599. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження модерної доби у протидії гібридним викликам сучасності : історіософський аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні відносини. Вип. 6. С. 26–32.
600. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження як дискурсна протидія гібридним загрозам національної ідентичності. *Виклики гібридної війни : інформаційний вимір* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Вільнюс, 16-17 серпня 2019 р. Vilnius : The Republic of Lithuania. С. 121–125.
601. **Семергей, Н. В.** (2019). Національна ідентичність в імперську добу : теоретичний та історіографічний аспекти. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 47–61.
602. **Семергей, Н. В.** (2019). Національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття як українське націєтворення: гносеологічний ландшафт новітньої історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. С. 338–361.
603. **Семергей, Н. В.** (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття :

- новітня історіографія. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 197–206.
604. **Семергей, Н. В.** (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 30 (69). № 4. С. 161–166.
605. **Семергей, Н. В.** (2019). Українізація освіти: історичний досвід в історіографічних сюжетах. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність* : матеріали Міжнар. наук. конф., Дніпро, 24-25 травня 2019 р. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро : Охотник. С. 102–104.
606. **Семергей, Н. В.** (2019). Українські націєтворчі процеси та ментальні трансформації в імперську добу: матриця новітньої історіографії. *Історико-краєзнавчі дослідження : традиції та інновації* : матеріали IV Міжнар. наук. конф., Суми, 28-29 листопада 2019 р. Суми. С. 104–107.
607. **Семергей, Н. В.** (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Гельветика. Вип. 19. С. 35–39.
608. **Семергей, Н. В.** (2020). Іван Липа у релігійному вимірі українського національного руху: історіографічний огляд. *Десяті Липівські читання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2020 р. Івано-Франківськ : ІФНМУ. С. 121–123.
609. **Семергей, Н. В.** (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять* : наук. журн. Вип. 1 (42). С. 73–82
610. **Семергей, Н. В.** (2020). Література та мистецтво в українському національно-культурному відродженні другої половини XIX – першої

- третини ХХ століття : новітня історіографія. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. Вип. 3 (24). С. 31–34.
611. **Семергей, Н. В.** (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце у національно-культурних процесах другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 116–123.
612. **Семергей, Н. В.** (2020). Релігійно-церковне життя Карпато-Дністровського регіону України: ретроспективи сучасного історіографічного досвіду. *Історія релігій в Україні : актуальні питання / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук ; Львівський музей історії релігії ; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди ; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України*. Львів : Логос. С. 48–53.
613. **Семергей, Н. В.** (2020). Розвиток української ідентичності у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: історіографічні акценти. *X Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки»*, Миколаїв, 1-2 червня 2020 р. Миколаїв. С. 99–101.
614. **Семергей, Н. В.** (2020). Рух за українізацію освіти у період Національно-демократичної революції 1917-1921 років: історіографічний вимір. *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня) : зб. наук. ст.* Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. V. С. 308–317.
615. **Семергей, Н. В.** (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття : історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 6–16.
616. **Семергей, Н. В.** (2020). Сучасні історики про ідею соборності як етос українського національного руху імперської доби. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Країни*

Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації», 7 квітня 2020 р. Полтава-Вітебськ. С. 322–325.

617. **Семергей, Н. В.** (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: концепція, методологія і методика історіографічного дослідження. *Сторінки історії*. Вип. 50. С. 322–337.
618. **Семергей, Н. В.** (2020). Українські історики та їхня роль в українському націєтворенні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Таврійські історичні наукові читання», 3-4 квітня 2020 р. Київ : Гельветика. 2020. С. 66–70.*
619. **Семергей, Н. В.** (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття : актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 176–182.*
620. **Смолій, В.** (1997). Українська історична наука на рубежі ХХІ століття. *Освіта України*. 4 липня.
621. **Сніда, Є. О.** (2012). Культурно-національний вектор діяльності православно-духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917-1918). *Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті*. Вип. 10. С. 259–267.
622. **Соболь, В.** (1992). Дослідження витоків української ментальності. *Слово і час*. № 8. С. 42–45.
623. **Солдатенко, В. Ф.** (2014). Українська соборність: ідея й досвід її реалізації в 1919 році у сучасному науковому дискурсі. *Україна у світовій історії*. Київ. Вип. 1. С. 104–122.
624. **Стадницька, Ю. В.** (2007). Просвітництво кінця ХІХ – початку ХХ ст. і становлення дитячої періодики. *Поліграфія і видавнича справа*. № 46. С. 112–118.
625. **Старовойтенко, І. М.** (2003). Ідеї відродження Української православної церкви в національному руслі на єпархіальних з'їздах, 1917–1918 рр. *Історія*

- релігій в Україні* : пр. XIII-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 20–22 трав. 2003 р.) / Ін-т релігієзнавства [та ін.]. Львів. Кн. 1. С. 538–544.
626. **Стародуб, А.** (2010). Російська православна церква у Галичині в період Першої світової війни (1914-1918 роки). *Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ. Т. 21. С. 194–222.
627. **Стельмах, С.** (1997). Парадигми історичної науки у ХХ столітті. *Політична думка*. № 4. С. 153–169.
628. **Стельмах, С.** (2000). Участь істориків України у міжнародній методологічній дискусії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний збірник*. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 203–219.
629. **Стельмах, С. П.** (2000). Теоретичні новації у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ століття. *Наукові записки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Т. 18. Історичні науки. С. 63–69.
630. **Степаненко, Г.** (2004). Православне парафіяльне духовенство на українських землях в Російській імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*. № 5. С. 45–65.
631. **Степико, М. Т.** (2004). Українська політична нація : проблеми становлення. *Політичний менеджмент*. № 1. С. 19–29.
632. **Степовик, Д.** (2014). Віра Шевченка : деякі контрверсії. *Слово і час*. № 6. С. 6–14.
633. **Стеценко, В. & Галуйко, Р.** (2017). Філософське релігієзнавство Івана Франка. *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос. Вип. 27. С. 521–529.
634. **Стецюк, В. Б.** (2005). Земства та «Просвіти» Правобережної України в період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський. Т. 15. С. 159–165.

635. **Субтельний, О.** (2011). Від советського до національного : тенденції в написанні історії України з 1991 року. *Україна. Процеси націотворення* : пер. з нім. / упоряд. А. Каппелер. Київ : К. І. С. С. 31–38.
636. **Суляк, С.** (2005). Русини : етапы истории (часть 1). *Русин.* № 1 (1). С. 49–60.
637. **Суровий, А. Ф.** (2013). Політика українізації в освіті Поділля у 1920-х роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Т. 23. С. 503–513.
638. **Сухомлинська, О.** (2002). Періодизація педагогічної думки в Україні : кроки до нового виміру. *Педагогічна газета.* № 10-11. С. 3–4.
639. **Суший, О.** (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Вип. 6 (74). С. 18–32.
640. **Телегуз, І.** (2012). Особливості створення шкільних підручників в Радянській Україні у 1921-1934 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки.* Вип. 15. С. 127–134.
641. **Тельвак, В. & Педич, В.** (2017). Проблема «Франко – Грушевський» в історіографічному дискурсі. *Галичина.* Ч. 29–30. С. 196–209.
642. **Телячий, Ю. В.** (2001). Іван Стешенко : трагедія українського інтелігента. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ. Вип. 5. С. 70–74.
643. **Терещенко, Ю. І.** (2001). [Рец. на кн. : Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр. Київ : Альтернативи, 1999. 320 с.]. *Український історичний журнал.* № 2. С. 125–129.
644. **Тимченко, Р.** (2008). Причини та передумови укладання Акту Злуки 22 січня 1919 р. *Український історичний збірник.* Вип. 11. С. 203–212.
645. **Тимченко, Р.** (2009). Акт Злуки 22 січня 1919 року та проблеми його реалізації. *Український історичний збірник.* Вип. 12. С. 183–193.

646. **Тіменик, З. І.** (2016). Взаємозв'язок філософсько-релігійних ідей в інтерпретації митрополита Іларіона (Огієнка) і його сучасників : історико-культурний контекст. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : наук. зб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Вип. XIII. С. 336–338.
647. **Турій, О.** (1994). Греко-католицький священик в Австрійській монархії середини ХІХ ст. : службовець чи душпастир? *Матеріали ІІ Міжнар. конгресу українців : історія*. Львів. С. 56–62.
648. **Турій, О.** (1994). Національні та політичні орієнтації греко-католицького духовенства в 1848-1859 рр. (до генези москвофільства). *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (лютий 1992 р. – жовтень 1993 р.)*. Львів. С. 50–53.
649. **Турій, О.** (2000). Соціальний статус і матеріальне становище греко-католицького духовенства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег* : наук. зб. із церковної історії. Львів. Число 2. С. 115–116.
650. **Турій, О.** (2001). «Попи і хлопи» : соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині ХІХ століття. *Ковчег* : наук. зб. із церковної історії. Львів. Ч. 3. С. 296–321.
651. **Турій, О.** (2003). Греко-Католицька Церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Ковчег : науковий збірник із церковної історії*. Ч. 4 : Еклезіальна й національна ідентичність греко-католиків Центрально-Східної Європи. Львів : Вид-во УКУ. С. 67–85.
652. **Турченко, Г. Ф.** (2003). Рец. на кн. : Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 340 с. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя : Просвіта. Вип. 16. С. 300–302.
653. **Тюрменко, І. І.** (2002). Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 12. С. 458–508.

654. **Удод, О.** (2003). Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.). *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки* : міжвідомчий зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАН України. № 8. С. 311–320.
655. **Удод, О. & Юрій, М.** (2013). Методологія історії та гуманітаризація знання. *Історіографічні дослідження в Україні* : зб. наук. пр. / голова редкол. В. А. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України. Вип. 23. С. 6–27.
656. **Удод, О.** (2010). Історія повсякденності : питання методології та історіографії. *Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. № 2. С. 17–39.
657. **Удод, О.** (2010). Історія повсякдення як провідний напрям української історіографії. *Краєзнавство*. № 3. С. 6–9.
658. **Удод, О. А. & Юрій, М. Ф.** (2013). Модернізація і становлення української нації. *Сторінки історії*. Вип. 35. С. 39–59.
659. **Усаменко, І.** (2018). Історична травма : соціально-культурне явище чи новий метанаратив? *Історичні і політологічні дослідження. Спецвипуск : Трансформації історичної пам'яті*. Вінниця : Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса. С. 89–96.
660. **Фіголь, Н. М.** (2005). Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада». *Поліграфія і видавнича справа*. № 42. С. 54–63.
661. **Філінюк, В. А.** (2014). Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради. *Гілея : науковий вісник*. Вип. 86. С. 39–44.
662. **Філінюк, А.** (2019). 100 років братерства та соборності України (злуки УНР і ЗУНР). *100-річчя злуки УНР та ЗУНР* : Збірник матеріалів наукового круглого столу. Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка. С. 5–13.
663. **Філінюк, В. А.** (2014). Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради. *Гілея : наук. вісн. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]*. Київ. Вип. 86. С. 39–44.

664. **Флоринский, Н.** (2005). Влияние Русской православной церкви на молдо-влахийские митрополии начала XIX века. *Русин*. № 2 (2). С. 144–150.
665. **Химка, І.-П.** (2009). Two Important Studies of Galicia [Рец. на кн. : Грицак, Я. (2006). Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ : Критика. 631 с.]. *Austrian History Yearbook*. Vol. 40. P. 267–272.
666. **Химка, І.-П.** (1993). Греко-католицька Церква і національне відродження у Галичині, 1772-1918. *Ковчег* : наук. зб. із церковної історії. Львів. С. 74–80.
667. **Хімяк, О.** (2013). Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914-1919 рр.). *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. № 752. С. 67–73.
668. **Чернов, Б. О.** (2011). Розвиток національної освіти в добу Гетьманщини Української Держави (30.04.1918 – 05.12.1918 рр.). *Історичні записки* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ. Вип. 30. С. 191–192.
669. **Чернов, Б. О.** (2013). Становлення національної освіти в добу Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Історичні записки* : зб. наук. пр. / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ. Вип. 40. С. 215–228.
670. **Чорний, Д. М.** (2011). Повсякденне життя міст України на початку XX ст. : (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904-1910 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія : Історія. № 982. Вип. 44. С. 114–120.
671. **Чорновол, І.** (200). Українці в Галицькому сеймі : історіографічні, методологічні й політичні аспекти дослідження. *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, духовність*. Вип. 7. С. 160–165.
672. **Чубай, У. Р.** (2005). Діяльність подільського видавничого товариства «Дністер» (1911-1920 рр.) (за матеріалами кам'янець-подільського часопису «Наш край»). *Поліграфія і видавнича справа*. № 42. С. 63–66.

673. **Шандра, В. С., Крижанівська, О. О. & Вільшанська, О. Л.** (2006). Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України XIX – початку XX століття. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* № 11. С. 28–39.
674. **Шаповал, Ю. Г.** (1998). Часопис «Діло» (1880-1939 рр.). *Збірник праць Науково-дослідного центру періодики.* Львів. Вип. V. С. 5–110.
675. **Швидкий, В.** (2000). Діяльність О. Г. Лотоцького у вирішенні проблеми Української церкви (1917-1919 рр.). *Етнічна історія народів Європи.* Вип. 4. С. 65–70.
676. **Шип, Н.** (1991). Культурно-національне питання на Україні у XIX ст. *Український історичний журнал.* № 3. С. 25–33.
677. **Шип, Н. А.** (1999). Київська духовна академія – центр вищої духовної освіти Наддніпрянської України (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал.* № 2. С. 63–76.
678. **Шнира, В. В.** (2002). Православна церква в українському селі (1917–1925 рр.). *Український селянин : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України, Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького.* Черкаси. Вип. 5. С. 273–276.
679. **Шнира, В. В.** (2005). Рух за автокефалію у православної церкві в Україні і завершення організаційного оформлення УАПЦ в 1921 році. *Україна соборна : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України.* Київ. Вип. 2. Ч. 2. С. 321–330.
680. **Шпильківська, З. В.** (2016). Національна ідея соборності України в роки Західно-Української Народної Республіки. *Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства : зб. доп. Всеукр. наук.-практ. конф, 16 груд. 2015 р. / Нац. ун-т держ. податк. служби України [та ін.].* Вінниця. С. 386–390.
681. **Шпорлюк, Р.** (1991). Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть. *Україна : Наука і культура.* Вип. 25. С. 159–167.

682. **Шпорлюк, Р.** (2001). Україна : від імперської окраїни до незалежної держави : пер. з англ. *Схід-Захід : істор.-культурол. зб.* Харків : Новий вид. Вип. 4. С. 10–43.
683. **Шугальова, І. М.** (2011). Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів.* Вип. 6. С. 68–71.
684. **Щербак, Н. & Щербак, Н.** (2014). Європейський вплив на процеси українського відродження ХІХ ст. *Українознавчий альманах.* Вип. 11. С. 70–73.
685. **Щербак, Ю.** (2014). Релігійний світогляд Траса Шевченка : соціокультурний вимір. *Психологія і суспільство.* № 1. С. 39–43.
686. **Юдіна, Л. М.** (2004). Формування релігійного світогляду великого поета-провидця Т. Г. Шевченка. *Шевченкіана на початку ХХІ століття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 березня 2004 р.* Харків : ХДНБ. С. 7–17.
687. **Яковлєв, Ю.** (2018). Часопис «Радикал» як джерело вивчення діяльності Русько-Української радикальної партії (1895-1996). *Український історичний збірник.* Київ. Вип. 20. С. 241–269.
688. **Яковлєв, Ю.** (2014-2015). Культурно-просвітня діяльність Русько-української радикальної партії наприкінці ХІХ ст. *Українознавчі студії.* № 15-16. С. 260–270.
689. **Яременко, В.** (2007). До проблеми історіософії Тараса Шевченка : методологічні підходи. *Слово і час.* № 3. С. 19–27.
690. **Яремко, О.** (2010). Програми українських політичних партій Буковини на сторінках періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Питання історії України / наук. ред. В. М. Ботушанський та ін.* Чернівці : Технодрук. Т. 13. С. 159–164.
691. **Ярош, Д. В.** (2002). Законодавча діяльність Центральної Ради в галузі освіти і культури : історичний досвід і його значення для сучасної розбудови

- України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Хмельницький. № 4. С. 34–38.
692. **Ярош, Д. В.** (2008). Політика українізації періоду Центральної Ради: суть, правові засади та наслідки. *Університетські наукові записки / Хмельниц. ун-т управління та права*. Хмельницький. № 2. С. 6–12.
693. **Ясь, О.** (2013). [Рец. на кн. : Магочій, П.-Р. (2012). Україна. Історія її земель та народів / пер. з англ. : Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; ред. укр. вид. Л. Ільченко ; відп. ред. В. Падяк. Ужгород : Вид-во В. Падяка. 794 с.]. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 235–238.
694. **Ясь, О. В.** (2014). [Рец. на кн. : Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.]. *Український історичний журнал*. № 5. С. 209–213.
695. **Kuukkanen, J.-M.** (2017). The Future of the Philosophy of Historiography : Reviving of Reinventing. *Towards a Revival of Analytical. Philosophy of History Around Paul A. Roth's Vision of Historical Sciences / Ed. by K. Brzechczyn*. Boston : Brill Rodopi. P. 73–94.
696. **Pritsak, O. & Reshetar, J.** (1963). The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. *Slavic Review*. Vol. 22. No. 2. PP. 224–255.
697. **Semerhei, N.** (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s : National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 93–99.
698. **Semerhei, N.** (2019). The category “Ukrainian National-Cultural Revival” of the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century : Interpretations and Receptions of Historiography and Ukrainian Studies. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 4 (162). С. 75–81.
699. **Semerhei, N.** (2019). The Evolution of a Church and Religious role in the Ukrainian National and Cultural Renaissance in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century : the Modern Historiography. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 6 (164). С. 100–105.

700. *Semerhei, N.* (2020). Modern Historiography of the Movement for Ukrainian Education in Mainstream of National and Cultural Enlightenment (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century). *Схід : аналіт.-інформ. журн.* Вип. 2 (166). С. 87–94.
701. *Semerhei, N.* (2020). Influence of Cultural and Historical Traumas on the Development of Ukrainian Identity in the Second Half the XIXth – the First Third of the XXth Century : Historiography Aspect. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал № 2 (26).* С. 55–58.
702. *Ther, P.* (2009). The Transnational Paradigm of Historiography and its Potential for Ukrainian History. *A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by G. Kasianov, P. Ther. Budapest ; New York : Central European University Press. P. 81–116.
703. *Tucker, A.* (2001). The Future of the Philosophy of Historiography. *History and Theory.* Vol. 40. No. 1 (Feb.). P. 37–56.

Дисертації та автореферати дисертацій

704. *Айтов, С. Ш.* (2001). Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ. 208 арк.
705. *Айтов, С. Ш.* (2001). Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. Дніпропетровськ. 14 с.
706. *Антонюк, Т. Д.* (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX століття) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. Київ. 217 арк.
707. *Антонюк, Т. Д.* (2005). Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX століття) :

- автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. Київ. 18 с.
708. **Аркуша, О.** (1997). Українське представництво в Галицькому сеймі (1889-1901) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 269 арк.
709. **Аркуша, О.** (1997). Українське представництво в Галицькому сеймі (1889-1901) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 26 с.
710. **Бардаш, О. Д.** (2007). Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 220 арк.
711. **Бардаш, О. Д.** (2007). Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ століття (1900-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 23 с.
712. **Безносова, О. В.** (1997). Позднее протестантское сектанство Юга Украины (1850-1905) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 / Днепропетровский гос. ун-т. Днепропетровськ. 257 л.
713. **Безносова, О. В.** (1997). Пізнє протестантське сектантство Півдня України (1850-1905) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 17 с.
714. **Березовський, О. М.** (2004). Українська преса Наддніпрянщини : пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 220 арк.
715. **Березовський, О. М.** (2004). Українська преса Наддніпрянщини : пропаганда та відстоювання національних домагань (1905-1907 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 16 с.

716. **Біла, Н. М.** (2004). Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 214 арк.
717. **Біла, Н. М.** (2004). Діяльність українських політичних партій серед селянства Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 20 с.
718. **Богуславська, В. Г.** (2001). Народна освіта в добу національно-демократичної революції, 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк. 241 арк.
719. **Богуславська, В. Г.** (2001). Народна освіта в добу національно-демократичної революції, 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк. 19 с.
720. **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. : тематика і проблематика : дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.
721. **Бойко, А. А.** (2002). Преса православної церкви в Україні кінця XIX – початку XX ст. : тематика і проблематика : автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ : НБУВ. 31 с.
722. **Борисов, В. Л.** (2003). Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ. 190 арк.
723. **Борисов, В. Л.** (2003). Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Дніпропетровськ. Дніпропетровськ. 20 с.
724. **Боровик, А. М.** (2005). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів. 439 арк.

725. **Боровик, А. М.** (2005). Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 36 с.
726. **Босак, О. І.** (2003). Українська соціально-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 215 арк.
727. **Босак, О. І.** (2003). Українська соціально-демократична партія в соціальному і національному рухах Галичини (90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 19 с.
728. **Буравченко, Д. А.** (2011). Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції : місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 234 арк.
729. **Буравченко, Д. А.** (2011). Культурно-мистецьке відродження в часи Української революції : місце і роль громадської ініціативи (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 16 с.
730. **Васковський, Р.** (1999). Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 183 арк.
731. **Васковський, Р.** (1999). Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 20 с.
732. **Венгерська, В. О.** (2013). «Українські проекти» та націотворення в імперіях Романових та Габсбургів : ідеї, концепції, практики (кінець XVIII – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 45 с.

733. **Винарчук, Т. В.** (2002). Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кінця ХІХ ст. – 1920 р.) : компаративний аналіз : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя. 227 арк.
734. **Винарчук, Т. В.** (2002). Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кінця ХІХ ст. – 1920 р.) : компаративний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя. 17 с.
735. **Винник, Н. М.** (2008). Український суспільно-політичний рух в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Львів. 218 арк.
736. **Винник, Н. М.** (2008). Український суспільно-політичний рух в Галичині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. в українській історіографії : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 20 с.
737. **Габор, В. В.** (1997). Закарпатська україномовна преса 20-30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. Київ. 156 арк.
738. **Габор, В. В.** (1997). Закарпатська україномовна преса 20-30-х років ХХ століття у контексті національного відродження краю : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка, Інститут журналістики. Київ. 20 с.
739. **Горбань, Т. Ю.** (1996). Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. Київ. 195 арк.
740. **Горбань, Т. Ю.** (1996). Українознавство в контексті національно-культурного відродження в Україні (1918-1928 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 / Нац. акад. наук України, Ін-т нац. відносин і політол. Київ. 20 с.

741. *Гоцуляк, В. В.* (1999). М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – початок XX ст.) : історіографія проблеми : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. 470 с.
742. *Гоцуляк, В. В.* (1999). М. Грушевський і українська історична наука (1880-ті рр. XIX – початок XX ст.) : історіографія проблеми : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т ім. Богдана Хмельницького. Черкаси. 40 с.
743. *Дейнега, І. І.* (2003). Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX ст. – 1908 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя. 189 арк.
744. *Дейнега, І. І.* (2003). Український жіночий рух як складова національного відродження (II пол. XIX ст. – 1908 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. Запоріжжя. 20 с.
745. *Делятинський, Р. І.* (2017). Станиславівська єпархія Греко-Католицької Церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / ДВНЗ «Прикарпатський нац. ун-т імені Василя Стефаника». Івано-Франківськ. 390 арк.
746. *Делятинський, Р. І.* (2017). Станиславівська єпархія Греко-католицької церкви в суспільному житті Галичини (1885-1946 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Прикарпат. нац. ун-т імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 20 с.
747. *Демуз, І. О.* (2008). Українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / ДВНЗ «Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди». Переяслав-Хмельницький. Черкаси. 237 арк.
748. *Демуз, І. О.* (2008). Українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Черкаський держ. ун-т імені Богдана Хмельницького. Черкаси. 20 с.

749. *Дорошук, Н. О.* (1996). Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 197 арк.
750. *Дорошук, Н. О.* (1996). Український культурно-національний рух у Російській імперії (кінець XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ. 20 с.
751. *Євсєєва, Т. М.* (2002). Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 247 арк.
752. *Євсєєва, Т. М.* (2002). Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 19 с.
753. *Жилюк, С. І.* (2005). Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Рівненський держ. гуманітарний ун-т. Рівне. 405 арк.
754. *Жилюк, С. І.* (2005). Ідейні засади православного оновлення та практичної діяльності Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 31 с.
755. *Заводовський, А. А.* (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський. 201 арк.
756. *Заводовський, А. А.* (2006). Преса української соціал-демократії та українське питання в Російській імперії на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 20 с.
757. *Іванцова, Н. І.* (2008). Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 /

- Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків. 259 арк.
758. **Іванцова, Н. І.** (2008). Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921-1930 рр. в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків. 16 с.
759. **Іванюта, І. П.** (2002). Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль. 192 арк.
760. **Іванюта, І. П.** (2002). Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тернопільський держ. педагогічний ун-т ім. Володимира Гнатюка. Тернопіль. 20 с.
761. **Ігнатуша, О. М.** (2006). Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 520 арк.
762. **Ігнатуша, О. М.** (2006). Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. Дніпропетровськ. 39 с.
763. **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 480 с.
764. **Казакевич, О. М.** (2018). Українська мова як чинник формування модерної нації у європейському контексті (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 36 с.

765. **Капелюшний, В. П.** (2004). Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 511 арк.
766. **Капелюшний, В. П.** (2004). Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.) : історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 46 с.
767. **Караульна, О. М.** (2005). Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження : дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. Київ. 259 арк.
768. **Караульна, О. М.** (2005). Південь України кінця XIX – початку XX століття в контексті українського культурно-національного відродження : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.01 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. Київ. 20 с.
769. **Коваль, О. Ф.** (2011). Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917-1921 років : історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 284 арк.
770. **Коваль, О. Ф.** (2011). Українська еліта в національних державотворчих процесах 1917-1921 років : історіографія : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 20 с.
771. **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку XX століття : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, Інститут соціальних наук. Луцьк. 441 арк.
772. **Кондратик, Л. Й.** (2005). Філософсько-соціологічний аналіз релігієзнавчої спадщини діячів українського національного Відродження початку XX століття : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 40 с.

773. **Кондратик, О. В.** (1999). Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 178 арк.
774. **Кондратик, О. В.** (1999). Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 21 с.
775. **Корж, А. В.** (2004). Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02 / Київський національний ун-т будівництва і архітектури. Київ. 221 арк.
776. **Корж, А. В.** (2004). Мовний чинник суспільної трансформації в Україні : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23. 00. 02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці. 20 с.
777. **Коцур, В.** (1999). Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр. : історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 475 арк.
778. **Коцур, В.** (1999). Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр. : історіографія : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 37 с.
779. **Кравченко, В. В.** (1996). Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Харківський держ. ун-т. Харків. 524 арк.
780. **Кравченко, В. В.** (1996). Українська історіографія епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ. 37 с.
781. **Купріяничук, О. В.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 210 арк.

782. **Купріяничук, О. В.** (2012). Новітня історіографія українського національного руху другої половини XIX – початку XX століть : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 15 с.
783. **Лаврик, Г. М.** (1996). Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.) : історико-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Полтавський держ. педагогічний ін-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 211 арк.
784. **Лаврик, Г. М.** (1996). Політика радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.) : історико-економічний аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький державний університет. Запоріжжя. 17 с.
785. **Липинський, В. В.** (2001). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк. 393 арк.
786. **Липинський, В. В.** (2001). Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 39 с.
787. **Майборода, С. В.** (2002). Державне управління вищою освітою в Україні : структура, функції, тенденції розвитку (1917-1959 рр.) : дис. ... д-ра наук з державного управління : 25.00.01 / Українська академія держ. управління при Президентіві України. Київ. 411 арк.
788. **Мандзяк, В. П.** (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів. 260 арк.
789. **Мандзяк, В. П.** (2006). Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 06 / Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. Львів. 20 с.
790. **Марушкевич, А. А.** (2004). Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні : дис. ...

- д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 402 арк.
791. *Марушкевич, А. А.* (2004). Науково-педагогічна спадщина Івана Огієнка в контексті розвитку національної освіти і виховання в Україні : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 40 с.
792. *Марценюк, Р. О.* (2004). Національно-державне відродження українства на Закарпатті (1918-1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 211 арк.
793. *Марценюк, Р. О.* (2004). Національно-державне відродження українства на Закарпатті (1918-1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 20 с.
794. *Масненко, В. В.* (2002). Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. Київ. 487 арк.
795. *Масненко, В. В.* (2002). Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 42 с.
796. *Машевський, О. П.* (1997). Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 209 арк.
797. *Машевський, О. П.* (1997). Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 16 с.
798. *Мерніков, Г. І.* (1997). Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 215 арк.
799. *Мерніков, Г. І.* (1997). Школи в українській історичній науці другої половини XIX – початку XX ст. : проблеми теорії та історіографії :

- автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 17 с.
800. **Меша, В. Г.** (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. 187 арк.
801. **Меша, В. Г.** (1995). Українське національне відродження 1905-1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. 23 с.
802. **Меша, В. Г.** (2009). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Київ. славіст. ун-т. Київ. 467 арк.
803. **Меша, В. Г.** (2009). Конфесійний та суспільний аспекти розвитку православної церкви в Україні 1875-1900 років : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. Донецьк. 35 с.
804. **Могильний, Л. П.** (2002). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 254 арк.
805. **Могильний, Л. П.** (2002). Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 15 с.
806. **Ніколіна, І. І.** (2008). Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці. 20 с.
807. **Перерва, В. С.** (2002). Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. ХVІІІ – ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 211 арк.
808. **Перерва, В. С.** (2002). Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії кін. ХVІІІ – ХІХ ст. : автореф. дис. ...

- канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 17 с.
809. **Пономаренко, А. Б.** (1995). Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 / Київський ін-т культури. Київ. 160 арк.
810. **Пономаренко, А. Б.** (1995). Вплив художньої інтелігенції на національне відродження України (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 17.00.08 / Київський ін-т культури. Київ. 20 с.
811. **Попов, В. Ж.** (2014). Повсякденне життя мешканців промислово розвинутих регіонів України в період національно-демократичної революції 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк. 38 с.
812. **Потанова, О. Б.** (2010). Православне духовенство в суспільному житті України у 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 235 арк.
813. **Потанова, О. Б.** (2010). Православне духовенство в суспільному житті України у 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 20 с.
814. **Рабданова, Л. В.** (2014). Релігієзнавчі ідеї в філософсько-освітній спадщині мислителів Київської Духовної Академії (другої половини XIX – початку XX століття) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ. 16 с.
815. **Радько, П. Г.** (2013). Новітня історіографія національних традицій українського державотворення : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ. 34 с.
816. **Расевич, В. В.** (1996). Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 221 арк.

817. **Расевич, В. В.** (1996). Українська національно-демократична партія (1899-1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів. 22 с.
818. **Ротар, Н. Ю.** (1996). Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 227 арк.
819. **Ротар, Н. Ю.** (1996). Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 22 с.
820. **Рудий, Г. Я.** (2004). Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ. 547 арк.
821. **Рудий, Г. Я.** (2004). Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. Київ. 33 с.
822. **Румянцева, С. С.** (2002). Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 196 арк.
823. **Румянцева, С. С.** (2002). Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 20 с.
824. **Самандас, Н. В.** (2001). Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917-1941 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Українська академія державного управління при Президентіві України. Київ. 215 арк.

825. **Самандас, Н. В.** (2001). Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917-1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Українська академія державного управління при Президентові України. Київ. 20 с.
826. **Силантьєв, В. І.** (2005). Влада і Православна церква в Україні (1917-1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Національний технічний ун-т «Харківський політехнічний ін-т». Харків. 461 арк.
827. **Силантьєв, В. І.** (2005). Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна. Харків. 38 с.
828. **Сітарчук, Р. А.** (2001). Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 222 арк.
829. **Сітарчук, Р. А.** (2001). Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20-30-і рр. ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 18 с.
830. **Сітарчук, Р. А.** (2009). Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії : історико-політичний аспект (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.) : дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. 414 арк.
831. **Сітарчук, Р. А.** (2009). Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії : історико-політичний аспект (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 09.00.11 / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 32 с.
832. **Сколуб, М. В.** (2010). Особливості українського національного відродження в середині ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ізмаїл. держ. гуманіт. ун-т. Ізмаїл. 197 арк.

833. **Сколуб, М. В.** (2010). Особливості українського національного відродження в середині XIX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси. 20 с.
834. **Сладковська, Т. А.** (2011). Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906-1921 рр.) : дис. ... канд. іст наук : 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 222 арк.
835. **Сладковська, Т. А.** (2011). Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906-1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький. 21 с.
836. **Сніда, Є. О.** (2016). Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917-1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро. 208 арк.
837. **Сніда, Є. О.** (2016). Катеринославська єпархія Російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917-1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / М-во освіти і науки України, Дніпропетр. нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпро. 20 с.
838. **Сорочан, Н. А.** (1998). Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. 213 арк.
839. **Сорочан, Н. А.** (1998). Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський державний ун-т. 17 с.
840. **Стамбол, І. І.** (2016). Іван Львович Липа в українському національному русі (кінець XIX – початок 20-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одес. нац. ун-т імені І. І. Мечникова. Одеса, 2016. 16 с.

841. **Стельмах, С. П.** (2005). Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 424 арк.
842. **Стельмах, С. П.** (2005). Історична думка і методологія історії в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ. 40 с.
843. **Степаненко, Г. В.** (2002). Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 225 арк.
844. **Степаненко, Г. В.** (2002). Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ. 23 с.
845. **Тацієнко, В. С.** (2016). Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Умань. 272 арк.
846. **Тацієнко, В. С.** (2016). Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Черномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв. 20 с.
847. **Тельвак, В. В.** (2009). Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 521 арк.
848. **Тельвак, В. В.** (2009). Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України, Ін-т історії України. Київ. 37 с.
849. **Телячий, Ю. В.** (2000). Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. Кам'янець-Подільський. 213 арк.

850. **Телячий, Ю. В.** (2000). Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 16 с.
851. **Телячий, Ю. В.** (2015). Участь української літературно-мистецької інтелігенції в національно-культурному відродженні (1917-1921 рр.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Чернівец. нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці. 36 с.
852. **Тіменик, З.** (1997). Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філос. НАН України. Київ. 185 с.
853. **Тіменик, З.** (1997). Історіософія православної автокефальності у творчій спадщині Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / Ін-т філос. НАН України. Київ. 20 с.
854. **Ткачук, О. В.** (2006). Український церковно-православний рух 1917-1921 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 234 арк.
855. **Ткачук, О. В.** (2006). Український церковно-православний рух 1917-1921 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ. 19 с.
856. **Турченко, Г. Ф.** (2006). Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 475 арк.
857. **Турченко, Г. Ф.** (2006). Південна Україна в контексті формування модерної української нації (XIX – початок 20-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетров. нац. ун-т імені Олеся Гончара. Дніпропетровськ. 39 с.
858. **Удод, О. А.** (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 398 арк.

859. **Удод, О. А.** (2000). Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу : 1920-30-ті рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / Дніпропетровський держ. ун-т. Дніпропетровськ. 35 с.
860. **Філінюк, В. А.** (2016). Повсякденне життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський. 20 с.
861. **Хитровська, Ю. В.** (2001). Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : дис. ... канд. іст. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 215 арк.
862. **Хитровська, Ю. В.** (2001). Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Київ. 20 с.
863. **Хімяк, О. М.** (2006). Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний ун-т «Львівська політехніка». Львів. 191 арк.
864. **Хімяк, О. М.** (2006). Українська преса другої половини XIX – початку XX ст. як чинник формування національної свідомості українців Галичини : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. Львів. 18 с.
865. **Черкаський, А. В.** (1994). Національно-культурне будівництво на півдні України в 20-ті роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Одеський ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса. 24 с.
866. **Чиркова, О. А.** (1998). Православна церква в Україні кін. XVIII – XIX ст. (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавських епархиальных ведомостей», «Черниговских епархиальных известий») : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 199 арк.

867. **Чиркова, О. А.** (1998). Православна церква в Україні кін. XVIII – XIX ст. (на матеріалах «Киевских епархиальных ведомостей», «Полтавських епархиальных ведомостей», «Черниговських епархиальных известий») : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ. 18 с.
868. **Чубата, М. В.** (2015). Законодавство у сфері державного будівництва доби Української революції 1917-1921 років в історико-правових дослідженнях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / КНУ імені Тараса Шевченка. Київ. 20 с.
869. **Шипович, М. А.** (2000). Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. 267 арк.
870. **Шипович, М. А.** (2000). Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький держ. ун-т. Донецьк. 20 с.
871. **Шкода, Н. А.** (2006). Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 205 арк.
872. **Шкода, Н. А.** (2006). Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. в національно-культурному відродженні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний ун-т. Запоріжжя. 20 с.
873. **Щербань, М. В.** (2015). Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 09.00.11 / Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці. 268 с.
874. **Яремко, О. Г.** (2011). Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 264 арк.

875. **Яремко, О. Г.** (2011). Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. – 1940 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці. 20 с.
876. **Яриун, Ю. О.** (2018). Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Умань. 252 арк.
877. **Яриун, Ю. О.** (2018). Повсякденне життя шляхти Київської губернії (кін. XVIII – 60-ті рр. XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чорномор. нац. ун-т ім. Петра Могили. Миколаїв. 19 с.
878. **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 207 арк.
879. **Яцина, О. А.** (2002). Національно-культурний рух 1907-1914 років і українська преса : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. 16 с.

Навчальні, навчально-методичні

підручники та посібники

880. *Академічне релігієзнавство* (2000) : підручник / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Світ знань. 862 с.
881. **Андрусишин, Б. І.** (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР) : навч. посіб. Київ : Либідь. 176 с.
882. **Антілогова, Т. Ю.** (2008). Національне відродження в Україні XIX-XX ст. : навч.-метод. посіб. для студ. ун-ту спец. «Історія». Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка». 198 с.
883. **Бачинський, Д. В.** (2010). Українізація 1920-х – початку 30-х років та інтелігенція : навч. посіб. / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Чернів. нац. ун-т. 176 с.
884. **Безклубенко, С.** (2002). Теорія культури. Київ : КНУ культури і мистецтв. 324 с.
885. **Бойко, О. Д.** (2002). Історія України : підручник / 2-ге вид., доповнене. Київ : Академія. 656 с.

886. **Борисенко, В. Й.** (1998). Курс української історії. З найдавніших часів до ХХ століття : навч. посіб. / 2-ге вид. Київ : Либідь. 616 с.
887. **Верига, В.** (1996). Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Львів : Світ. 447 с.
888. **Гнатюк, М. І.** (2011). Іван Франко і проблеми теорії літератури : навчальний посібник. Київ : Академія. 240 с.
889. **Грицак, Я.** (1996). Нарис історії України : формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття : навч. посіб. Київ : Генеза. 360 с.
890. **Грушевський, М. С.** (1967). Ілюстрована історія України. Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських. 576 с.
891. **Діак, І. В.** (2000). Українське відродження чи нова русифікація? : навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти. Київ : Гранослов. 304 с.
892. **Жулинський, М. Г.** (2011). Українська література : творці і твори : учням, абітурієнтам, студентам, учителям. Київ : Либідь. 1150 с.
893. **Зашкільняк, Л.** (1999). Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. 228 с.
894. **Зашкільняк, Л. О.** (1996). Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО. 96 с.
895. **Історичне джерелознавство** (2017) : підручник. 2-ге вид., доп. і переробл. / керівн. автор. колект. Я. Калакура. Київ : Либідь. 512 с.
896. **Історія релігії в Україні** (1999) : навч. посібник для вищих навч. закл. / А. М. Колодний [та ін] ; ред. А. М. Колодний, П. Л. Яроцький. Київ : Знання. 736 с.
897. **Історія української культури** (2010) : навч. посіб. / Є. В. Перегуда та ін. Київ : КНУБА. 149 с.
898. **Історія української літератури ХХ століття** : навч. посіб. / В. І. Кузьменка. Київ : КСУ. 374 с.
899. **Історія України** (2006) : навч.-метод. посіб. / В. М. Литвин, А. Г. Слюсаренко та ін. Київ : Знання-Прес. 460 с.

900. **Калакура, Я.** (2004). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 496 с.
901. **Калакура, Я.** (2012). Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза. 512 с.
902. **Калакура, Я. С.** (2016). Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет». 319 с.
903. **Колесник, В. Ф. & Могильний, Л. П.** (2007). Політичні партії та суспільні рухи в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття : навч. посіб. Київ : Вид.-поліграф. Центр «Київський університет». 279 с.
904. **Колесник, І. І.** (2000). Українська історіографія (ХVІІІ – початок ХХ століття). Київ : Генеза. 256 с.
905. **Коцур, В. П. & Коцур, А. П.** (1999). Історіографія історії України. Курс лекцій. Чернівці : Золоті литаври. 520 с.
906. **Крижанівський, О. П. & Плохій, С. М.** (1994). Історія церкви та релігійної думки в Україні : у 3 кн. Київ : Либідь. Кн. 3 : Кінець ХVІ – середина ХІХ століття. 335 с.
907. **Крип'якевич, І. П.** (1990). Історія України / відп. ред. : Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів : Світ. 519 с.
908. **Культурологія** (2008) : навч. посіб. / Н. Д. Пальм, Т. Є. Гетало, Д. Ю. Михайличенко та ін. Харків : Вид. ХНЕУ. 284 с.
909. **Культурологія : теорія та історія культури** (2004) : навч. посіб. / за ред. І. І. Тюрменко, О. Д. Горбула. Київ : ЦНЛ. 254 с.
910. **Любащенко, В. І.** (1996). Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ : Поліс. 350 с.
911. **Нариси історії українського шкільництва : 1905-1933** (1996) : навч. посіб. / О. В. Сухомлинська [та ін.]. Київ : Заповіт. 304 с.
912. **Онїщенко, І.** (2001). Історія України : навч. посіб. 2-ге вид. Київ. 179 с.
913. **Полонська-Василенко, Н.** (1995). Історія України : в 2 т. Київ : Либідь. Т. 2 : Від середини ХVІІ століття до 1923 року. 608 с.

914. *Приходько, С. М.* (2013). Основи політології : навч. посіб. Полтава : Полтавський літератор. 102 с.
915. *Сірополко, С.* (2001). Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка. 912 с.
916. *Тимошик, М.* (2003). Історія видавничої справи : підручник. Київ : Наша культура і наука. 496 с.
917. *Українська педагогіка в персоналіях* (2005) : в 2 кн. : навч. посіб. / авт. : О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антонець, Л. Д. Березівська [та ін.]. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1 : X-XIX ст. 624 с.
918. *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : навч. посіб. Київ : Либідь. 320 с.
919. *Ульяновський, В. І.* (1997). Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) : навч. посіб. Київ : Либідь. 198 с.
920. *Яремчук, В. П.* (2017). Українська історіографія : суспільно-політична історія : посібник. Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія». 288 с.

**Збірники наукових праць, матеріалів конференцій і семінарів,
хрестоматії, історико-бібліографічні огляди**

921. *«В Українській Церкві велика була духовна сила ...» : становлення Української Автокефальної Православної Церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї, 1917-1925 рр.* (2012) / упоряд. А. Л. Зінченко. Ніжин : Орхідея. 352 с.
922. *Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України* (2005) : біогр. довід. / відп. ред. В. О. Горбик ; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ. Ч. 1.
923. *Видатні діячі українського національного відродження (XIX-XX ст.)* (2008) : біографічний довідник : навч. посіб. для студ. ун-ту спец. «Історія» / Державний заклад «Луганський національний ун-т ім. Тараса Шевченка» ; упоряд. Т. Ю. Анпілогова. Луганськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка». 243 с.

924. *Від «Старої Громади» до шістдесятників* (2015) : зб. спогадів / Всеукр. т-во «Просвіта», Полтав. обл. об-ня. Полтава : ТОВ «Рік». 332 с.
925. *Греко-католицьке духовенство у суспільно-політичному та національно-культурному житті українців* (2013) : матеріали Всеукр. наук. конф. «Історичні постаті Греко-Католицької Церкви та їх роль у культурно-просвітницькому й національному відродженні», 18 жовтня 2013 р., м. Коломия / наук. ред. Я. Ткачук, А. Королько. Коломия : ВПТ «Вік». 216 с.
926. *Даниленко, В. М., Завальнюк, О. М. & Телячий, Ю. В.* (2005). Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917–1920 рр.) : з хроніки подій : [довідник]. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА. 264 с.
927. *Дениско, Л. І.* (2001). Релігійні православні періодичні видання ХІХ – початку ХХ ст. у фондах НБУ ім. В. І. Вернадського : каталог. Київ. 200 с.
928. *Державотворчий потенціал української соборності : до 90-ї річниці проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР : Чернігів – Луганськ – Херсон – Івано-Франківськ – Кіровоград* (2009) : матеріали відеоконф. Чернігів : Сіверщина. 78 с.
929. *Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять* (2011) : зб. наук. пр. Київ : Стилос. Вип. 1. 332 с.
930. *Довідник з історії України* (2001) : А-Я / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, Ін-т іст. дослідж. ; за заг. ред. : І. Підкови, Р. Шуста. 2-ге вид., доопрац. і допов. Київ : Генеза. 1135 с.
931. *Духовне відродження культури України: традиції, сучасність* (1994) : матеріали і тези міжнар.наук.-практ.конф. 16-18 травня 1994 р. / Рівненський ін-т культури ; ред. В. т. Сидорук. Рівне : [Б. в.]. 268 с.
932. *Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Документи і матеріали* (2005) : у 5 т. Івано-Франківськ : Лілея-НВ. Т. 3. Кн. 2 : Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження / уклад. О. Карпенко. Київ : Мицан. 680 с.

933. *Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923 : ілюстрована історія* (2008) / авт. кол. : М. Кугутяк (керівник) [та ін.] ; голов. ред. М. Кугутяк ; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника [та ін.]. Львів : Манускрипт ; Івано-Франківськ. 524 с.
934. *Західно-Українська Народна Республіка, 1918–1923. Уряди. Постаті* (2009) : [зб. біогр. нарисів] / НАН України, Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича ; ред. рада : Я. Ісаєвич (голова) [та ін.] ; упоряд. : М. Литвин [та ін.]. Львів. 348 с.
935. *Історія релігій в Україні* (2017) : науковий щорічник / за заг. ред. М. Капралю, О. Киричук, І. Орлевич. Львів : Логос. Вип. 27. 716 с.
936. *Історія Слобідської України* (2016) : хрестоматія / уклад. Д. М. Чорний. Харків : Видавець Олександр Савчук. 244 с.
937. *Історія України* (2004) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2001 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 516 с.
938. *Історія України* (2005) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2002 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Авокадо. 614 с.
939. *Історія України* (2006) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2003 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 497 с.
940. *Історія України* (2006) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2004 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 610 с.
941. *Історія України* (2007) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2005 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. Київ : Арістей. 556 с.
942. *Історія України* (2008) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2006 рік / Держ. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Арістей. 714 с.

943. *Історія України* (2009) : наук.-допом. бібліогр. покажч. За 2007 рік / упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; Держ. іст. б-ка України. Київ : Арістей. 752 с.
944. *Історія України* (2011) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2008 рік / ДЗ «Нац. іст. б-ка України» ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 767 с.
945. *Історія України* (2011) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2009 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 643 с.
946. *Історія України* (2012) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2010 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд.: Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 615 с.
947. *Історія України* (2013) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2011 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ : Вид. дім «Вініченко». 644 с.
948. *Історія України* (2014) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2012 рік / НАН України, Ін-т історії України, Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава ; наук. ред. Г. Боряк. Київ. 709 с.
949. *Історія України* (2015) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2014 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ. 650 с.
950. *Історія України* (2015) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2013 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохватава. Київ. 701 с.
951. *Історія України* (2017) : наук.-допом. бібліогр. покажч. за 2015 рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд. : Н. Г. Вощевська [та ін.] ; відп. за вип. А. Скорохватава. Київ. 656 с.
952. *Історія християнської церкви на Україні* (1992) : релігієзнавчий довідковий нарис. Київ : Наукова думка. 560 с.
953. *Книги і долі. Митці Розстріляного Відродження* (2002) : біобібліогр. покажч. / упоряд., [ст.] від авт. Г. І. Єфімова ; передм. О. Ботушанська ; наук.

- консультант Г. Д. Зленко ; Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького. Одеса. 368 с.
954. *Культура історичної пам'яті : європейський та український досвід* (2013) / за ред. Ю. Шаповала. Київ : ІПіЕНД. 600 с.
955. *Культурне відродження в Україні* (1993) / за ред. Т. О. Сілаєвої. Львів : Астериск. 222 с.
956. *Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX–XX ст.)* (2003) : хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська [та ін.]. Київ : Наук. світ. 418 с.
957. *Михайло Грушевський і українська історична наука* (1999) : збірник матеріалів конференції / за ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. Львів. 378 с.
958. *Олесюк, Т.* (2004). *Соборна Україна : наукові розвідки і спомини [доби української революції]* / упоряд. та вступ. ст. В. Сергійчук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. Київ : Укр. Вид. Спілка. 638 с.
959. *Палієнко, М.* (2006). «Киевская старина» (1882-1906) : хронологічний покажчик змісту журналу. Київ : Темпора. 480 с.
960. *Періодика Західної України 20-30-х років XX століття : матеріали до бібліографії* (1998) : у 5 т. / за ред. М. М. Романюка. Львів : Фенікс. Т. 1. 319 с.
961. *Релігійна традиція в духовному відродженні України* (1992) : матеріали Всеукр. наук. конф. / редкол. : В. Е. Лобурець, В. О. Пащенко, Я. Г. Вовк. Полтава. 179 с.
962. *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту Злуки)* (2009) : Всеукр. наук. конф., Київ, 21 січ. 2009 р. / НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ, 2009. 230 с.
963. *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства, 1917–1921 рр.* (2014) : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України ; голов. ред. В. Ф. Верстюк. Київ. 327 с.
964. *УГКЦ. Історія. Відродження. Ісповідники віри : до 30-річчя виходу з підпілля Української Греко-Католицької Церкви* (2019) : бібліографічний

- показчик / Івано-Франків. ОУНБ ім. І. Франка ; від. краєзн. літ. ; уклад. О. Шаран, С. Дзоголик ; ред. Г. Горбань ; відп. за вип. Л. Бабій. Івано-Франківськ. 76 с.
965. *Україна ХХ ст. Проблеми національного відродження* (1993) : зб. наук. пр. / [редкол.: І. С. Хміль (відп. ред.) та ін.] ; АН України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка. 176 с.
966. *Українська періодика : історія і сучасність* (2018) : доп. та повідом. дванадцятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 30 листопада – 1 грудня 2018 р. / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; гол. ред. М. М. Романюк. Львів. 436 с.
967. *Українська політична нація : проблеми становлення* (2012) : зб. наук. ст. / за ред. М. М. Розумного (заг. ред.), М. Т. Степика, В. М. Яблонського. Київ : НІСД. 384 с.
968. *Українська преса в Україні та світі ХІХ-ХХ ст. : іст.-бібліогр. дослід.* (2007) : в 4 т. / уклад. : М. М. Романюк та ін. Львів : Оріяна-Нова. Т. 1 : 1812-1890. 560 с.
969. *Українська революція і державність (1917-1921 рр.)* (2018) : наук.-бібліогр. вид. / НАН України ; редкол.: Л. А. Дубровіна (голова) та ін. ; наук. ред.: С. С. Кіраль ; наук. консультант В. Ю. Омельчук ; вступ. ст. В. Капелюшного ; авт. кол. : В. С. Гоїнець, Л. М. Ковінченко, Л. В. Лісовська ; бібліогр. ред. Л. С. Новосьолової. Київ : НБУВ. 817 с.
970. *Українська соборність : ідея, досвід, проблеми : (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919р.)* (1999) : [збірник] / Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. Київ. 406 с.
971. *Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині* (2016) / авт.-упоряд. Г. Іванущенко ; Нац. спілка краєзнавців України [та ін.]. Суми : Мрія. 280 с.
972. *Українське відродження 1917-1920 рр. на Сумщині* (2010) / автор-упоряд. : Г. М. Іванущенко. Суми : ФОП Наталуха А. С. Т. 1. 280 с.
973. *Українське відродження і національна церква* (1990). Львів : Меморіал. 90 с.

974. *Українські культурні цінності в Росії : перша спроба повернення 1917–1918* (1996) / упоряд. : С. Кот, О. Нестуля. Київ : Соборна Україна. 320 с.
975. *Українські часописи Коломиї (1865-1994 рр.)* (1996) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів. 238 с. Серія : «Періодичні видання міст України».
976. *Українські часописи Львова 1848-1939 рр.* (2001) : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів. Т. 1 : 1848-1900 рр. 744 с.
977. *Українські часописи Північної Буковини (1870-1940 рр.)* (1999) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. М. Романюк, М. В. Галушко. Львів : Фенікс. 428 с. Серія : «Періодичні видання регіонів України».
978. *Українські часописи Станіслава (1879-1944 рр.)* (2001) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. В. Галушко ; наук. ред.-консульт. М. М. Романюк. Львів. 304 с. Серія : «Періодичні видання міст України».
979. *Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886-1944 рр.)* (2008) : іст.-бібліогр. дослідж. / уклад. М. В. Галушко. відп. ред. Л. В. Сніцарчук. Львів. 352 с. Серія : «Періодичні видання міст України».
980. *Умови громадянства* (2005) : зб. ст. / під ред. В. ван Стінбергена ; пер. з англ., передмова та примітки О. О. Іваненко. Київ : Український Центр духовної культури. 264 с.
981. *Церква і національне відродження* (1993) / редкол. : І. Ф. Курас (голова), А. Л. Зінченко, М. В. Попович, М. Ф. Рибачук та ін. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України. 408 с.
982. *Церква. Нація. Культура* (2004). Вип. 1. Іван Франко і питання релігії : зб. наук. пр. Дрогобич : Коло. 272 с.

Енциклопедичні видання, довідники, словники

983. *Енциклопедія історії України* (2008) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 5 : Кон-Кю. 568 с.

984. *Енциклопедія історії України* (2010) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 7 : Мл-О. 728 с.
985. *Енциклопедія історії України* (2013) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 10 : Т-Я. 784 с.
986. *Енциклопедія історії України* (2003) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 1 : А-В. 688 с.
987. *Енциклопедія історії України* (2004) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 2 : Г-Д. 688 с.
988. *Енциклопедія історії України* (2005) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 3 : Е-Й. 672 с.
989. *Енциклопедія історії України* (2007) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 4 : Ка-Ком. 528 с.
990. *Енциклопедія історії України* (2009) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 6 : Ла-Мі. 790 с.
991. *Енциклопедія історії України* (2011) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 8 : Па-Прик. 520 с.
992. *Енциклопедія історії України* (2012) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Т. 9 : Прил-С. 944 с.
993. *Енциклопедія історії України. Україна – Українці* (2018) / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Інститут історії України. Київ : Наукова думка. Кн. 1. 608 с.

994. *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості* (2011) / М. Панчук та ін. ; редкол. : Ю. Левенець (голова) та ін. ; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. Київ : ІПЕІНД ім. І. Ф. Кураса. 395 с.
995. *Західно Українська Народна Республіка 1918–1923 : енциклопедія* (2018) : у 3 т. / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Кураса [та ін.] ; ред. рада: М. Кугутяк, М. Литвин, С. Павлюк [та ін.]. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів (До 100-річчя утворення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Т. 1 : А – Ж. 688 с.
996. *Історія релігії в Україні* (1997) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 2 : Українське православ'я / ред. П. Яроцький. 373 с.
997. *Історія релігії в Україні* (1999) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 3 : Православ'я в Україні / ред. А. Колодний, В. Климов. 559 с.
998. *Історія релігії в Україні* (2001) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Світ знань. Т. 4 : Католицизм / ред. П. Яроцький. 598 с.
999. *Історія релігії в Україні* (2002) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 5 : Протестантизм / ред. А. Колодний, П. Яроцький. 424 с.
1000. *Історія релігії в Україні* (2008) : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) [та ін.]. Київ : Український Центр духовної культури. Т. 6 : Пізній протестантизм в Україні (П'ятидесятники, Адвентисти, Свідки Єгови) / ред. П. Яроцький. Київ ; Дрогобич : Сурма G. 632 с.
1001. *Націоналізм : антологія* (2000) / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; літ. ред. Л. Білик. Київ : Смолоскип. 858 с.
1002. *Націоналізм : Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія* (2006) / пер. Ю. Бадзьо [та ін.] ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий ; 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип. 684 с.

1003. *Релігієзнавство України* (2010) : в 2 кн. Кн. 2 : Релігієзнавча наука років незалежності / за наук. ред. А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. 258 с.
1004. *Релігієзнавство України* (2013) : в 2 кн. Кн. 1 : Релігієзнавча думка України другого тисячоліття / за ред. В. Климова, А. Колодного. Київ : Українська асоціація релігієзнавців. 439 с.
1005. *Україна : хроніка ХХ століття* (2006) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1921 / упоряд. О. Мовчан. 289 с.
1006. *Україна : хроніка ХХ століття* (2005) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол. : В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1919 / упоряд. О. Д. Бойко. 236 с.
1007. *Україна : хроніка ХХ століття* (2005) : довід. вид. / НАН України, Ін-т історії України ; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2005–2006. Рік 1920 / упоряд. О. Михайлова. 311 с.

Електронні інформаційні ресурси

1008. *Гаусман, Г.* (2014). Культура поразки. Перша світова війна в українській пам'яті. URL : <https://m.krytyka.com/ua/articles/kultura-porazky-persha-svitova-viuna-v-ukrayinskiy-pamyati> (дата звернення: 01.12.2019).
1009. *Грицак, Я.* (2014). «Нариси історії України» – повна версія. URL : <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/hrytsak-narysy-istorii-ukraine> (дата звернення 06.08.2020).
1010. *Дулуман, Є.* (2017). Світогляд Т. Г. Шевченка : релігія і атеїзм. URL : <http://www.ateism.ru/duluman/shevchenko.htm> (дата звернення: 01.12.2019).
1011. *Куц, О.* (2010). Українське культурно-національне відродження. URL : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2824> (дата звернення : 01.12.2019).
1012. *Тимошик, М.* (2001). Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і Українське Відродження. URL : <http://national.org.ua/library/ohijenko.html> (дата звернення: 01.12.2019).

1013. **Химка, І.-П.** (2012). Історія однієї дружби: спогади про Ярослава Романовича Дашкевича. URL : <http://uamoderna.com/md/100-dashkevych> (дата звернення 06.08.2020).
1014. **Шпорлюк, Р.** (2020). Вчитель, дослідник, викладач – це вічний студент. URL : <http://uamoderna.com/jittepis-istory/roman-szporluk> (дата звернення 06.08.2020).
1015. **Яковенко, Н.** (2012). «Ніколи не будувала кар'єру, тільки власний паралельний світ». URL : <http://uamoderna.com/jittepis-istory/yakovenko> (дата звернення 06.08.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні

наукові результати дисертації

Монографія

1. *Семергей, Н.* (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ. 440 с.

Рецензії:

Юрій, М. (2020). Цивілізаційні виміри історіографії українського національно-культурного відродження. (Рецензія на видання: Н. Семергей «Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття : дискурс новітньої історіографії»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 3. С. 215–218.

Петренко, І. (2020). Нове дослідження з історії новітньої історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття [рец. : Семергей, Н. (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття : дискурс новітньої історіографії : монографія. Полтава : АСМІ. 440 с.]. *Емінак : науковий щокварт.* № 3 (31) (липень-вересень). С. 275–277.

Наукові статті у фахових (у т. ч. наукометричних) виданнях України

2. *Semerhei, N.* (2020). Modern Historiography of the Movement for Ukrainian Education in Mainstream of National and Cultural Enlightenment (the Second Half of the 19th – the Beginning of the 20th Century). *Схід : аналіт.-інформ. журн.* Вип. 2 (166). С. 87–94. (*Index Copernicus, ERISH Plus*)

3. *Semerhei, N.* (2020). Influence of Cultural and Historical Traumas on the Development of Ukrainian Identity in the Second Half the XIXth – the First Third of the XXth Century: Historiography Aspect. *Актуальні питання суспільних наук та*

історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал. № 2 (26). С. 55–58. (Index Copernicus)

4. **Семергей, Н. В.** (2020). Новітня історіографія про зародження української періодики та її місце в національно-культурних процесах другої половини XIX – першої третини XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. Т. 31 (70). № 1. С. 116–123. (Index Copernicus)*

5. **Семергей, Н. В.** (2020). Чинники національно-культурного пробудження українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: актуалітети новітньої історіографії. *Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 153 (2). С. 176–182.*

6. **Семергей, Н. В.** (2020). Відображення в новітній історіографії передумов українського національного руху другої половини XIX – першої третини XX століття. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Історія. Філософія. Політологія. Одеса : Гельветика. Вип. 19. С. 35–39.*

7. **Семергей, Н. В.** (2020). Історіографія впливу повсякденного життя українців на національно-культурне пробудження у другій половині XIX – першій третині XX століття. *Історична пам'ять : наук. журн. Вип. 1 (42). С. 73–82*

8. **Семергей, Н. В.** (2020). Історія та історики у піднесенні українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: новітня історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр. Вінниця : ТВОРИ. Вип. 32. С. 114–126. (Index Copernicus)*

9. **Семергей, Н. В.** (2020). Українське національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття: концепція, методологія і методика історіографічного дослідження. *Сторінки історії. Вип. 50. С. 322–337. (Web of Science, Index Copernicus)*

10. **Семергей, Н. В.** (2020). Самоорганізація суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічна карта. *Грані*. Вип. 3 (23). С. 6–16. (***Index Copernicus***)

11. **Semerhei, N.** (2019). Ukrainization of Educational Space of the 1920 s: National Context and Historiographical Navigation. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 2 (160). С. 93–99. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

12. **Semerhei, N.** (2019). The category “Ukrainian National-Cultural Revival” of the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century: Interpretations and Receptions of Historiography and Ukrainian Studies. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 4 (162). С. 75–81. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

13. **Semerhei, N.** (2019). The Evolution of a Church and Religious role in the Ukrainian National and Cultural Renaissance in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century: the Modern Historiography. *Схід : аналіт.-інформ. журн.* № 6 (164). С. 100–105. (***Index Copernicus, ERISH Plus***)

14. **Семергей, Н. В.** (2019). Національно-культурне відродження другої половини XIX – першої третини XX століття як українське націєтворення: гносеологічний ландшафт новітньої історіографії. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 30. С. 338–361.

15. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографічний дискурс про роль архетипів у стабілізації конфліктного розвитку національної ідентичності українців в імперську добу. *Українознавчий альманах*. Київ : Міленіум. Вип. 24. С. 17–21.

16. **Семергей, Н. В.** (2019). Трансформація традиційної ментальності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття : новітня історіографія. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. Т. 30 (69). № 4. С. 161–166. (***Index Copernicus***)

17. **Семергей, Н. В.** (2019). Вітчизняна історіографія українського національно-культурного відродження: стан дослідженості проблеми або «історіографія історіографії». *Вчені записки Таврійського національного*

університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки. Т. 30 (69). № 3. С. 187–192. (*Index Copernicus*)

18. **Семергей, Н. В.** (2019). Національна ідентичність в імперську добу: теоретичний та історіографічний аспекти. *Проблеми гуманітарних наук. Збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка*. Серія : Історія. Вип. 1/43. С. 46–60. (*Index Copernicus*)

19. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження модерної доби у протидії гібридним викликам сучасності: історіософський аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Міжнародні відносини. Вип. 6. С. 26–32.

20. **Семергей, Н. В.** (2019). Соборність як складник розвитку національної ідентичності українців у другій половині XIX – першій третині XX століття: новітня історіографія. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 4 (28) (жовтень-грудень). С. 197–206. (*Index Copernicus, ERISH Plus*)

21. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігійно-церковний вимір українського національно-культурного відродження 1917-1921 років: концептуалізація нарративу сучасної історіографії. *Грані : науково-теоретичний альманах*. № 7. Т. 21. С. 63–69. (*Index Copernicus*)

22. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігієзнавча думка українського національно-культурного відродження початку XX ст. : історіографічний аспект. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія : Історія / за заг. ред. І. С. Зуляка. Тернопіль : Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка. Вип. 1. Ч. 2. С. 156–161.

23. **Семергей, Н. В.** (2018). Новітні українознавчі студії про державотворчу ідентичність суспільно-політичних поглядів Миколи Міхновського. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 2 (22) (квітень-червень). Т. 1. С. 113–118. (*Index Copernicus*)

24. **Семергей, Н. В.** (2018). Причини поразки політизації національно-культурного відродження у добу Директорії УНР: інтерпретації української

історіографії. *Емінак : науковий щоквартальник*. № 3 (23) (липень-вересень). Т. 1. С. 123–127. (*Index Copernicus*)

25. **Семергей, Н. В.** (2018). Національно-культурне відродження в історіо- та політософії Михайла Драгоманова: історіографічний контекст. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : Гілея. Вип. 128 (1). С. 53–56.

26. **Семергей, Н. В.** (2017). Релігієзнавча думка, духовні практики та церковне життя в добу українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ століття: інтертекст історіографій. *Історична пам'ять* : наук. зб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. 37. С. 110–116.

Наукові статті в зарубіжних виданнях

27. **Семергей, Н. В.** (2020). Література та мистецтво в українському національно-культурному відродженні другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття : новітня історіографія. *International Journal of Innovative Technologies in Social Science*. Вип. 3 (24). С. 31–34. (*Index Copernicus*)

28. **Семергей, Н. В.** (2019). Парадигма національного відродження VS концепція модерних націй : дискусии в новейшей украинской историографии. «Долгий ХІХ век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по Новой и Новейшей истории : сб. науч. тр. Вып. 3. Минск : РИВШ. С. 153–161.

Наукові праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

29. **Семергей, Н. В.** (2020). Сучасні історики про ідею соборності як етос українського національного руху імперської доби. *Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі Західної цивілізації»*, 7 квітня 2020 р. Полтава-Вітебськ. С. 322–325.

30. **Семергей, Н. В.** (2020). Українські історики та їхня роль в українському націєтворенні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття. *Міжнародна науково-практична конференція «IV Таврійські історичні наукові читання»*, 3-4 квітня 2020 р. Київ : Гельветика. 2020. С. 66–70.

31. **Семергей, Н. В.** (2020). Іван Липа у релігійному вимірі українського національного руху: історіографічний огляд. *Десяті Липівські читання : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, Івано-Франківськ, 24-25 вересня 2020 р. Івано-Франківськ : ІФНМУ. С. 121–123.

32. **Семергей, Н. В.** (2020). Розвиток української ідентичності у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічні акценти. *X Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки»*, Миколаїв, 1-2 червня 2020 р. Миколаїв. С. 99–101.

33. **Семергей, Н. В.** (2020). Церковно-релігійний чинник в Українській національно-демократичній революції 1917-1921 років: кластери новітньої історіографії. *Літопис історії України : новітня доба : зб. матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2019 р. Корсунь-Шевченківський : ФОП Майдаченко І. С. С. 6–11.

34. **Семергей, Н. В.** (2019). Історіографія українського національно-культурного відродження як дискурсна протидія гібридним загрозам національної ідентичності. *Виклики гібридної війни : інформаційний вимір : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.*, Вільнюс, 16-17 серпня 2019 р. Vilnius : The Republic of Lithuania. С. 121–125.

35. **Семергей, Н. В.** (2019). Архетипи української нації та розвиток ідеї цілісної освіти. *Київські філософські студії : матеріали наук. конф.*, Київ, 16-17 травня 2019 р. / за ред. Р. О. Додонова. Київ : Київ. ун-т імені Б. Грінченка. С. 323–325.

36. **Семергей, Н. В.** (2019). Українізація освіти: історичний досвід в історіографічних сюжетах. *Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність : матеріали Міжнар. наук. конф.*, Дніпро, 24-25 травня 2019 р. / наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро : Охотник. С. 102–104.

37. **Семергей, Н. В.** (2019). Українські націєтворчі процеси та ментальні трансформації в імперську добу: матриця новітньої історіографії. *Історико-*

краєзнавчі дослідження : традиції та інновації : матеріали IV Міжнар. наук. конф., Суми, 28-29 листопада 2019 р. Суми. С. 104–107.

38. **Семергей, Н. В.** (2018). Концепт «державна самостійність» в українській історіо- та політософській думці кінця XIX – першої третини XX століття: історіографічний аспект. *Аркасівські читання : історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Миколаїв, 27-28 квітня 2018 р. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського. С. 104–105.

39. **Семергей, Н. В.** (2018). Релігія та церква в українському національно-культурному відродженні початку XX століття: історіографічні актуалітети. *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах* : матеріали III Всеукр. наук. конф., Дніпро, 30-31 березня 2018 р. Дніпро : Охотнік. Ч. I. С. 197–198.

Наукові праці, що додатково відображають наукові результати дисертації

40. **Семергей, Н. В.** (2020). Рух за українізацію освіти у період Національно-демократичної революції 1917-1921 років: історіографічний вимір. *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня)* : зб. наук. ст. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. Вип. V. С. 308–317.

41. **Семергей, Н. В.** (2020). Релігійно-церковне життя Карпато-Дністровського регіону України : ретроспективи сучасного історіографічного досвіду. *Історія релігій в Україні : актуальні питання* / за заг. ред. О. Киричук, І. Орлевич, М. Омельчук ; Львівський музей історії релігії ; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут філософії імені Г. С. Сковороди ; Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Львів : Логос. С. 48–53.

42. **Семергей, Н. В. & Радько, П. Г.** (2019). Синергетичні та аксіологічні стратегії розвитку сучасного дискурсивного простору національної історіографії України. Рецензія на видання : Калакура Я. С. *Методологія історіографічного дослідження* : наук.-метод. посіб. Київ : ВПЦ «Київський

університет», 2016. 319 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 143 (№ 4). Ч. 1. Історичні науки. С. 247–249.

43. **Семергей, Н. В.** (2017). Українська ментальність та національно-культурна ідентичність в історіософських рецепціях сучасного українознавчого дискурсу. Рецензія на монографію : Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Ментальний вимір української цивілізації. Київ : Генеза, 2017. 560 с. *Гілея : науковий вісник* : зб. наук. пр. Київ : Гілея. Вип. 127 (12). С. 414–415.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ

1. ХХХ Міжнародна наукова онлайн конференція «Історія релігій в Україні», Львів, 5-6 листопада 2020 року (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** *«Релігійно-церковне життя Карпато-Дністровського регіону України: ретроспективи сучасного історіографічного досвіду».*
2. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Країни Центральної та Південно-Східної Європи в історичному дискурсі західної цивілізації», Полтава, 7 квітня 2020 року (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** *«Сучасні історики про ідею соборності як етос українського національного руху імперської доби».*
3. Міжнародна науково-практична конференція «IV Таврійські історичні наукові читання», Київ, 3-4 квітня 2020 року (форма участі: заочна). **Тема доповіді:** *«Українські історики та їхня роль в українському націєтворенні наприкінці XIX – на початку XX століття».*
4. X Міжнародна наукова конференція «Аркасівські читання: гуманітарні дослідження в Європі на сучасному етапі розвитку науки», Миколаїв, 1-2 червня 2020 року (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** *«Розвиток української ідентичності у другій половині XIX – на початку XX століття: історіографічні акценти».*
5. Міжнародна науково-практична конференція «Виклики гібридної війни: інформаційний вимір», Вільнюс, 16-17 серпня 2019 року (форма участі: заочна). **Тема доповіді:** *«Історіографія українського національно-культурного відродження як дискурсна протидія гібридним загрозам національної ідентичності».*
6. Міжнародна наукова конференція «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність», Дніпро, 24-25 травня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** *«Українізація освіти: історичний досвід в історіографічних сюжетах».*

7. Міжнародна науково-практична конференція «Іван Котляревський та українська культура XIX-XXI століть (до 250-ліття від дня народження письменника)», Полтава, 17-18 жовтня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Феномен творчості Івана Котляревського в розвитку мовного коду української національної ментальності: міждисциплінарні дискурси».
8. Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція «Актуальні проблеми сучасного культурно-освітнього простору», Полтава, 6-7 листопада 2019 року (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** «Освітній вимір українського національно-культурного відродження у новітніх історіографічних студіях».
9. V Международная научно-практическая конференция «Витебский край», Витебск, 21 ноября 2019 год (форма участі: заочна). **Тема доповіді:** «Украинское национальное возрождение XIX века и Беларусь: историографические аспекты».
10. IV Міжнародна наукова конференція «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації», Суми, 28-29 листопада 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Українські націєтворчі процеси та ментальні трансформації в імперську добу: матриця новітньої історіографії».
11. Міжнародна наукова конференція «Конфліктизація культурно-історичного простору українства як об'єкт українознавчих досліджень», Київ, 24 жовтня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Історіографічний дискурс про роль архетипів у розв'язанні конфліктів розвитку національної ідентичності українців в імперську добу».
12. III Международная научная конференция «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы», Минск, 13 декабря 2019 г. (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** «Парадигма національного відродження VS концепція модерних націй: дискусії в новітній українській історіографії».

13. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання: історичні дослідження на сучасному етапі розвитку гуманітарної науки», Миколаїв, 27-28 квітня 2018 р. (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Концепт «державна самостійність» в українській історіо- та політософській думці кінця XIX – першої третини XX століття: історіографічний аспект».
14. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір», Полтава, 24-25 вересня 2020 р. (форма участі: дистанційна). **Тема доповіді:** «Сучасні історики про місце та роль мистецької інтелігенції в розвитку модерного українського національного відродження».
15. Десяті Липівські читання (в рік подвійного ювілею 155-річчя Івана Липи (1865-1923) та 120-річчя Юрія Липи (1900-1944)), Івано-Франківськ, 24-25 квітня 2020 року (форма участі: заочна). **Тема доповіді:** «Іван Липа у релігійному вимірі українського національного руху: історіографічний огляд».
16. Всеукраїнська наукова конференція «П'яті Череванівські читання (на пошану професора А. С. Череваня)», Полтава, 18-19 березня 2020 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Рух за українізацію освіти у період Національно-демократичної революції 1917-1921 років: історіографічний вимір».
17. Всеукраїнська наукова конференція «Літопис історії України: новітня доба», Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Церковно-релігійний чинник в українській національно-демократичній революції 1917-1921 років: кластери новітньої історіографії».
18. Всеукраїнська науково-практична конференція «Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу», Полтава, 10 грудня 2019 року (форма участі: очна). **Тема**

доповіді: «Правова свідомість в українському національному русі XIX століття».

19. Наукова конференція «Київські філософські студії», Київ, 16-17 травня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Архетипи української нації та розвиток ідеї цілісної освіти».
20. Другий Черкаський історіографічний симпозіум «Історіографія як інтелектуальний простір міжнародного діалогу: випадок Центрально-Східної Європи», Черкаси, 29-30 жовтня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Мітологія українського націєтворення імперської доби в історіографічному полілозі постколоніального дискурсу».
21. XV науковий семінар «Українська художня культура на зламі епох» у рамках щорічного проекту «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури в процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», Київ, 16 грудня 2019 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Українська мистецька інтелігенція в піднесенні національного відродження наприкінці XIX – початку XX століття: історіографічні зауваги».
22. III Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах», Дніпро, 30-31 березня 2018 року (форма участі: очна). **Тема доповіді:** «Релігія та церква в українському національно-культурному відродженні початку XX століття: історіографічні актуалітети».